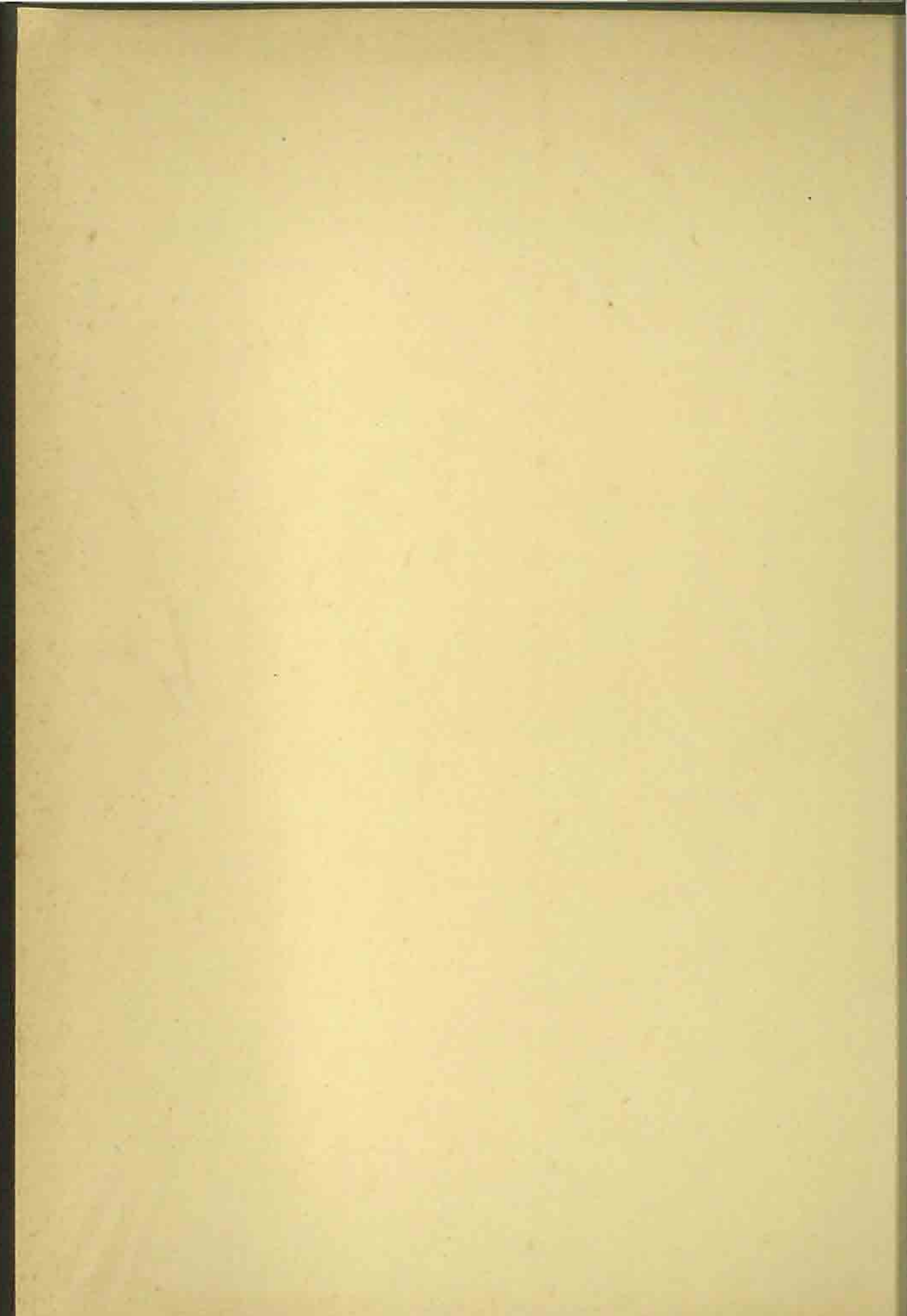


Dr. H. VAN VELTHOVEN



NOORD  
BRABANT

EEN GEWEST IN OPKOMST





NOORD-BRABANT  
EEN GEWEST IN OPKOMST



# NOORD-BRABANT

## EEN GEWEST IN OPKOMST

DOOR

Dr. H. VAN VELTHOVEN



UITGEGEVEN DOOR  
DRUKKERIJ HENRI BERGMANS N. V.  
TILBURG 1949

FOTO'S: J. F. M. ROOVERS - BAND: FIRMA H. VAN RIJMENAM  
NAAR ONTWERP VAN F. VAN UDEN - TYPOGRAFISCHE  
VERZORGING: DRUKKERIJ HENRI BERGMANS N.V., TILBURG

## ALGEMENE BESCHRIJVING



## INLEIDING

**D**e provincie Noord-Brabant, in haar tegenwoordige omgrenzing van 1815 daterend, is 5089 km<sup>2</sup> groot, wat ongeveer 15 % van Nederland's oppervlakte vormt, terwijl het aantal bewoners nagenoeg 1¼ miljoen bedraagt of bijna 13 % van de Nederlandse bevolking. Na Zuid- en Noord-Holland is Noord-Brabant de volkrijkste van de Nederlandse provincies.

In het westen en noorden heeft Noord-Brabant natuurlijke grenzen: de getijdenstromen Wester- en Ooster-Schelde, Eendracht, Volkerak en Hollandsch Diep met de rivieren Nieuwe-Merwede, Boven-Merwede en Maas scheiden Noord-Brabant van Zeeland, Zuid-Holland, Gelderland en Limburg. In het oosten en zuiden zijn brede grensstroken aanwezig: de Peelrug met zijn eertijds ontoegankelijke veenmoerassen en uitgestrekte heidevelden was vele eeuwen lang een ernstig verkeersobstakel, terwijl de brede Maas-Schelde-rug in het zuiden, rijk aan heidevelden, een moeilijk te passeren grenszône vormde. In de moderne tijd werd het isolement van Noord-Brabant, zowel door de vergraving der veengronden en de ontginning der heidevelden, als door de wegen- en bruggenbouw, voor een goed deel opgeheven.

Dit betekent echter niet, dat aan de verschillen tussen de Noord-brabantse bevolking en die van de aangrenzende landschappen een einde kwam. De gevolgen van de sterke isolatie in het verleden en van veel andere factoren, die deze verschillen veroorzaken, werken nog steeds door. De bevolking van Noord-Brabant heeft iets geheel eigens, al bestaan er ook aanmerkelijke verschillen tussen de bewoners van de onderscheidene delen onderling. Op beide zal bij de beschrijving van de provincie meerdere malen de aandacht worden gevestigd. Noord-Brabant ligt ten zuiden van de meest wezenlijke grenszône, welke in Nederland aanwezig is: de centrale rivierlaagte (de Betuwe), die reeds vóór de aanvang van onze geschiedenis „de lage landen bij de zee” in een noordelijk en een zuidelijk deel scheidde.



Het anthropologisch onderzoek van de Nederlandse bevolking wees uit, dat de Keltische inslag in het zuiden aanzienlijk groter is dan in het noorden, waar de Germaanse raskenmerken meer overheersen. Hierop was de centrale rivierlaagte van beslissende betekenis. Toen de Germanen, afdelingen van het Noordse ras, vanuit het noorden het latere Nederland bereikten, werd een deel van de Kelten (Galliërs), behorend tot het Alpine ras, over de rivieren gedreven; in elk geval vestigden zich minder Germanen in het zuiden van ons land dan in het noorden. Dit rasverschil vormt een der grondslagen van de onderscheiding in een noordelijke en in een zuidelijke afdeling van het Nederlandse volk.

Daarbij voegen zich godsdienstige, politieke en sociaal-economische motieven, die een eigen sfeer scheppen, welke aanleiding werd tot de in het Nederlandse volk sterk levende gedachte van Nederland bezuiden en benoorden de Moerdijk. Door een langdurige oorlog tegen de Habsburgers, verbonden met een felle godsdienststrijd, de Tachtigjarige Oorlog, werden de zeventien Nederlandse gewesten, zich uitstrekkend van Duinkerken tot de Dollart, in twee delen gescheiden, waarbij de grote rivieren een wezenlijk strategische betekenis hadden. Ten noorden er van ontstond de Republiek der Verenigde Nederlanden, die ten zuiden slechts gebieden bezat, welke als stootblok tegen een opdringende militaire macht uit het zuiden fungeerden. Het waren de Generaliteitslanden: Staats-Vlaanderen, Staats-Brabant en Staats-Limburg, katholieke landen, welke hoofdzakelijk van landbouw en industrie moesten bestaan en geen kans kregen zich naar eigen aard en vermogen te ontwikkelen. Pas in de loop van de 19e eeuw begon de snelle groei van de in de Franse tijd geboren provincie Noord-Brabant. De katholieken gebruikten hun moeilijk verworven vrijheid voor de totstandkoming van een goed functionerende kerkelijke verzorging, terwijl geleidelijk het katholiek onderwijs overal doordrong en de standen op katholieke grondslag werden georganiseerd. De katholieke gemeenschap, in deze provincie min of meer gaaf aanwezig, schiep er een eigen sfeer, welke in menig opzicht sterk verschilt van die in de noordelijke gewesten, waar deze gemeenschap sedert de reformatie niet meer bestaat.

Ondanks deze verschillen ontwikkelde zich een gevoel van verbondenheid met het noorden, dat door de eeuwen heen aanwezig gebleven is, hoewel het vaak op een harde proef werd gesteld. Gods-

dienstvervolging noch achteruitzetting of de toepassing van een landsvreemde welvaartspolitiek vermochten dit gevoel aan het wankelen te brengen: steeds bleef Noord-Brabant een door diepe overtuiging Nederlands gewest. Geen provincie bracht daarvoor groter offers, nergens ging dit met meer leed gepaard. Vooral het gezamenlijk doorstane lijden in de barre oorlogstijd bracht de delen nader tot elkaar en gaf aan het begrip vaderland een diepere inhoud.

*Literatuur: W. A. Bachiene, Vaderlandsche Geographie of Nieuwe Tegenwoordige Staat enz. (IV 1791); P. E. de la Court, De Peel en de bedenkingen over denzelven (1841); P. Geyl, Geschiedenis van de Nederlandse stam (2 dln. 1930-'34); H. Emmer Jr., De grenzen van Nederland van de Wielingen tot aan den Rijn (1937); A. J. P. van den Broek, La population des Pays Bas (La Néerlande. Etudes générales sur la géographie des Pays Bas (1938); A. C. J. de Vrankrijker, De grenzen van Nederland (1946).*



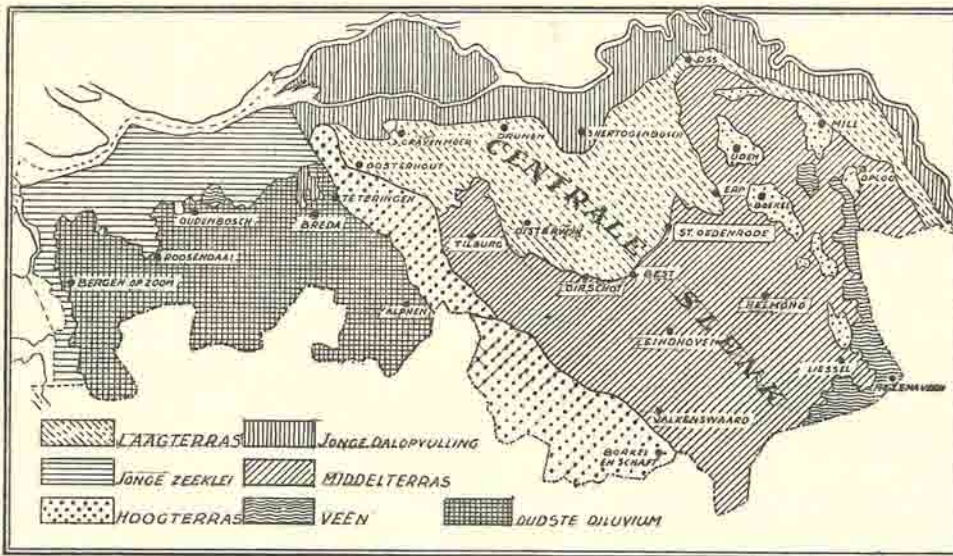
**N**oord-Brabant bestaat uit diluviaal grint, zand en leem; verder uit alluviale klei in het noordwesten en langs de rivieren, terwijl ook enige veengronden worden aangetroffen.

De opbouw wordt voor een groot deel beheerst door een brede verzakking, de Centrale Slenk genoemd, welke zich uitstrekt van het zuidoosten naar het noordwesten en gelegen is tussen een breukzône in het westen, van Valkenswaard naar Oosterhout en een in het oosten, van Liessel in de richting naar Oss. De oudere gronden liggen in deze slenk aanzienlijk dieper, maar omdat de jongere vormingen er veel dikker zijn, spreekt deze slenk slechts weinig in het relief van het landschap. Steenkolen komen alleen in het uiterste oosten van de provincie op bereikbare diepte voor: bij Helenaveen werden ze in 1906 door de „Rijksopsporing van Delfstoffen" op een diepte van 913 m aangeboord. Het bleek, dat de kolenlagen dezelfde samenstelling hebben als die in Westfalen. En verder, dat de Peelhorst uit minstens drie langgerekte schollen bestaat: twee horsten aan de rand met er tussen in een slenk, waar de steenkool evenwel nog goed bereikbaar is. Dit Peelkolenveld, dat nog niet in exploitatie kwam, heeft een oppervlakte van ongeveer 19.000 ha; de ontginbare hoeveelheid steenkool bedraagt circa 1760 miljoen ton, terwijl een reserve van ongeveer 800 miljoen ton aanwezig is.

Noord-Brabant is hoofdzakelijk een diluviale rivierforming, waarvan het westelijk deel het oudst is: waarschijnlijk dateren de fijnkorrelige, soms lemige zanden uit het Günz-glaciaal, de oudste periode van de diluviale tijd. Deze afzettingen strekken zich ten zuiden van het zee-kleigebied uit, vanaf de Zoom tot aan de lijn Teteringen-Alphen en omvatten dus in hoofdzaak de zandgronden van Markiezaat en Baronie. De vette leemlagen, die hierin worden aangetroffen, gaven aanleiding tot een aanzienlijke steen-, pannen- en gresbuizen-industrie, die in vele Westbrabantse gemeenten wordt aangetroffen. De zanden vormen een uitstekende cultuurbodem; mede om deze reden

staan land- en tuinbouw er op een hoge trap. In de hogere delen treden veel stuifterrinen op, o.a. aan de Zoom, een van de schoonste landschappen van de provincie.

De Centrale Slenk wordt begeleid door de z.g. hoogterras-afzettingen; die ten westen er van bestaan uit een doorlopende rug vanaf Oosterhout tot Borkel en Schaft, terwijl ze in het oosten afzonderlijke stukken vormen, o.a. die van Liessel, Boekel, Uden, Mill en Oploo. Deze afzettingen ontstonden waarschijnlijk in de Mindel-tijd, de tweede ijstijd van het diluvium, eveneens door de aanslibbing van de zuidelijke rivieren en wel door een krachtige stroom, die zijn bedding in de Centrale Slenk had. Ze bestaan uit grof zand en grint, die op vele plaatsen worden aangewend als metselzand en betongrint.



In de tweede interglaciale tijd werd een smaller rivierbed uitgeschuurd, waardoor de rivierdelta in de genoemde afzonderlijke stukken hoogterras werd verdeeld. Tijdens de Risz- of derde ijstijd, toen Noord- en Midden-Nederland met landijs waren bedekt, voerden de zuidelijke rivieren fijne zanden aan, die vooral in de langzaam dalende slenk een grote dikte bereikten. Deze vormen het middelterras. Tijdens deze aanslibbing volgde de Maas de Centrale Slenk nog; zij vulde eerst haar bedding met middelterras-afzettingen op, ging er daarna overheen en liet slechts enkele hogere delen onbedekt.



Deze formatie bestaat uit fijnkorrelige zanden, die bij een goede ontwatering een uitstekende bodem voor land- en tuinbouw vormen. De leemlenzen, die er in worden aangetroffen, gaven aanleiding tot veel steenindustrie. Op vele plaatsen zijn de zanden tot stuifduinen opgewaaid, die vaak lage delen van hun afwatering beroofden, zodat de voor Noord-Brabant kenmerkende vennen ontstonden. Ten dele hebben deze hun ontstaan ook aan uitwaaiing door de wind te danken.

Tegelijk met de daling van de Grote Slenk daalde ook het gebied ten oosten van de Peel; daardoor ging de genoemde Maastak te niet en bleef alleen de Maasarm door de Slenk van Venlo bestaan. In de derde interglaciale tijd werden de rivierdalen uitgeschuurd en in het Würmglaciaal of de laatste ijstijd met een zandafzetting opgevuld: het laagterras. Deze lagen bedekken ook een deel van de Centrale Slenk en wel tot de lijn Oosterhout, Tilburg, Oirschot, Best, St. Oedenrode, Erp, Oss. Grotendeels is het fijn leemhoudend zand, een geschikte bouw- en tuingrond. Sterke verstuiving vond ook bij deze afzetting in de hogere delen plaats, o.a. de Drunense- en Nulandse duinen, aan weerszijden van 's-Hertogenbosch. In de alluviale tijd schuurden de rivieren in de laagterras-afzettingen hun dal uit, terwijl ze eerst zand, daarna klei langs hun oevers neerlegden. In het westen ontstond in deze periode vruchtbare zeeklei. De oud-diluviale lagen werden door de zee overstromd en gedeeltelijk weggeslagen; de grens tussen zand en klei geeft de oude kustlijn aan. Onder deze zeekleilaag wordt hier en daar veen aangetroffen, dat vroeger werd ontgonnen en waaruit zout werd gebrand (moer- en sel-nering). Ook komt het aan de oppervlakte voor; bekend zijn: het Halster's Laag, het veen van Oudenbosch en dat van 's-Gravenmoer. In het aanslibbingsgebied van de Biesbosch werd reeds veel land ingepolderd; grote mogelijkheden voor landaanwinning zijn hier nog aanwezig.

Op de grens met Limburg ontstond hoogveen, doordat de slenken aan weerszijden van de Peelhorst verder daalden en het rivierwater zich daarin terugtrok. De Peel veranderde in een moerassig gebied, ook tengevolge van het voorkomen van leemachtige, weinig doorlaatbare mioceen-zanden, dicht onder de oppervlakte gelegen. In deze moerassen ontwikkelde zich hoogveen, dat nu voor een goed deel is vergraven. Veenkoloniën ontstonden: Helenaveen in Noord-Brabant, Griendtsveen in Limburg.

Literatuur: J. Lorië, De gedaante-verwisselingen der Schelde en der Maas (Tijdschr. Aandr. Gen. 1894); Eindverslag over de onderzoekingen en uitkomsten van den Dienst der Rijksopsporing van Delfstoffen in Nederland (1918); H. van Velthoven, Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch (2 dln. 1935-'38); F. J. Faber, Nederlandsche landschappen. Bodem, grond en geologische bouw (1942); H. van Velthoven, De bewoning van Noord-Brabant (Brabantia Nostra Jrg. 1942).

## BODEMRELIEF EN LANDSCHAPPEN

**M**ede in verband met de ontstaanswijze van Noord-Brabant staat het relief van de bodem. De beschouwing van de hoogtekaart leert, dat deze provincie in het zuiden het hoogst is en geleidelijk naar het noorden en noordwesten daalt, zodat de talrijke riviertjes hoofdzakelijk in deze richting afstromen. Enige brede ruggen strekken zich zuidoost-noordwestwaarts uit en sluiten zich in het zuiden aan bij de algemene waterscheidende rug tussen de Maas en de Schelde.

De meest duidelijke is de Peelrug, die op verschillende plaatsen enigszins in het landschap optreedt. Vanaf Helenaveen, welke plaats op 33 m + A.P. ligt, daalt hij langzaam naar het noordwesten, zodat de Staartjes-Peel nog een gemiddelde hoogte heeft van 21 m, Zeeland op 17,5 m en Oss op 7,5 m gelegen is. Deze Peelrug vormt een scherpe grens tussen de Maasvallei in het oosten en de Dommel- en Aa-kom in het westen. Deze wordt aan de andere zijde begeleid door een rug, die in dezelfde richting verloopt, maar veel breder is. De Donge heeft er een vlakke vallei in uitgeschuurd, zodat de hoogtelijnen twee lobben vertonen: de oostelijke, waarop Tilburg en Loon op Zand liggen, strekt zich tot de alluviale gronden van de Langstraat uit; de westelijke loopt over Gilze en Rijen en eindigt in Stuivezand (gem. Oosterhout).

Verder westwaarts ligt de Mark-kom met Breda als centrum; langzaam glooit zij in de richting van de plaatsen Hoeven en Rucphen, waar aan de landsgrens een hoogte van ca. 17,5 m wordt bereikt. Door heidevelden wordt deze kom van het veel kleinere Roosendaalse bekken gescheiden, dat langzaam opklimt naar de hogere gronden van de Zoom, die steil in het zeekeilandschap staat.

Physisch-geografisch bestaat Noord-Brabant dus uit enige vlakke kommen, die zich in het rivier- en zeelei-gebied van het noordelijk deel der provincie openen en in het zuiden hun einde vinden in de merkwaardige, waterscheidende rug, waarover de zuidgrens van



Noord-Brabant, tevens de landgrens, loopt. Zo wordt het duidelijk, dat de provincie uit een drietal geographische gebieden met een eigen karakter bestaat, nl. de *Maasstreek* in het noordoosten, die deel uitmaakt van de centrale rivierlaagte; het *Noordwestelijk kleigebied*, dat in opbouw en mentaliteit der bewoners veel overeenkomst met het aangrenzende Holland en Zeeland vertoont en het *Zandgebied*, dat verreweg het grootste gedeelte van de provincie inneemt: het specifiek Noordbrabantse land.

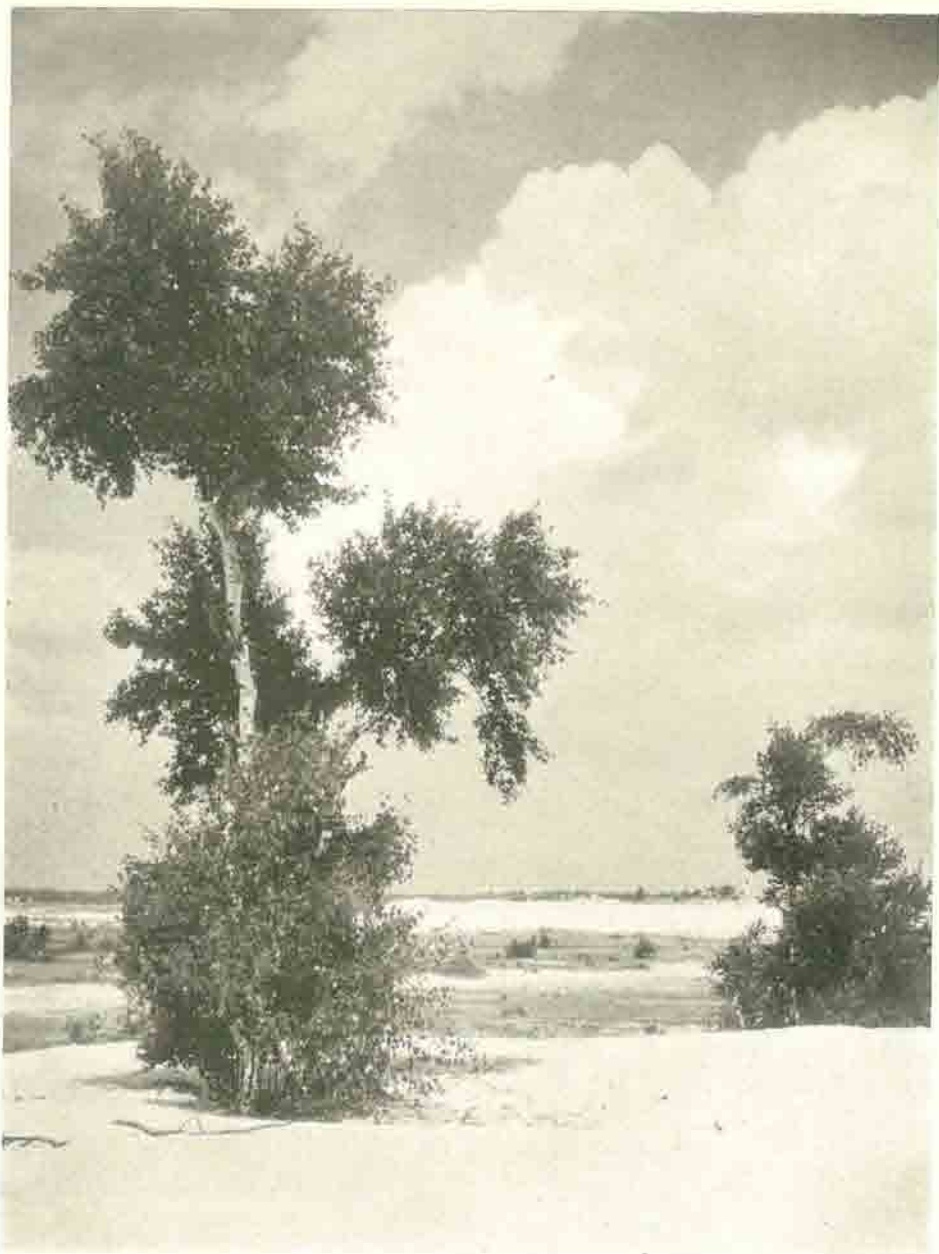
Deze geographische indeling valt in het groot genomen samen met de ligging der oude historische landschappen. In het noordoosten strekten zich vóór het ontstaan dezer provincie enige min of meer zelfstandige staatjes uit met hun hoofdsteden aan de Maas gelegen (Megen, Ravenstein, Grave, Cuyk, Boxmeer), in de Middeleeuwen kleine bufferstaten vormend tussen de hertogdommen Brabant en Gelder. Het gewest Holland breidde zich over een groot deel van de noordwestelijke kleistreek uit. Het zandgebied werd in de 12e eeuw een deel van het invloedrijke hertogdom Brabant, dat zijn grenzen om strategische en economische redenen met succes vooruitschoof naar het westen, noorden en oosten, tot aan Schelde en Maas. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog werd dit gebied van Brabant afgescheiden en bij de Republiek der Verenigde Nederlanden gevoegd. Het diluviale zandgebied bestaat morphologisch uit drie duidelijk van elkaar gescheiden delen: de *Dommel- en Aa-kom*, in het oosten door de Peelrug van de Maasvallei gescheiden en in het westen reikend tot de vlakke welving, die de grens vormt met het tweede deel, de *Mark-kom*. In het westen liggen eindelijk de diluviale gronden van de *Zoom*. Ook deze indeling vindt men in de historische landschapsgroepering terug: in het oosten strekte zich de Meierij, in het midden de Baronie en in het westen het Markiezaat uit. In hun uitbreiding kwamen ze ongeveer met de bovengenoemde morphologische gebieden overeen. Hoewel alle behorend tot het hertogdom Brabant, leidden ze een eigen sociaal en economisch leven en hebben daarom een zelfstandige, locale geschiedenis. Een gemeenschappelijk bestuur was niet aanwezig, zodat ze, mede door hun weinig onderling contact, eeuwenlang meer op zich zelf bleven aangewezen, in hun hoofdsteden, respectievelijk 's-Hertogenbosch, Breda en Bergen op Zoom, het centrale punt hunner locale belangen zoekend. Terwijl in Bergen op Zoom een markgraaf en in Breda een baron leiding gaf aan het politiek gebeuren, resideerde in Den Bosch, dat rechtstreeks



aan de hertog behoorde, geen heer, aan wien de vele edellieden, op hun kastelen over de gehele Meierij verspreid wonend, hadden te gehoorzamen. Ver gelegen van de politieke Brabantse haard, kreeg deze zich onafhankelijk voelende Meierijse adel geleidelijk veel vrijheden en rechten van de hertog voor de daadwerkelijke hulp, hem in zijn vele oorlogen bewezen. Nog steeds valt in de Meierij het groot aantal kastelen op; zij houden een der vroegere tijdvakken van haar sociaal-geographische ontwikkeling in herinnering.

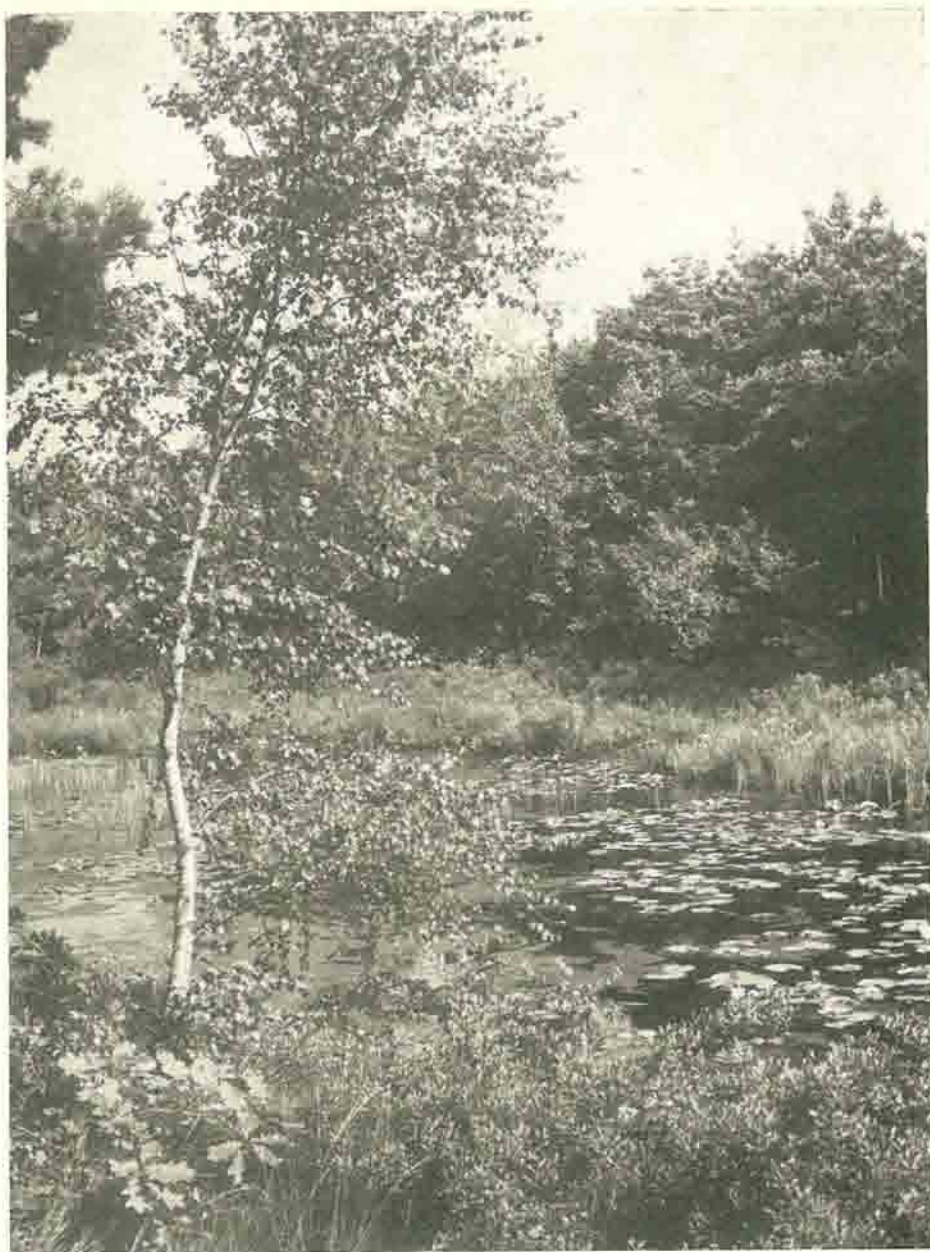
Ook tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden bleven de afzonderlijke bestuursapparaten bestaan met de Staten-Generaal in Den Haag als gezamenlijk souverain. Geen wonder, dat toen in 1815 de genoemde, zeer verscheiden delen definitief tot één provincie werden samengevoegd, ze zich nog in menig opzicht van elkaar verwijderd gevoelden. Zelfs nu nog zijn die verschillen, ondanks een meer dan honderdjarige, gemeenschappelijke ontwikkeling, ondanks de komst van een intens verkeersnet, ondanks een opbloei volgens ongeveer dezelfde lijnen, niet weggenomen en bestaat Noord-Brabant uit enige sociaal-geographische gebieden, in grote lijnen samenvallend met de morphologische en historische landschappen.

Zeer opmerkelijk is het verschil tussen West- en Oost-Brabant. Gefundeerd in geologische opbouw en relief, had deze indeling veel betekenis in politiek en cultureel opzicht. De vlakke grenszône, die zich uitbreidt van Alphen tot in het gebied van Oosterhout, eertijds uit onvruchtbare, eenzame heidevelden bestaande, vormde reeds in de prae-historie een natuurlijke scheiding. Toen nl. een Keltische invasie deze streken bereikte, kwam de Hallstatt-cultuur in het oosten binnen, de La Tène-cultuur in het westen. Op grond van dialectonderzoek kwam Weijnen tot eenzelfde indeling, waarbij de nageoeg onbewoonde heidevelden van Alphen en Oosterhout een grenszône vormen. Ook de scheiding in de gouwen Taxandria en Strijen, later in de gewesten Meierij en Baronie, was hierop gegrond. Opmerkelijk is voorts, dat de kerkelijke indeling van 1559 ook rekening met deze grens hield: de scheiding tussen de bisdommen Antwerpen en 's-Hertogenbosch liep langs deze lijn. Ook in cultureel opzicht had zij betekenis: zo werkten in Oost-Brabant invloeden uit Rijnland door, terwijl het westen tot de westnederlandse groep van de gothiek behoort. Enige voorbeelden worden hier slechts aangehaald om dit te verduidelijken. De Kempische bouwkunst is nauw verwant aan het Rijnland's romaans. De eerste St. Janskerk van



Drumense Duinen





Bij de Oisterwijkse vennen

Den Bosch, waarvan de toren nog over is, het Maria-kerkje van Oirschot en het oudste gedeelte van de gerestaureerde St. Willibrorduskerk van Waalre kunnen als getuigen gelden. Ook later, tijdens de gothiek, bleef die invloed bestaan: de dorpskerken van Peel- en Maasland, o.a. die van Rosmalen, Geffen en Bakel verraden in plattegrond en opstand de invloed van de Nederrijnse gothiek. De laatgothische, niet-kerkelijke architectuur van de Meierij sluit zich eveneens bij die van de Nederrijnse gewesten aan. Een voorbeeld hiervan vormt het kasteel van Croy, ten noordwesten van Helmond gelegen, daterend uit het begin van de 16e eeuw.

West-Brabant was geheel op de Brabantse bouwkunst ingesteld. Tot de Westnederlandse groep van onze gothiek behoren behalve West-Brabant ook Zeeland, Holland en de westhelft van Friesland. Zo is de massale toren van Zierikzee direct verwant aan de St. Romhoutstoren van Mechelen, terwijl de St. Willibrorduskerk van Hulst ook uit de Mechelse school afkomstig is. De Grote Kerk van Breda is een der eerste uitingen van het Brabantse stijleigen, dat onder invloed van het Brabantse architectengeslacht Keldermans Holland ver binnendrong, getuige o.a. de kerken van Den Briel, Dordrecht, Delft, Haarlem en Alkmaar.

Nog steeds is het verschil tussen West- en Oost-Brabant aanwezig: het westen onderscheidt zich door een sterkere Hollandse inslag, terwijl ook het naburige België, vooral de grote stad Antwerpen zich meer laat gelden dan in het oosten. Het vol-Brabants karakter moet men daarom in de Meierij zoeken. Dit heeft vele redenen. De belangrijke verkeersweg van Den Haag naar Brussel liep steeds door het westen van de provincie. De garnizoenen van Bergen op Zoom en Breda bevorderden voorts, evenals de vele renteniers en gepensioneerden in de schilderachtige Baronie, het contact met de bevolking van boven de Moerdijk. De zeekleigronden in het noordwesten werden voor een aanzienlijk deel door kolonisten, afkomstig van Zeeland en van de Zuidhollandse eilanden, ingepolderd en tot cultuur gebracht, zodat dit gebied een ver-vooruitgeschoven Hollandse post ging vormen in het Westbrabantse land. Ook van Antwerpen uit werd dit gedeelte van de provincie sterk beïnvloed: eeuwenlang was deze voorname stad het doel van duizenden Westbrabanders; meer dan twee eeuwen behoorde West-Brabant tot het bisdom Antwerpen.

Het uitgestrekte Oost-Brabant had geen grote centra over de gren-

zen, noch in het noorden, noch in het zuiden, waarheen de bevolking zich richtte. Ver verwijderd van de Brabantse cultuurhaarden Leuven, Brussel en Antwerpen, van de Hollandse door bijna onoverkoombare rivieren gescheiden, leefde de bevolking veel meer op zichzelf en handhaafde haar eigenaardigheden veel krachtiger. Bovendien verhinderden de Peelmoerassen en de eenzame waterscheidende ruggen in het zuiden een nauw contact met de naburige landstreken. Zo moest er een verschil groeien tussen het westen en het oosten van de provincie, welk verschil ondanks een intens, modern verkeer nog steeds niet is opgeheven.

Literatuur: *H. Blink*, Studiën over nederzettingen in Nederland. Noord-Brabant (Tijdschr. Aardk. Gen. 1904); *A. van der Poel*, West-Noordbrabant als economisch-geografische eenheid (Brabantia Nostra 1936); *H. van Velthoven*, Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch (2 dln. 1935-'38); *A. Weijnen*, Onderzoek naar de dialectgrenzen in Noord-Brabant (1937).



## DE VROEGSTE BEWONING

**N**oord-Brabant kreeg spoedig na zijn ontstaan de eerste bewoners, of liever de bewoners kwamen reeds tijdens de vorming van de rivierdelta. Uit het jong-palaeolithicum, welke periode van menselijke beschaving in het Würm-glaciaal valt, dateert een deel van de vondsten, uit Budel afkomstig. Deze werden op een uitgestrekt terrein van fijn, wit stuifzand aangetroffen, dat tot het middelterras behoort en een natuurlijke hoogte vormt, die zich door de aanwezigheid van veel water onderscheidde. Ook mesolithische en oud-neolithische stenen voorwerpen werden hier aangetroffen, zodat verondersteld wordt, dat hier een permanente bewoning was. Hoogstwaarschijnlijk bevond zich hier een werkplaats, waar de stenen voorwerpen werden vervaardigd.

Ook op andere plaatsen van Noord-Brabant trof men mesolithische voorwerpen aan, vooral in de Drunense duinen en in de duinen van de Wouwse Plantage. Natuurlijk waren deze stuifterreinen in de boreale periode, een deel van het vroeg-alluviaal, waarin het mesolithicum valt, nog niet aanwezig. Uit stratigraphische onderzoeken en ook uit pollen-analyse, in het noorden van ons land gehouden, kwam vast te staan, dat in deze tijd, omstreeks 8000 jaar vóór het begin onzer jaartelling, in Nederland de toendra overheerste, terwijl geleidelijk een warmer klimaat ontstond, zodat bossen gingen optreden. De stuifvorming vond later plaats, toen zich door een droger klimaat de vegetatie op de hogere zandterreinen niet kon handhaven. Omstreeks 3000 jaar vóór Christus brak ook voor Noord-Brabant het neolithicum aan, de tijd, waarin de mens in deze streken tot vaste woonplaatsen kwam, zich toeliggend op landbouw en veeteelt. Deze gezeten bevolking was uiteraard veel nauwer met de bodem verbonden dan de vroegere bewoners. Zij behoorde tot de bekeercultuur, die langs de Rijn Noord-Brabant bereikte. Ofschoon de situatie nog niet heel duidelijk is, als gevolg van het klein getal onderzochte grafplaatsen, werd toch de veronderstelling uitgespro-



ken, dat de mens uit het neolithicum en uit de bronstijd vanuit Midden-Nederland de hogere delen van Noord-Brabant ging bewonen. Deze bevolking, uitermate dun over het landschap verbreid, zou dan vanuit het noorden dit gewest hebben bereikt.

De Noordbrabantse graven uit de bronstijd, nauwkeurig door Willems te Hooge Mierde en op de Rechte heide onder Goirle onderzocht, vertonen een onmiddellijke voortzetting van de neolithische: het blijft een boomkistbegrafing met overblijfselen van lijkbrand. Dit wijst op een zekere permanentie van de culturen: blijkbaar was hun invloed groter dan het aantal nieuwe bewoners. In de bronstijd trad geleidelijk een ander klimaat op: het grafveldenonderzoek toonde aan, dat in het neolithicum de heide-vegetatie nog niet overheerste, maar dat zij sedert de bronstijd meer en meer het bos verving. Daardoor werd het voor de bewoners steeds bezwaarlijker de hogere delen van het landschap te blijven innemen en daalden zij geleidelijk naar de lagere af.

In de 7e eeuw vóór Christus valt het einde van de bronstijd; toen werd het gebruikelijk de doden in urnen bij te zetten. Een groot aantal urnenvelden ligt over geheel Noord-Brabant verbreid. Hieruit kan men afleiden, dat het gewest toen een enigszins dichte bevolking kreeg. De nieuwe bewoners kwamen uit het zuiden; het was een Keltische invasie, waarvan de vertegenwoordigers tot de ijzertijd behoorden. Vanuit Rijnland bereikte door de dalen van Moezel en Maas de Hallstattcultuur (oude ijzertijd) Noord-Brabant, terwijl de La Tène-cultuur (jonge ijzertijd) van Noord-Frankrijk en West-België het westen van de provincie binnendrong. Later kwamen uit het oosten de Germanen, die zich met de Kelten (Galliërs) vermengden. Deze Gallo-Germaanse cultuur heerste in Noord-Brabant, toen de Romeinen deze landstreek leerden kennen en nog enige eeuwen ging deze beschaving op dezelfde voet voort. Hieruit mag worden afgeleid, dat de Romeinse beïnvloeding een zeer oppervlakkige was: de nieuwe veroveraars stelden voornamelijk belang in het bezetten van de rivierdalen.

Literatuur: *J. H. Holwerda*, *Nederland's vroegste geschiedenis* (1925); *W. J. A. Willems*, *Een bijdrage tot de kennis der vóórromeinse urnenvelden in Nederland* (1935); *A. E. van Giffen*, *Bouwstenen voor de Brabantse Oergeschiedenis* (1937); *A. W. Byvanck*, *De voorgeschiedenis van Nederland* (1941); *H. van Velthoven*, *De bewoning van Noord-Brabant* (*Brabantia Nostra* Jrg. 1942); *A. W. Byvanck*, *Nederland in den Romeinischen tijd* (1943).

## LIGGING DER NEDERZETTINGEN

**G**aan we nu uit van de ligging der vele Gallo-Germaanse urnenvelden, dan treffen ons enige merkwaardige feiten. Allereerst is het opvallend, dat op het laagterras geen urnenvelden worden aangetroffen: het kende nog geen menselijke bewoning. Alleen de zuidelijke delen van de provincie met de reeds genoemde brede ruggen droegen nederzettingen. Tot in het noorden van de Peelrug was de mens doorgedrongen, getuige de vondsten op de Stabroekse heide onder Uden, in het gehucht De Mun tussen Heesch en Schaijk en van het Vorstengraf onder Oss. Ook de Donge-rug was bewoond, blijkende uit de opgravingen te Alphen, Riel, Goirle en Tilburg.

Blijkbaar was het laagterras, evenals hogerop de rivierdalen, niet geschikt voor bewoning. Moeten we hier aan een te vochtige bodem denken, die geen goed akkerland in deze lagere gebieden toeliet? Een zekere mate van waarschijnlijkheid doet zich voor, immers als men de vondsten op het hoog- en middelterras nauwkeurig op de Topografische- of op de Geologische kaart vastlegt, blijkt het, dat ze overal op de hoogste delen worden aangetroffen, daar, waar nu heide en dennebos overheersen. Begrijpelijker wordt deze ligging, als we zien, dat in het gebied van de waterscheidingen de nederzettingen nog steeds op de hogere ruggen tussen rivierdalen liggen. Bovendien vond men hier de prae-historica in of vlakbij het nu nog bewoonde gebied, zodat deze nederzettingen als de oudste kunnen gelden. Meer stroomafwaarts verplaatsten deze zich van de hogere delen naar de rivierglooiingen.

Zo ligt — om een paar voorbeelden te noemen — Valkenswaard op de rug tussen Dommel en Tongelreep; prae-historische vondsten in de onmiddellijke nabijheid van deze plaats bewijzen, dat hier reeds vroeg mensen woonden. In Kempenland vertonen Bladel en Eersel eenzelfde ligging; ook Tilburg, ontstaan uit een aantal gehuchten, alle op de brede rug tussen het Dommel- en Donge-stroomgebied



gelegen, ontstond op dezelfde wijze. In het tegenwoordige stadsgebied, nl. op de Heuvel en in Stokhasselt werden prae-historica opgegraven.

Meer stroomafwaarts verplaatsten de nederzettingen zich later in de richting naar de beekdalen. Veel voorbeelden hiervan zijn bekend; slechts een tweetal worden vermeld. Zo bevinden zich Gallo-Germaanse grafheuvels in de hoge heide tussen Knegsel en Oerle in de Kempen. Wat lager, dichterbij het Genderdal ligt de buurtschap Zonderwijk, welke wordt beschouwd als de nederzetting, waaruit het tegenwoordig dorp Veldhoven ontstond. Dit dorp is op de zandhelling gelegen, welke naar de graslanden langs de Gender is gekeerd; hier maakte de grondwaterstand een geregelde bebouwing mogelijk.

In Peelland ten oosten van Eindhoven ligt onder de gemeente Heeze, ver van de Groote Aa op een hoger gedeelte, een gehucht, Kerkhof genoemd, dat door zijn grondplan duidelijk een oude vestiging verraadt. Het nieuwe dorp Heeze ontstond lager, vlak bij de groenlanden, terwijl het weidse kasteel aan de samenvloeiing van de Groote Aa en de Sterkselse Aa werd opgericht, waardoor de slotgrachten overvloedig van water konden worden voorzien.

Bij dit afdalen van de nederzettingen sluit zich het inbezitnemen van het laagterras door de mens aan. Hier is de verspreiding der nederzettingen geheel anders: zij liggen over het gehele gebied verdeeld, mogelijk de oudste langs de riviertjes, waarop de weinige vondsten, o.a. te Orthen, Den Bosch (Muntel), Gemonde, Boxel en Veghel wijzen. Van de riviertjes uit werd nagenoeg het gehele laagterras door de mens in bezit genomen; heide en bos nemen er een geringe oppervlakte in beslag.

Het laatst ontstonden de kastelen en de steden, beide het water der riviertjes als bevestiging gebruikend. Mede daarom werden ze in de dalen gelegd. De meeste steden ontwikkelden zich aan de samenvloeiing van riviertjes, ook omdat hier wegen samenkwamen, wat aanleiding tot het ontstaan van handel en nering gaf.

Deze beschouwing over de ingebruikneming van Noord-Brabant door de mens legt verband tussen de fysieke eigenschappen van het landschap en de historische-, ook de prae-historische bewoning er van. De urnenveld-mensen vestigden zich het eerst in het hogere zuiden van het gewest en daalden geleidelijk naar de lagere delen af. Ditzelfde vond in de tegenwoordige Belgische Kempen plaats.

Deze oeroude bevolking van het middendeel der Nederlanden, afkomstig van de brede Maas-Schelde-rug, ging bij haar verbreiding over het Groot-Kempische land enigszins uiteen: de Noordbrabantse bevolking richtte zich naar het noorden, terwijl de bewoners ten zuiden van de genoemde rug zich meer op de zuidelijke cultuurhaarden oriënteerden. De noordelijke tak werd beïnvloed door de Brabantse cultuur, terwijl in de generaliteitsperiode, vooral in de steden en ook tijdens het Koninkrijk, Hollandse vormen doordrongen. De zuidelijke tak, ook doortrokken van de Brabantse gedachte, was achtereenvolgens onderworpen aan Spaanse en Oostenrijkse overheersers, terwijl de Belgische staat uiteraard enigszins anders op de Kempenbewoners, dan Nederland op de Noordbrabanders inwerkte. Dit verklaart de nuanceringen, welke bij eenzelfde grondtoon, direct aanspreken.

Dit gegeven is voor de historische en sociaal-economische ontwikkeling van Noord-Brabant van de allergrootste betekenis geweest: de twee-wezenheid er van wordt hierdoor duidelijk en tevens de moeite, welke met name Holland had om de Brabantse mentaliteit te begrijpen. De combinatie van noordelijke en zuidelijke eigenschappen, in Noord-Brabant aanwezig, maken dit gewest bijzonder geschikt om tussen het noorden en het zuiden van de Nederlanden een brug te slaan en zodoende de samenwerking Nederland-België tot een innige te maken.

De noordelijke orientatie van de Noordbrabantse bevolking, in de middeleeuwen aanzienlijk versterkt, doordat belangrijke steden, ver naar het noorden vooruitgeschoven, met name 's-Hertogenbosch, Breda en Bergen op Zoom, een grote zuigkracht op de Noordbrabantse bewoners gingen uitoefenen, was van de grootste betekenis: zij verhinderde in bepaalde perioden een samengaan met de zuidelijke gewesten, tegen het noorden in. Geen provincie moest groter moeilijkheden overwinnen om opgenomen te worden in de rij der Nederlandse gewesten; geen provincie toonde zich meer Nederlands gezind dan Noord-Brabant. Haar geschiedenis is vervuld van feiten, die deze verbondenheid met het noorden demonstren. Een harde behandeling tijdens de generaliteitsperiode kon het gewest niet bewegen tegen de regering in opstand te komen, al waren hiervoor op sommige momenten de omstandigheden gunstig. Integendeel, algemeen was het verlangen als gelijkberechtigd gewest in de republiek te worden opgenomen, een verlangen, dat vooral krachtig in



de dagen van patriottisme en revolutie leefde. Wel hadden later de Noordbrabanders gegronde grieven tegen het bewind van koning Willem I, maar toen de zuidelijke gewesten tot opstand kwamen, bleef Noord-Brabant trouw aan vorst en vaderland. En welke bewijzen van nationale gezindheid gaf deze provincie niet in de dagen van de smartelijke Duitse bezetting en ook na haar bevrijding in October 1944, toen zij direct alle krachten inspande, het nog zwaarbeproefde noorden in alle opzichten van dienst te zijn!

Een vraag, welke nog even moet worden beantwoordt, luidt: Is voor de beschreven inbezitneming van het Noordbrabant's woongebied door de mens een verklaring te geven? Reeds vroeger zagen we, dat tijdens de bewoning van Noord-Brabant het klimaat veranderde: geleidelijk werd het droger, zodat in plaats van de loofbossen de heide-vegetatie meer en meer de overhand kreeg. De grondwaterspiegel daalde, waardoor de oppervlakte droger werd en de akkers zich in de hogere delen niet konden handhaven. Waar fijne zanden lagen, trad zelfs verstuiwing op, vooral langs de grenzen der afzonderlijke morphologische gebieden. Zo liggen uitgestrekte stuifterrinen aan weerszijden van de Bossche alluviale kom langs de rivierklei-strook. Deze Drunense-, Loonse- en Nulandse duinen behoren tot de mooiste zandverstuivingen in Nederland. Het laagterras van de Meierij wordt eveneens door deze landschappen begeleid: hier liggen over grote afstanden de Bestse- en Sonse duinen. Ook op de grenzen met het hoogterras komen ze voor, o.a. de Bedafse duinen in de gemeente Uden.

Op de waterscheidende rug, waar de riviertjes zich nog weinig hadden ingegraven, bleef de grondwaterspiegel op ongeveer dezelfde hoogte, zodat de nederzettingen er konden blijven liggen. Meer stroomafwaarts kregen de zandstroken langs de rivierdalen een geschikte grondwaterstand: hierheen verplaatsten zich geleidelijk de akkers, dus ook de nederzettingen. Het uitgestrekte laagterras, vroeger te moerassig voor menselijke bewoning, werd er geleidelijk geschikt voor: over de volle breedte werd het in bezit genomen.

Op deze bewoning van Noord-Brabant oefende de verdere daling van de centrale rivierlaagte zeker ook invloed uit. Vast staat, dat de Bataven in dit gebied op grote boerenhoeven woonden zonder last van het rivierwater te hebben; later nam de wateroverlast zo toe, dat geregelde bewoning niet meer mogelijk was. Naast een minder goede regulatie van de rivieren moet dit aan de langzame daling van

de bodem worden toegeschreven. Voor een groot deel van Noord-Brabant had dit belangrijke gevolgen: vele riviertjes gingen zich dieper insnijden, waardoor de grondwaterspiegel daalde. De hogere delen werden minder geschikt voor bewoning; ze veranderden in heidevelden en zandverstuivingen, terwijl de akkerlanden in de richting naar de rivierdalen werden verplaatst en het laagterras ook bewoonbaar werd. Zo werkten klimaatsverandering en bodemdaling samen om aan het landschap een geheel ander aanzien te geven.

Literatuur: *H. Blink*, Studiën over Nederzettingen in Nederland. Noord-Brabant (Tijdschr. Aardrk. Gen. 1904); *J. H. Holwerda*, Nederland's vroegste geschiedenis (1925); *H. van Velthoven*, De Noordelijke oriëntatie van Stad en Meierij (Brab. Nostra 1935); *H. van Velthoven*, De bewoning van Noord-Brabant (Brab. Nostra, 1942); *A. W. Byvanck*, Nederland in den Romeinschen tijd (1943); *H. van Velthoven*, Noord-Brabant in de samenwerking Nederland-België (1947).



## POLITIEKE GESCHIEDENIS

**N**a de Romeinse tijd behoorde de landstreek, welke nu Noord-Brabant wordt genoemd, tot het Frankische rijk. Karel de Grote verdeelde het in gouwen. In het latere Noord-Brabant lag in het oosten de gouw Taxandria met Sint-Oedenrode, in het westen Strijen met Oosterhout als centrum, terwijl zich ten noorden van het Oude Maasje de gouw Teisterbant uitstreckte. Het koninkrijk Lotharingen, het middendeel van het Frankische rijk, waartoe ons gebied daarna behoorde, werd in 959 verdeeld in de hertogdommen Opper- en Neder-Lotharingen. De latere Nederlanden maakten deel uit van Neder-Lotharingen, maar de hertog kon er zijn oppergezag over de gouwgraven niet handhaven. Te meer niet, daar enige gouwgraven er in slaagden hun gebied uit te breiden over naburige gouwen en de hertog te machtig werden. Zo wist de graaf van Leuven, die grote delen van de gouw Brabant (Brabant) in bezit nam, zijn gebied ook naar het noorden uit te breiden: over Taxandria en het zuidelijk deel van Strijen. In 1106 benoemde keizer Hendrik V hem tot hertog van Neder-Lotharingen, wat hem weinig nieuwe macht gaf, maar wel een nieuwe titel. Tengevolge van zijn nieuwe titel van hertog van Neder-Lotharingen noemde hij zich weldra ook hertog van Brabant. Zijn gebied, destijds begrensd door de rivieren Hene, Schelde, Rupel en Dijle, werd geleidelijk verder uitgezet. In het noorden streefde hij er naar de Maas tot grensrivier van het hertogdom te maken.

Vooraf hertog Hendrik I (1185-1235) was onvermoeid werkzaam zijn gezag te bevestigen en uit te breiden. Een groot deel van zijn interesse ging uit naar de noordelijke streken aan de Maas gelegen, waar de Benedictijnen en Praemonstratensers meer welvaart en beschaving hadden gebracht. Omstreeks 1185 schonk hij stadsrechten aan de nieuwe vestiging tussen Orthen en Vught, het latere 's-Hertogenbosch, terwijl hij in 1196 van de keizer voor de bewoners van deze jonge stad tolvrijheid op de Rijn verkreeg. Weldra was zij een voorname vesting: een militair steunpunt tegen Holland en Gelder



niet alleen, maar ook een economisch centrum, waar nijverheid en handel bloeiden.

De zorg van hertog Hendrik voor het jonge 's-Hertogenbosch stond niet alleen: zijn aandacht richtte zich naar het gehele noordelijke Maasgebied. Zo liet hij zich in 1191 in het westen door heer Godevaart II van Schooten, die van zijn moeder de heerlijkheid Breda had geërfd, deze heerlijkheid als leengoed opdragen, waardoor mede aan het voortdringen van de Hollandse invloed in dit deel van het oude Strijen paal en perk werd gesteld. In hetzelfde jaar liet hij zich door de graaf van Cuyk diens allodiaal bezit van Herpen in leen opdragen. Daarmede had de hertog van Brabant drie machtige steunpunten in het noorden: Breda, 's-Hertogenbosch en het gebied van Grave. Er kwamen echter moeilijke dagen. In een oorlog met Holland en Gelder, waarin het aan Brabant behorende Tiel werd verbrand, bezette de vijand zelfs 's-Hertogenbosch. Maar weldra keerden de kansen, zodat de vrede aanzienlijke voordelen voor hertog Hendrik bracht: de graaf van Holland moest afzien van alle aanspraken op Breda.

Meerdere heerlijkheden in Taxandria werden in deze tijd door de Brabantse hertog verworven; Helmond was er de voornaamste van. Met Godevaart III van Schooten sloot hij te Lier een overeenkomst, waarbij Breda en omgeving tot allodiaal goed van de Brabantse hertog werd. Op het laatst van Hendrik's leven vonden nog belangrijke gebeurtenissen in het noorden van het hertogdom plaats: in 1230 gaf hij aan Oisterwijk stadsrechten; in 1232 kocht hij de heerlijkheden Drongelen en Waalwijk, terwijl in hetzelfde jaar Eindhoven en St. Oedenrode stadsrechten ontvingen, spoedig gevolgd door Grave. In deze tijd had de hertog moeilijkheden met de machtige heer van Schooten, voogd van zijn neef Hendrik, heer van Breda, waarvan het einde was, dat de genoemde heer niet alleen zijn voogdij, maar zelfs zijn zelfstandigheid verloor.

Geleidelijk ontwikkelde zich een uitgestrekt hertogdom, bestaande uit vier delen: Leuven, Brussel, Antwerpen en 's-Hertogenbosch. Dit laatste omvatte de stad en haar Meierij, verdeeld in de kwartieren Oisterwijk, Kempenland, Peelland en Maasland. Van het tegenwoordige Noord-Brabant behoorden tot het kwartier van Antwerpen: de landen van Breda, Bergen op Zoom, Steenberg en de eilanden en schorren, waar thans Dinteloord en Willemstad met de omringende dorpen liggen.

In de Middeleeuwen nam de economische welstand van Brabant steeds toe; vooral tijdens de regering van Godfried III (1142-1190) ontwikkelden zich er handel en industrie krachtig, beide gestimuleerd door de ligging van het hertogdom tussen de Noordzee en de Rijn. Door het zuiden liep de drukke handelsroute van Vlaanderen naar Keulen. Het streven van de Brabantse hertogen was er op gericht deze weg in hun macht te krijgen; daarvoor was een voortdurend wisselend politiek spel nodig en moest veel worden gestreden. De bisdommen Luik en Keulen scheidden Brabant van Maas en Rijn en het valt daarom te begrijpen, dat de hertogen niets onbeproofd lieten om hier hun invloed te planten. Ook Gelder, belust op gezagsvermeerdering in het Maasgebied, sloeg begerige blikken naar Limburg. Door de slag van Woeringen (1288) werd Brabant de beheersers van de genoemde handelsweg: de macht van de bisschop van Keulen werd voor vele jaren vernietigd; Gelre's expansie naar het zuiden was gestuit en door het bezit van Limburg veroverde Brabant een étape van de handelsweg Luik-Keulen. Het viel voortaan de Brabantse hertogen niet moeilijk de bisschop van Luik in bedwang te houden. Met de beheersing van de handel





tussen het rijke Vlaanderen en de grote Keulse stapelplaats was de bloei van het hertogdom verzekerd.

Deze duurde tot de Tachtigjarige Oorlog, in welke tijd Noord-Brabant vele jaren frontgebied was en allerlei moeilijkheden en rampen te dragen kreeg. Het slot was, dat bij de vrede van Munster in 1648 het grootste deel van het gebied, dat nu Noord-Brabant vormt, aan de Republiek der Verenigde Nederlanden kwam. Niet tot de republiek behoorden: het graafschap Bokhoven, het graafschap Megen, het Land van Ravenstein, de Commanderie van Gemert en de Baronie van Boxmeer, terwijl Oeffelt deel uitmaakte van het hertogdom Kleef. Het noordwestelijk kleigebied, hoofdzakelijk protestants, behoorde voor het grootste deel tot het gewest Holland. Hier lagen: Stad en Land van Heusden, het Land van Altena, enige ambachten, behorende tot het baljuwschap van Zuid-Holland, de heerlijkheid van Geertruidenberg, van de Zwaluwe, van Zevenbergen en van Niervaart of Klundert. Eindelijk waren Oyen en Dieden, aan de Maas gelegen, Gelders, terwijl Nieuw-Vosmeer en Hinkelenoord tot de provincie Zeeland behoorden. De rest werd Staats-Brabant genoemd; het bestond uit de delen: de Stad Grave en het Land van Cuyk; de Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch; de Baronie van Breda, het Markiezaat van Bergen op Zoom en de heerlijkheden Steenberg, Prinsenland en Willemstad.

Met Staats-Vlaanderen en het Land van Overmaze vormde Staats-Brabant van 1648 tot 1795 de Generaliteitslanden. Tegen de historische feiten en de vroegere verklaringen van de Staten-Generaal in, werden ze als veroverd gebied beschouwd en als zodanig behandeld: alle aandeel in het algemeen bestuur, zelfs in het eigen bewind, werd hun ontzegd. Voor Staats-Brabant begon in de eerste helft van de 17e eeuw een periode van groot verval en van diepe vernedering. De Brabanders werden uit alle ambten gedrongen, de katholieken werd de uitvoering van hun godsdienst verboden, een zwaar belastingstelsel, dat in het geheel niet paste bij de economische structuur van het landschap, verhinderde alle welvaart, die toch in aanleg aanwezig was. Alles was er op gericht, zoveel mogelijk geld uit deze streken te halen. Predikanten, ambtenaren en landheren, allen niet-katholieke vreemdelingen, gingen de overheersende bovenlaag van de bevolking vormen. De aloude bewoners daalden tot een sociale groep van de tweede rang af, die de Brabantse tradi-



ties bewaarde, welke in de loop van de 19e eeuw richting zouden geven aan de moderne ontwikkeling van het gewest. Wel verminderte deze zware druk enigszins in de tweede helft van de 18e eeuw onder invloed van de patriotse beginselen, maar de grote ommekeer kon pas met de val van de oude, afgeleefde republiek worden tegemoet gezien.

Met de komst van de Fransen in 1794 traden onmiddellijk mannen uit Staats-Brabant op om er een eigen bestuur te vestigen: 7 Januari 1795 werd in de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch afgekondigd, dat Bataafs Brabant zich als een zelfstandig gewest had geformeerd. Op 25 Juni d.a.v. proclameerden de Provisionele Representanten van het Volk van Bataafs Brabant de Rechten van de Mens en Burger en verklaarden zij, dat de oude machtsverhoudingen in strijd waren met de rechten van het volk. Het kostte evenwel de grootste moeite als gelijkberechtigd gewest in de nieuwe Bataafse republiek te worden opgenomen. Toen op 1 Maart 1796 de Nationale Vergadering werd geopend, waren ook de Representanten van Bataafs Brabant aanwezig: de erkenning van Brabant als afzonderlijk gewest was een voldongen feit!

Daarmee brak voor het vroegere Generaliteitsland een geheel nieuwe tijd aan. Nieuwe ideeën botsten tegen de afgeleefde gedachten, waardoor vaak gevaarlijke spanningen ontstonden. Slechts voet voor voet won de nieuwe tijd terrein, ten koste van grote moeilijkheden en zorgen. De Bataafse Republiek, bijna twintig jaar door Engeland geblokkeerd, waardoor de handel grotendeels stil viel, moest nieuwe levenskansen zoeken in landbouw en industrie. Dat dit voor Brabant, welk gewest juist op de twee laatstgenoemde bestaansbronnen was aangewezen, van uitermate groot belang was, behoeft geen nader betoog.

In deze periode met telkens nieuwe staatsregelingen en andere wetten van bestuur werd de indeling in gewesten, wat grootte en grenzen betreft, vaak gewijzigd. Pichegru, die in October 1794 Staats-Brabant bezette, belastte onmiddellijk Portiez de l'Oise met de organisatie van dit landschap tot een zelfstandig gewest. In Januari 1795 werd een Centrale Administratie gevestigd te Den Bosch, waaronder voorlopig alle landen bezuiden de Waal ressorteerden. Na het Haagse Verdrag (16 Mei 1795) trokken zich de Fransen uit Brabant terug en werd de Administration opgeheven. Op 11 Juni 1795 kwam op initiatief van Pieter Vreede, de Tilburgse laken-

fabrikant, een vergadering te Tilburg bijeen, die zich constitueerde tot de vergadering van Gedeputeerden-provisioneel van het Volk van Bataafs Brabant. Het voorlopig bestuur voerde onder de titel van Provisionele Representanten van het Volk van Bataafs Brabant het bewind, totdat het door een meer permanente vergadering op 31 December 1795 werd vervangen, n.l. door de Representanten van het Volk van Bataafs Brabant. Volgens de grondwet, 4 Mei 1798 ingevoerd, werd de republiek verdeeld in acht departementen, waarbij met de oude grenzen in 't geheel geen rekening werd gehouden.

Uit een deel van het vroegere Staats-Brabant, n.l. het oosten tot en met Oosterhout, Gilze-Rijen en Chaam met delen van Holland n.l. Werkendam, de Biesbosch, Made en verder wat meer naar Staats-Brabant lag en eindelijk Gelderland bezuiden de Waal werd het Departement van de Dommel gevormd. De rest van Staats-Brabant met het vroeger aan Holland behorende kleigebied ten oosten van Willemstad tot aan de Biesbosch vormde met de Zuidhollandse- en Zeeuwse eilanden het Departement van de Schelde en Maas.

In 1801 werden de oude provinciale grenzen hersteld en ontstond het Departement Bataafs Brabant, omvattende al het oude Staats-brabantse land. Dit duurde tot de nieuwe constitutie van 1805, toen de grenzen opnieuw werden gewijzigd. Voortaan heette het departement Brabant: de grens met Holland liep van Willemstad door het Hollandsch Diep, de Biesbosch en het Oude Maasje tot Heusden, welke plaats Brabants bleef. Zo kwam in 1805 een brede strook van Holland bij Brabant, n.l. Geertruidenberg, Zevenbergen en het gebied van de Langstraat. Als grens tussen Gelderland en Brabant werd de Maas aangenomen, zodat Oyen en Dieden, oude Gelderse dorpen, nu tot Brabant behoorden. In September 1805 werd het departement Brabant vergroot met de door de Fransen in 1795 bezette en in 1800 aan onze republiek gecedeerde Landen van Ravenstein, Megen, Boxmeer, Gemert en Bokhoven. In Mei 1807 werd Lommel, van ouds behorend tot Staats-Brabant, tegen de vroegere Luikse enclave Luyksgestel geruild, waardoor de grens hier veel regelmatigier verliep.

Deze indeling bleef zo tot de inlijving van Holland links van de Rijn bij Frankrijk (1810); toen ging de Meierij de kern vormen van het Departement van de Monden van de Rijn, terwijl West-Brabant tot het Departement van de twee Nethen ging behoren. Na de Fran-



se tijd werd 20 Juli 1814 een besluit uitgevaardigd, waarbij de grenzen van de provincie Brabant werden bepaald: alleen het land ten noorden van de Oude Maas werd Hollands, voor de rest was de grensregeling dezelfde als nu. Bij de wet van 10 Februari 1815 werden de grenzen nader bepaald en werd de grens met Holland aangegeven, die nog steeds geldt. Bij K.B. van 15 Juni 1815 werd de vroegere Kleefse gemeente Oeffelt met deze provincie verenigd. Lommel, welke plaats na de Franse tijd weer bij Noord-Brabant was gekomen, werd in 1817 aan Limburg toegewezen; Luyksgestel in 1818 van Antwerpen aan Noord-Brabant. Bij besluit van 30 September 1815 werd de naam Brabant vervangen door Noord-Brabant, terwijl in 1848 de betere schrijfwijze Noord-Brabant werd ingevoerd.

Rechtens was Noord-Brabant in het koninkrijk de gelijke van de overige provincies, in feite bleef de achterstelling in veel opzichten voortduren. Geen wonder, dat er een groeiende ontevredenheid ontstond. De meest naar voren tredende grieven tegen de regering van koning Willem I waren: de aanval tegen de kloosters; het staatsmonopolie van het lager onderwijs; het aan zich willen trekken van de opleiding der katholieke geestelijkheid; het niet sluiten en na 1827 het niet uitvoeren van een concordaat met de Paus en eindelijk de achterstelling van de katholieken bij benoemingen. Door de regeringstaktiek van Willem I kon Noord-Brabant zich niet geheel volgens eigen aard en wezen ontwikkelen en bleef er een druk op dit gewest rusten, welke soms aan de overheersing in de generaliteitsperiode herinnerde. In talloze petitie's wendde men zich tot Den Haag om wegneming van de grieven te verkrijgen. Wel werd deze houding door velen in den lande gelaakt en de Noordbrabantse bevolking een anti-Nederlandse gezindheid verweten, maar bewijzen hiervoor zijn niet te vinden. Integendeel, ook in deze kritieke jaren, evenals vroeger in de Generaliteitsperiode en in de Franse tijd was er geen geest van verzet of opstand, maar toonde Noord-Brabant zich één met de overige Nederlandse gewesten in vaderlandsliefde en nationale gedachte.

Toen nl. op het einde van het jaar 1829 de gouverneur van Noord-Brabant bij zijn districtscommissarissen en burgemeesters informeerde naar de houding hunner onderhorigen, bleek uit hun antwoorden, dat in Noord-Brabant wel ontevredenheid heerste en veranderingen in de regeringswijze noodzakelijk werden geacht, maar een geest



Boskapel bij IJdenhout



Weg bij Oudenbosch.



Oude toren van Enschoot.



van opstand was in het geheel niet aanwezig. De stemming van de bewoners werd gunstig genoemd en gaf geen aanleiding tot bezorgdheid, ook niet in de grotere bevolkingscentra.

Dit bleef eveneens zo, toen in Augustus 1830 de opstand in Brussel tegen de Nederlandse regering uitbrak: Noord-Brabant bleef rustig, zelfs in de eerste weken, ofschoon er geen leger aanwezig was om eventuele ongeregelheden te voorkomen. Vele protestantse ambtenaren evenwel, die naar het noorden waren gevlucht, verbreidden er het valse gerucht, dat Noord-Brabant de zijde van de opstandelingen koos. In elk geval, zo zeiden ze, waren de bewoners niet te vertrouwen. Maar, èn de gouverneur van de provincie, Van den Bogaerde van Terbrugge, èn het Bossche Kamerlid Luyben wezen met klem van redenen deze aantijging van de hand en prezen de beproefde vaderlandse houding van de Noordbrabanders. In de nu volgende jaren van de status-quo-tijd kregen zij de volle gelegenheid, verder hun goede gezindheid te doen blijken: negen jaren lang was hier het leger gekantonneerd. Talloze malen werd door soldaten en officieren hun nationale gezindheid geprezen en als voorbeeld gesteld.

Ook na deze moeilijke periode moest Noord-Brabant menig keer tegen regeringsmaatregelen, welke in strijd waren met de Brabantse belangen, optreden. Wel luwde de protestante overheersing tijdens het bewind van de Noord-Brabant zo gunstig gezinde koning Willem II enigszins, maar na het midden van de 19e eeuw ging de regering geleidelijk tot een welvaartspolitiek over, welke funest was voor de Noordbrabantse belangen. De liberale vrijhandelsgedachte drong steeds meer door en bracht landbouw en industrie in de grootste moeilijkheden. Met veel kracht en talent werd door allerlei instanties om een gezonde protectie van onze bestaansbronnen gevraagd, maar de landsregering was hiertoe niet te bewegen en beschouwde de zienswijze van Noord-Brabant als verouderd en achterlijk. En dit terwijl de provincie in deze periode haar productiemiddelen moest zien uit te breiden, vooral in verband met haar snel in aantal toenemende bevolking. Hoe krachtig de kamerleden, de provinciale staten, de kamers van koophandel en de gemeentebesturen ook aandrongen op wijziging in de te volgen welvaartspolitiek, waarbij vooral in de 20e eeuw vaak de harde toon niet ontbrak, nooit werd opgetreden tegen de belangen van het vaderland: steeds bleef het een ijveren voor de welvaart en de kracht van Nederland.

Pas tussen de twee wereldoorlogen drong de Noordbrabantse orderingsgedachte verder door en ging de regering over tot het volgen van een actieve welvaartspolitiek. Al te kort duurde echter deze periode: weldra begon de wrede oorlog, die geen plaats voor verdere opbouw liet. Wel kreeg Noord-Brabant gelegenheid te over, van zijn eeuwenoude vaderlandsliefde te getuigen: geen offers waren hiervoor te groot, geen ondernemingen te gevaarlijk. Na zich vier lange jaren te zamen met het noorden tegen de dwingeland te hebben verzet, werd Noord-Brabant het eerst bevrijd en bleef het noorden onder een steeds fellere verdrukking zuchten. Opnieuw bleek nu de innige verbondenheid met het noorden: op alle mogelijke manieren werd getracht, de ongelukkigen aldaar bij te staan. De algemeen gevoerde actie: „Zuid helpt Noord” bracht eerst vertroosting in het leed en na de bevrijding redding uit de nood. Omgekeerd stond nu Holland Brabant bij om de verwoeste steden en dorpen hulp te verlenen. De innige overtuiging van de twee delen bijeen te behoren is een nationaal goed van grote waarde.

Literatuur: Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden (II Generaliteitslanden 1740); *Ibid.* (VII Holland 1749); *J. H. van Heurn*, Historie der Stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch (4 dln. 1776-'78); *W. A. Bachiene*, Vaderlandsche Geographie of nieuwe Tegenwoordige Staat enz. (I en IV 1791); *Steph. Hanewinkel*, Geschiedkundige en Aardrijkskundige Beschrijving der Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch (1803); *Servaas van de Graaf*, Historisch-Statistische Beschrijving van het Departement Brabant (1807); *A. G. Kleyn*, Geschiedenis van het Land en de Heeren van Breda etc. (1861); *G. van den Elsen*, Noordbrabantsche Geschiedbeschrijving (1895); *W. Wilde S.J.*, Treurige toestand der Nederlandsche Katholieken ten tijde der Republiek (Studiën 1903); *P. J. Goetschalckx*, Geschiedenis van Schooten, Merxem en Sint Job in 't Goor (3 dln. 1919); *Th. Goossens*, Het arme Brabant (1929); *Th. Goossens*, Het Keerpunt van Brabant (1930); *L. J. C. van Gorkom*, De eerste vijftig jaren ('s-Hertogenbosch 1185-1935); *H. van Velthoven*, Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch (2 dln. 1935-'38); *V. A. M. Beermann*, Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1648 (1940); *V. A. M. Beermann*, Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch van 1648 tot 1672 (1946).



## GODSDIENST

**N**oord-Brabant is de voornaamste katholieke provincie van Nederland: bij de laatste volkstelling (1930) beleden 88.61 % van de bewoners de katholieke godsdienst. Verder was toen 7,43 % van de bevolking nederlands hervormd, 1,91 % gereformeerd, 0,18 % israëliet en 1,12 % onkerkelijk.

Reeds in de Romeinse tijd werden in deze landen de eerste zaden van het Christendom uitgestrooid. Als eerste geloofsprediker in oostelijk Noord-Brabant wordt de H. Domitianus, bisschop van Tongeren, genoemd, die omstreeks 550 velen tot de nieuwe leer zou gebracht hebben. Ongeveer honderd jaar later drong Sint Amandus het westen binnen en liet de H. Gertrudis een kerkje bouwen, waar nu Bergen op Zoom ligt. Maar na 650 verslaptte de Frankische geloofsprediking, tegelijk met de macht van de Frankische koningen. Toen de Pepijnen tot de macht kwamen, werd opnieuw met de kerstening begonnen.

Sint Willibrord (658-739) uit Engeland afkomstig, door Pepijn van Herstal tot hoofd van de missie in de noordelijke randgebieden van het Frankische rijk benoemd en in 695 door de Paus tot aartsbisschop van de Friezen gewijd, predikte van Luxemburg tot Denemarken. Noord-Brabant behoorde eveneens tot zijn werkterrein. Toen hij hier wilde gaan prediken, vond hij er Lambertus, bisschop van Tongeren (Maastricht) reeds werkzaam: geheel Taxandria behoorde tot zijn bisdom en bleef er tot 1559 toe behoren. Tussen deze twee grote missionarissen ontstond een heilvolle samenwerking. Zo werd de eerste Lambertuskerk in Brabant, nl. te Bakel door Willibrord zelf gewijd.

De opvolger van St. Lambertus, de H. Hubertus (706-727) liet de verdere kerstening van Taxandria aan de H. Willibrord over, die van toen af aan hier alleen de kerk bestuurde. Drie van de zielzorgers, die door hem als pastoor werden aangesteld, zijn ons met name bekend, nl. Docfa, priester te Oss; Virgilius, priester te Tilburg en Ansbald, priester te Waalre. De kerken van Ruimel (St. Michielsgestel), Waalre, Bakel, Reppel, Alphen en Oss zijn door St. Wil-



librord zelf geconsacreerd. Ook ondernam hij vele doopreizen door Brabant; uit de vele Willibrordusputjes weten wij, dat hij doopte in Berkel en Oss, in de Acht Zaligheden, rond Eindhoven, in de Brabantse- en Limburgse Peel, in de Limburgse Kempen en langs de Maas. Vaak kwam St. Willibrord in Brabant, vooral wanneer hij op doorreis was van Echternach, de abdij, die hij stichtte, naar Utrecht, zijn tijdelijke residentie. Dan verbleef hij op een van zijn vele bezittingen, hem door grondbezitters in tal van dorpen geschonken. Zelfs gehele dorpen waren zijn eigendom o.a. Waalre en Valkenswaard, terwijl het latere kwartier Maasland hem ook waarschijnlijk toebehoorde. Ontving Willibrord zulk een landgoed of dorp ten geschenke, dan bouwde hij daarop direct een houten kerkje. Pas in de 10e of 11e eeuw werden ze van steen gemaakt.

Al deze Brabantse bezittingen schonk St. Willibrord in 726 aan de door hem gestichte abdij van Echternach. Hier overleed hij in 739. Nog lang behield deze Benedictijner-abdij vele rechten en goederen in Brabant, terwijl de heerlijkheden aan leken werden overgedragen. Zelfs na de vrede van Munster (1648) bleven de bezittingen van Echternach hier bestaan: omdat het een buitenlandse abdij was, konden de protestanten haar niet verbeurd verklaren. Tot aan haar opheffing door de Fransen in 1794 bleef Echternach in Brabant cijnsen en tienden innen.

In enkele Brabantse Willibrord-parochies, met name in Alphen en Diessen, heeft de abdij zich reeds in de Middeleeuwen van de zielzorg ontdaan; deze werd aan de Norbertijnen van Tongerlo overgedragen. Van de parochies, die Echternach overhield, was Oss de rijkste; de andere waren Bakel, Berchem, Deurne, Eersel en Waalre. In 1648 hield de verzorging van deze parochies op. Hier moet nog even gewezen worden op het merkwaardig feit, dat vanuit Brabant het Christendom in Noord-Nederland werd ingevoerd, mogelijk gemaakt door de vele schenkingen, door de bewoners van Taxandria aan St. Willibrord gedaan.

In de loop van de 12e eeuw werden een drietal Norbertijner-abdijen gesticht, die ook in deze streken een weldadige invloed gingen uitoefenen. Spoedig na de stichting van het klooster Prémontré in het woud van Laon door de H. Norbertus (1120), volgden andere kloosters o.a. Tongerlo bij Herenthals (1130), Berne bij Heusden (1132) en Postel in de Kempen (1140). Deze bedienden een groot aantal parochies en ontgonnen tevens uitgebreide landgoederen. Niet

licht kan de betekenis der Praemonstratensers voor de godsdienstige en sociale verzorging van de bewoners dezer landen worden overschat.

In het westen van het tegenwoordige Noord-Brabant had de beroemde in 1237 gestichtte St. Bernardsabdij aan de Schelde, die hier het patronaatsrecht in enige parochies uitoefende, een groot aandeel in de bedijking van veel nieuw land, terwijl zij tevens de uitgebreide turfhandel beheerste. Nog meerdere kloosters en abdijen werkten in de Middeleeuwen aan de godsdienstige en economische verheffing van de noordelijke Brabantse landen, o.a. Floreffe (Namen), Averbode (Sichem), Ste Geertrui (Leuven), de Duitse Ridders van Gemert en de priorij van de Wilhelmiëten te Huijbergen. Daarnaast bestonden ook vele zusterskloosters, waarvan Binderen (Helmond), Hooidonk (Nederwetten), Soeterbeek (Nuenen), Sint Agnetendaal (Dommelen) enige zeer bekende waren. Vele kloosters verdwenen in de moeilijke tijd van de reformatie en tijdens de kerkvervolgingen in de 17e eeuw.

De komst van veel priesters had bovendien grote betekenis voor de geestelijke ontwikkeling der bewoners: er kwam voor hen gelegenheid onderwijs te genieten. Deze studiën concentreerden zich geleidelijk aan de kapittelscholen, die bij verscheidene collegiale kerken werden opgericht. Talrijke leerlingen dezer scholen voltooiden hun studies aan de hogescholen van Parijs, Keulen, Leuven e.a., velen brachten het tot grote geleerdheid en vervulden gewichtige ambten: Becanus (Hilvarenbeek), Verrepaeus (Dommelen), Sonnius (Son), Rythovius (Riethoven), Macropaedius (Gemert), Dintherus (Dinther), Van Enckevoirt (Mierlo), Hezius (Heeze) e.v.a. Het katholicisme werd ernstig bedreigd, toen ook in deze landen de hervorming optrad en een langdurige strijd begon, waarin godsdienstige met politieke motieven waren gemengd. Het calvinisme, dat zich in de aanvang vooral in het zuiden der Nederlanden ontwikkelde, trok zich met het verder voortschrijden van de Tachtigjarige Oorlog achter de grote rivieren terug, vooral in Holland, waar het een veilig toevluchtsoord vond. Wel was hier het percentage calvinisten niet groot, maar zij wisten de macht in handen te krijgen en stichtten de Republiek der Verenigde Nederlanden met het calvinisme als staatskerk.

Het gebied, dat nu Noord-Brabant vormt, bleef in de Tachtigjarige Oorlog lang bij de katholieke Nederlanden behoren. Dit had voor



de godsdienstige verhoudingen de allergewichtigste gevolgen. De contra-reformatie, beter gezegd het katholiek herstel, kreeg daardoor de gelegenheid in deze landen door te dringen en de bewoners immuun voor de nieuwe leer te maken. Reeds vóór het uitbreken van de godsdienststroeibelen hadden de abdijen, die een grote invloed in Brabant uitoefenden, een vernieuwing ondergaan, zodat zij zich met alle kracht tegen het naderend gevaar van de reformatie konden verzetten. Ook de nieuwe kerkelijke indeling van het jaar 1559, waarbij o.a. de bisdommen Den Bosch en Antwerpen werden gevormd, werkte heilzaam, evenals de doorvoering der besluiten van het concilie van Trente, die in dit gebied konden worden afgekondigd en in werking gesteld. Vele misstanden werden weggeruimd, het geloofsleven verdiept, terwijl een groot getal ijverige, goed onderlegde priesters de strijd aanbond tegen alles, wat tot geloofsafval kon leiden. Toen dan ook Den Bosch in 1629 en Breda in 1637 werden veroverd en er weldra een met moed en kracht gevoerde actie werd ondernomen om in Meierij en Baronie het calvinisme te vestigen, stiet deze op een fel verzet: de contra-reformatie had de bewoners zo verstevigd in hun oude geloof, dat slechts zeer weinigen tot het calvinisme overgingen.

Met verbeterheid werd door de protestanten opgetreden; vooral de dominees waren fanatiek. Na 1648 nam hun actie nog toe: met alle kracht werden de uitingen van het katholicisme tegengegaan; de openbare uitoefening van de godsdienst verboden; priesters verbannen; kloosterzusters het leven nagenoeg onmogelijk gemaakt; rijke kloosters geconfisceerd; kerken gesloten; beurzen-stichtingen afhandig gemaakt enz. Maar de katholieken verzetten zich onder leiding van hun priesters met alle kracht tegen deze kerkvervolging: op zolders, in kelders en op andere geheime plaatsen kwamen ze bijeen om de H. Diensten bij te wonen. Clandestien trokken de priesters van plaats tot plaats om de zieken bij te staan, overal opbeuring en vertroosting brengend. Honderden bewoners van Staats-Brabant trokken regelmatig de grenzen over naar die gebieden, waar het katholicisme vrij kon worden uitgeoefend, nl. naar het graafschap Bokhoven en het graafschap Megen, naar het Land van Ravenstein en de Baronie van Boxmeer, naar de Commanderie van Gemert en Gelder aan gene zijde van de Peel, naar het prinsbisdom Luik en de Zuidelijke Nederlanden. Jaar in, jaar uit kwamen de katholieken hier in onaanzienlijke, primitieve gebouwen, heikerken genoemd, bijeen.



Na de oorlog van 1672 en volgende jaren met Frankrijk werd de toestand iets minder ondragelijk: voortaan werd de bouw en het gebruik van schuurkerken in de plaats zelf oogluikend toegestaan. De uitoefening van de godsdienst moest in „alle stilte ende modestie” geschieden; de kerken mochten zich in niets van gewone huizen of schuren onderscheiden en alleen achteraf aan stille wegen worden opgericht. Alle plakaten bleven evenwel gehandhaafd, zodat een gevaarlijke willekeur bleef bestaan. Vaak werden overtredingen streng gestraft; veel geld bracht de zaak dan weer in 't reine.

Nagenoeg anderhalve eeuw zuchtte Staats-Brabant onder deze dwang. Wel werden de spanningen in de patriottentijd minder, maar pas na de ondergang van de afgeleefde republiek kwam er godsdienstvrijheid als gevolg van een onverschilligheid in geloofszaken, die bij de nieuwe machtshebbers heerste. In de Franse tijd werd de katholieke kerk in een vinnige strijd met Napoleon gewikkeld, die ook in deze streken zijn weerslag had. Napoleon, in onmin met de Paus levend, zond een bisschop naar Den Bosch, maar deze werd natuurlijk niet als zodanig erkend. De moeilijkheden leidden tot het wegvoeren van enige hoge geestelijken naar Frankrijk, o.a. van de vicaris apostoliek Antonius van Alphen.

In het nieuwe koninkrijk, onder de regering van Willem I, was de toestand voor de katholieken evenmin rooskleurig: de kloosters mochten geen nieuwe leden aannemen; de oprichting van nieuwe kloosters was verboden; de ambten bleven al te veel in protestantse handen; de staatsschool bleef ook in Noord-Brabant een protestants-rationalistisch karakter dragen; de totstandkoming van een concordaat met de Paus wilde niet vlotten; de regering poogde de opleiding van de katholieke geestelijkheid in handen te krijgen, wat leidde tot het sluiten der seminaria enz. Dit alles had tot gevolg, dat zich een groeiende ontevredenheid bij de bevolking vastzette, welke zich - wij zagen het vroeger reeds - in talloze petitiees uitte.

Mede door de druk der tijden, die tengevolge van de jarenlange militaire bezetting vooral in Noord-Brabant bijzonder zwaar was, bleven de nog steeds bestaande grieven op de achtergrond. Maar toen de bewoners eindelijk in 1839 van deze druk werden ontheven, kwamen ze met kracht voor hun rechten op. Was hun de steun der Belgische katholieken ontvallen, zij konden zich nu in verbinding stellen met de nieuwe stroming bij de niet-katholieken, die meer volksinvloed wenste en streed voor vrijheid en medezeggenschap.



Deze „liberale” richting vond in veel opzichten de katholieken bereid, samen te werken tot bereiking van beider idealen.

Betere tijden braken voor de kloosters en congregaties aan, toen Willem II de troon besteeg: op de dag zijner inhuldiging, 28 November 1840, gaf hij de kloosters het vrije noviciaat. Dit betekende voor hen de redding van een wisse ondergang, want weinig leden waren toen nog in leven. De koning gaf ook verlof voor nieuwe stichtingen: tijdens zijn korte regering werden in zijn rijk niet minder dan vijftig kloosters opgericht. In woord en geschrift richtten zich de Brabanders met steeds meer kracht tegen de achterstelling, die zij als katholieken en als Nederlanders gevoelden. Heftig werd tegen de protestanten opgetreden om hen te beduiden, dat de katholieken niet van plan waren, zich deze overheersing langer te laten welgevalen. Wel dra bleek het, dat de koning zijn wil tot gelijkberechtiging der katholieken niet geheel zou kunnen doorvoeren: de tegenstand van het niet-katholieke deel was te groot en te fel. Wel verwachtte men veel van een grondwetsherziening, waarvan de voorstellen, zo men vertrouwde, van de koning zouden uitgaan. Maar deze was er niet toe te bewegen. De Februari-revolutie van 1848 in Frankrijk, gevolgd door de Maart-revolutie in Duitsland, opende hem echter de ogen: hij gaf aan een commissie opdracht, een rapport tot grondwetsherziening samen te stellen. Nog in hetzelfde jaar werd de gewijzigde grondwet afgekondigd.

Voor de katholieken bracht zij veel goeds: de afschaffing van het placet; het recht van vereniging en vergadering; vrijheid van onderwijs en van organisatie voor alle kerkgenootschappen. De hevige actie, door de katholieken ontwikkeld niet het minst vanuit Noord-Brabant, was rijk beloond; toch waren enige bepalingen opgenomen, waardoor algehele vrijheid zich nog wachten liet. Het processie-verbod bleef gehandhaafd en ook werd de bijzondere school niet de gelijke van de openbare: het openbaar onderwijs immers bleef een voorwerp van de aanhoudende zorg der regering. Bovendien zouden nog vele jaren voorbij gaan, vóór de katholieken in feite de gelijke van de andere volksgroepen waren. Bij benoemingen bleek het vaak zeer moeilijk, de protestanten door katholieken te vervangen.

Het krachtig doorbreken der katholieke activiteit in Noord-Brabant vormt een belangrijk element in de bewustwording van deze provincie. Hierop oefende het herstel der kerkelijke hiërarchie in 1853 een diepe invloed uit. De anti-katholieke hetze, die er het gevolg van was



en bekend staat onder de naam van Aprilbeweging, toonde duidelijk een mentaliteit aan, die met alle geweld gericht was op het vrijdelen der pogingen, door de katholieken aangewend om hun vrijheid te heroveren. Want velen bleven hen belagen; ook de liberalen, die door een steeds diepere kloof van de katholieken werden gescheiden. Zij waren voorstanders van de openbare school, waarin hun geest, nadat het protestants cachet er van was verwijderd, steeds meer doordrong. De geheel verschillende opvatting over de taak der lagere school werd de hoofdoorzaak van een andere groepering der politieke partijen, waarbij katholieken en liberalen verder uiteengingen en katholieken en anti-revolutionnaires, als zijnde beide voorstanders van de bijzondere school, dichter naar elkaar toekwamen en eindelijk in 1888 het eerste coalitie-ministerie vormden.

't Valt licht te begrijpen, dat de bisschoppen op de verbreiding van het bijzonder onderwijs aandrongen. Met kracht hielden zij hun onderhorigen voor, dat het hun plicht was mede te werken aan de stichting van katholieke scholen en hun kinderen naar deze scholen te zenden. Het mandement van de gezamenlijke bisschoppen over het onderwijs van 22 Juli 1868 liet aan duidelijkheid niets te wensen over. Geleidelijk nam het getal katholieke scholen toe, wat voornamelijk te danken was aan de zusters- en fraterscongregaties, die onder het brengen van zware financiële offers, tot de opening er van overgingen.

De schoolwet-Mackay van 1889 bracht eindelijk enige subsidie voor het bijzonder lager onderwijs, welke echter slechts in 30 % van de kosten voorzag. Daarom bleef men aandringen op subsidieverhoging; pas in 1920 kwam de financiële gelijkstelling tot stand. Voor Noord-Brabant betekende dit een zich steeds meer ontwringen aan de krachten, die eeuwenlang een natuurlijke groei beletten. Nu was voor de volle ontplooiing van de bijzondere school de weg geëffend. Reeds waren enige katholieke middelbare scholen opgericht en vormden de R.K. Leergangen vele leraren, die aan deze scholen werden verbonden. Weldra volgde de Katholieke Universiteit van Nijmegen (1923) en de Economische Hogeschool te Tilburg (1927), waar vele Noordbrabantse jongeren een degelijke katholieke opleiding ontvingen. Door dit katholiek onderwijs in al zijn geledingen herwon het gewest zijn eigen aard en werd een groot aantal krachten losgeslagen, die mede de emancipatie van het vroegere Generaliteitsland leidden.



De katholieke organisaties werkten geheel in dezelfde richting: ook zij stelden zich te weer tegen het voortwoekerend liberalisme. De lagere standen ondervonden er de grootste nadelen van, immers de ambtenaren en de opkomende werkgevers werden er het meest door besmet. Allerlei verkeerde maatregelen, welke veel ontstemming verwekten, waren er het gevolg van. Gelukkig bleven de boeren en arbeiders, ondanks vernedering en onrecht, het oude katholiek geloof getrouw, zodat het lang duurde, eer de ontevredenheid zich gevaarlijk uitte. Dit was mede het gevolg van het feit, dat de sociale verhoudingen in Noord-Brabant nog weinig ingewikkeld waren: de fabrikanten kenden hun arbeiders persoonlijk en deze vormden geen stand, die geheel en al van de fabriek afhankelijk was. Wel liet het zich aanzien, dat ook hier het liberalisme der leidende standen, het socialisme der lagere klassen zou opwekken, als het catholicisme niet daadwerkelijk werd beleefd en dit het maatschappelijk leven niet intens ging doordringen. Daartoe aangespoord door de kerkelijke overheid, stonden sociaal-voelende priesters en leken nog tijdig op om dit groot gevaar van Noord-Brabant af te wenden. Door de katholieke organisatie werd de kracht van het liberalisme gebroken en aan het socialisme verhinderd stevig wortel te schieten. De katholieke organisatie wist zulk een macht te ontplooiën, dat met haar komst op het laatst van de vorige eeuw een nieuwe tijd voor Noord-Brabant aanbreekt: de tijd van volledige bewustwording en groei in katholieke zin.

De resultaten bleven niet uit: de provincie ging een steeds belangrijker plaats in de rij der Nederlandse gewesten innemen. De hernieuwing was er in volle gang, toen de verschrikkelijke Duitse bezetting begon, welke alle uitingen van het opgroeiend katholiek leven trachtte te vernietigen. Veel werd door de overweldigere weggevaagd, maar in de hoofden en harten van het Noordbrabantse volk bleef de schone herinnering aan en de diepe kennis van de vele krachten, die de provincie tot een hoger plan opvoerden bewaard en ontstond de vaste wil, na de bevrijding energiek verder te werken aan de ontwikkeling van het gewest. Geen wonder, dat het zozeer bedreigde en geschonden katholiek leven op zo'n natuurlijke wijze en in korte tijd zijn plaats herwon. Algemeen was men overtuigd, dat de katholiek-nationale gedachte, welke in Noord-Brabant zulk een eeuwenoude traditie heeft, de grondslag van de heropbouw moest zijn. Wel waren ook in deze provincie sommigen de mening toege-

daan, dat een middenpartij, bestaande uit Nederlanders, die het christendom of het humanisme als grondslag van de Nederlandse cultuur beschouwen, moest worden gevormd, maar veel aanhang kreeg hier de Nederlandse Volksbeweging (N.V.B.) niet: haar ideeën druisten te veel tegen de Brabantse tradities in. Wel poogden de katholieke N.V.B.-ers, aaneengesloten tot de Christofoor-groep, hun invloed ook in Noord-Brabant te planten, maar het eigenlijke volk bereikten ze niet. Weldra verdween deze beweging en liet slechts weinige sporen achter.

Het is hier de plaats om met een enkel woord de geschiedenis van de twee Noordbrabantse bisdommen aan te geven. Nadat deze landen vele honderden jaren tot het bisdom Luik hadden behoord, waarvan de bisschoppen in de eerste tijden te Tongeren en later te Maastricht resideerden, kwam in 1559 een nieuwe kerkelijke organisatie van de Nederlanden tot stand, waarbij ook Den Bosch tot bisschopszetel werd verheven. Voor het onderhoud van de bisschop was vastgesteld, dat deze als prelaat der Norbertijner-abdij van Tongerlo de inkomsten der abdijgoederen, voorzover deze binnen het nieuwe bisdom waren gelegen, zou genieten. Bovendien zou de eerst-openvallende kanunniksprebende in het kapittel van St. Jan te Den Bosch aan de bisschop worden toegekend. Slechts tot 1590 bleef de financiële band met Tongerlo bestaan: van de zijde der abdijen stuitte de regeling op een hevige tegenstand. Het nieuwe bisdom bestond uit 170 parochies. In 1562 deed de eerste bisschop, Franciscus van der Velde uit Son, daarom gewoonlijk Sonnius genoemd, zijn plechtige intocht in Den Bosch.

Veel leed het bisdom in de Tachtigjarige Oorlog: tot vijfmaal toe werd de bisschopsstad belegerd. Tijdens het Twaalfjarig Bestand wist de vierde bisschop, Masius, de oprichting van een Jezuiten-college in Den Bosch te bewerken (1610), terwijl bisschop Zoesius in 1615 aldaar het groot-seminarie herstelde en in Leuven het St. Willibrord- of Bossche college stichtte voor hogere studiën. De grootste ramp trof het bisdom in 1629, toen Frederik Hendrik de stad innam en bisschop Ophovius met bijna de gehele clerus zijn residentie moest verlaten, na 1636 zelfs de Meierij. De laatste bisschop vóór het herstel der hiërarchie, Bergaigne, (1641-1647) woonde nooit in zijn bisdom.

Het kerkelijk bestuur van het bisdom werd tot 1657 door een vicarius



capitularis gevoerd, daarna door vicarii apostolici, die echter steeds in de Zuidelijke Nederlanden verbleven. Hoewel zich onophoudelijk moeilijkheden voordeden, bleef deze vorm van bestuur tot 1853 gehandhaafd; toen kwam de nieuwe kerkelijke hiërarchie tot stand, waarbij het bisdom 's-Hertogenbosch werd hersteld met uitgestreker grenzen dan weleer: behalve geheel Oost-Brabant omvatte het ook het deel van Gelderland bezuiden de Waal gelegen.

Mgr. Zwijsen werd aartsbisschop van Utrecht, tevens bisschop van Den Bosch. Tengevolge van de April-beweging en de wet op de kerkgenootschappen van 1855 zetelde hij niet in zijn bisschopsstad, maar ging hij in Huize Gerra onder Haaren wonen. Pas in 1864 verhuisde hij naar Den Bosch, waar voor hem een paleis op de Parade was ingericht. Met grote kracht bestuurdde Mgr. Zwijsen zijn bisdom tot aan zijn dood in 1877. Zijn opvolger Mgr. Godschalk († 1892) maakte zich vooral verdienstelijk door de uitbreiding van het katholiek onderwijs; Mgr. Van de Ven († 1919) stimuleerde voornamelijk de katholieke organisatie, terwijl Mgr. Diepen († 1943) met grote kracht ijverde voor de verdere uitbouw van het katholiek onderwijs en de sociale organisatie. De thans regerende bisschop Mgr. Mutsaerts heeft tot grote taak, het door de oorlog zwaar geleden bisdom weer tot bloei en luister te brengen.

Het bisdom Breda, dat zich behalve over West-Brabant, ook over Zeeuws-Vlaanderen uitstrekt, heeft een geheel andere geschiedenis. Op het einde van de 18e eeuw behoorde het gebied van het tegenwoordig bisdom voor een deel tot de bisdommen Brugge en Gent, nl. Staats-Vlaanderen, terwijl het Markiezaat en de Baronie deel uitmaakten van het bisdom Antwerpen. Dit bisdom werd ingevolge het concordaat van Frankrijk met de H. Stoel in 1801 opgeheven: het zuidelijk deel kwam bij het aartsbisdom Mechelen, terwijl van het noordelijk deel in 1803 een apostolisch vicariaat werd gemaakt. Zeeuws-Vlaanderen werd bij het bisdom Gent gevoegd; pas in 1841 kwam deze landstreek bij het vicariaat van Breda. Na de dood van de eerste vicarius apostolicus, Adrianus van Dongen (1803-1826), volgde Joannes van Hooydonk op: in 1842 werd deze tot bisschop van Dardanië i.p.i. benoemd. In 1853 werd hij de eerste bisschop van Breda; met groot succes ijverde hij voor de bloei van het godsdienstig leven. Onder zijn opvolger Mgr. Joannes van Genk (1868-1874) werd verder gewerkt aan de uitbouw van het bisdom: vooral het katholiek onderwijs had zijn volle aandacht. Mgr. Van Beek



(1874-1884) werd vooral bekend door de bouw van een klein-seminarie op de Ypelaar. Gedurende het lange episcopaat van Mgr. Leyten (1885-1914) kwamen vele organisaties tot stand, werden vele parochies gesticht en verrees het monumentale groot-seminarie in de gemeente Hoeven. Mgr. Hopmans, vanaf 1914 bisschop met sedert 1945 Mgr. Baeten als coadjutor, werkte krachtig voort aan de godsdienstige en sociale verzorging van het bisdom, dat bij de bevrijding in 1944 zijn klein-seminarie, tientallen kerken en in West-Zeeuws-Vlaanderen hele dorpen verloren zag gaan.

De vele uitingen van het katholiek leven in Noord-Brabant worden hier niet behandeld. Bij de beschrijving van de afzonderlijke gemeenten bestaat de gelegenheid te wijzen op de stichting van vele kloostercongregaties; op de bloeiende missie-actie, die welhaast in alle delen van de wereld doordrong; op de komst van vele kloosterlingen uit het buitenland, die hier liefderijk werden opgenomen en op het voorkomen van talrijke bedevaartsplaatsen, die jaarlijks door vele duizenden worden bezocht.

*Literatuur:* Deel V van de Uitkomsten der Volkstelling van 31 Dec. 1930 (1933); *L. H. C. Schutjes*, Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch (6 dln. 1870-'81); *J. B. Krüger*, Kerkelijke geschiedenis van het Bisdom van Breda (4 dln. 1872-'78); *W. P. C. Knuttel*, De toestand der Katholieken ten tijde der Republiek (2 dln. 1892-'94); *H. J. Allard*, De toestand der Nederlandsche Katholieken ten tijde der Republiek van Dr. Knuttel (Studiën Jrg. 1892); *G. Brom*, De toestand der Katholieken ten tijde der Republiek (De Katholiek Jrg. 1892); *A. Erens*, Tongerloos en 's-Hertogenbosch, de dodatie der nieuwe bisdommen in Brabant (1925); *W. Nolet*, Katholiek Nederland (3 dln. 1930-'32); *G. C. A. Juten*, De parochiën in het bisdom Breda (1935); *H. van Velthoven*, Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch (2 dln. 1935-'38); *P. C. Boeren*, Sint Willibrord, Apostel van Brabant (1939); *V. A. M. Beermann*, Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1648 (1940); *H. H. Knippenberg*, Cultuur tusschen puin in Noord-Brabant en Limburg (1945); *L. J. Rogier*, Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw (2 dln. 1945-'46); *V. A. M. Beermann*, Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch van 1648 tot 1672 (1946); *H. van Velthoven*, Brabant, lef op U Saec (1946); *M. van der Heijden*, De dageraad van de emancipatie der Katholieken (1947).

## WATERSTAATKUNDIGE TOESTAND

Het grootste deel van Noord-Brabant behoort tot het stroomgebied van de Maas; alleen in het noordwesten en westen bereiken de riviertjes zelfstandig de getijdenwateren. De moeilijkheden van de afwatering in het oosten der provincie vloeiden voort uit het feit, dat de Maas geen goede afstroming naar de zee had: bij het kasteel Loevestein in de nabijheid van Gorkum verenigde zij zich met de Waal, wat bij hoogwater een moeilijke afwatering tot gevolg moest hebben. Door kostbare werken heeft men dit euvel trachten te verhelpen en wel door de totstandbrenging der scheiding van Maas en Waal bij Heerenwaarden, tussen de Bommelerwaard en het Land van Maas en Waal gelegen en door het graven van de Bergsche of Verlegde Maas ten noorden van de Langstraat (1904). Maar een beëindiging van de beruchte Maas-overstromingen konden zij niet brengen. In 1929 begon men eindelijk aan de definitieve be-teugeling van de Maas: de vele méanders werden afgesneden, de dijken verbreed en verzaard, het rivierbed uitgediept. Hierdoor kon men in 1941 overgaan tot de dichting van de Beersche overlaat, zodat het Maaswater voortaan binnen de dijken naar de zee kon afstromen en er een einde kwam aan de telkens terugkerende inundaties van uitgestrekte gebieden in het noorden van de provincie. De gelegenheid was nu geopend door allerlei voorzieningen, in het vermaarde rapport-Van Vuuren aangegeven, de landstreek vanaf Grave tot bewesten Den Bosch een behoorlijke afwatering te bezorgen, waardoor duizenden hectares van nature vruchtbaar land, in de vroegere traverse gelegen, aan het bebouwbaar areaal der provincie kunnen worden toegevoegd, wat voor de snel in aantal toenemende Brabantse bevolking een zegen betekent.

De regulatie van de Maas opent verdere mogelijkheden: het uitgestrekte Dieze-stroomgebied, nagenoeg geheel Oost-Brabant tot de Peel omvattend, kan nu eveneens een goede afwatering krijgen, waardoor ook hier de productiviteit aanzienlijk zal toenemen. De



Meierij-kom, gelegen tussen de hoge Peelrug in het oosten en de rug, waarop Tilburg ontstond in het westen, voert in regenperiodes, vooral door Aa, Dommel en Ley zoveel water af, dat de oevers der talrijke riviertjes en het gehele Bossche veld onder water lopen. Bij Crèvecoeur kan de Dieze geen water lossen, omdat de Maas dan ook sterk gezwollen is; alleen het Drongelensch kanaal kan door lozing op de Bergsche Maas enige verlichting brengen. De waterafvoer langs Dommel en Aa is reeds aanzienlijk verbeterd door verruiming dezer riviertjes met afleiding van het overtollige water naar de grote scheepvaartkanalen. Aanvullend zal verder een kanaal moeten worden gegraven in de richting van Drongelen, om dit overtollig water naar de Bergsche Maas te vervoeren.

Een derde ontwateringsprobleem ligt in het gebied van Biesbosch, Amer en Donge. Sedert de verwoesting door de Sint Elisabethsvloed (1421) is hier wederom veel nieuw land herwonnen. Deze landaanwinning ging gestadig voort: de getijbeweging uit het Hollandsch Diep en de slibafvoer door de Maas deden onafgebroken hun werk. Geleidelijk kwamen gronden omhoog, groeiden platen aan en slibden killen dicht, zodat de tijd in zicht kwam, waarop al deze gronden zouden worden bedijkt en daarmee de laatste sporen van de historische watervloed van 1421 zouden verdwijnen. In Juli 1940 werd door de regering tot de bedijking van de Brabantse Biesbosch besloten en in samenhang er mede tot de bevrijding der gebieden van Donge en Oude Maasje van hun wateroverlast. De oorlog belette een begin van uitvoering, maar de projecten liggen klaar en zullen, naar we hopen, spoedig worden uitgevoerd tot zegen van de Brabantse bevolking, welke uitbreiding van woon- en werkgelegenheid zozeer nodig heeft.

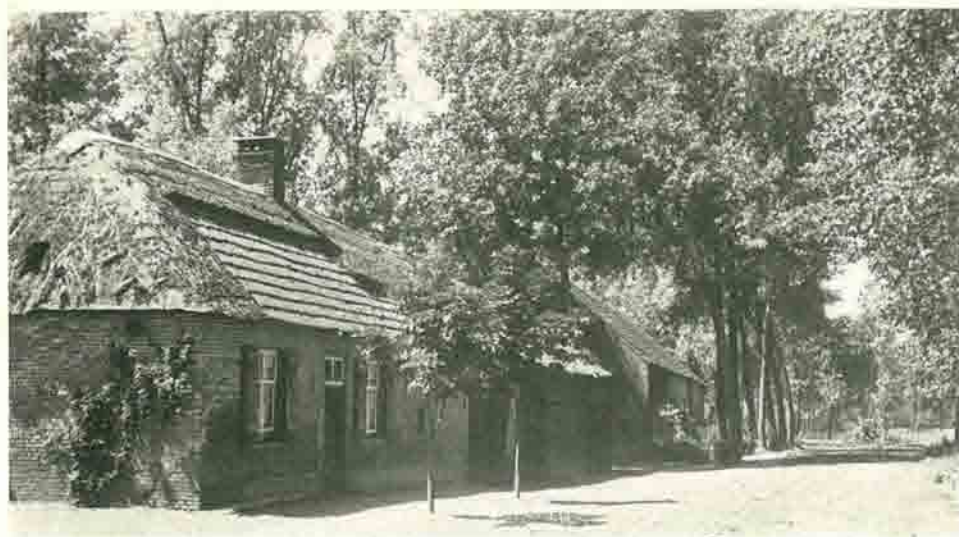
Ook de afwatering van West-Brabant is voor grote verbeteringen vatbaar. Oorspronkelijk vormde dit gebied een natuurlijk afwaterende eenheid: in de plaats van het kleigebied lagen immers lage, moerassige gronden, die het van de hoge zandgronden afstromende water gemakkelijk konden opnemen. Door watervloeden werden deze gronden nagenoeg geheel weggeslagen; de wijde watervlakten veranderden later in vruchtbare kleilanden. Eén nadeel deed zich hierbij echter voor: de natuurlijke afvloeiing van Mark en Vliet naar het noorden werd belemmerd: ze werden gedwongen naar het westen te buigen en waren niet meer in staat al het water af te voeren, zodat uitgestrekte, drassige gebieden langs de oevers ontstonden, vooral

langs de Mark vanaf Breda tot aan de kleigronden. Onder Beek, Leur en Hoeven liggen honderden hectaren vruchtbaar land, die door een gebrekkige afwatering niet veel betekenis hebben. Vooral toen de Dintel vrij loosde en bij vloed en storm geen afwatering kon plaats vinden, heersten hier erbarmelijke toestanden. De afsluiting van de Dintel door het Dintelsas in 1828 en die van de Vliet door het Steenbergsche sas, enige jaren later, bracht wel verbetering, maar vele honderden hectaren vruchtbare grond bleven aan de bebouwing onttrokken, terwijl de vraag naar bouw- en weiland in verband met de groeiende bevolking steeds toenam. Delen van het waterschap „de Gecombineerde Hoevensche Beemden” werden in cultuurgrond veranderd.

Toen in 1919 de onderhandelingen tussen Nederland en België werden geopend om te komen tot een herziening van de verouderde scheidingsverdragen van 1839 en het vraagstuk van een nieuwe Schelde-Rijnverbinding aan de orde kwam, werd de gelegenheid geopend, hieraan de verbetering van de waterstaatkundige toestand vast te koppelen. Volgens het scheidingsverdrag moest Nederland de vrije vaart op de tussenwateren om van Antwerpen de Rijn te bereiken, verzekeren. Geleidelijk voldeden de kanalen door Walcheren en door Zuid-Beveland, na de afdamming van Sloe en Kreekrak ten behoeve van de spoorweg Roosendaal-Vlissingen tot stand gekomen, niet meer. Dit was het motief, waarmede België zijn overdreven eis van een Antwerpen-Moerdijkkanaal, dat geheel buiten deze tussenwateren viel en Antwerpen een gesloten verbinding met de Rijn gaf, na de wereldoorlog van 1914-1918 aannemelijk trachtte te maken. Tijdens de moeizame onderhandelingen tussen Nederland en België, waarbij onze regering het Moerdijkkanaal toestond, begon hiertegen in ons land verzet te ontstaan. Weldra groeide dit verzet tot een nationale beweging uit, welke tot gevolg had, dat de Eerste Kamer het reeds door de Tweede Kamer aangenomen onwerpverdrag verwierp.

Nederland was bereid een nieuwe Schelde-Rijnverbinding tot stand te brengen met als uiterste grens de Wester-Schelde in de omgeving van Bath en aan de noordzijde het Dintelsas. In de plaats van een rechtstreeks gesloten verbinding tussen de dokken van Antwerpen en het Hollandsch Diep, die België eiste, wilde Nederland een kanaal toestaan, dat een gesloten verbinding vormt tussen de open Wester-Schelde en het Volkerak. Hierdoor immers zou Rotterdam





Boerderij in Best



Interieur Brabantse boerderij



Toren van Hilvarenbeek



niet in het hart worden aangetast, konden belangrijke Noordbrabantse belangen worden gediend en bleef de gelegenheid open Zeeuws-Vlaanderen op Nederland te oriënteren. Tot succes leidden de onderhandelingen niet; wel werd ook van Noord-Brabant uit veel propaganda gemaakt voor de totstandkoming van het Nederlandse plan, door ir. Van Konijnenburg opgesteld, waarbij ook was gedacht aan de verbetering van de waterstaatkundige toestand in West-Brabant. Mits het kanaal Bath-Dintelsas een voldoende laag peil zou bezitten, kon het door de geregelde lozingsmogelijkheid in de open Wester-Schelde een prachtige boezem vormen, vooral voor het overvloedig water uit de stroomgebieden van Mark en Vliet, die te zamen een oppervlakte van 135.000 ha beslaan.

Daarnaast denkt men aan een afwateringskanaal van Terheyden naar 's-Heerenhuis aan het Hollandsch Diep, waardoor het bovenpand van de Mark op het Hollandsch Diep zal kunnen lozen. Allereerst zouden dan de Haagsche Beemden in cultuur kunnen worden gebracht, meer dan 20.000 ha cultuurgrond, uitstekend geschikt voor vestiging van tuinbouwbedrijven, waar nu geen enkele boerderij wordt aangetroffen. Door dit kanaal zou de beneden Mark-Dintel een laag peil krijgen met als gunstig gevolg een goede waterlozing van het gehele Mark-Dintel-stroomgebied.

*Literatuur: E. van Konijnenburg, Scheiding van Maas en Waal (1905); C. W. Lely, Rapport betreffende de verbetering van de Maas voor de groote afvoeren (1926); J. H. F. Deckers, De waterstaatstoestanden in Noord-Brabant binnen het stroomgebied der Maas (1927); C. Gerretson, Litis finiri oportet. Het Nederlandse Alternatief binnen de grenzen der scheidingsregeling (1929); De nieuwe Schelde-Rijnverbinding en het Dagblad van Noord-Brabant (1931); A. A. Beekman, Nederland als polderland (1932); H. W. E. Moller, Het Schelde-Rijnkanaal en Brabants belangen (St. Olof 1932); Het vraagstuk der nieuwe Schelde-Rijnverbinding (De Maasbode Januari 1933); L. van Vuuren e.a., Rapport betreffende de Maasgemeenten (1936).*

## AGRARISCHE ONTWIKKELING

**V**an nature is Noord-Brabant een agrarisch land; landbouw en veeteelt zijn er prae-historisch van ouderdom. Reeds vermeldden wij, dat honderden jaren vóór het begin onzer jaartelling de bewoners naar de lagere delen van het woongebied afdaalden, naar de glooiingen, die naar de riviertjes en naar het laagterras leiden. In de kleistreken, die later door de mens in bezit werden genomen, vormt het cultuurland een aaneengesloten gebied, terwijl het op de zandgronden in brede stroken langs de riviertjes tussen bossen en heidevelden ligt, naar het zuiden in oppervlakte afnemend.

De groengronden leverden voedsel voor het vee, dat de meststoffen produceerde, nodig voor de instandhouding van het bouwland en de ontginning van nieuwe cultuurgrond. Aan hun uitbreiding was een natuurlijke grens gesteld: de oppervlakte grasland bepaalde de grootte van het akkerland en dus ook de grootte van de nederzetting. Daardoor is het begrijpelijk, dat de nederzettingen naar de bronnen van de riviertjes toe kleiner werden en hier de bevolkingsdichtheid het geringste was. Een uitzondering vormden de verenigingsplaatsen van riviertjes: daar was de oppervlakte groengrond uiteraard groter, terwijl bovendien de bewoners van de verschillende beekdalen er elkaar konden ontmoeten. Geen wonder, dat in de nederzettingen, die hier ontstonden, markten werden gehouden en handel werd gedreven, wat tot stadsontwikkeling voerde. De meest duidelijke voorbeelden op Noordbrabantse bodem zijn: 's-Hertogenbosch, Breda en Eindhoven.

De primitieve landbouw op de Noordbrabantse zandgronden sloot geheel aan bij de geografische gesteldheid van het land. Naast de akkers gebruikte men de onbebouwde gronden, die een noodzakelijke aanvulling van het agrarisch bedrijf vormden. Deze bestonden uit bossen, weilanden, heidevelden, venen, moerassen e.d. en namen een grote oppervlakte in beslag. Reeds in de prae-historische tijd en



in de vroegste eeuwen onzer geschiedenis speelden ze een belangrijke rol in het economisch leven van de bewoners en ook later waren ze onmisbaar: de natuurweiden dienden als grasvlakten voor het vee, bovendien leverden ze hooi, 'n veevoeder in de winter; uit de bossen haalde men het benodigde hout; op de heidevelden graasden de schapen, werden de bijenkorven geplaatst en stak men plaggen, die in de potstallen werden gebruikt voor het winnen van de onontbeerlijke mest; de pelen leverden de nodige turf. Terwijl de akkers van den beginne af in particulier eigendom aan de boeren behoorden, waren deze onbebouwde gronden in gemeenschappelijk gebruik. Men noemde ze gemeynten, ook wel vroenten.

De Romeinse- en later de Frankische veroveraars lieten de bewoners in het onverdeelde genot van deze gemeynten; zij grepen niet in dit primitieve productieproces in. Maar de latere heersers, de hertogen van Brabant, gingen deze gemeynten als een bron van geregelde inkomsten beschouwen, immers zij maakten onderscheid tussen eigendom en gebruik. Terwijl volgens hen de eigendomsrechten over deze gemeynten bij de landsheer berustten, hadden de bewoners enkel het recht van gebruik, waarvoor zij een jaarlijkse cijns moesten betalen. Nog een groot aantal brieven uit de 13e en 14e eeuw zijn bewaard, waarin de hertog van Brabant de gebruiksrechten der gemeynten aan de dorpen afstaat. Door deze uitgifte-brieven kwam mede een verdeling van de gemeynten tussen de verschillende dorpen tot stand, waardoor de onderlinge dorpstwisten zeer verminderden. Ook tijdens de Republiek bleef deze toestand bestaan: in zake de eigendom der gemeynten waren de Staten-Generaal de opvolgers van de landsheer, zodat de jaarlijkse cijns moest blijven betaald worden. Het Franse recht verklaarde de gemeynten eindelijk tot gemeentegronden.

Door het eeuwenoude, gemeenschappelijke gebruik, dat van de gemeynten werd gemaakt, was de gedachte aan de onverdeelbaarheid dezer gronden diep in deze agrarische maatschappij doorgedrongen. Zij vond haar uitdrukking in het recht van de ongeborene: de algemeen verbreide overtuiging, dat men de onbebouwde gronden in wezen moest laten voor het nageslacht. Dat deze opvatting de ontginning op uitgebreide schaal in de weg stond, behoeft geen nader betoog; tot diep in de 19e eeuw bleef dit recht onder de bewoners voortleven.

Het aloude primitieve landbouwbedrijf op de Noordbrabantse zand-

gronden bleef vele eeuwen bestaan: nog steeds kan men de relictien er van waarnemen. In het over het algemeen onvruchtbaar gewest kon de landbouw geen aanzienlijke welvaartsoverschotten leveren. De grootste werkzaamheid naast een voortdurende soberheid waren geboden; de bewoners gevoelden zich geheel afhankelijk van de natuur en van Hem, die alles groeien doet. Als vanzelf werkte deze sociaal-economische constellatie gunstig in op het karakter van het Noordbrabantse volk, dat zich kenmerkte en nog steeds kenmerkt door godsdienstzin, arbeidslust en soberheid.

Naast graanbouw werd geleidelijk boterbereiding en in sommige streken kalverenhandel het exporterende deel van de boerenwinning. De melk werd hier grotendeels voor gebruikt. De boterbereiding geschiedde op de boerderij volgens aloude, primitieve methoden, waardoor een product werd verkregen, dat zeer in kwaliteit wisselde. Voor de kalverenfokkerij werd ook veel melk gebruikt; in donkere, kleine hokken werden de kalveren vetgemest en aan opkopers verkocht. De met grote zorg en intense arbeid verkregen producten brachten de boer niet veel geld op: bij de handel immers worden in de 19e eeuw misstanden vermeld, waaraan de toen nog niet georganiseerde boeren geen einde vermochten te maken. De opkopers van het vee, met name van de nuchtere kalveren, bepaalden de prijs: zij gingen de boerderijen af en boden een laag bedrag. Bij weigering van de zijde van de boer kwam een volgende opkoper, die hem hetzelfde, soms zelfs minder bood. Deze kalverenhandel werd als een algemene plaag gevoeld, wat vooral op het einde van de 19e eeuw bleek, toen de boerenbondsbeweging zich metterdaad opmaakte, de sociale positie van de landbouwer te verbeteren.

De verkoop van de boter gaf nog meer aanleiding tot klachten: hierbij traden de winkeliers als prijsbepalers op. De meeste boeren brachten hun boter naar de winkel, waar zij er allerlei kruideniers- en ellewaren voor terug ontvingen. Om de kwaliteit van de boter bekommerden de kruideniers zich niet; de hoeveelheid winkelwaren, die werd betrokken, interesseerde hen voornamelijk. Kwam de boer om een of andere reden tot volslagen armoede, dan schoot een winkelier dikwijls geld voor, waarmede deze hem geheel in zijn macht kreeg. Het einde was dan gewoonlijk, dat hij hypotheek op zijn bezit nam, waardoor de zelfstandigheid van de landbouwer, voor geslachten lang soms, een einde nam.

Het ontbrak niet aan pogingen om zich van deze druk te ontdoen;



voorlopig gingen ze niet van de boeren uit: de organisatie-gedachte was bij hen nog niet vaardig. Sommige gemeenten richtten een botermijn op, waar een hogere prijs kon worden bedongen, omdat hier vele kopers tegelijkertijd verschenen. Maar weldra ontwikkelden zich praktijken, die het goede van de mijn verstikten: de kopers verstonden zich met elkaar of verplichtten de boeren, de boter bij een bepaalde kruidenier af te leveren, waar werd afgerekend. Pas het coöperatief zuivelbedrijf en de coöperatieve verkoop, die op het einde van de vorige eeuw ontstonden, wisten aan deze gedwongen winkelnering een einde te maken.

Nog veel andere fouten kleefden aan het Noordbrabant's boerenbedrijf: een steeds verder gaande versnippering van de bodem, waardoor het kleine boerenvraagstuk acuut werd; een crediet, dat in 't geheel niet op de eisen van de landbouw was afgestemd; een algemeen gebrek aan kapitaal met als noodlottige gevolgen: het houden van te weinig vee, een onvoldoende bemesting; de gedwongen verkoop van producten op onvoordelige tijdstippen, enz. Ook hierin werden geleidelijk verbeteringen aangebracht: de organisatie van de boeren bundelde hun zwakke krachten tot een groot geheel, dat met succes de nodige veranderingen bewerkte.

Op het einde van de 19e eeuw ontstonden in Noord-Brabant gewichtige wijzigingen in het agrarisch productie-proces. De veeteelt werd tot grote ontwikkeling gebracht. Geschiedde de boterbereiding tot dan toe op de boerderij, geleidelijk ontstonden de boterfabrieken, meestal op coöperatieve grondslag ingericht. Het eerste handkrachtfabriekje werd in 1892 te Tungelroy, een armoedig heidedorp in de gemeente Weert, dus dicht bij de Noordbrabantse grens, gesticht. Een dertigtal boeren kocht een centrifuge en kwam zo tot coöperatieve werkzaamheid. Weldra werden vele van deze handkrachtfabriekjes opgericht, ook in Noord-Brabant: het eerste in deze provincie, te Liessel in de Peel, begon 1 Mei 1893 te werken. Men gevoelde, dat dit het middel was om meer verdiensten uit het kleine boerenbedrijf te halen niet alleen, maar ook, dat men door deze samenwerking als stand meer zelfstandig zou worden en men zich kon onttrekken aan de macht van de velen, die de boeren onderdrukten. Toen deze fabriekjes zich weldra in de Zuidnederlandse Zuivelbond aaneensloten (1893), kregen de boeren zelf de verkoop in handen en namen de verdiensten toe. In West-Brabant werden grote stoomboterfabrieken opgericht, in 1895 de eerste te Wouw. Weldra

bedienden zich alle fabrieken van stoomkracht. Honderden modern ingerichte boterfabrieken verrezen, die van Noord-Brabant de tweede boterprovincie van Nederland maakten.

Samenwerking onder de boeren werd ook langs andere weg gepropageerd: de boerenbondsgedachte, die reeds in West-Duitsland en België zoveel vruchten afwierp, moest ook in Nederland worden doorgevoerd ter bestrijding van liberale en socialistische ideeën. Het Noordbrabants platteland moest katholiek blijven, zodat de aloude hier aanwezige culturele krachten tot heil van de bevolking konden worden aangewend. Door een katholieke organisatie, die alle boeren zou omvatten, moest de boerenstand godsdienstig, zedelijk en maatschappelijk worden opgeheven. Vele sociale werkers traden op om dit doel te verwezenlijken; voorop stond de Noordbrabantse boerenapostel, de Norbertijn van de aloude abdij van Berne te Heeswijk, „Pater” Gerlacus van den Elsen, die met grote voortvarendheid de Noordbrabantse boeren in de Noordbrabants Christelijke Boerenbond (N.C.B.) organiseerde, welke bond in 1896 werd opgericht. De activiteit van deze bond, federatief aangesloten bij de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond, kan niet hoog genoeg worden aangeslagen: de landbouwmethodes werden verbeterd, het landbouwcrediet geregeld, de godsdienstige kennis vermeerderd. De coöperatie op velerlei gebied deed de welvaart stijgen, het platteland ging welvaartsoverschotten kweken, wat ook op de bloei van de steden een gunstige invloed uitoefende. Kerk en Staat ondervonden er de grootste voordelen van: aan beide werden nieuwe, waardevolle krachten toegevoegd. Op de katholiek georganiseerde boerenstand konden zij steeds rekenen. Een voorname oorzaak van de verbluffende groei van Noord-Brabant in de moderne tijd is hier te zoeken.

Het straks genoemde kleine boerenprobleem is in Noord-Brabant, het land van de keuterboer, bijzonder nijpend. De krachtige Brabantse bevolking met haar hoog geboorte-cijfer en haar grootste geboorteoverschot van alle Nederlandse gewesten vraagt om expansie. De wijdvertakte industrie speelt in dit opzicht een voorname rol, maar aan het agrarisch leven moet ook alle aandacht worden besteed, wil een stabiele economische toestand bewaard blijven. De situatie is echter zo, dat het met de Brabantse kleine boer dreigt vast te lopen: honderden boeren willen met een bedrijf beginnen, maar de nodige grond ontbreekt. Daarom moet alles worden overwogen en beproefd om hier uitkomst te brengen. Emigratie is een middel, dat wel enige



opluchting geven kan, echter zijn de vooruitzichten in verschillende gebieden, welke als zodanig werden onderzocht, weinig hoopvol, terwijl we steeds te bedenken hebben, dat de Brabander slechts node zijn geboortegrond verlaat.

Andere en betere middelen bestaan. Reeds gingen velen tot tuinbouw over, zodat hun bedrijf geïntensiveerd en daardoor meer lonend werd. Noord-Brabant kent deze omvorming vooral in het westen; reeds lang vóór de eerste wereldoorlog was hier de tuinbouw hoogst belangrijk en werd dit bestaansmiddel nog geactiveerd door een agrarische industrie. Veel kan in deze richting nog worden bereikt en wel in de gehele provincie. Hierop zal de voortschrijdende industrialisatie een gunstige invloed uitoefenen: de industriële groep van de bevolking zal steeds meer producten van de agrarische bedrijven betrekken.

Voorts kunnen in de provincie nog woeste gronden ontgonnen en vele cultuurgronden worden verbeterd. Daarbij wijzen we allereerst op het wijde Peelgebied, waar honderden ha grond voorkomen, die bij herverkaveling uitstekende diensten kunnen bewijzen. Men kan ze gebruiken om de te kleine boerderijen zo te vergroten, dat economisch verantwoorde bedrijven ontstaan. Ook is hier nog plaats voor nieuwe bedrijven, zelfs voor nieuwe dorpen. Het noorden van Brabant, vanaf Cuyk aan de Maas tot Willemstad aan het Hollandsch Diep biedt nog grotere mogelijkheden. Reeds vroeger vermeldde we, dat hier bij een betere waterstaatkundige toestand en een wetenschappelijke verzorging van de bodem een modern cultuurlandschap kan ontstaan met een dichte, welvarende bevolking, die niet alleen van de agrarische bedrijven, maar ook van industrie leven zal. Dit moet een gelukkige terugslag op de steden in de omgeving gelegen hebben: zij zullen tot belangrijke winkel-, markt- en industriecentra uitgroeien.

Het laat zich echter aanzien, dat de gehele Brabantse boerenjeugd geen werk in de aloude, gemoderniseerde landbouw zal kunnen vinden: velen zullen zich tot de industrie moeten wenden. De nadelen hiervan kunnen voor een deel worden ondervangen, als men de nodige aandacht blijft besteden aan industrie-spreiding, welke na de oorlog zulke grote vormen aangenomen heeft. Niet de vestiging van enorme fabrieken in bepaalde centra met als noodzakelijk gevolg het wegzuigen van duizenden werkkrachten vanuit de dorpen, maar de verbreiding van de fabrieken over het gehele gewest, waardoor

de arbeidenden voor een goed deel in hun geboortedorp kunnen blijven wonen, moet bij deze industrialisatie vooropstaan. Door deze methode immers zal niet zo sterk en niet zo brutaal in de sociale verhoudingen worden ingegrepen en blijft het gewestelijk karakter beter bewaard.

Literatuur: *W. J. D. van Iterson*, Schets van de Landhuishouding der Meierij (1868); *L. N. Deckers*, De Landbouwers van den Noordbrabantschen Zandgrond (1912); *H. van Velthoven*, De vestiging van de moderne zuivelindustrie in Noord-Brabant en Limburg (Tijdschr. Econ. Geogr. 1924); Het Pater Van den Elsen-nummer van de R.K. Boerenstand van 11 Juni 1925; *W. J. Droesen*, De gemeente-gronden in Noord-Brabant en Limburg en hunne ontginning (1927); *H. van Velthoven*, Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch (2 dln. 1935-'38); Cultivator, (*L. W. J. van Teeffelen*), De R.K. Boerenorganisatie N.C.B. (1936); *H. van Haastert* en *G. W. M. Huysmans*, Veertig jaren Landbouwcrediet onder leiding der Coöp. Centrale Boerenleenbank te Eindhoven 1898-1938 (1938); *Vincent Cleerdin*, Het Brabantsche dorp (1944); *L. G. J. Verberne*, Noord-Brabant in de negentiende eeuw tot omstreeks 1870 (1947); Prae-adviezen inzake een Welvaartsplan voor de provincie Noord-Brabant (1947).



## AGRARISCHE LANDSCHAPPEN

**A**ls gevolg van een gevarieerde bodemgesteldheid en een verschil in sociaal-economische ontwikkeling, onderscheidt de Directie van de Landbouw enige agrarische landschappen, die hier in 't kort worden gekarakteriseerd.

In het *kleigebied ten zuiden van de Bergsche Maas*, langs de *Donge* en het *Hollandsch Diep* overheerst het grasland met melkveehouderij en hooibouw. De winning van het bekende Langstraatse hooi nam in betekenis af, terwijl men zich meer op de zuivelbereiding ging toelagen. Overigens is op de *Noordwestelijke zeekleigronden* de akkerbouw hoofdzaak met als belangrijkste producten: tarwe, aardappelen, suikerbieten, vlas, erwten en karwijzaad. De aardappelverbouw is er niet zo aanzienlijk als in Zeeland. De suikerbietenteelt levert de grondstof voor de modern ingerichte suikerfabrieken van Roosendaal, Dinteloord, Breda en Zevenbergen. De zuivelbereiding wordt ten noorden van de Dintel meer beoefend dan ten zuiden er van. Bedrijven van 40-50 ha komen veel voor; de landbouw wordt hier op rationele wijze bedreven. Evenals in Zeeland overheerst er het pachtwezen: slechts ong. 34 % van de grond is in eigen exploitatie. Veel kroon- en staatsdomeinen worden in dit landbouwgebied aangetroffen.

Het *Land van Heusden en Altena*, uit rivierklei bestaande, sluit zich geheel bij de Betuwe aan: de oppervlakte grasland overheerst, terwijl er betrekkelijk veel tuingrond is. De landbouw in kleinbedrijf brengt vooral aardappelen en suikerbieten voort, terwijl op de grotere bedrijven de productie van granen aanzienlijker is. De zuivelbereiding nam de laatste jaren sterk in betekenis toe. Ruim 69 % van de grond wordt ingenomen door bedrijven van minder dan 20 ha bedrijven groter dan 50 ha komen weinig voor. Het pachtwezen is minder algemeen dan in het Noordwestelijk kleigebied: ruim 41 % van de grond is in eigen exploitatie.

De *Maaskant* vormt de zich langs de Maas uitstreckende strook

rivierklei, hoofdzakelijk in de traverse van de Beersche Maas gelegen. Door de slechte waterstaatkundige toestand is dit gebied één uitgebreide grasvlakte met nagenoeg geen boomgroei; alleen nabij de Maasdorpen en aan de zuidrand wordt wat bouwland aangetroffen. Evenals de uiterwaarden behoren de poldergronden voor het grootste deel aan uitwonende eigenaren, die het gras doorgaans jaarlijks publiek verkopen. De prijzen zijn als regel veel te hoog door de grote vraag, wat ook sterk op het bedrijf drukt. Door deze oorzaken kan de landbouw er op geen hoge trap van ontwikkeling staan. Een algemene armoede heeft de bevolking de zin voor economische vooruitgang ontnomen. Uitgebreide plannen tot algemene verbeteringen in het Maaskantgebied zijn ten dele reeds tot uitvoering gebracht. Het kleinbedrijf overheerst sterk: boerderijen met meer dan 20 ha grond komen zelden voor. Tot de meeste behoort slechts weinig akker- en weiland, zodat vooral veel grasland moet worden bijgepacht.

In het *Land van Cuyk* heerst een gezond gemengd bedrijf, waar ongeveer evenveel bouw- als grasland is. Het gebied is beroemd om het fokken van het roodbonte Maas-, Rijn- en IJselvee. Hiernaast is de varkenshouderij van grote betekenis. De landbouw-voortbrengselen zijn: aardappelen, rogge, haver, mangelwortelen, koolrapen en rode klaver; voor een deel dienen ze als veevoeder. Het kleinbedrijf overheerst hier, zelfs komen veel „keuterijen” van ongeveer 2 ha grootte voor. De meeste gronden, nl. 64 %, zijn in gebruik bij de eigenaars.

De ontwikkeling van het landbouwbedrijf op de *Noordbrabantse zandgronden* vormt een der hoofdmomenten van de moderne groei dezer provincie. Op de betere gronden van het westen overheerst de oppervlakte bouwland. Betrekkelijk veel tarwe en suikerbieten worden hier geteeld, vooral in de kom van Roosendaal. Voorts is er veel verbouw van voedergewassen, evenals in het gehele overige zandgebied. De landbouw staat in dienst van de veeteelt; deze wordt op rationele wijze beoefend. De vooruitgang op landbouwkundig gebied is verrassend: voor ontwikkeling en voorlichting bleek de bevolking zeer ontvankelijk, wat o.a. blijken kan uit de vele ontginningen, de druk bezochte land- en tuinbouw cursussen en de coöperatie op velerlei gebied. Elke gemeente heeft een boerenbond, aangesloten bij de Noordbrabants Christelijke Boerenbond (N.C.B.) en een aankoopvereniging als onderdeel van de Coöp. Handelsvereni-



ging te Veghel (C.H.V.); overal werden rundvee-fokverenigingen en boerenleenbanken opgericht. De Centrale Coöperatieve Boerenleenbank te Eindhoven is de grootste van ons land. De talrijke coöperatieve zuivelfabrieken produceren zoveel boter, dat Noord-Brabant na Friesland de eerste boterprovincie van Nederland werd. Veefokkerij, veehandel en vleesindustrie spelen ook een belangrijke rol. Oss heeft de grootste vleeswarenindustrie en fabricage van organische praeparaten. De schapenteelt verdween nagenoeg; de varkenshouderij kwam er voor in de plaats. De pluimveeteelt verbreidde zich mede door de Coöp. Roermondse Eiermijn (C.R.E.) aanzienlijk. Op de zandgronden overheerst het kleinbedrijf, vooral in het zuiden en oosten; naar het westen neemt het enigszins in grootte toe. Aanzienlijk meer dan de helft van de cultuurgrond is in eigen exploitatie.

In veel streken legde men zich op de tuinbouw toe, mede ter verhoging van de bodemopbrengst: groententeelt in de omgeving van Den Bosch, te Helenaveen, de Baronie van Breda (Hero-conservenindustrie) en het Markiezaat van Bergen op Zoom. Veel fruitteelt komt voor in de Baronie (frambozen, aardbeien, bessen), te Uden en Mierlo (kersen), terwijl Oudenbosch en Zundert vermaard zijn om hun boom- en bloemkwekerijen.

Het zal niet nodig zijn te vermelden, hoe diep de oorlog in deze agrarische verhoudingen ingreep. Reeds jaren van te voren werd de export van vele agrarische producten bemoeilijkt, zo niet belemmerd; mindere welstand was daarvan het noodwendig gevolg. Tijdens de oorlog richtte zich het landbouw- en veeteeltbedrijf vooral op de voeding van de bevolking, zodat de veeteelt meer op de achtergrond geraakte. Mede door een uitgestrekt platteland en het gemis aan eigenlijke grote steden wist Noord-Brabant in deze barre jaren de hongersnood buiten de grenzen te houden, terwijl tevens aan duizenden onderduikers en geëvacueerden het allernodigste kon worden verschaft. Een uitgebreide actie, ondernomen onder de naam van: „Zuid helpt Noord”, werd gevoerd, om het zo zwaar geteisterde Holland onmiddellijk na de bevrijding zoveel mogelijk te helpen. Als dank voor de spoedige bevrijding spande Noord-Brabant al haar krachten in, de overige delen van het vaderland met name Holland, in hun grote nood en ellende bij te staan.

*Literatuur:* Het grondgebruik in Nederland in 1930, gevolgd door een Beschrijving der Landbouwgebieden (Directie van den Landbouw 1935).

## INDUSTRIËLE ONTWIKKELING

**D**e industrie van Noord-Brabant wortelt evenals het agrarisch bedrijf in de geographische opbouw van het land. Reeds vóór vele eeuwen kwamen de landbouwers er tot huisnijverheid, eensdeels omdat ze over de nodige grondstoffen beschikten, anderdeels omdat zij in sommige maanden van het jaar de tijd hadden deze grondstoffen te verwerken. We kunnen als zeker aannemen, dat men zich al vroeg in het gehele gewest op de vervaardiging van artikelen om zich te kleden, dit in wijde zin, toeleigde. Een moeilijk te beantwoorden vraag is het, waarom in de ene streek de huidbewerking, in een andere de wol- en linnen- en in een derde streek de klompennijverheid zich vooral ontwikkelde. Naast eigenschappen van het land, b.v. geschikt water, een goede bodem voor boomgroei, het voorkomen van heidevelden e.d. zal men ook aan navolgingsmotieven dienen te denken, waardoor velen tot dezelfde nijverheid overgingen na gezien succes van anderen. In elk geval kan men in de provincie enige aparte gebieden van huisnijverheid onderscheiden, waarbij zich de latere fabrieksindustrie aansloot. Reeds in de Middeleeuwen legde men zich in dit gebied op de productie van goederen voor de export toe. De linnen- en lakenbereiding, de schepper van Vlaanderen's macht, verbreidde zich ook over het uitgestrekte hertogdom Brabant, dat voor zijn handel en verkeer kon profiteren van Antwerpen, de grote handelsmetropool der Nederlanden. Ook het tegenwoordige Noord-Brabant nam aan deze belangrijke textielindustrie deel: Den Bosch, Tilburg, Breda, Helmond, Oss, Oisterwijk, Geldrop e.a., legden zich op de weefnijverheid toe. Reeds in die dagen bestond er een relatie tussen Noordbrabantse plaatsen en Haarlem, het grote Hollandse linnencentrum: daar werden b.v. Eindhovense linnens gebleekt en ook afgewerkte linnens werden naar de Haarlemse handelaars gezonden. Echter onderhield Noord-Brabant nog meer directe economische betrekkingen met Antwerpen. Deze industrie en handel schonken aan vele plaatsen een zekere welstand: het gewest beleefde een van zijn bloei-perioden.



Deze economische constellatie hield echter met de scheuring der Nederlanden in de 16e eeuw op. Met het ontstaan van Holland's hegemonie, mede gebaseerd op de sluiting van de Schelde, werd Amsterdam de wereldhaven, het centrum van het economisch leven. Leiden met zijn wolindustrie en Haarlem als linnenstad ondervonden de gunstige gevolgen van de nabijheid dezer metropool. De textielindustrie van Staats-Brabant verloor geleidelijk haar zelfstandig karakter. Het Generaliteitsland werd als buitenland beschouwd, door hoge tolmuren van de eigenlijke republiek gescheiden. Ook de hoge accijnzen, belastingen en op de grondstoffen en op de producten, oefenden een dodende werking op de industrie uit. Wel werden in 1650 de besloten steden van Staats-Brabant binnen de tollinie opgenomen, maar de gehele welstand dezer vestingen werd aan hun verdedigingsfunctie ondergeschikt gemaakt. Ook kreeg het jaar daarop het dorp Tilburg enige faciliteiten; deze werden echter slechts voor een beperkte tijd gegeven en het kostte telkens veel geld en moeite verlenging er van te verkrijgen.

Vooral door de hoge lonen in verband met de hoge levensstandaard had de industrie in de Hollandse steden zwaar te kampen. Vanzelf werd ze daarom naar het platteland geperst, niet naar het Hollandse, want hier mocht in de „vrije” republiek geen nijverheid worden uitgeoefend, maar naar Twente en Staats-Brabant, twee gebieden met een oude, beproefde huisindustrie. De lonen waren er laag en zo deden Leiden en ook Haarlem steeds meer bestellingen in het Generaliteitsland: in Tilburg geschiedde het spinnen en weven, in Leiden vonden de meer edele bewerkingen als het vollen, droogscheren en verven van de lakens plaats. Eenzelfde relatie bestond tussen Haarlem en de Brabantse stadjes Eindhoven en Helmond. Steeds meer werd door Brabant geproduceerd en door Holland verhandeld; het laatste gewest boekte de grootste winsten. Deze „fabricage in commissie” hield de kennis der textielindustrie in Brabant in stand en moest in gunstiger tijden tot de wederopleving van de zelfstandige nijverheid leiden.

Nog vóór het einde der Republiek, toen aan Staats-Brabant wat meer vrijheid werd gegund, had het begin hiervan plaats. Zo trok in 1790 de Leidse drapenier en mennonist Pieter Vreede naar Tilburg, waar hij reeds vele jaren zijn eigen werkhuis had om te spinnen en te weven; nu ging hij hier eveneens de lakens bereiden, zodat het gehele bedrijf er gevestigd was. Tilburgers begonnen ook met de

oprichting van geheel zelfstandige fabrieken; zo ontstond in 1783 de lakenfabriek Van Dooren en Dams, nog steeds een belangrijke Tilburgse firma. Hoe in deze dagen een nieuwe onderneming tot stand kwam, blijkt uit de oprichting van de lakenfabriek Jellinghaus, Diepen en Co. op 1 Augustus 1808: Van Spaandonk bracht de vakkennis, Diepen, een lakenkoopman uit Den Bosch, zorgde voor het kapitaal en Jellinghaus, tot dan toe boekhouder bij de firma Paulus en Hendrik Vreede, was de man van de administratieve ondervinding.

Nog een andere industrietak in Staats-Brabant liet veel van zich horen nl. de schoenindustrie van de Langstraat. De talrijke schoenbazen leverden vooral aan de Hollandse en Zeeuwse steden. Dat men ook in deze branche goedkoop produceerde, blijkt o.a. uit een rekest van de Leidse schoenmakersgilde do. 6 April 1742, waarin zij over de heftige concurrentie klaagden, hun door het Brabants platteland, met name de Langstraat, aangedaan. Het gevolg er van was, dat de invoer werd verboden. Reeds vroeger hadden Rotterdam, Dordrecht, Middelburg, Delft en Bergen op Zoom ook zulk een besluit genomen.

De val van de oude republiek betekende een voorlopig einde van de overheersende positie van de handel; landbouw en nijverheid kwamen nu vanzelf meer naar voren. Met de komst van de Bataafse Republiek werden al direct belangrijke maatregelen genomen: de invoer van grondstoffen voor de industrie werd ontlast en de invoer van fabrikaten bemoeilijkt of verboden. Onder het koninkrijk Holland werd deze protectionistische politiek voortgezet. De landprovincies gingen zich in een zekere mate van welvaart verheugen; landbouw en nijverheid konden zich immers beter ontwikkelen.

Toen met de vestiging van het Koninkrijk der Nederlanden en de rust in Europa, Nederland met Engelse goederen werd overstroomd en de in gevaar gekomen industrieën om steun vroegen, was het koning Willem I, die maatregelen nam. Reeds vóór de vereniging van Zuid-Nederland met het noorden was hij overtuigd, dat moest gezorgd worden voor een harmonische ontwikkeling van alle bedrijfstakken. Hij hield de belangen van alle volksgroepen in het oog en streefde naar de vorming van een economisch sterke staat. Geen wonder, dat de Noordbrabantse industrie hiervan zeer profiteerde. Reeds had zij veel betekenis. In 1815 werd gemeld, dat er toen in de provincie o.a. 19 diemet-, 29 hoeden-, 90 laken-, 26 linnen-, 47 looi- en 20 speldenfabrieken waren gevestigd. In Den Bosch vonden 5900



personen werk in de nijverheid, in Tilburg 3600, in Eindhoven 1500, in Geldrop 1600 en in Helmond 800. Tilburg had toen reeds 40 lakenfabrieken, waaronder enige grotere. De belangrijkste was die van Paulus en Hendrik Vreede: 80 personen waren in één gebouw verenigd en 200 andere leverden als thuiswerkers hun weefsels aan de fabriek. Het gemiddelde dagloon bedroeg slechts 7 stuivers: de karige verdiensten werden aangevuld met wat de landbouw, die als nevenbedrijf werd uitgeoefend, opleverde.

Naast de bescherming van de industrie beijverde de regering zich, het woongebied meer geschikt voor de nijverheid te maken. De Zuidwillemsvaart werd gegraven (1822-'26) en de grote weg aangelegd van Nijmegen over Grave, Den Bosch en Breda naar Bergen op Zoom. De gehele voltooiing had veel voeten in de aarde: begonnen in 1819 was de weg pas in de jaren veertig geheel gereed. Ook werd de straatweg van Den Bosch tot de Luikergrenzen, reeds in 1742 tot Best aangelegd en in de Franse tijd tot Stratum voortgezet, in deze tijd voltooid. Tilburg diende in 1829 aan de koning een adres in met het verzoek, een ontwerpplan van een kanaal naar 's-Gravenmoer te steunen, terwijl Eindhoven in hetzelfde jaar om een verbinding met de Zuidwillemsvaart vroeg. Mede door de moeilijkheden met België kwam er echter niets van.

Spoedig na het sluiten van het Eindverdrag tussen Nederland en België (19 April 1839) nam Eindhoven de zaak van het kanaal weer ter hand. Na tal van moeilijkheden en weinig steun ondervonden te hebben, besloot het stedelijk bestuur in 1843 tot het graven van het kanaal voor eigen rekening over te gaan. Na 1846 werd het in gebruik genomen: Eindhoven, een stad van nog geen 3000 inwoners, groef zich door eigen kracht een kanaal, dat bijna twee ton kostte en legde daarmee de grondslag voor haar toekomstige bloei.

Ook Tilburg had de grootste moeite de beschikking over een kanaal te krijgen: de gehele negentiende eeuw bleef deze stad er om vragen, totdat eindelijk in 1905 door de Staten-Generaal tot het graven van het Wilhelmina-kanaal werd besloten. De aanleg ging eveneens met vele en grote moeilijkheden gepaard. In 1909 werd het eerste gedeelte, van Geertruidenberg tot Oosterhout, aanbesteed; grotendeels geschiedde de uitvoering van het kanaal in de mobilisatie- en crisisjaren na 1914, waardoor de voltooiing er van zeer werd vertraagd en de kosten zeer hoog opliepen. In 1915 werd de Mark

bereikt en kreeg Breda via het nieuwe kanaal, Markkanaal genoemd, verbinding met de grote rivieren. In 1919 was het tot Tilburg gereed, terwijl het gehele kanaal pas op 4 April 1923 voor de scheepvaart kon worden opengesteld. Spoedig bleek, dat het voor Breda en Tilburg aan de verwachtingen beantwoordde: het stimuleerde er de ontwikkeling, blijkende uit de groei van het stadsbeeld: de beide steden breidden zich snel naar het kanaal toe uit. Het gedeelte tussen Tilburg en de Zuidwillemsvaart echter was in de eerste jaren een mislukking: men zag er slechts weinig schepen, terwijl de grote stad Eindhoven, een tweetal uren zuidelijker gelegen, naar een behoorlijke waterverbinding snakte. Door het graven van een zijtak vanaf Best naar Welschap, het Beatrix-kanaal, kreeg Eindhoven verbinding met het Wilhelmina-kanaal en ging de stad over twee havens beschikken, een in het westen en een in het oosten.

Ook de totstandkoming van een uitgebreid provinciaal wegennet, waarmee in 1839 werd begonnen, kwam de ontwikkeling van de industrie zeer ten goede. Door dit provinciaal initiatief, dat de provincie op zware financiële offers kwam te staan, verdween in dit opzicht de algemene verwaarlozing van deze streken, daterend uit de dagen der Republiek. In dezelfde tijd ontstond een steeds krachtiger wordende actie om Noord-Brabant van de nodige spoorwegen te voorzien: vele concessies werden aangevraagd, maar ze leidden tot geen resultaat. Alle strandden op hetzelfde euvel: geldgebrek. Lang duurde het, vóór de eerste spoorlijn kwam: de moeilijkheden, welke moesten worden overwonnen, waren te groot! Daarbij voegde zich een scherpe tegenstand van onze koopsteden Amsterdam en Rotterdam, die zeer met hun verbindingen sukkelden. Zo werd de concessie van de Zeeuws-Limburgse spoorlijn, daterend van 1846, waardoor Vlissingen tot een grote zeehaven zou uitgroeien, ernstig tegengewerkt: de genoemde koopsteden vreesden, dat hun handel te veel naar Vlissingen zou worden afgeleid. De eerste spoorweg in Brabant kwam van Antwerpen: in 1854 werd Roosendaal bereikt, het volgend jaar het Hollandsch Diep, terwijl de zijtak van Roosendaal naar Breda in datzelfde jaar nog tot stand kwam. Toen in 1860 tot staatsaanleg van vele lijnen werd besloten, kwam ook voor Noord-Brabant de kans een goed functionerend spoorwegennet te krijgen. Allereerst werd vanuit Breda de spoorlijn naar Tilburg aangelegd: 1 October 1863 werd deze eerste staatslijn in Noord-Brabant geopend. Reeds in Mei 1865 was het traject Tilburg-Boxtel voltooid.





Philipsfabrieken te Eindhoven.



De haven van Veghel



Zuid-Willemsvaart in Helmond



Aan het verdere gedeelte van deze staatslijn werd met man en macht gewerkt, zodat op 5 November van dat jaar Thorbecke van de spoorweg Breda-Eindhoven-Helmond-Venlo gebruik kon maken om de volgende dag het traject Venlo-Maastricht te openen. In de tweede helft van 1866 werd de lijn voor het publiek in gebruik gesteld; voor de fabriekssteden Eindhoven en Helmond vooral was dit een gewichtige gebeurtenis. Ook het traject Eindhoven-Hasselt werd in dit jaar geopend.

Nu volgde de verbinding Boxtel-Den Bosch-Utrecht. De belangrijke handelsstad Den Bosch had alle pogingen in het werk gesteld, een aansluiting met Amsterdam te verkrijgen. Het gevaar was immers dreigend geweest, dat Rotterdam door de spoorweg via Tilburg en Eindhoven naar Limburg, een groot deel van de Bossche handel naar zich toe zou halen. De moeilijkheden, die bij de uitvoering van het Amsterdamse plan moesten worden overwonnen, waren echter bijzonder groot: allereerst vroegen de rivier-overgangen kostbare bruggen en verder eiste de aanleg door het moerassige Bossche veld bijzondere voorzieningen. Eindelijk moest nog de functie van Den Bosch als vesting in acht worden genomen. Op het einde van 1867 was de lijn van Boxtel naar Vught gereed en de eerste November 1868 werd het traject tot Den Bosch toe feestelijk geopend.

Inmiddels was men verder gegaan met de uitbreiding van het spoorwegnet. Reeds in 1863 werd door de bekende voorzitter van de Bossche Kamer van Koophandel, Jan van de Griendt, concessie voor het totstandbrengen van een spoorlijn Nijmegen-Den Bosch-Tilburg-Turnhout aangevraagd. Maar in de gestelde tijd kon niet aan de voorwaarden worden voldaan, zodat de concessie verliep. Reeds in November 1864 werd voor het baanvak Tilburg-Turnhout concessie verleend aan de „Société anonyme des chemins de fer du Nord de la Belgique”; drie jaar daarna was deze spoorlijn gereed en werd zij in October 1867 in exploitatie genomen.

In deze tijd was ook een concessie-aanvraag hangende voor de aanleg van een spoorlijn van Boxtel over Veghel naar Kleef, die als een verlenging van de lijn Vlissingen-Boxtel was gedacht en een rechte verbinding met Midden- en Noord-Duitsland zou vormen. 15 Juli 1873 werd de lijn Boxtel-Goch in gebruik genomen, maar door een geweldige concurrentie met de Staatsspoorwegen verkeerde de Noordbrabants-Duitse maatschappij al spoedig in grote geldverlegenheid en bracht het nooit tot enige bloei.

In 1870 liep de concessie-Van de Griendt af: een Engelsman, Alexander Brogden, trad nu als concessionaris op. Hij stichtte in 1872 de „Nederlandsche Zuidooster Spoorwegmaatschappij”, met het doel de verbinding Tilburg-Den Bosch-Nijmegen tot stand te brengen. 't Werd één lijdensgeschiedenis, vooral door de tegenwerking van de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen en van de regering. Eindelijk, in 1881, werd de lijn in gebruik genomen, maar ze beantwoordde niet aan de verwachtingen; vooral na de opening van de lijn Geldermalsen-Elst (1 November 1882) werd het vervoer gering. Reeds het volgend jaar nam de S.S. de exploitatie over en werd de lijn in 1894 door de staat gekocht.

Ook de totstandkoming van de lijn Den Bosch-Zwaluwe had veel voeten in de aarde. In 1879 werd beslist ten gunste van de richting Geertruidenberg-Langstraat-Vlijmen-Bossche Veld. Pas in 1886 kon de dienst op het traject Lage Zwaluwe-Waalwijk worden geopend en werd eindelijk op 15 October 1890 Den Bosch door de moerassen bereikt. Nog kwamen tot stand de lijn Nijmegen-Venlo (1883), die voor een deel door Noord-Brabant loopt; de verbinding Breda-Lage Zwaluwe (1866) en eindelijk het traject Eindhoven-Weert (1913).

Toen de richting van de belangrijkste spoorwegen was vastgesteld, gingen er van vele zijden stemmen op om dit net door tramwegen aan te vullen. Het aantal concessie-aanvragen was legio; vooral niet-Brabanders wilden hun geluk beproeven. De meeste verliepen weer, omdat men niet aan de gestelde voorwaarden kon voldoen. Geleidelijk ontstond echter een aanvullend tramwegnet, dat gewichtige diensten bewees voor de ontsluiting der provincie: landbouw en nijverheid werden er krachtig door bevorderd. Evenwel konden de tramwegen zich niet handhaven; het motorverkeer nam hun taak over. Momenteel doorkruist een groot aantal autobus-verbindingen de provincie. De grootste onderneming is de N.V. Brabantse Buurtspoorwegen en Autodiensten „B.B.A.”

De veranderde welvaarts-politiek vormde een ernstige bedreiging voor de opkomende Noordbrabantse industrie. In de tweede helft van de negentiende eeuw ging de regering geleidelijk tot de vrijhandel over: verschillende wetten na 1847 tot stand gekomen dreven Nederland steeds meer op deze weg voort, ondanks het hevig verzet van het gehele zuiden. Vooral was men tegen de vrijgevig



tariefwet van 1862 gekant; hierbij werden alle rechten tot 5 % verlaagd voor afgewerkte fabrikaten en tot 2-3 % voor halffabrikaten, terwijl de grondstoffen vrij zouden mogen worden ingevoerd.

In deze tijd hadden voor Tilburg twee belangrijke gebeurtenissen plaats: naast de aanneming van het genoemde tariefstelsel, de komst van de spoorweg (1863). Daarna nam de Tilburgse bevolking aanzienlijk in aantal toe, evenals de omzet der fabrieken. 't Is te begrijpen, dat de voorstanders van de vrijhandel deze verhoogde bloei aan de toepassing van hun stelsel toeschreven. Niet echter de Tilburgse industrie met haar woordvoerder Armand Diepen, industrieel en econoom van naam. Hij beschouwde de spoorweg als de oorzaak: door zijn invloed werden de nadelen van de eenzijdige vrijhandel voorlopig nog niet voelbaar. De aansluiting aan het spoorwegnet was immers voor Tilburg van het hoogste belang. Vóór die tijd moest deze industriestad al haar grondstoffen uit de havens van Den Bosch en Waalwijk per as aanvoeren; op dezelfde wijze moesten de fabrikaten worden verzonden. De ontwikkeling van de nijverheid in deze zo slecht gelegen plaats zou zonder bescherming niet mogelijk zijn geweest. Toen deze in 1862 ophield, was ze vrijwel overbodig geworden voor die artikelen, waarvoor Tilburg voldoende tijd had gehad zich te bekwamen (baaien, duffels en flanel). De fabricage van deze goederen nam ook na 1862 aanzienlijk toe; het vervaardigen van nieuwe artikelen en het veredelen van bepaalde fabrikaten werd door de nu komende grotere concurrentie ten zeerste belemmerd.

De Noordbrabantse industrie deed al het mogelijke om aan de buitenlandse concurrentie het hoofd te bieden. Belangrijke middelen hiertoe waren: het gebruik van moderne machines; het stichten van grotere bedrijven om door verhoogde omzet voor lagere prijs te kunnen produceren; de zorg voor een betere opleiding der werkkrachten, enz. Uit alle oorden van deze provincie rezen klachten en vroeg men met klem aan de regering om verhoging der tarieven, in elk geval om steun aan de bedreigde industrie. Het is treffend te lezen, met hoeveel nadruk en goede redenen de provinciale staten, vele gemeente-besturen en de kamers van koophandel in Noord-Brabant aan de regering vroegen, deze vrijhandelspolitiek te verlaten. Wel stond de Katholieke Staatspartij op het standpunt, dat een actieve welvaarts-politiek moest worden gevoerd om daardoor zo dicht mogelijk het ideaal: werk voor allen, te kunnen benaderen, maar hare inzichten werden in den lande niet voldoende gedeeld. Pas door de crises, die

tussen de twee wereld-oorlogen (1918-1939) met grote felheid uitbraken, ontstond geleidelijk meer algemeen de overtuiging, dat de regering het eigen bedrijfsleven diende te beschermen tegen een te grote invoer van buitenlandse fabrikaten, terwijl door het sluiten van handelsverdragen de uitvoer moest worden gestimuleerd. Noord-Brabant smaakte de voldoening, mede als gevolg van zijn enorm gegroeid productie-apparaat, het meest tot deze kapitale verandering in economisch inzicht te hebben bijgedragen. Hoewel in het begin zeer angstvallig, verliet de regering eindelijk de weg van de vrijhandel en begaf zij zich in de richting van een actieve welvaarts-politiek.

Het zo lang vasthouden aan de vrijhandel kwam het Noordbrabants bedrijfsleven duur te staan. In de zware concurrentie-strijd bezweken talloze ondernemingen; die overbleven hadden het o.m. te danken aan de lage lonen en de kleine winsten. Als later fabrikanten ageerden tegen de vele sociale wetten, welke voor de arbeiders werden aangenomen, kan men deze houding ten dele verklaren uit hun schier bovenmenselijke inspanning hun bedrijven op gang te houden. Ook werd door de handhaving van het vrijhandelsstelsel de zo beruchte gedwongen winkelnring in de hand gewerkt; er waren vele bedrijven, die men in stand hield om klanten te hebben voor de fabrikantenwinkel. De fabriek leverde geen winsten op: de gedwongen winkelnring vormde voor de fabrikant het bestaan.

Door vele en velerlei moeilijkheden heen groeide Noord-Brabant in de 20e eeuw tot een hoogst-gewichtig industrie-landschap uit, steunend op eigen kracht en op de energie van zijn bevolking. De betekenis van deze industrie kan blijken uit het feit, dat vóór de tweede wereldoorlog 73 % van de Nederlandse wolnijverheid in deze provincie was gevestigd; voorts 25 % van de katoen-, 80 % van de schoen-, 80 % van de leer- en 65 % van de sigarenindustrie. In 1930 bedroeg het percentage van het aantal arbeidende personen, werkzaam in de industrie in Noord-Brabant 44.6, een cijfer, dat alleen voor Overijssel hoger was (48.5%).

Tijdens de Duitse bezetting werd ook het industriële apparaat in een geheel verkeerde richting gedrongen: het werd aangewend tot versterking van de vijandelijke oorlogsvoering. Na de oorlog kwam de industrie geleidelijk de moeilijke, van staatsdwang vervulde periode te boven en ontstond in de provincie een economische opleving, die aan de bewoners werk en onderhoud schonk. Een groot aantal



nieuwe ondernemingen vestigde zich in Brabant, waarbij het reeds vroeger besproken, goede beginsel der industrie-spreiding werd toegepast. Steeds meer wordt Brabant een industrieel gewest, dat aanzienlijke welvaart toevoegt aan het gehele land. Bij de beschrijving van de afzonderlijke landschappen en gemeenten wordt deze industriële ontwikkeling nader aangegeven.

Literatuur: *Emile Verviers*, De Nederlandse Handelspolitiek tot aan de toepassing der vrijhandelsbeginselen (1914); Brabant's Industrie-nummer van „Ons Nederland" (1931); *J. A. M. van Staaij*, De Katholieke Partij en de Handelspolitiek (1933); *H. van Velthoven*, Beschouwingen over Noord-Brabant als industrieland (Tijdschr. Econ. Geogr. 1932); *H. van Velthoven*, Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch (2 dln. 1935-'38); *W. Brand*, Eindhoven. Sociografie van de Lichtstad (1937); *P. C. Boeren*, Het Hart van Brabant. Schets eener economische geschiedenis van Tilburg (1942); *H. P. W. van Ravestijn*, De firma F. van Lanschot sinds 1737 etc. 1942); *A. Oldendorf e.a.*, Ondanks tegenwind vooruit! Iets over de industriële ontwikkeling van Oostelijk Noord-Brabant 1918-1940 (1942); *Vincent Cleerdin*, Het Brabantsche dorp (1944); *L. G. J. Verberne*, Noord-Brabant in de negentiende eeuw tot omstreeks 1870 (1947); Prae-adviezen inzake een Welvaartsplan voor de provincie Noord-Brabant (1947).

## INDUSTRIËLE LANDSCHAPPEN

Niet alleen in de steden en in vele aanzienlijke dorpen nam de industrie op het laatst van de vorige eeuw grote vormen aan, in deze periode breidde zich de nijverheid geleidelijk over geheel de provincie uit, zodat de moderne tijd met zijn organisatie, coöperatie en industrialisatie in de meeste delen van Noord-Brabant binnendrong. Reeds zagen we, dat hier een aloude huisnijverheid was gevestigd, die tot een voorname fabrieksindustrie uitgroeide en dat hierop de steden een krachtige invloed uitoefenden.

In de Noordbrabantse steden heerste in het midden van de vorige eeuw veel armoede, als gevolg van gebrek aan arbeid, de weinige energie en technische vaardigheid van de arbeidsbevolking, waarbij zich een verkeerd toegepaste liefdadigheid voegde. Zo konden in *Bergen op Zoom* toen slechts een honderdtal mensen in de aldaar gevestigde fabrieken werk vinden. Het stadsbestuur sprak de wens uit, dat algemene openbare werken zouden worden ondernomen om de arbeidende klasse een bestaan te verschaffen. De beetwortel-suikerindustrie, welke zich in 1863 in deze stad vestigde, bracht weldra uitkomst. En ook andere industrieën: geleidelijk ontstond hier een sterk gevarieerde nijverheid.

In *Roosendaal* waren de toestanden niet anders: ook in deze gemeente zagen de bestuurders duidelijk in, dat arbeid alleen tot welvaart voeren kan en de oprichting van fabrieken hen van de plaag der bedelarij kon verlossen. De eerste suikerfabriek verrees er in 1866, weldra door nog twee andere gevolgd. Bovendien werden in het laatste kwart van de 19e eeuw meerdere andere fabrieken opgericht, maar toch hield de toeneming van de industrie geen gelijke tred met de groei der bevolking. Daarom trokken honderden tijdelijk naar Duitsland om er werk te zoeken. Pas tijdens de eerste wereldoorlog hield deze trek op; het bleef geboden door verruiming van de industrie aan allen een bestaan te verschaffen. Ook in *Roosendaal* nam de industriële bedrijvigheid grote vormen aan.

*Breda* liet in het midden der vorige eeuw nog slechtere sociale en



economische toestanden zien. In 1863 waren er op een bevolking van 15000 zielen ongeveer 2500 bedeeden; bedelarij en landloperij namen er hand over hand toe. Meer samenwerking tussen het algemeen armbestuur en de particuliere liefdadige instellingen was geboden, zodat alleen aan hen, die per se niet konden werken, steun werd verleend. Het gemeentebestuur pleitte voor de inrichting van een algemeen werkhuis om daardoor aan de behoeftigen gelegenheid te geven door handenarbeid, dus door eigen verdiensten, in hun onderhoud te voorzien. Het werkhuis, in 1854 begonnen, was geen succes: reeds in 1859 verdween het, vooral als gevolg van de mogelijkheid, die toen in Breda bij de behoeftigen bestond om zonder te werken aan de kost te komen: de verschillende liefdadige instellingen steunden ook hen, die best in staat waren te arbeiden! De vestiging van meerdere industrieën ging met grote moeilijkheden gepaard: de omklemming door de vestingwallen trad zeer belemmerend op. Gelukkig verdwenen ze in 1870. Ook een minder goed inzicht van het stadsbestuur in de bevordering van de stadsbelangen speelde een rol: het dacht te veel aan de functie als pension- en renteniersstad. Geleidelijk nam de industrie er echter een hoge vlucht: in deze eeuw ontwikkelde Breda zich tot een van de voornaamste Brabantse industriesteden.

In *Tilburg* met zijn meer landelijke verhoudingen was de toestand van het armwezen veel beter. Reeds lang een druk nijverheidscentrum, waar veel werk op de fabrieken was, kende *Tilburg* weinig armoede, te meer omdat bij mindere arbeid op de fabriek meer naar het boerenbedrijf kon worden uitgezien. Bovendien werkten er de *Vincentius*-verenigingen bijzonder goed: reeds in 1851 werd gemeld, dat het voortdurend huisbezoek van de *Vincentianen* voor de behoeftigen een zegen was. Wel ondervond de *Tilburgse* industrie veel nadelen van onze liberale handelspolitiek, maar toch was zij in staat, aan honderden arbeiders werk en brood te verschaffen.

De toestanden in *Eindhoven* geleken opvallend veel op die van *Tilburg*: ook hier correspondeerden arbeid op de fabrieken en vermindering van de armlastigheid in de stad nauwkeurig met elkaar. De *Vincentius*-verenigingen werkten hier eveneens heilzaam op de zedelijke toestand der behoeftigen in: bij het verlenen van ondersteuning werd tevens aangespoord tot arbeidzaamheid en zorg voor het huishouden, terwijl men hen in de gelegenheid stelde arbeid te verrichten. De snelle groei der bevolking van *Eindhoven* met zijn rand-

dorpen noopte tot de vestiging van industrie, welke op haar beurt tot een aanzienlijke bevolkingsconcentratie leidde. Na het midden van de vorige eeuw kwam er een zeer gevarieerde nijverheid tot ontwikkeling, welke het vraagstuk van de arbeid een goed eind tot oplossing bracht.

*Helmond* kende ook reeds van oude tijden een nijverheid, die tot in wijde omtrek invloed op de omgeving uitoefende: honderden huiswevers woonden in de omringende dorpen; vooral de bontweverijen hadden in deze stad traditie. Hier schommelde de welstand zeer, wat voor de lagere klasse periodieke armoede betekende. In 1855 richtte de Vincentius-vereniging een weef-leerschool op, waarin op tien getouwen aan kinderen van behoeftige ouders het weven werd geleerd. Door allerlei moeilijkheden heen, waarbij ook voor deze stad aan het uitblijven van regeringssteun moet worden gedacht, ontwikkelde zich de industrie er hecht en stevig. Helmond groeide in de negentiger jaren der vorige eeuw tot een industrie-centrum uit, dat in die tijd nog belangrijker was dan Eindhoven. Daarna kreeg Eindhoven echter een voorsprong, die in de 20e eeuw steeds groter werd. Rest nog de hoofdstad van de provincie, *'s-Hertogenbosch*. Door de aloude aldaar gevestigde handel was zij de distributie-stad voor grote delen van Noord-Brabant niet alleen, maar ook van het Luikse, Luxemburgse- en Lotharingse gebied. In deze stad werd het waterverkeer in het landverkeer omgezet: aanzienlijke hoeveelheden goederen werden in de Bossche haven uitgeladen en in grote wagens verder vervoerd. Ook de industrie bleef er uitgeoefend; dit bestaansmiddel had met grote moeilijkheden te kampen: de arbeidsbevolking stond fysisch en technisch niet hoog; de stad werd door vele overstromingen geteisterd, terwijl ook de functie als vestingstad de komst van fabrieken tegenwerkte. De veelzijdige industrie was niet in staat voldoende arbeidsgelegenheid te scheppen, waardoor velen permanent of tijdelijk moesten worden gesteund. In 1866 werd de toestand van de behoeftige klasse zorgelijk genoemd: gebrek aan het nodige werk, geen goede voeding en een slechte behuizing waren de hoofdoorzaken. De uitleg van de stad op het einde van de vorige eeuw oefende een gunstige invloed op de industriële ontwikkeling uit: er kwam meer plaats voor fabrieken en arbeiderswoningen. Het lukte echter niet aan Den Bosch een industrieel apparaat te geven, even krachtig als dat van de andere Brabantse steden. Na de oorlog wendde de stad hernieuwde pogingen aan om zoveel mogelijk nijverheden



aan te trekken. En met succes! De modernisering van de stad, de grootse uitbreidingsplannen, die een begin van uitvoering kregen, stuwen haar steeds meer in de industriële richting. Echter zal zij daarnaast een hoogst gewichtig markt- en winkelcentrum blijven.

Ontwikkelde zich de industrie in de Noordbrabantse steden op het einde der negentiende eeuw krachtig, ook op het platteland drong dit bestaansmiddel sterk door. Deze vestiging had vele redenen: allereerst de verhoogde capaciteit van het platteland, wat het verkeer betreft. Op het laatst van de 19e eeuw kon ook het platteland over een verkeersstelsel beschikken, dat niet alleen vestiging van een belangrijke industrie mogelijk maakte, maar zelfs uitlokte. Voegt men daar nog de grote energie van tal van Brabanders bij, die tot de fabrieksnijverheid wensten over te gaan, dan hebben we één zijde van het vraagstuk belicht. De andere zijde wordt gevormd door de weigering van de landsregering metterdaad de Brabantse industrie te steunen. In verband met de vlug in aantal toenemende bevolking moest er meer werkgelegenheid komen, het platteland had een hoogst geschikte reserve aan werkkrachten, wat leidden moest tot de stichting van vele fabrieken. Nu de concurrentie met het buitenland zo fel was, moest men alle middelen aanwenden om de bedrijven staande te houden. „Veel omzet, weinig winst”, was de leuze. Mede daarom ontstond het machinaal bedrijf, werden de fabrieken steeds verder uitgebreid om de omzet te vergroten. Het handwerk in kleine fabrieken of thuis geproduceerd, had weinig of geen toekomst meer. Wij zien dit dan ook in het eerste kwart van de 20e eeuw verdwijnen en plaats maken voor fabrieksindustrie, die zich over grote delen van de provincie uitbreidde.

Hier is een belangrijk verschil tussen West- en Oost-Brabant op te merken: het westen is minder geïndustrialiseerd, terwijl de nijverheid niet zozeer over het gehele gebied is verbreid. Bergen op Zoom, Roosendaal en Breda ontwikkelden zich vooral in de 20e eeuw tot belangrijke centra van een veelzijdige industrie. In het zeeleigebied trof men in de vorige eeuw talrijke meestoven, reeds daterend uit de middeleeuwen, aan, waar uit de meekrap een rode verfstof werd gewonnen. Om de eeuw-wende verdwenen deze inrichtingen geleidelijk: men won voortaan elders de kleurstoffen langs chemische weg. De vlasserijen bleven haar betekenis behouden, sommige werden zelfs van mechanische beweegkracht voorzien.

Een zeer belangrijke agrarische industrie van West-Brabant is de *suiker-industrie*, die echter grote ups and downs meemaakte. De eerste suikerfabriek in Nederland verrees in 1857 te Zevenbergen, weldra door meerdere in West-Brabant gevolgd. In 1894 waren er niet minder dan 24 en wel in Bergen op Zoom (3), Etten, Geertruidenberg, Oosterhout (2), Oudenbosch (2), Oud- en Nieuw Gastel (3), Princenhage, Roosendaal (5), Standaardbuiten, Steenberg, Werkendam en Zevenbergen (3). Het aantal werklieden in campagne-tijd bedroeg toen circa 2700. Namen aan deze industrie verbonden waren o.a. Laane, Daverveldt, Van der Linden, Heere, Smits, Van Gils, Vlekke, Granpré Molière, Binck, De Ram, Jäger, Van Loon, Lebret. Uit geheel West-Brabant kwamen de arbeiders naar deze fabrieken, maar vonden er slechts enige maanden van het jaar werk. De overige maanden moesten ze elders hun kost zien te verdienen; velen trokken naar Holland om er gras te maaien en graan te oogsten, velen ook verbleven tijdelijk in West-Duitsland en het Rijngebied, waar ze òf in de fabrieken, òf op het land werkzaam waren.

Deze uittocht werd nog aanzienlijk groter, toen vele suikerfabrieken werden opgeheven als gevolg van de te grote buitenlandse concurrentie. Uit vele gemeenten werd deze uittocht in het begin dezer eeuw gemeld, o.a. uit Woensdrecht en Halsteren, waar de draineerbuizenindustrie aan niet genoeg personen werk kon verschaffen, evenmin als de cichorei-fabriekjes te Ossendrecht. Verder uit Wouw, Roosendaal, Steenberg, Rucphen, Etten, Oosterhout e.a. In al deze plaatsen nam de industrie wel toe, maar niet genoeg om aan allen werk te verschaffen. Vaak wezen de kamers van koophandel in West-Brabant, evenals de betreffende gemeentebesturen op de noodzakelijkheid der vestiging van meer industrie in Bergen op Zoom, Roosendaal en Breda. Hun ligging was in veel opzichten gunstig, terwijl genoeg werkkrachten aanwezig waren. De komst van het Markkanaal als onderdeel van het Wilhelmina-kanaal (1915) betekende voor Breda een krachtige stimulans voor verdere ontwikkeling; voor Bergen op Zoom en Roosendaal bleven goede waterverbindingen vooralsnog tot de vrome wensen behoren.

Weidse perspectieven openden zich voor West-Brabant, toen ernstige pogingen werden aangewend een nieuwe Schelde-Rijnverbinding tot stand te brengen. In geheel West-Brabant zag men verlangend naar de komst van dit kanaal uit, omdat er zulke grote belangen



aan dienstbaar konden worden gemaakt. Reeds vermeldden we met een enkel woord de geschiedenis rondom dit kanaal en wezen we op de betekenis, die het Nederlandse plan, door ir. Van Konijnenburg opgesteld, zal hebben voor de verbetering van de slechte waterstaatkundige toestand in West-Brabant. Maar ook in andere opzichten zal het van grote invloed zijn. Door de totstandkoming van het afwateringskanaal van Terheijden naar 's-Heerenhuis aan het Hollandsch Diep zal de beneden-Mark een laag peil krijgen, wat niet alleen een goede waterlozing van het gehele stroomgebied zal bevorderen, maar bovendien de mogelijkheid scheppen zal van een open verbinding tussen Mark en Vliet. Daardoor zal een logische aansluiting ontstaan van West-Brabant via het Mark- en Wilhelminakanaal met het kanalenstelsel in Midden- en Oost-Brabant en in Limburg. Wat dit betekent, blijkt het best, als men zich het isolement realiseert, waarin West-Brabant momenteel ten aanzien van de binnenscheepvaart verkeert. Om b.v. per schip vanuit Bergen op Zoom, Roosendaal te bereiken, een afstand van 13 km, is een vaarweg vereist door Ooster-Schelde, Keeten, Mastgat, Zijpe, Krammer, Volkerak en Vliet van 85 á 90 km, terwijl de af te leggen weg te water naar Breda ong. 115 km bedraagt!

Een goede waterverbinding van West-Brabant met de meer oostelijk liggende delen van ons zuiden zal dan vooral van grote betekenis zijn, wanneer, dank zij de uitmonding van het Schelde-Rijnkanaal in de open Wester-Schelde, Bergen op Zoom over een zeehaven zal kunnen beschikken. Dit moet ook de verdere industrialisatie van West-Brabant krachtig beïnvloeden, immers langs de vele zoetwaterkanalen liggen de terreinen, die bijzonder geschikt zijn voor de vestiging van fabrieken. Geheel de Noordbrabantse industrie zal sterk door de uitvoering van deze plannen worden geactiveerd. Gelegen tussen de kolendistricten van Limburg aan de ene zijde, en de zee aan de andere kant, zal Noord-Brabant dan over een verkeersligging kunnen beschikken, welke aan de hoogste eisen voldoet.

Er was in Noord-Brabant nog een gebied, waaruit tijdens de eeuwende velen wegtrokken en wel het ongelukkige land van de Beersche Maas, dat economisch zo zeer bij de andere landschappen achterbleef en waarop door de ramp der overstromingen en niet minder van het grootgrondbezit een merkteken van ramspoed en achterlijkheid werd gedrukt. De uittocht uit deze Maaskantgemeenten, voor

een groot deel naar het Duitse Rijngebied gericht, oefende een zeer nadelige invloed op de zeden uit: tegen de winter keerden honderden arbeiders naar hun dorpen terug en maakten zich daar aan drankmisbruik met al zijn nadelige gevolgen schuldig. Vestiging van industrie was hier vooral een economische en sociale weldaad. In Empel, Geffen en Berlicum werden in deze tijd sigarenfabrieken opgericht, in Ravenstein een leer- en schoenfabriek, terwijl ook in Cuyk en Boxmeer de industrie aan velen een bestaan ging verschaffen.

Vooraf was de industriële ontwikkeling van Oss van grote betekenis. Vele gemeenten van de Maasstreek en van de noordelijke Peel legden zich reeds lang op de boterbereiding en de varkensteelt toe. In Oss woonden opkopers, die in boter en vlees handelden, niet alleen in ons land, maar tot ver in het buitenland. In de jaren zeventig van de vorige eeuw richtten Antoon en Johan Jurgens ieder een stoomboterfabriek op, waar weldra velen werk vonden, vooral toen zij zich op de bereiding van kunstboter gingen toeleggen. Later kwamen hier nog de margarine-fabrieken van Simon van den Bergh en van Meijer van Leeuwen bij, terwijl nog meerdere andere industriën er tot grote ontwikkeling kwamen, zodat in Oss honderden arbeiders een bestaan vonden. Wel was het vertrek van Jurgens' fabrieken naar Rotterdam niet minder dan een ramp: twaalfhonderd personen werkten er, maar met inspanning van alle krachten kwam men haar te boven, voornamelijk door de verdere uitbouw van de grote exportslagerijen: N.V. Zwanenberg's Fabrieken en N.V. Hartog's Fabrieken.

In het overige Noord-Brabant hoorde men in het laatst van de 19e en het begin van de 20e eeuw nagenoeg niet van het wegtrekken van werkzoekenden. Daar werd het probleem van de werkverschaffing in het eigen gebied tot een gelukkige oplossing gebracht. De industrie ontwikkelde zich er in die mate, dat allen, die wilden, werk konden vinden. Dit werd de grote betekenis van de industrialisatie van Noord-Brabant in de steden en op het platteland: in het eigen gebied richtte men steeds meer fabrieken op, die de welvaartsoverschotten aanzienlijk deden toenemen. En deze werden voor een deel aangewend tot de verdere sociale en culturele ontwikkeling van het gewest. De industrie had een ruim aandeel in de vernieuwing van Noord-Brabant in de 20e eeuw.

Reeds stelden wij vast, dat de moderne industrie in de aloude huis-



nijverheid wortelt, zodat de verspreiding er van uit die van het primitieve handwerk kan worden afgeleid. Zo treft men de machinale leer en schoenindustrie in geheel Midden-Brabant aan; van Teteringen en Breda in de Baronie tot Veldhoven en Valkenswaard in de zuidelijke Meierij komt zij in nagenoeg alle gemeenten voor. Reeds vele eeuwen waren hier kleine leerlooierijen gevestigd, rechtstreeks met het boerenbedrijf verbonden: een landbouwer had een kleine looierij met een paar kuipen, waar de huiden uit het eigen gebied met de inlandse looistof, de run, tot leer werden bereid. Geheel het Noordbrabants zandgebied kende deze nijverheid, nergens kwam ze zoveel voor als in Midden-Brabant met zijn geschikt water, dat weinig organische bestanddelen bevat, zijn vele „eikenwaaiers” en de ligging nabij de grote veengebieden. Zo telde Dongen in 1860 niet minder dan 63 looierijen, Loon op Zand 38, Oisterwijk 18 en Waalwijk 26. Zij leverden het leer voor de talloze, kleine schoenmakerijen, waar een baas met een of meer knechten het handwerk op de aloude wijze uitoefende. Dit fabrikaat werd niet alleen in Noord-Brabant verkocht: vele schoenen verhuisden ook naar de Hollanden. Bepaalde personen uit de streek brachten ze hierheen.

Vooraf na het midden van de vorige eeuw legde men zich op kwaliteitsverbetering van het schoenwerk toe, om daardoor tegen de zware buitenlandse concurrentie bestand te zijn. Vele landen immers hieven invoerrechten op onze fabrikaten, terwijl hun producten vrij in ons land konden worden ingevoerd. Dit had tot gevolg, dat niet alleen onze afzet in het buitenland werd bemoeilijkt, maar tevens, dat de binnenlandse markt voor onze eigen voortbrengselen werd bedorven. Zo werden omstreeks 1860 in Waalwijk de eerste stikmachines in gebruik genomen; het schoenwerk kon er sierlijker door worden afgeleverd. Geleidelijk werden meerdere machines ingevoerd en in grotere werkinrichtingen geplaatst. De bedrijven groeiden: in 1886 waren er reeds schoenfabrieken, waar 100 tot 180 arbeiders werk vonden. In de aangrenzende gemeenten was het niet anders: ook hier werden de kleine schoenmakerijen via grotere inrichtingen vervangen door het machinaal bedrijf, dat de toekomst in handen kreeg.

De strijd tussen het handwerk en het machinaal bedrijf voerde tot een verscherping van de gedwongen winkelnering, die feitelijk geboren was uit een behoefte van de streek: toen de handelaar ten tijde van de gebrekkige verkeerswegen het benodigde leer aan de thuis-

werkende schoenmakers ging brengen, brachten zij vaak de benodigde winkelwaren mee. In de daarop volgende periode van de industriële ontwikkeling, bij de schoenbereiding in de afzonderlijke fabrieken, ontstond hieruit de gedwongen winkelnering, een bron van vele misstanden, die tot in het begin van deze eeuw bleef bestaan. In vele gemeenten van Midden-Brabant waren de schoenmakers gedwongen winkelwaren bij hun bazen te kopen. Deze waren vaak slecht van kwaliteit en hoog in prijs. Zelfs kwam het voor, dat het bekomen van werk afhankelijk werd gesteld van de wil de nodige inkoop bij de bazen te doen: veel inkoop van winkelwaren betekende veel werk, dat mee naar huis kon worden genomen. Het strekt de Kamer van Koophandel voor de Langstraat tot eer, dat zij reeds in 1897, zich aansluitend bij het verslag aan de regering van de inspecteur van de arbeid te Breda, deze gedwongen winkelnering hekelde en het nodig oordeelde, dit euvel met kracht te bestrijden. Door de actie der werkliedenorganisaties, die weldra werden opgericht, maar vooral door de groei van de moderne machinale schoenindustrie, welke de gedwongen winkelnering niet als bron van inkomsten nodig had, verdween deze misstand geleidelijk.

Een beperkter verbreiding dan de schoen- en leerbewerking heeft de *mandenindustrie*: de meeste dorpen van het Land van Heusden houden er zich mee bezig. Naast land- en tuinbouw treedt deze industrie hier aanvullend op: veel mandenmakers wonen in Vlijmen, Nieuwkuik, Haarsteeg, Engelen, Hedikhuizen, Herpt, Oudheusden, Wijk en Baardwijk. Mandenfabrieken ontstonden in Vlijmen en Haarsteeg. De aanleiding tot het ontstaan dezer industrie was de vraag naar vele mandjes voor de margarine-verzending; een drukke export naar Engeland, die veel geld in deze streek bracht, ontwikkelde zich. De laatste jaren ging deze industrie echter achteruit, zodat men tracht nieuwe nijverheden aan te trekken.

*De textielindustrie* heeft twee centra in Noord-Brabant, nl. het gebied van Tilburg met het aangrenzende Goirle en het zeer uitgebreide district Eindhoven en Helmond met omgeving. Nagenoeg alle dorpen van Peelland houden zich met een of andere tak van deze industrie bezig, terwijl het gebied zich nog veel verder en wel tot Veldhoven, Schijndel, Den Bosch en Oss uitbreidt. Ook hier ontstond de moderne grootindustrie uit de huisnijverheid: in vele dorpen van Kempen- en Peelland woonden talrijke huiswevers, die tevens vaak wat aan landbouw en veeteelt deden. Door z.g. reizigers werden de



nodige grondstoffen aangevoerd, terwijl de huiswevers hun rollen linnen en lakens naar de fabrieken brachten, die ze verder bewerkten en verhandelden. Zo kwamen in 1861 om slechts enige voorbeelden te noemen in Boxtel 10 linnenweverijen voor, in Duizel ook 10, in Goirle 68, in Hilvarenbeek 14, in Hoogeloon 9, in Son 45, in Veldhoven 50 en in Zeelst 23. Tot in de twintigste eeuw bleef hier het geratel van het handgetouw de stilte van de dorpen verstoren. Hierop werd heel natuurlijk en geleidelijk de fabrieksindustrie geënt, die door haar behoefte aan werkvolk nauw met het land bleef verbonden. Door de soberheid van de bewoners en de eeuwenoude technische bekwaamheid werden deze gebieden van huisnijverheid de aange-  
wezen centra voor de moderne industrie.

In de noordelijke Meierij is de *klompenindustrie* sterk verbreid. Vroeger werd ook dit bedrijf aan huis uitgeoefend en nog steeds, hoewel minder, ziet men in vele woningen het vertrek van de „blok-  
maker”. Reeds in de jaren tachtig van de vorige eeuw werden klompenfabrieken opgericht met stoom en later met electriciteit als beweegkracht. De zuidelijkste plaats, waar het klompenmaken als nevenbedrijf wordt uitgeoefend, is Mierlo. In Son ontstonden in 1927 twee elektrische klompenfabrieken, terwijl in het naburige Best, waar in 1902 niet minder dan 62 klompenmakerijen werden aange-  
troffen, in 1915 de eerste fabriek werd opgericht. Ook in St. Oeden-  
rode, Liempde, Esch, Schijndel, Veghel, Lieshout en Nistelrode komt deze nijverheid voor.

Verder moet de *sigarenindustrie* van Kempenland worden vermeld: alle plaatsen nemen er aan deel, terwijl ook vele gemeenten in de noordelijke Meierij sigarenfabrieken hebben. Vanouds had Eindhoven een drukke handel in tabak, door de weg naar Luik zeer bevorderd. De verwerking van dit lichte product, die al spoedig volgde, werd voor stad en streek een uitkomst: vele arbeidskrachten waren aanwezig, die in de primitieve landbouw geen bestaan konden vinden. Geleidelijk ontstond in geheel de Kempen een uitgebreide sigaren-industrie; gunstige voorwaarden voor haar komst waren aanwezig o.a.: een goedkope vestigingsmogelijkheid, lage lonen, geschikte arbeidskrachten en een steeds beter verzorgd verkeer. Het toen kleine Eindhoven had in 1852 reeds 17 tabak-, snuif- en sigarenfabrieken met een gezamenlijk personeel van 225 arbeiders. Steeds nam in deze stad de betekenis van de sigarenindustrie toe: Eindhoven werd het voornaamste sigarencentrum van Nederland. Ook in de

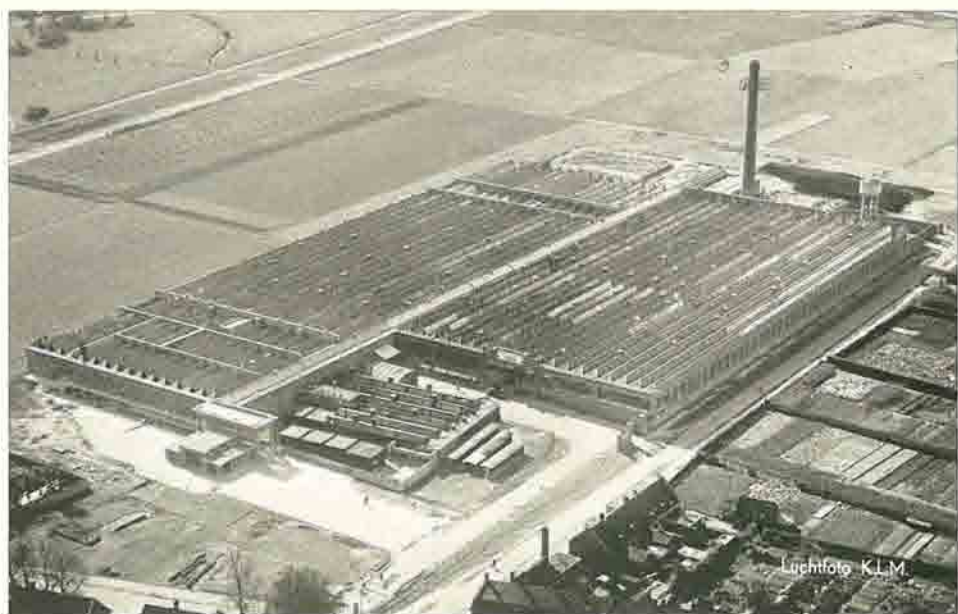
randdorpen nam deze industrie grote vormen aan. Van Eindhoven uit vestigde zij zich in de gehele Kempen en bracht er veel welstand. Ook in deze landstreek zelf stonden mannen op, die met de sigarenindustrie begonnen, o.a. in Valkenswaard, Bladel, Eersel en Bergeijk. Buiten de Kempen ontwikkelde zich deze industrie minder; in enige plaatsen verrezen sigarenfabrieken o.a. te St. Oedenrode, Boxtel, Veghel, Oisterwijk en 's-Hertogenbosch.

Over geheel Noord-Brabant verbreidde zich de *steenindustrie*, die mede in verband met de massale woningbouw zeer belangrijk werd, vooral in het westen o.a. te Gilze, Oosterhout, Terheijden, Etten, Rucphen, Wouw, Woensdrecht en Halsteren. De bekendste fabrieken in het oosten zijn die van Udenhout, Berkel, Best, St. Oedenrode en Schaijk.

Bij de landschaps- en plaatsbeschrijving zal verder op de verbreiding van de industrie worden ingegaan. Reeds kunnen we vaststellen, dat het gehele gewest, het ene landschap meer, het andere minder, van de meest verscheiden nijverheden werd voorzien, waardoor de snelgroeiende bevolking, tot arbeiden bereid, gelegenheid werd geboden, haar brood te verdienen. Naast de gemoderniseerde, agrarische bedrijven bracht de fabrieksindustrie de Brabantse bevolking tot welstand. Dat in de 20e eeuw vooral zoveel initiatieven aan haar ontsprongen en zoveel werd bereikt op godsdienstig, charitatief- en onderwijsgebied, moet voor een niet gering deel aan dit machtig productie-apparaat worden toegeschreven. Van het oude, afgeleefde Generaliteitsland bleef niets anders dan de droeve herinnering over. In de plaats daarvan ontstond een levenskrachtig Brabant, dat tot een van de voornaamste der Nederlandse gewesten uitgroeide. Door het herstel der industriële bedrijven en de komst van vele nieuwe fabrieken herwint Brabant na de rampspoedige jaren van de Duitse bezetting zijn oude kracht en levert het gewest een aanzienlijke bijdrage tot de wederopbouw van het vaderland.

Literatuur: Bijvoegsel Brabantse industrieën van de Economisch-Statistische Berichten (9 Sept. 1931); Het Brabant-nummer van de R.K. Werkgever (12 Sept. 1931); *H. van Velthoven*, Beschouwingen over Noord-Brabant als industrieland (Tijdschr. Econ. Geogr. 1932); *A. Oldendorf e.a.*, Ondanks tegenwind vooruit! (1942); *L. G. J. Verberne*, Noord-Brabant in de negentiende eeuw tot omstreeks 1870 (1947); Gemeente-verslagen van de Noord-brabantse gemeenten sedert 1851; Verslagen van de Kamers van Koophandel en Fabrieken, in Noord-Brabant gevestigd; Verslagen over de toestand van de provincie Noord-Brabant.





Aa-Be Wollenstoffen- en Wollendekenfabrieken te Tilburg



Koninklijke Lederfabriek „Oisterwijk” te Oisterwijk



R.K. Leergangen en Kath. Econ. Hogeschool te Tilburg



## DE KRACHT VAN NOORD-BRABANT

**N**oord-Brabant heeft de beschikking over een vitale volksgroep en een indrukwekkend bedrijfsleven, dat ondanks moeilijkheden van allerlei aard, steeds verder werd uitgebouwd. Geen wonder, dat de invloed van deze nijvere provincie voortdurend toenam en de regering steeds meer aandacht aan haar belangen ging wijden. Van het zuiden uit werd een zware druk op de landsregering uitgeoefend om haar te bewegen de vrijhandelspolitiek te laten varen. Eindelijk, enige jaren vóór de oorlog werd tot een actieve welvaartspolitiek overgegaan, die aan de economische ontwikkeling van Noord-Brabant meer kansen bood. Het systeem van bevoorrechtiging der Hollandse handelssteden werd verlaten en maakte plaats voor een meer Nederlands georiënteerde regeringszorg, waarbij aan alle welvaartsbronnen, dus aan alle economische landschappen van Nederland, de nodige aandacht werd geschonken. Deze belangrijke koerswijziging van de regering was mede een gevolg van de snelle groei der zuidelijke gewesten, die zich steeds meer konden doen gelden.

Ook in het eigen gebied moesten tal van voorzieningen worden getroffen, teneinde het bedrijfsleven in staat te stellen zich zoveel mogelijk uit te breiden. Vele gronden werden ontgonnen of beter bebouwbaar gemaakt; uitgestrekte terreinen aan een rationele verkaveling onderworpen, terwijl de waterstaatkundige toestand van het gehele landschap werd verbeterd. Daarbij schonk men alle aandacht aan het verkeer, zodat zich ook in dit opzicht Noord-Brabant aan de eisen van de moderne tijd aanpaste: prachtige betonwegen gingen het land doorkruisen, terwijl grote verkeersbruggen te Grave, Hedel, Keizersveer en Moerdijk een vlugge verbinding met Holland en Gelderland tot stand brachten.

In Noord-Brabant kwam men het eerst in Nederland tot een algemene en methodische verzorging van het woongebied, waarbij voorzieningen van allerlei aard in onderling verband werden bestudeerd en uitgevoerd. Een streekplan voor het zuidoostelijk deel van de provincie werd in 1929 in werking gesteld. Het was noodzakelijk,

dat er een einde kwam aan de chaotische bebouwing van het vlug groeiende Eindhovense industriegebied. Het wonen, het werken, het verkeer en de ontspanning moesten in onderlinge harmonie worden geregeld. Het streekplan bevatte de richtlijnen voor een logische uitbouw van het gehele zuidoosten der Meierij. Het was zo'n succes, dat het weldra over nagenoeg de gehele provincie werd uitgebreid. Gearbeid werd aan een methodische verzorging van het landschap, waarbij ook gedacht werd aan het behoud en niet minder aan het scheppen van natuur- en stedenschoon.

In een ander opzicht werd tevens ordenend opgetreden: vele bedrijven werden rationeel ingericht, terwijl de bestaansmogelijkheden grondig werden bestudeerd, zodat een inzicht werd verkregen in het vraagstuk van de verdere industrialisering van het gewest. Het in 1931 te Tilburg opgerichte Economisch-Technologisch Instituut gaf hierbij de leiding: veel verdienstelijk werk ter vergroting van de capaciteiten van het woongebied werd er door tot stand gebracht.

De economische groei van het gewest ging gepaard met een zich meer bewust worden van de eigen geestelijke en godsdienstige waarden. Tijdens de eeuwenlange periode van overheersing en achterstelling verzette zich de katholieke bevolking tegen de voortdurende krenking harer rechten, welk verzet natuurlijk met het krachtiger worden van de volksgroep toenam. Nog in de eerste helft der 19e eeuw waren de meeste ambten in handen van protestantse „vreemdelingen”; slechts heel langzaam verbeterde deze misstand. Daarna geraakte het gewest in de greep van het liberalisme, waaruit het zich slechts met de grootste moeite wist los te wringen, dank zij het beter besef van de eigen culturele waarden. Het katholiek onderwijs maakte de landseigene volksgroep zelfbewust en stelde steeds meer krachten in staat, de ambten in de provincie te bekleden. In dit opzicht betekende de stichting van de R.K. Leergangen (1912) met na enige jaren Tilburg als centrum; van de vele katholieke scholen voor middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs in de Brabantse steden, zelfs in enige dorpen; van de katholieke Keizer Karel-universiteit te Nijmegen (1923) en van de katholieke Economische Hogeschool te Tilburg (1927) een belangrijke schrede op de weg naar de volledige emancipatie.

Het wijdvertakt, krachtig ontwikkeld katholiek organisatie-leven werkte in dezelfde richting: met grote overtuiging hield het vast aan de katholieke beginselen, zodat het dreigend socialisme slechts weinig



aanhangers vond. Onderwijs en organisatie in katholieke zin vergrootten de kracht van Noord-Brabant zeer. Hierbij bleef het Brabantse karakter niet alleen bewaard, in vele opzichten werd het zelfs versterkt. Immers deze opgang was voornamelijk het werk van Brabanters, terwijl de andere sociale leiders eveneens de volksziel wisten te pakken, zodat hun activiteit eenzelfde gunstig effect had. Zij allen waren ten volle overtuigd, dat versterking van het katholicisme vergroting van het Brabants bewustzijn betekende, wat tevens tot een verdieping van de Nederlandse gezindheid leiden moest. Omgekeerd wisten zij, dat bevordering van de Brabantse gedachte het beter beleven van de katholieke godsdienst met zich bracht. De snelle economische groei van dit gewest, vooral in de twintigste eeuw, welke ernstige gevaren voor het behoud van geloof en zeden insloot, liep parallel met de vestiging van de Brabantse mentaliteit, zodat met overtuiging werd gearbeid aan de handhaving van de aloude Brabantse deugden, waarvan godsdienstzin wel het meest op de voorgrond staat. De heilzame stichting Brabantia Nostra wist deze gedachte te verlevendigen en te verbreiden; zij drong overal door en streeft naar het totstandkomen van een synthese van alle Brabantse culturele krachten. Zij leidt de bewustwording van het gewest en volgt daarbij de gezonde opvatting, dat de arbeid voor de verheffing van Brabant het gehele land ten goede komt.

In de gestadige ontwikkeling van Noord-Brabant zijn twee hoofdmotieven werkzaam en wel het gevoel van een diepe verbondenheid met de noordelijke gewesten en daarnaast een christelijke overtuiging, gekristalliseerd in de katholieke beginselen. Deze christelijk-nationale gedachte is reeds vele eeuwen aanwezig, hoewel er perioden in de Noordbrabantse geschiedenis zijn, waarin de Nederlandse, evenals de katholieke gevoelens op een zware proef werden gesteld. Maar zij overwonnen steeds, zo diep waren zij in dit volk geworteld: in meer gunstige tijden gaven zij richting en bezieling aan de verdere opgang van het gewest. Reeds vroeger vermeldden wij, hoe politiek onmondig Staats-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden was. Als Generaliteitsland had dit wingewest geen aandeel aan het landsbestuur, evenmin mocht het zichzelf regeren. Bovendien was het in economisch opzicht geheel van de Republiek afhankelijk, terwijl het zich in zake de godsdienst in nagenoeg geen vrijheden verheugen mocht.



En toch merkt men in de talloze vertogen en deducties, die naar Den Haag werden gezonden, nooit iets van een verkeerde Nederlandse houding. Nooit stonden er mannen op, die zich tegen het land verklaarden. Zelfs in de hachelijke perioden, die de republiek meemaakte en waarin het Staatsbrabantse volk toch de kans kreeg, zich tegen het overige Nederland te verzetten, is hiervan niets te bespeuren. Noch in 1672 en volgende jaren, toen grote delen van Staats-Brabant door Franse legers werden veroverd en betere godsdienstige en sociale toestanden optraden, noch tijdens de patriotse woelingen, die hier natuurlijk een krachtige reflex vonden, toen velen poogden, een einde aan allerlei misstanden te maken, was er van een gekeerdheid tegen Nederland sprake. Wel uitte zich de gekrenkte volksziel heftiger dan ooit, maar het bleef een meningsverschil in eigen huis. Zelfs in de bewogen Franse tijd, toen de verouderde republiek verdween en een nieuwe periode in de Nederlandse historie begon, zich uitende in geheel andere bestuursverhoudingen, toen de afgeleefde Staten-Generaal plaats maakten voor een Nationale Vergadering, toen Staats-Brabant tot een aparte provincie uitgroeide en hier mannen optraden, die hun gewest ontdeden van allerlei druk en nood, toen nog werd in volkomen Nederlands verband gewerkt en dachten de bewoners noch de leiders er aan, stelling tegen Nederland te nemen.

Ook tijdens het Koninkrijk bleven achterstelling en overheersing nog lang nawerken en kwam er geen einde aan de ontevredenheid. Maar ook nu weer — we zagen het reeds — bleef de stemming onverdacht Nederlands, al werd daar, zeer ten onrechte, vóór en tijdens de Belgische opstand wel eens anders over geoordeeld. Steeds bleven deze nationale gevoelens levendig, vooral kwamen ze tijdens de barre oorlogsjaren tot uiting, toen het gezamenlijk gedragen leed zulk een sterke binding schiep tussen de Nederlandse gewesten en Noord-Brabant de volle gelegenheid had en ook benutte om metterdaad te getuigen van zijn eeuwenoude vaderlandsliefde.

De christelijke gedachte heeft er eveneens een indrukwekkende geschiedenis: ondanks vervolging en miskennis bleef de Noordbrabantse bevolking onverdacht katholiek. Vele offers moesten hiervoor worden gebracht, veel leed geleden, maar niets was haar te veel om van haar diepe godsdienstzin te blijven getuigen. Zo bleef het geloof bewaard en gaf in latere tijd bezieling aan de economische en sociale opgang van het gewest. Niet alleen



aanhangers vond. Onderwijs en organisatie in katholieke zin vergrootten de kracht van Noord-Brabant zeer. Hierbij bleef het Brabantse karakter niet alleen bewaard, in vele opzichten werd het zelfs versterkt. Immers deze opgang was voornamelijk het werk van Brabanters, terwijl de andere sociale leiders eveneens de volksziel wisten te pakken, zodat hun activiteit eenzelfde gunstig effect had. Zij allen waren ten volle overtuigd, dat versterking van het katholicisme vergroting van het Brabants bewustzijn betekende, wat tevens tot een verdieping van de Nederlandse gezindheid leiden moest. Omgekeerd wisten zij, dat bevordering van de Brabantse gedachte het beter beleven van de katholieke godsdienst met zich bracht. De snelle economische groei van dit gewest, vooral in de twintigste eeuw, welke ernstige gevaren voor het behoud van geloof en zeden insloot, liep parallel met de vestiging van de Brabantse mentaliteit, zodat met overtuiging werd gearbeid aan de handhaving van de aloude Brabantse deugden, waarvan godsdienstzin wel het meest op de voorgrond staat. De heilzame stichting Brabantia Nostra wist deze gedachte te verlevendigen en te verbreiden; zij drong overal door en streeft naar het totstandkomen van een synthese van alle Brabantse culturele krachten. Zij leidt de bewustwording van het gewest en volgt daarbij de gezonde opvatting, dat de arbeid voor de verheffing van Brabant het gehele land ten goede komt.

In de gestadige ontwikkeling van Noord-Brabant zijn twee hoofdmotieven werkzaam en wel het gevoel van een diepe verbondenheid met de noordelijke gewesten en daarnaast een christelijke overtuiging, gekristalliseerd in de katholieke beginselen. Deze christelijk-nationale gedachte is reeds vele eeuwen aanwezig, hoewel er perioden in de Noordbrabantse geschiedenis zijn, waarin de Nederlandse, evenals de katholieke gevoelens op een zware proef werden gesteld. Maar zij overwonnen steeds, zo diep waren zij in dit volk geworteld: in meer gunstige tijden gaven zij richting en bezieling aan de verdere opgang van het gewest. Reeds vroeger vermeldden wij, hoe politiek onmondig Staats-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden was. Als Generaliteitsland had dit wingewest geen aandeel aan het landsbestuur, evenmin mocht het zichzelf regeren. Bovendien was het in economisch opzicht geheel van de Republiek afhankelijk, terwijl het zich in zake de godsdienst in nagenoeg geen vrijheden verheugen mocht.



En toch merkt men in de talloze vertogen en deducties, die naar Den Haag werden gezonden, nooit iets van een verkeerde Nederlandse houding. Nooit stonden er mannen op, die zich tegen het land verklaarden. Zelfs in de hachelijke perioden, die de republiek meemaakte en waarin het Staatsbrabantse volk toch de kans kreeg, zich tegen het overige Nederland te verzetten, is hiervan niets te bespeuren. Noch in 1672 en volgende jaren, toen grote delen van Staats-Brabant door Franse legers werden veroverd en betere godsdienstige en sociale toestanden optraden, noch tijdens de patriotse woelingen, die hier natuurlijk een krachtige reflex vonden, toen velen poogden, een einde aan allerlei misstanden te maken, was er van een gekeerdheid tegen Nederland sprake. Wel uitte zich de gekrenkte volksziel heftiger dan ooit, maar het bleef een meningsverschil in eigen huis. Zelfs in de bewogen Franse tijd, toen de verouderde republiek verdween en een nieuwe periode in de Nederlandse historie begon, zich uitende in geheel andere bestuursverhoudingen, toen de afgeleefde Staten-Generaal plaats maakten voor een Nationale Vergadering, toen Staats-Brabant tot een aparte provincie uitgroeide en hier mannen optraden, die hun gewest ontdeden van allerlei druk en nood, toen nog werd in volkomen Nederlands verband gewerkt en dachten de bewoners noch de leiders er aan, stelling tegen Nederland te nemen.

Ook tijdens het Koninkrijk bleven achterstelling en overheersing nog lang nawerken en kwam er geen einde aan de ontevredenheid. Maar ook nu weer — we zagen het reeds — bleef de stemming onverdacht Nederlands, al werd daar, zeer ten onrechte, vóór en tijdens de Belgische opstand wel eens anders over geoordeeld. Steeds bleven deze nationale gevoelens levendig, vooral kwamen ze tijdens de barre oorlogsjaren tot uiting, toen het gezamenlijk gedragen leed zulk een sterke binding schiep tussen de Nederlandse gewesten en Noord-Brabant de volle gelegenheid had en ook benutte om metterdaad te getuigen van zijn eeuwenoude vaderlandsliefde.

De christelijke gedachte heeft er eveneens een indrukwekkende geschiedenis: ondanks vervolging en miskennis bleef de Noordbrabantse bevolking onverdacht katholiek. Vele offers moesten hiervoor worden gebracht, veel leed geleden, maar niets was haar te veel om van haar diepe godsdienstzin te blijven getuigen. Zo bleef het geloof bewaard en gaf in latere tijd bezieling aan de economische en sociale opgang van het gewest. Niet alleen



moest daarbij de protestantse overheersing worden overwonnen, ook de liberale en socialistische stromingen, die reeds veel onheil aanrichtten, moesten worden afgeleid. Steeds duidelijker werd het, dat Noord-Brabant alleen zijn hoge cultuur kon herwinnen, als het zich in christelijke, speciaal in katholieke zin verder ontwikkelde. Pas na het midden van de vorige eeuw kon er de katholieke Kerk vrij en ongedwongen uitgroeien en kwam de emancipatie der Brabanders er tot volle ontplooiing. De katholieke gemeenschap, die als het grootste cultuurgood der provincie steeds was blijven leven, werkte beslissend op deze ontwikkeling in. Onder de leiding van de bisschoppen ontstond een katholiek georganiseerde volksgroep, die bestand bleek te zijn tegen allerlei verderfelijke anti-katholieke stromingen. Zelfs in de bezettingstijd, toen het met veel zorgen en offers opgerichte katholieke gebouw tot de grond toe werd afgebroken en vele sociale werkers in gevangenis en concentratiekamp zuchtten, bleef de christelijk-nationale gedachte over dit taaie volk vaardig, dat trouw bleef aan de aloude principen van geloof en zeden.

Overziet men dit alles, dan ontdekt men met alle duidelijkheid de lijnen, waarlangs de heropbouw van deze diep geslagen provincie zal moeten plaats vinden. Slechts wanneer deze op christelijk-nationale grondslag zal geschieden, is resultaat te verwachten, immers dan alleen zal deze actie bij de bevolking de vereiste weerklank vinden. Nauw verbonden met de overige delen van Nederland, in hechte nationale trouw, zal deze door en door katholieke gemeenschap dan een hoogst belangrijke bijdrage kunnen leveren tot het herstel van het diep geschokte vaderland. Innige samenwerking met de overige goedwillende volksgroepen is daarbij nodig, wat echter niet zeggen wil, dat de eigen Brabants-katholieke binding moet worden verlaten. Alleen als de afzonderlijke landschappen zich geheel naar eigen aard en wezen kunnen ontwikkelen, zullen ook voor het vaderland de grootste resultaten worden bereikt. Dan ontstaat een veelheid van economisch en cultureel krachtige delen, die nieuwe luister aan ons dierbaar Nederland zullen toevoegen.

Literatuur: Het Brabant-nummer van het Noord-Brabantsch Dagblad „Het Huisgezin” (Oct. 1930); Gerard Knувelder, Vanuit Wingewesten (1930); Het tijdschrift „Brabantia Nostra” (1935-1942; 1944-45); H. van Velthoven, Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch (2 dln. 1935-38); H. van Velthoven, Brabant, let op U Saec (1946); Edele Brabant (vanaf 1946); H. van Velthoven, Noord-Brabant in de samenwerking Nederland-België (1947); Prae-adviezen inzake een Welvaartsplan voor de provincie Noord-Brabant (1947); P. C. de Brouwer, De Brabantse Ziel (1947).





## BIJZONDERE BESCHRIJVING





## OVERZICHT

**A**n de hand van de vele historische landschappen, die grotendeels geographisch zijn gefundeerd, wordt nu de provincie beschreven. De aandacht valt hierbij vooral op het leven en streven der bewoners in de vele steden en dorpen; hun bestaansbronnen, sociale instellingen en bezienswaardigheden passeren de revue. Zodoende wordt gepoogd een beeld te schetsen van de intense activiteit, door de bevolking vooral in de moderne tijd ten toon gespreid, terwijl tevens een inzicht wordt gegeven in het vele natuur- en stedenschoon, waarover de provincie beschikken kan.

Na een beschrijving van de schilderachtige *Zoom* met als voornaamste vestiging *Bergen op Zoom*, volgt *Roosendaal met omgeving*. De gemeenten van het *Noordwestelijk zeekeleigebied* vormen één landschap, dat geleidelijk overgaat in de aan natuurschoon rijke *Baronie*, bestaande uit een aantal welvarende dorpen rondom het natuurlijk middelpunt *Breda* gelegen. Over *Oosterhout* en *Geertruidenberg* wordt de *Biesbosch* bereikt, die met de *Landen van Altena en Heusden*, alsmede de *Langstraat* één landschap vormt. Vervolgens wordt het belangrijk nijverheidscentrum *Tilburg* behandeld, welke stad veel invloed op de aangrenzende gemeenten uitoefent. Hier sluit zich de eigenlijke *Meierij* bij aan, die uit een aantal dorpen bestaat, in een wijde boog om de provinciale hoofdstad *'s-Hertogenbosch* gelegen. Ten noord-oosten van dit cultuurcentrum breidt zich de *Maasstreek* uit, een rij arme dorpen en kleine stadjes, totdat het *Land van Cuyk* wordt bereikt, waar meer welstand heerst. De wijde *Peel* vormt het interessante grenslandschap met de provincie *Limburg*, waar in de moderne tijd door de activiteit van de mens veel veranderde. Ten westen van *Peelland* strekt zich het nijvere *land van Helmond* uit, dat in het grootste Noordbrabantse industrie-district, dat van *Eindhoven* overgaat. De beschrijving van de provincie Noord-Brabant eindigt met de „*Hoogdorpen*”, hoofdzakelijk *Kempenland* omvat-

tend: vele dorpen, die economisch geheel onder Eindhoven's invloed staan.

*Literatuur:* Gemeente- of parochiegewijs werd Noord-Brabant behandeld in: *A. J. van der Aa*, Aardrijkskundig woordenboek van Noord-Brabant (1832); *A. J. van der Aa*, Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden (13 dln. 1836-1851); *L. H. C. Schutjes*, Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch (6 dln. 1870-'81); *J. B. Krüger*, Kerkelijke Geschiedenis van het bisdom Breda (4 dln. 1872-'78); *G. C. A. Juten*, De parochiën in het bisdom Breda (1935); *H. van Velthoven*, Beschrijving van alle Noordbrabantse gemeenten in de Katholieke Encyclopaedie (25 dln. 1933-'39); *Vincent Cleerdin e.a.*, Zó is Noord-Brabant. Bijdrage tot de kennis van deze provincie (1939).



## DE ZOOM

**V**an de Noordbrabantse landschappen is de Zoom met de vóórliggende polders het rijkst aan afwisseling: hier treft men op korte afstand van elkaar vriendelijke dorpen met hun cultuurgronden, bossen, heidevelden, zandverstuivingen en vennen aan, terwijl zich beneden de hoge Zoomrand groene polders, een strand en de wijde Schelde-wateren uitstrekken.

Omstreeks het jaar 1300 was nog bijna niets bedijkt: uit een gebied van schorren en slikken verhief zich de steile, bochtige rand vanaf de tegenwoordige grens met België ten zuiden van Ossendrecht tot aan de hoeve „het Slot” onder Halsteren. Men neemt aan, dat de Zoom de oostelijke oever van de sterk méanderende Schelde-rivier is, toen deze nog naar het noorden stroomde. Geleidelijk ontstonden tegen de rand nieuwe gronden, die werden bedijkt. Ten zuiden van Bergen op Zoom ontwikkelden zich Hildernisse en (Oud) Borgvliet, in de Middeleeuwen aanzienlijke dorpen, die echter, mogelijk door de stormvloed van 1530, met al de landen rondom verdronken. In Hildernisse stond het vermaarde Augustinessenklooster Emaus, het oudste van West-Brabant. Toen het door de stormvloed verdween, werden de zusters in het Sint-Margarietenklooster te Bergen op Zoom opgenomen.

Borgvliet was vermaard om het kasteel van de markiezen van Bergen, in een uitgestrekte jachtwarande gelegen. Ten noorden ervan stond een kapel, ter ere van de H. Gertrudis opgericht, waarbij zich een zoetwaterbron bevond. Sinte Geertruid, de jongste dochter van Pepijn van Landen, Vrouwe van het Land van Strijen, overleed in 653 in geur van heiligheid. Volgens de overlevering ging zij dagelijks van Bergen op Zoom naar Borgvliet om daar te bidden. 't Was op een van deze wandelingen, dat zij, dorst gevoelend, met een staf op de grond drukkend, water deed ontspringen. Bij de aanleg der forten, met name „Kijk in de Pot” (1622) werd deze bron van heer-

lijk zoet water, waarvan men het bestaan niet meer wist, weer opgemerkt. Prins Maurits en Frederik Hendrik gebruikten het als tafewater. Na een lange tijd van verwaarlozing werd deze „Sinte Geertruydsbronne” in 1929 in ere hersteld. Borgvliet is door de wateren verzwolgen; meer zuidelijk op de hoge rand verrees in de 19e eeuw Nieuw-Borgvliet, welke nederzetting in 1864 tot een zelfstandige parochie verheven werd.

De verdrongen landen bleven lang drijven. In het midden van de 17e eeuw werden de binnenste polders onder Ossendrecht en Woensdrecht aangewonnen; in de 18e en 19e eeuw volgden nieuwe; de jongste aan weerszijden tegen de in 1867 aangelegde Schelde-spoorwegdam. Ten zuiden van Bergen op Zoom werd in 1787 de Augusta-polder en in 1860 de Geertruida-polder tegen de stad aan gelegen, ingedijkt. Steeds meer poldergrond kwam in handen van de zandboeren, die groot gebrek aan akker- en weiland hadden. Daarom ontwikkelde zich hier naast enige industrie ook een aanzienlijke uittocht van arbeiders, die in den vreemde vooral polderwerk gingen verrichten, met name in Duitsland, Polen en Rusland. Na 1920 hield deze trek op en gingen velen werk zoeken in de Wieringermeer. Het grote sociaal-economische vraagstuk voor het gehele landschap blijft echter het scheppen van meer arbeidsmogelijkheden; uitbreiding van tuinbouw en nijverheid zijn daartoe de aangewezen middelen.

De tuinbouw geniet een zekere vermaardheid, vooral de aspergeteelt. Aspergeplanten van Bergen op Zoom naar andere streken overgebracht, leveren niet meer die fijne kwaliteit op. Dit vindt allereerst zijn oorzaak in de veelzijdige en van ouds befaamde vakkennis van de Bergse tuinders, hier hoveniers genoemd. Reeds eeuwenlang wordt er de tuinbouw uitgeoefend. 't Schijnt, dat de hoveniers afstammen van kleine boertjes uit Borgvliet en Wouw, die zich in de achttiende eeuw op groente- en fruitteelt gingen toelleggen, omdat de stad met haar uitgebreid garnizoen zoveel tuinbouwproducten vroeg. Zeer veel gewassen worden geteeld; vooral de asperge wordt met de grootste zorg behandeld. Omstreeks 1900 werden niet meer dan 70 ha door deze teelt in beslag genomen; nu reeds ruim 350 ha, terwijl plannen voor bodemonderzoek en kartering bestaan, welke 6000 ha in de omgeving van de stad omvatten. Verdere uitgroei en intensivering van de aloude tuinbouw zullen de capaciteiten van dit gebied en de opnemingsmogelijkheid van bewoners zeer vergroten.



In het uiterste zuiden, aan de Belgische grens, ligt de gemeente *Putte* (2), een dorpje rijk aan natuurschoon. In 1929 werd er een fabriek voor het vervaardigen van persplastic (bakeliet) opgericht; dit bedrijf breidde zich aanzienlijk uit: thans werken er ca. 120 personen, die een grote verscheidenheid van artikelen fabriceren.

In deze gemeente stond tot het jaar 1794 een hervormd kerkje, waarin Antwerpense protestanten werden begraven, o.a. de grote schilder *Jordaens* (1593-1678). Na de afbraak bleef een open kerkhof over. In 1877 werd door een Nederlands-Belgische commissie, bij gelegenheid van de Rubensfeesten te Antwerpen, een monument geplaatst met aan de voorzijde de oude grafzerk van *Jordaens*, daarnaast aan elke zijde de zerken van twee andere bekende Antwerpenaars en bekroond door een bronzen buste van *Jordaens*. Voorts is *Putte* bekend om drie grote Joodse begraafplaatsen, waar de Joden uit de provincie Antwerpen volgens eigen ritus ter aarde worden besteld. Het dorpje leed vrij veel schade door het raketbommen-offensief op Antwerpen door de Duitsers.

Meer naar de zee kant ligt *Ossendrecht* (3), een gemeente, die ook beschikken kan over prachtige heidevelden, bossen en vennen, o.a. de Grote en Kleine Meren. Het terrein is zeer afwisselend en geaccidenteerd en biedt mooie vergezichten over de vruchtbare polder, de schorren en de Schelde. Naast pannen- en draineerbuizen-industrie, is hier een bekende peekoffie-nijverheid gevestigd. Reeds in de dagen van Napoleon, toen de cichorei-verbouw in Nederland ontstond, legde de familie *Mattheeussens* zich er hier op toe. In 1850 werd een peekoffie-fabriek opgericht, die veel in België en andere landen leverde; later werd deze uitgebreid met een tafelen- en mosterdfabriek.

In *Ossendrecht* bevindt zich het pompstation van de N.V. Waterleidingmaatschappij Zuid-Beveland. Tijdens de oorlog was de gemeente tweemaal het toneel van hevige gevechten. In 1940 hielden de Fransen hier stand, door de kanonnen van een Engelse kruiser op de Schelde en door Engelse artillerie in Zeeuws-Vlaanderen ondersteund. Bij de bevrijding in 1944 door het Canadese eerste leger en mede door een tachtigtal vliegende bommen, die hier vielen, werd veel schade aangebracht.

Op 24 November 1946 werd de zaligverklaring uitgesproken van de martelares *Marie-Adolphine*, zuster van de Franciscanessen-Missionarissen van Maria, in de wereld *Kaatje Dierckx*, geboren te



Ossendrecht op 3 Maart 1866 en de marteldood gestorven te Tai-Yuen-Fu (China) tijdens de Bokser-opstand (9 Juli 1900).

De gemeente *Woensdrecht* (4), 't meest van alle Zoom-dorpen geleden door de oorlogshandelingen om het bezit van de Schelde-mond, bestaat uit de kerkdorpen Woensdrecht en Hoogerheide. Naast de bossen, zandverstuivingen en vennen (o.a. Mosven, Zandven en Meeven), trekt ook het Schelde-strand bezoekers. In deze gemeente is een vermaarde steen-, pannen- en draineerbuizen-industrie gevestigd. Het dorp Woensdrecht met een, nu verwoeste, uit de veertiende eeuw daterende alleenstaande toren, ligt schilderachtig tegen de glooiing van de Zoom. Weleer stond op een heuvel tussen de kerk en de Schelde een middeleeuws slot. In 1844 werd *Joannes Baptista Krüger*, in 1799 te Roosendaal geboren, pastoor van Hoogerheide, alwaar hij de geschiedenis van het bisdom Breda in vier delen schreef (1872-1878). Het leger-vliegveld „de Eendenkooi”, in deze gemeente gelegen, zal voor de toekomst van Woensdrecht en Hoogerheide een grote betekenis kunnen hebben, vooral als ook de burgerluchtvaart op een of andere manier kan worden ingeschakeld.

Verder Oostwaarts ligt *Huijbergen* (1), vermaard om het Instituut Ste Marie, een bloeiende kostschool voor jongens en tevens moederhuis, noviciaat en juvenaat van de Congregatie der Christelijke Broeders van de Onbevleete Ontvangenis der Allerheiligste Maagd en Moeder Gods Maria, welke in Nederland en Indië (vicariaat Pontianak, prefectuur Bandjermasin, vicariaten Soerabaja en Semarang) vele lagere scholen voor jongens bedient. In Breda hebben de broeders een kweekschool voor onderwijzers.

Deze congregatie werd in 1854 door Mgr. van Hooydonk, bisschop van Breda, gesticht en ondergebracht in de aloude priorij der Wilhelmiëten, in 1277 te Huijbergen gesticht, waarvan nog gedeelten over zijn. Dit klooster ontstond uit het klooster van Baseldonck (Den Bosch); in 1649 werden de kloosterlingen verjaagd, maar reeds in 1652 kwamen ze weer terug. Na vele eeuwen van werkzaamheid stierf het in 1847 uit. Na de Vrede van Munster maakten de Staten Generaal aanspraak op Huijbergen, als ressorterende onder het markiezaat. Maar de Spaanse gezant Stockmans protesteerde daartegen en verklaarde, dat deze plaats tot het Kwartier van Antwerpen behoorde. Wel werd deze kwestie bij de *Chambre-mi-partie* aanhangig gemaakt, maar er volgde geen beslissing. Wij kunnen echter als vaststaand aannemen, dat het grootste deel van Huijbergen



met de dorpskerk en het klooster tot 1795 toe, eerst onder de Spaanse- en na 1713 onder de Oostenrijkse Nederlanden heeft behoord. De Republiek legde zich noodgedwongen bij deze toestand neer.

Het kloostercomplex van de broeders van Huijbergen werd tijdens de oorlog in 1944 door de Duitsers verwoest. Eén gebouw bleef gespaard, hoewel erg beschadigd. Hierin en in opgetrokken noodgebouwen werd het werk der broeders voortgezet. Reeds werden plannen ontworpen om het instituut eerlang te doen herrijzen.

Over de stad Bergen op Zoom, die verder beneden wordt beschreven, bereiken wij *Halsteren* (7), een gemeente, die ook tot de Zoom moet worden gerekend. Zij bestaat uit de kerkdorpen Halsteren en Lepelstraat. Naast veel land- en tuinbouw is er een drukke draineerbuizen-fabricage. Het fraaie raadhuis dateert van 1633; met het oude kerkgebouw, waarvan de toren uit de 14e en de kerk uit de 15e eeuw stamt, vormt het een idyllische eenheid. Van Lepelstraat uit werd het katholicisme tijdens de opkomst van de reformatie in een wijde omtrek bewaard. Nadat de Minderbroeders in 1647 uit Kruiningen (Zeeland) waren verjaagd, kwamen ze naar Lepelstraat, waar ze werden opgenomen ten huize van de familie De Ram („de Celsche Hoeve”). Meer dan honderd jaar deden ze hier in een schuur dienst; pas in 1760 kon een schuurkerk worden gebouwd, de enige in deze streek. De katholieken van Lepelstraat, Halsteren, Oudland, Oud- en Nieuw Vosmeer, Philipsland en van het gehele eiland Tolen vervulden hier hun godsdienstplichten.

Literatuur: G. C. A. Juten, *Beschrijving van Bergen op Zoom en omstreken* (1924); *Bevin en Sloomans*, *Gids voor Bergen op Zoom en omstreken* (1930); A. A. *Beekman*, *Nederland als polderland* (1932); Het West-Brabant-nummer van het tijdschrift „Ons Nederland” (Jrg. 1932); M. *Weijers*, *De Hooge Rand van Bergen op Zoom* (Tijdschr. Aardk. Gen. 1936); L. *van Vuuren*, *Rapport sociaal-economisch onderzoek van westelijk Noord-Brabant* (1938) — *Geschiedenis van het Wilhelmiënklooster en van het Instituut Sainte Marie te Huijbergen* (1907); C. J. F. *Sloomans e.a.*, *Halsteren. Zijn geschiedenis en zijn archief* (1939); Het tijdschrift „Sinte Geertruydsbronne” (vanaf 1924).

## BERGEN OP ZOOM

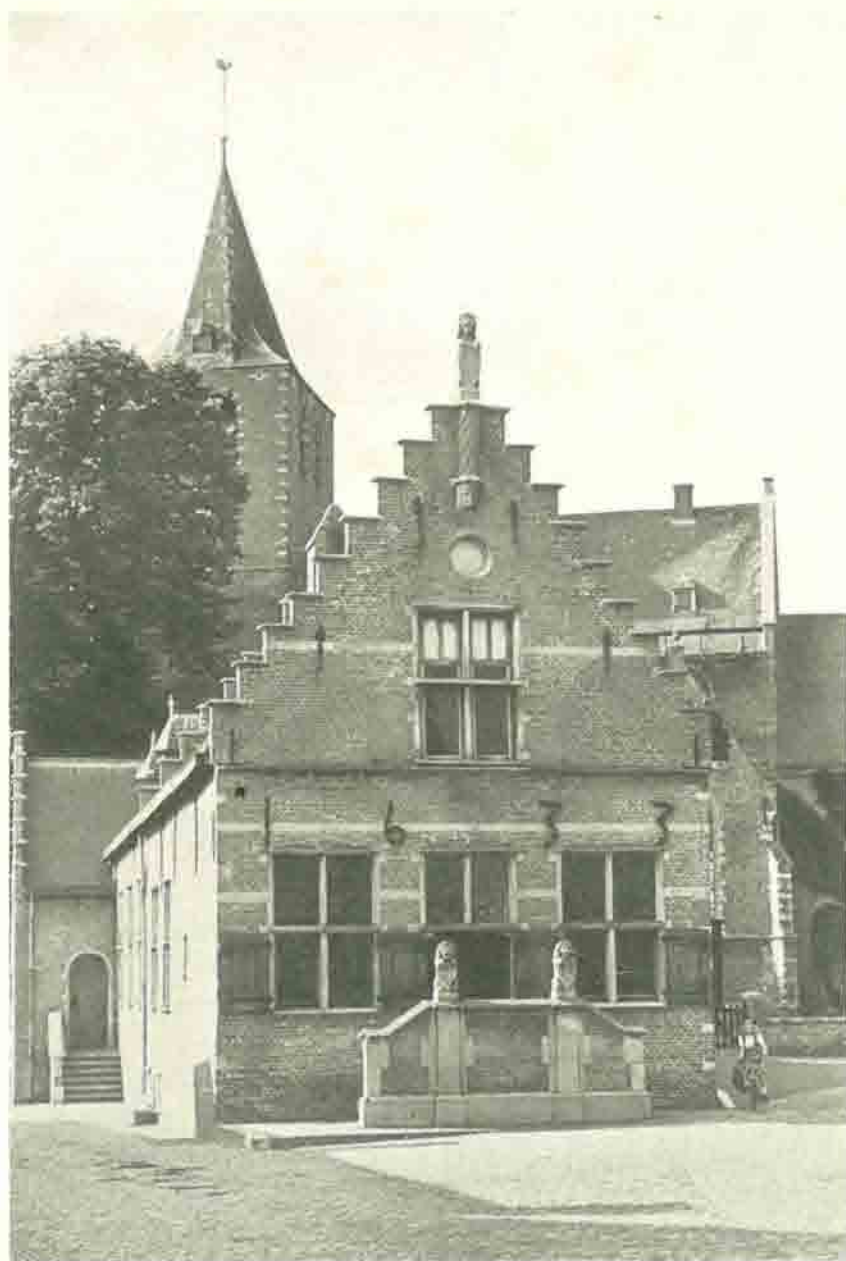
**I**n het uiterste westen van Noord-Brabant ligt *Bergen op Zoom* (29), een oude stad met een rijke historie, eertijds beroemd als vesting, nu een levendig markt- en industrie-centrum. Na een ingrijpende verbetering van de haven zal de stad met haar achterland krachtig kunnen uitgroeien. De gemeente omvat behalve de stad het dorp Nieuw-Borgvliet.

Bergen op Zoom verkreeg in 1260 stadsrechten; in 1287 werd zij de hoofdplaats van de gelijknamige heerlijkheid, welke in 1533 door keizer Karel V tot markiezaat werd verheven. Als grensgebied tussen Holland en Brabant had de heerlijkheid een gewichtige functie te vervullen: met haar sterke vesting Bergen op Zoom moest zij in de Middeleeuwen Brabant mede in het noorden beschermen.

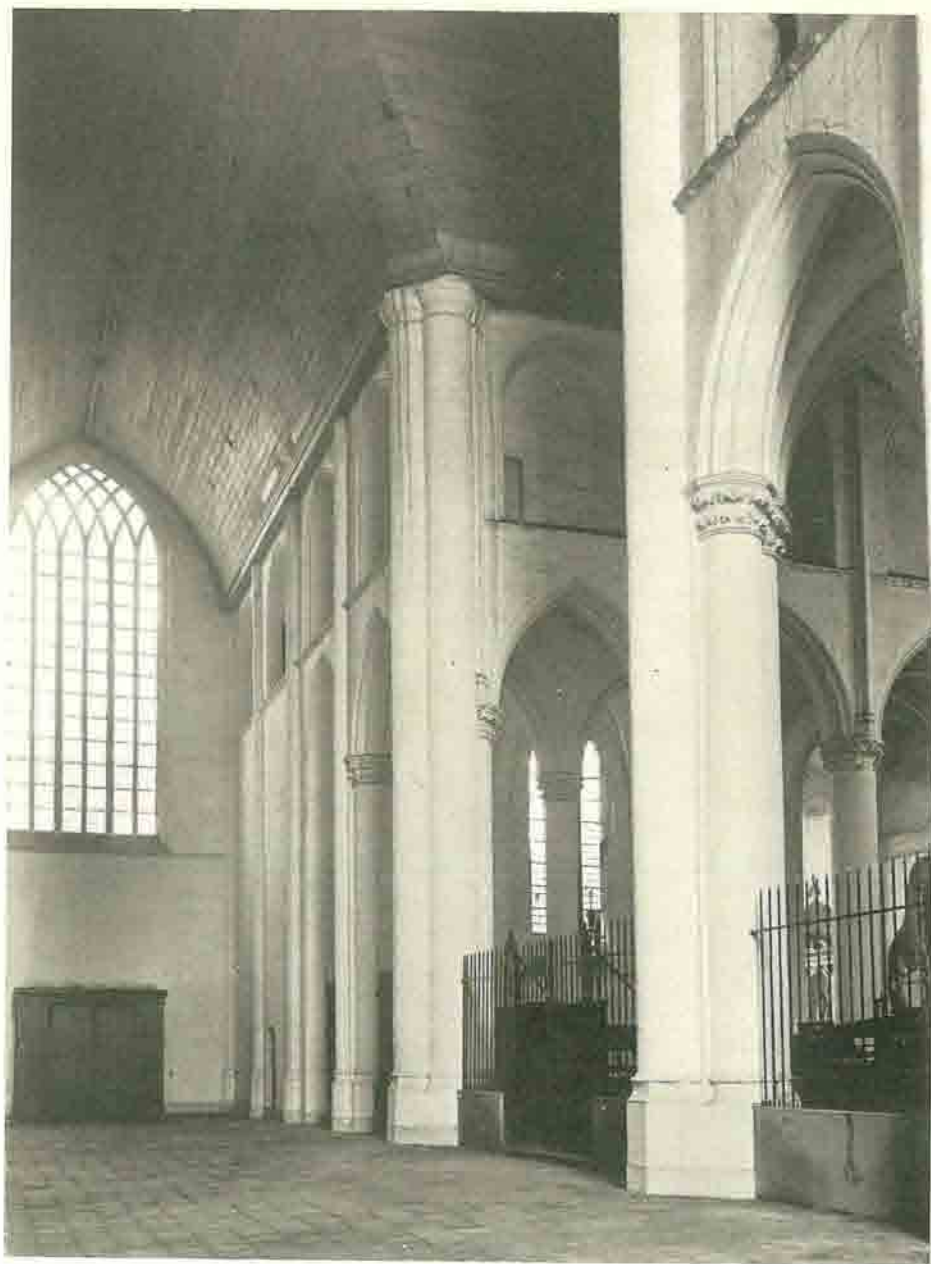
In deze tijden was Bergen op Zoom een zeer gewichtige handels- en industrie-stad, wat zij voor een groot gedeelte aan haar gunstige ligging dankte. Vóór het jaar 1400 was de Schelde nog één rivier, die van Antwerpen langs Bergen op Zoom en Schakerlo bij Zierikzee de Noordzee bereikte. Even voorbij Bergen op Zoom gaf een zijtak verbinding met de Zuidhollandse wateren. De stad lag dus gunstig aan de waterweg van Brabant naar Holland en de Noordzee. Mede daardoor werd zij, ook als gevolg van het feit, dat zij twee vrije jaarmarkten mocht houden, met Antwerpen de voornaamste handelsstad in de Schelde-streek. Bovendien was er veel industrie gevestigd: laken- en linnennijverheid, bereiding van meekrap en zout, pottebakkerij en bierbrouwerij.

Door veranderingen in de verdeling van het Schelde-water, vooral tengevolge van de watersnood van 1530, waardoor de Honte (Wester-Schelde) zo'n breedte en diepte kreeg, dat het scheepvaartverkeer van Antwerpen naar de Noordzee hierover zijn weg nam, terwijl de scheepvaartroute langs de Ooster-Schelde door het inunderen van vele landstreken zeer aan bruikbaarheid inboette en voorts door maatregelen van de overheid ten aanzien van het betalingsverkeer op de vrije jaarmarkten, namen aanzien en welvaart





Halsteren



Interieur St. Gertrudis-kerk te Bergen op Zoom



van Bergen op Zoom sterk af: vrijwel plotseling verloor de stad haar betekenis als internationale marktplaats.

Staatkundige veranderingen, waardoor zij vesting werd op de zuidergrenzen van de Republiek, benevens het sluiten van de Schelde, deden het overige om haar als koopstad uit te schakelen. In de Franse tijd, toen de Schelde weer vrij werd, leefde de handel wel enigszins op, maar de afdamming van het Kreekrak in het midden van de vorige eeuw ten behoeve van de Zeeuwse spoorweg belemmerde opnieuw de ontwikkeling van handel en scheepvaart. Tussen 1869 en 1883 werd de vesting ontmanteld en de oude stad uitgebreid; zo legde architect Rosseels op het terrein van de wallen benoorden de stad het fraaie Volkspark aan.

Geleidelijk nam de industrie er grote vormen aan. In het midden van de vorige eeuw konden nog slechts een honderdtal personen in de aldaar aanwezige fabrieken werk vinden, n.l. een vijftigtal in tien potfabrieken, waar het Bergs aardewerk werd vervaardigd, een dertigtal in de ijzergieterij van Asselbergs en Van der Hoeven en twaalf in de pennenfabriek van Weijs. Reeds toen werd naar meer werk voor de arbeidende klasse uitgezien, wat wel zeer nodig was, immers op een bevolking van 8534 zielen werden in 1853 niet minder dan 322 personen permanent en 1435 tijdelijk bedeed. Na enige jaren werd de toestand beter, vooral door de vele werkzaamheden, die de ontmanteling van de vesting vroeg en niet minder door de komst van meerdere fabrieken, met name de suikerfabrieken. De eerste suikerfabriek werd in 1863, het jaar, waarin de stad de spoorweg kreeg, opgericht; direct vonden er 200 arbeiders werk. In 1871 waren er reeds drie: Wittouck; Fa. Van der Linden en Co.; Fa. Laane, Rogier en Daverveldt en Co. met een gezamenlijk personeel in campagne-tijd van ca. 700 man. De twee laatstgenoemde fabrieken verdwenen reeds vóór 1911; die van de firma Wittouck werd in 1916 overgenomen door de Coöperatieve Suikerfabriek „Zeeland”, welke in de volgende jaren nog grote uitbreiding onderging om in 1928 het bedrijf te staken. De Westbrabantse suikerindustrie, die zich concentreerde, hield alleen de verkeerstechnisch goed gelegen fabrieken intact.

In Bergen op Zoom is nog gevestigd het „Instituut voor Rationeele Suikerproductie” en de „Vakgroep Suikerindustrie”, terwijl in 1899 een melasse-spiritusfabriek werd opgericht. Deze fabriek heeft de

grootste productie-capaciteit van Europa, mogelijk van de wereld. Zij produceert allerlei soorten alcohol, terwijl aan dit bedrijf een potas-raffinaderij verbonden is.

Kenmerkend voor Bergen op Zoom is de metaal-industrie, welke haar ontstaan dankt aan het persoonlijk initiatief van Arnoldus Asselbergs, die in 1841 een ijzergieterij stichtte. Dit was van grote betekenis, immers daardoor kregen steeds meer werklieden de nodige scholing, welke andere firma's in staat stelde deze nijverheid op meer speciaal gebied uit te breiden. Thans zijn er twee ijzergieterijen, twee kachel- en haardenfabrieken, vier grote en twee kleinere machine-fabrieken. Een der machine-fabrieken ontstond uit de behoefte, de suikerfabrieken van de nodige machines, speciaal compressors, te voorzien. In het metaalbedrijf werken thans ca. 1700 personen.

De middeleeuwse zoutziederijen vinden hun voortzetting in een moderne zoutraffinaderij. De aanwezigheid van geschikte leem leidde reeds in de middeleeuwen tot het ontstaan van pottebakkerijen, waar voorwerpen werden vervaardigd voor huishoudelijk gebruik. Dit Bergse product heeft vanaf 1600 tot de moderne tijd een grote bekendheid genoten, tot zelfs in de Oostzee-landen, Turkije en West-Indië. Door het verdringen van de aardewerkpotten uit de keuken door het émail-keukengerei verdwenen de pottenfabrieken. Een der laatste gooide het roer tijdig om en begon met de vervaardiging van draineerbuizen voor landbouw-doeleinden en vliegvelden. Eén potbakker van de oude soort legde zich op de kunstbakkerij toe.

De aanwezige klein-industrie houdt ten dele verband met de grotere, o.a. de destilleerderijen, de likeur- en limonade-fabrieken, de suikerwerk-bakkerijen en parfumerie- en zeepfabrieken. Verder bevinden zich in Bergen op Zoom borstelmakerijen, koek- en biscuitfabrieken, bedrijven voor machinale houtbewerking en ter verwerking van kunstharsen. Belangrijk is ook de fabricage van regenjassen en de carrosserie-bouw, terwijl in Bergen op Zoom een prima geoutilleerd wegenbouwbedrijf gevestigd is.

Naast deze veelzijdige industrie kent de stad nog andere bestaansbronnen. Als centrum van een sociaal-economisch sterk gevarieerd landschap heeft zij een druk winkel- en marktwezen (Donderdagse markt). Een deel van de bevolking, de zgn. hoveniers, houdt zich bezig met groenten- en fruitteelt. Vooral vermaard is de asperge-teelt: de omzet van de veiling bedroeg het laatste jaar niet minder dan twee miljoen gulden.



Een zeer apart gedeelte der bevolking beoefent de visserij op ansjovis, makreel, mosselen etc. De eerste geniet de meeste bekendheid. In verband met dit bestaansmiddel ontstonden enige fabrieken van visconserven. Ook de oester- en kreeft-kwekerij heeft betekenis. Het „Bacteriologisch Laboratorium van het Bestuur der Visscherij op de Zeeuwsche Stroomen” is te Bergen op Zoom gevestigd. Eindelijk is de stad de woonplaats van een groot aantal kermisvakgenoten, die hier de winter passeren.

De sociaal-economische ontwikkeling van de stad wordt bemoeilijkt door haar onvoldoende waterverbindingen: de getij-haven laat slechts enige uren per dag aankomst en vertrek van schepen toe, terwijl zij over geen kanalen beschikken kan. De haven, voor welke verbetering reeds meer dan honderd jaar is geijverd, verkeert in een desolate toestand: bij eb staat ze vrijwel geheel droog en liggen de schepen op de bodem, terwijl de stadsriolen ook dan hun afvalstoffen blijven aanvoeren! 't Gevolg is, dat industrieën zullen verdwijnen, als hieraan geen eind wordt gemaakt. De gehele zo noodzakelijke uitgroei van dit industrieel centrum is aan de spoedige verbetering van de haven gebonden: dan kan een industrie-terrein bouwrijp worden gemaakt en een kanaal worden gegraven naar Vliet en Mark en wordt Bergen op Zoom in het algemeen water-verkeer opgenomen. Stimulering van handel en nijverheid betekent voor stad en omgeving het openen van nieuwe mogelijkheden en het tegengaan van emigratie naar Rotterdam vooral, waar zovelen in vroegere jaren hun stambewustzijn en hun geloof verloren (Merijntje Gijzen!).

Als oud cultuurcentrum beschikt de stad nog over vele historische merkwaardigheden. Een bijzonder overblijfsel van middeleeuwse vestingbouwkunde is de Lieve Vrouwe- of Gevangenpoort. De twee meter dikke, ronde torens, voorzien van schiet- en werpgaten, met het middenstuk opgetrokken uit Schelde-kalksteen, vormen het deel, dat tegen het einde van de 13e eeuw werd gebouwd. Van binnen is dit bouwwerk, dat sedert 1932 als gemeente-museum dienst doet, heel merkwaardig. Van de latere versterkingen, met name die tussen 1699 en 1740 door Menno van Coehoorn aangelegd, is het gerestaurerde ravelijn „Op de Zoom” nog over.

In de Steenbergsche straat ligt het Markiezenhof, eens het woonpaleis van de Heren van Bergen op Zoom, thans in gebruik als kazerne. Ofschoon sommige delen uit de veertiende eeuw dateren, heeft het

zijn huidig aanzicht vooral te danken aan de verbouwing en uitbreiding, die op bevel van Jan II van Glymes, onder leiding van de bekende architect Anthonis Keldermans tussen 1485 en 1520 werd tot stand gebracht. Het is jammer, dat dit gebouw geen culturele bestemming heeft gekregen; dit zou meer met de historische waarde er van overeenkomen.

Het stadhuis, waarvan het inwendige grotendeels van vóór 1500 dateert, kreeg in 1611 een nieuwe gevel, eveneens in Lede-steen opgetrokken, met zowel gothische als renaissance-kenmerken. Een renaissance-trap uit het jaar 1619 leidt naar de in de 18e eeuw verbouwde raadzaal. Tot de inventaris van het stadhuis behoren verschillende schilderijen der Bergse heren en de bekende Christoffelschoorsteen, in 1521 door Rombout Keldermans in arduin gehakt en in 1840 uit het Markiezenhof naar hier overgebracht. Tussen 1932 en 1938 is de gevel van het stadhuis weer in de oorspronkelijke toestand teruggebracht en is het interieur met grote bekwaamheid gerestaureerd (Markiezenzaal en Voorhal).

De Sinte Geertrui of Grote Kerk, gelegen aan de markt, is in gebruik bij de nederlands-hervormde gemeente. Deze kerk is genoemd naar de heilige abdis Gertruda van Nijvel (620-653), dochter van Pepijn van Landen, die hier het eerste kerkje stichtte, dat door de H. Amandus werd ingewijd. Vóór 1400 onttrekt zich de geschiedenis van dit bouwwerk aan onze gezichtskring, 't Is waarschijnlijk, dat het kerkgebouw in 1397 bij de geweldige brand, die de gehele stad in as legde, is verbrand, maar dat de toren bleef gespaard. In de vijftiende eeuw is er enkele malen aan verbouwd: in 1442 door het aanbrengen van een nieuwe kooromgang; tussen 1460 en 1470 door inwendige vernieuwingen. Tegen het einde der 15e eeuw kreeg de bovengenoemde architect Anthonis Keldermans opdracht een plan tot uitbreiding te ontwerpen, omdat de kerk te klein was geworden. Zijn plan was de kerk een tweede kruisbeuk te geven en daaraan een groter priesterkoor met straalkapellen te bouwen. Gedeeltelijk is dit plan uitgevoerd; de achteruitgang van de stad verhinderde de voltooiing.

Alleen de Sacramentskapel verrees; daarin stond het grafmonument der Heren van Bergen, dat in 1580 door muitende soldaten en beeldstormers werd vernield. De invoering van de hervorming bracht de kerk in 1587 in handen der hervormden. In de 17e eeuw werden talrijke fraaie gedenktekenen boven de graven van verschillende



voornamelijk militaire persoonlijkeden opgericht. De nieuwbouw van Keldermans werd echter in dezelfde tijd stuk voor stuk weer afgebroken; alleen het oorspronkelijk gebouw bleef staan en verkeerde in goede staat, totdat in Juli 1747 de Franse generaal Löwenthal het beleg sloeg voor de stad. Bij deze belegering, die een groot deel van de stad verwoestte, werden kerk en toren grotendeels in puin gelegd. Op zo zuinig mogelijke manier werd hetgeen er nog stond hersteld en weer voor het gebruik gereed gemaakt (1752). Wat overbleef, is minder dan de schaduw van het verleden; alleen de toren, een sieraad van stad en omgeving, is een grondige restauratie alleszins waard.

In het middeleeuwse Bergen op Zoom trof men een tweetal vrouwenkloosters aan, benevens een gasthuis, dat door nonnen werd bediend en een groot begijnhof. Voorts waren er twee mannenkloosters. Zij verdwenen alle, nadat de stad een hervormd bestuur had gekregen (1581). Het bestaand klooster van Grauwzusters werd op initiatief van de gemalin van Jan II van Glymes ingericht voor Zusters Franciscanessen-Penitenten en kreeg toen de naam van „Sinte Margriete in 't dal van Josaphat" (1461). Spoedig daarna namen deze zusters de regel van St. Augustinus aan. Dit klooster, gelegen aan de huidige Geweldigestraat, kreeg van het stadsbestuur verlof linnen te bereiden. In de woelige tijden van de reformatie werden de vele goederen door de staat in beslag genomen, terwijl de gouverneur der vesting er ging wonen.

In de hervormingstijd vonden de nonnen van het St. Elisabethsgasthuis, dat buiten de stad stond, bij de zusters van het Sinte Margrietenklooster een onderdak. Zo bleef het gasthuis, doch na 1589 met leken-verpleegsters, onder de naam van Catharina-gasthuis, in stand, totdat in 1838 zusters Franciscanessen uit Breda de verpleging ook in dit gasthuis op zich namen. Reeds het jaar daarop verhief Mgr. Van Hooydonk het Catharina-gasthuis tot zelfstandig convent, afgescheiden van de congregatie der Gasthuiszusters Franciscanessen van de Haagdijk te Breda. Weldra groeide het flink uit: naast ziekenverpleging gingen de zusters zich in 1857 ook wijden aan de verzorging van katholieke weeskinderen. Succursalen werden gesticht, o.a. te Hontenisse, Lobith, Heerle (Wouw) en te Wernhoutsburg, waar de zusters de huishouding van het seminarie der Lazaristen in handen hebben.

Verder heeft de Nederlandse Provincie van de Congregatie der

Priesters van het H. Hart van Jezus, in 1878 gesticht door Pater J. L. Dehon te St. Quentin, haar bakermat in Bergen op Zoom, waar in 1900 een juvenaat werd opgericht. Van hieruit straalde veel werk over Nederland heen: een noviciaat in Asten, een voogdijgesticht te Heer, het groot-seminarie te Liesbosch (Princenhage, waar tevens het provinciaal gevestigd is); parochie-werk te Maastricht, te Amsterdam, in de Peel (De Rips, Westerbeek, Elsendorp, Brouwhuis met het missiehuis Christus-Koning) en voorts sociale activiteit in Amsterdam, Rotterdam, Delft, Nijmegen en Bergen op Zoom. De missie-arbeid van de Nederlandse provincie strekt zich uit over de Kongo, Finland, Brazilië, Argentinië, Uruguay en Zuid-Sumatra. Het onderwijs in deze overheersend katholieke stad — 84 % van de bewoners is katholiek, vijf parochies vormend — is hoofdzakelijk in handen van de katholieken. Sedert 1917 bestaat er naast de rijks h.b.s. een katholieke, in 1946 tot het Moller-lyceum uitgebreid; in genoemd jaar openden de zusters van Moerdijk een middelbare meisjesschool. De geschiedkundige kring „Het Markiezaat” geniet enige bekendheid. Vanaf het begin van de Tachtigjarige Oorlog is Bergen op Zoom garnizoenstad; thans heeft het de rang van middelbaar garnizoen, waaronder ook het vliegveld Woensdrecht ressorteert. Voor het behartigen van de geestelijke belangen der soldaten, stichtte de oud-militair *Jos. Legge* in 1856 te Bergen op Zoom de eerste r.k. militaire vereniging in Nederland. Ook op ander sociaal gebied ging deze stad mede voor: zo werd reeds in 1849 een Vincentiusvereniging opgericht en dateert de St. Jozefsgezellenvereniging er van 1867.

Bergen op Zoom is de stad van het historisch landschap, het Markiezaat, dat nog steeds in de gedachten der bewoners voortleeft. In de vroege Middeleeuwen behoorde dit gebied tot het landschap Strijen, dat later, mogelijk in het begin van de twaalfde eeuw, uiteenviel. Het zuidelijk deel nl. het Land van Breda, waartoe ook het Land van Bergen op Zoom behoorde, werd toen een Brabants leen. Ten gevolge van de uitspraak van Jan I van Brabant op 22 Juni 1287 ontstond de aparte heerlijkheid Bergen op Zoom, waarover achtereenvolgens de geslachten van Wesemaal, Voorne, Boutersem en Glymes regeerden. Vooral de Heren uit het laatste geslacht waren zeer invloedrijk, met name Jan II van Glymes, bijgenaamd met de Lippen, de raadsman van Philips van Bour-



gondië en meer nog diens zoon Jan III, raadsman van aarts-hertog Maximiliaan van Oostenrijk, ook toen deze koning en keizer was en van de landvoogdes Margaretha van Oostenrijk-Savoye. Hij is een van de eersten onder de edelen, die streefden naar een nationaal dynastieke staatkunde tegen Frankrijk. Jan IV van Glymes is in onze historie als „Bergen” bekend, de stadhouder van Henegouwen en Kamerijk, die in 1566 met Montigny naar Spanje trok, waar hij de dood vond.

In 1533 werd de heerlijkheid Bergen op Zoom door Karel V tot markiezaat (markgraafschap) verheven. Tijdens de Spaanse bevrijdingsoorlog werd het aan de Oranjes opgedragen en hoewel het zich, evenals andere Brabantse steden vrij spoedig bij de Unie van Utrecht had aangesloten, werd het in 1648 toch Generaliteitsland, behorend tot Staats-Brabant. De heerlijkheidsrechten gingen langs de heren van Wittem op het geslacht 's-Heerenberg over. De laatste markies, Maximiliaan van de Pfalz-Zweibrücken, hertog van Beieren, verkocht het markiezaat aan de Bataafse republiek (1801), waardoor het als zelfstandige heerlijkheid ophield te bestaan.

Het markiezaat bestond uit de stad Bergen op Zoom met haar rechtsgebied, de Buitenpoortერი; verder uit vier districten: het Westkwartier, omvattende de dorpen en heerlijkheden: Wouw, Moerstraten, Vorenseinde, Halsteren en Noordgeest, benevens de polders Auvergne, Glymes en Beiemoer; het Zuid-kwartier: Ossendrecht, Woensdrecht, Hoogerheide, Huijbergen (gedeeltelijk), Putte (gedeeltelijk), Zuidgeest en Borgvliet; het Oost-kwartier: Oudenbosch, St. Maartenspolder, Oud-Gastel, Nieuw-Gastel, Hoeven, Rucphen en Zegge en eindelijk het Noord-kwartier: Standaardbuiten, Fijnaart en Heiningen.

Literatuur: G. C. A. Juten, Oud-Bergen (Oudheidkundig Jaarboek 1924); Het West-Brabant-nummer van „Ons Nederland” (1932); *Pater Gerlach O.M. Cap.*, Gedenkboek 100-jarig bestaan der Congregatie van Penitenten-Recollectinen te Bergen op Zoom (1938); B. Baur, De Haven van Bergen op Zoom (rapport E.T.I. 1943); C. Sloomans, Het „Bergen op Zoom-nummer” van de Hollandsche Revue (15 November 1931); C. Sloomans, De historische plaats, die Bergen op Zoom heroveren wil (Roeping 1932); C. Sloomans, Het Stadhuis te Bergen op Zoom (Ste Geertruydsbronne 1932); C. Sloomans, De Jaarmarkten te Bergen op Zoom etc. (Ste Geertruydsbronne 1934-'35); C. Sloomans, In het verleden ligt het heden (Ste Geertruydsbronne 1936); C. Sloomans, Jan metten lippen, zijn familie en zijn stad (1945); C. Sloomans, De Heilig Kruis Ommegang van Bergen op Zoom (1946).

## ROOSENDAAL EN OMGEVING

Het zandgebied van Roosendaal vertoont een ander aspect dan de Zoom: de woeste gronden nemen een veel kleiner oppervlak in beslag, de bossen ontbreken nagenoeg, terwijl de landbouwbedrijven groter zijn. Ook worden gewassen geteeld, die feitelijk op de klei thuis horen, o.a. suikerbieten, tarwe, erwten, klover. De ontginning nam hier grote vormen aan; de suikerfabrieken van Roosendaal, die schuimaarde leverden, oefenden hierop veel invloed uit. De tuinbouw kwam er niet tot ontwikkeling: het bodembezit was niet sterk versnipperd. Door de goede graslanden en de vele kunstweiden, de drukke veehandel op België en de invoer van runderen uit Holland, kan dit gebied over een uitstekende veestapel beschikken. De landbouwende bevolking is zeer ontvankelijk voor het volgen van de nieuwe methodes op agrarisch gebied. Door de vlugge toeneming van het aantal bewoners was de vestiging van industrie een noodzaak en een uitkomst: Roosendaal, waar in het midden van de vorige eeuw nagenoeg geen nijverheid voorkwam, groeide tot een voorname Noordbrabantse industriestad uit: ongeveer de helft van de arbeidende bevolking werkt in de fabrieken.

Waar enige beken samenstromen tot de Roosendaalsche Vliet, welke verder benedenwaarts Steenbergsche Vliet wordt genoemd, ontwikkelde zich *Roosendaal* (30). Een tijd lang hadden de heren van Reimerswaal de heerlijkheid Roosendaal in leen; in het jaar 1501 kwam zij echter weer aan de heer van Breda terug. De Heren hadden aan de noordzijde van de weg naar Nispen een omwaterd huis: het Hof. Dit Hof, thans Vrouwenhof genoemd, werd in 1946 door de gemeente aangekocht; het zal als recreatie-oord voor het publiek worden opgesteld.

Aanvankelijk had Roosendaal slechts een kapel, aan de H. Maria gewijd en afhange van de aloude kerk van Nispen. Dit kerkdorp werd reeds in de 12e eeuw door de Norbertijnen van de abdij van Tongerlo bediend. In 1268 ontstond de parochie Roosendaal met



een prachtige kerk, die driemaal afbrandde, na 1648 door de hervormden werd verwaarloosd en in 1807 werd gesloopt. Op deze historische grond werd omstreeks 1840 de H. Joannes de Doperkerk gebouwd, nog steeds door Tongerlose Witheren bediend.

Door de gunstige ligging en de vele privileges nam de betekenis van Roosendaal geleidelijk toe; de turfhandel was de hoofdbron van bestaan. Turfvaarten, waarvan de resten nog aanwezig zijn, verbonden de plaats met de hoogvenen van Zundert en Calmpthout, die door de Norbertijnen van Tongerlo werden vergraven. In het begin van de 19e eeuw werd Roosendaal tot stad verheven; toen had zij 4500 inwoners.

Sedert groeide de stad sterk uit; zij dankt dit hoofdzakelijk aan haar ligging tussen België en Holland (Antwerpen en Rotterdam), waarmee zij door goede wegen is verbonden. In het eerste gedeelte van de 19e eeuw kwam de straatweg Nijmegen-Tolen tot stand; in 1854 de spoorlijn van Antwerpen over Roosendaal naar de Moerdijk, weldra door de verbinding Zeeland-Noord-Brabant-Limburg gevolgd. Voorts ligt de stad aan de Vliet, die door schepen tot 600 ton te bevaren is. Komen de plannen voor een Westbrabants kanalenstelsel tot uitvoering en krijgt Roosendaal het Mark-Vlietkanaal, terwijl de grote autoweg naar de Moerdijkbrug zal zijn tot stand gebracht, dan kan de ligging van deze stad voortreffelijk worden genoemd.

De industrie is van recente datum: in 1851 was er enkel een lijmziederij gevestigd, waar slechts vier arbeiders werkten; het jaar daarop volgde een kleine piano-fabriek. Voorts waren er in die dagen ook enige brouwerijen en leerlooierijen. De toestand van de behoeftige klasse was verre van rooskleurig; de oprichting van de eerste suikerfabriek (de Ram en Cie) in 1866 bracht verbetering, ofschoon slechts enige maanden van het jaar. In 1867 volgde de tweede (Ravenswaay, Fercken, Jäger en Cie) en de derde (Janssen, Van Weel, Smits en Cie) in 1871. Andere industrieën volgden, o.a. stijfsel, draadnagelen, kandij, tabak, sigaren, die meer werk brachten, ofschoon niet evenredig aan de bevolkingsvermeerdering. Honderden bleven tot de eerste wereldoorlog naar Duitsland gaan. Daarna nam de industrie een nog hogere vlucht, zodat omstreeks 1940 ongeveer 3000 arbeiders in de fabrieken werkzaam waren. Na de oorlog nam Roosendaal krachtig deel aan de algemene Brabantse industrialisatie. Thans legt men zich vooral toe op de vervaardiging van suiker, borstels, kandij, sigaren, suikerwaren (Red band), stalen



ramen, rubberhakken en rubber-stalvloeren, machines, elektrische lampen en glazen buizen (Philips), terwijl de kunstdrukkerij en boekbinderij er grote vormen aannamen. Door de belangrijke treinverbindingen, tevens als grensstation, wonen in Roosendaal veel spoorwegambtenaren en -werklieden. De vlugge groei geschiedde niet volgens een vastomlijnd plan, zodat een weinig logisch stadsbeeld ontstond. In de laatste jaren werd echter naar een methodische uitbreiding gestreefd, waarbij de onbewoonde ruimten met woonwijken en parken werden opgevuld. Vooral in de Meidagen van 1940 leed Roosendaal zwaar; reeds spoedig waren echter de vernielingen hersteld.

Als industrie-stad, die in de jongste tijd pas tot ontwikkeling kwam, is Roosendaal niet bijzonder rijk aan bezienswaardigheden. Het plaatselijk museum, beheerd door de oudheidkundige kring „De Ghulden Roos”, in het oud-stadhuis ondergebracht, bevat verschillende oudheden, alsmede werkstukken (in hoofdzaak tekeningen en aquarellen) van de Antwerpse schilder Alfred Ost, in 1937 aan de gemeente geschonken. De genoemde oudheidkundige kring publiceert verder een jaarboek, waarin voornamelijk historische en folkloristische bijdragen over Roosendaal en omgeving verschijnen. De stad heeft twee parken: één in het centrum, daterend van 1881 en in 1935 door de gemeente aangekocht; een in het noorden, in 1933 door Bijkouwer aangelegd. Bovendien werd, zoals reeds gemeld, het „Vrouwenhof” verworven. In de oude St. Jansparochie ligt naast de kerk een statige pastorie, in 1762 door de abdij van Tongerlo gebouwd. Vóór de nieuwe kerk van Nispen stond een uit de 14e eeuw daterende toren, welke geheel door de Duitsers werd verwoest. Het gehele dorp heeft zwaar door de oorlog geleden.

Ook in Roosendaal zijn, evenals in vele Noordbrabantse steden, belangrijke katholieke instellingen. Naast vijf parochie-kerken is er een openbare kerk van de paters Redemptoristen. In het St. Joseph's missiehuis van Mill Hill is de filosofie voor de Nederlandse en Engelse studenten gevestigd; in 1890 werd het als eerste stichting van deze congregatie in ons land geopend. De zusters van Mill Hill zijn met de huishouding belast. Voorts hebben twee zusterscongregaties in Roosendaal hun moederhuis. De Congregatie van de Recollectinen-Penitenten van den H. Franciscus (onder de zinspreuk Charitas), tot doel hebbende de verpleging van zieken, ouden van



dagen en hulpbehoevenden, werd gesticht door de eerste overste van gasthuiszusters in Nederland: Moeder Theresia. Van te voren had zij reeds de congregatie „Alles voor allen” te Breda in het leven geroepen. Toen uit Oosterhout een verzoek kwam om zusters voor de verpleging van zieken te verkrijgen, ging moeder Theresia er zelf heen en werd daar overste (1834). In 1845 scheidde Oosterhout zich van Breda af; onder de naam Charitas werd het heilzame werk zelfstandig voortgezet. Succursalen werden gesticht: te Haarlem, Steenberg en Heemstede. Steenberg werd in 1853 moederhuis; van hieruit werd in Oud-Gastel, Beeringen, Oudenbosch, Dordrecht, Oostburg en Zundert met de ziekenverpleging c.s. begonnen. In 1905 werd het moederhuis naar Roosendaal overgebracht. Tevens leggen zich de zusters op het missie-werk toe: sinds 1926 werken zij op Sumatra.

De Congregatie van de Zusters Penitenten-Recollectinen van de Onbevleete Ontvangenis ontstond in 1834 uit de congregatie van Etten (zie pag. 142). Het doel, dat ze nastreeft, is het onderwijzen en het opvoeden van meisjes van alle rang en leeftijd. De zusters wijden zich hieraan in bewaarscholen, lagere- en ulo-scholen, kweek-scholen en lycea, alsook in naai- en knipcursussen, in huishoud- en industrie-scholen, in pensionaten en weeshuizen. Vooral in het bisdom Breda heeft de congregatie succursalen; daarnaast vooral in het bisdom Haarlem, o.a. in de grote steden. Reeds in het jaar van de stichting werd met een pensionaat begonnen en nog tijdens het leven van de stichteres Mère Marie Joseph (Marie Raymakers, geboren in St. Oedenrode) had de congregatie vijf pensionaten. Voorts is zij de oudste Nederlandse missie-congregatie, die reeds in 1843 met haar werk op Curaçao begon. Later vestigden de zusters zich op Aruba, Bonaire en in Suriname.

Bekende Roosendaalse onderwijs-instellingen zijn het St. Gertrudis-lyceum voor meisjes, bediend door de zusters van Roosendaal en het St. Norbertus-lyceum voor jongens. De katholieke landbouw-winterschool is het wetenschappelijk centrum van de Westbrabantse landbouw. Van de belangrijke personen, die Roosendaal voortbracht, worden hier slechts enige genoemd. Allereerst *Pater Crol*, een der eerste missionarissen in West-Indië in de 17e eeuw. Pater Crol behoorde tot de Franciscanen, die van 1683-'86 naar Paramaribo zeilden, welke plaats toen onder bestuur stond van Van Aerssen-van Sommelsdijk. In 1683 vertrokken de twee eersten, in 1685 gevolgd

door pater Crol en broeder Graafdorf. Pater Crol en ook de beide andere paters stierven er reeds in het eerste jaar, waarna de missie werd opgeheven. Veel moeilijkheden had men van de protestantse Hoogmogende Heren ondervonden. Voorts is een bekend Roosendaler *Cornelius Herlenius*, in het midden van de 16e eeuw professor in de filosofie aan de Leuvense universiteit. Op verzoek van de kardinaal-bisschop van Augsburg, die in zijn diocees een college wilde oprichten, ging Herlenius met Rythovius naar Duitsland. Dit college groeide tot een universiteit uit met Herlenius als rector-magnificus. Na enige jaren werd zij door de Jezuiten overgenomen met Petrus Canisius als rector. Groot in de overgave Gods is *Joannes Baptista Broos*, in 1847 te Roosendaal geboren. Van 1871 tot 1885 was hij missionaris in Suriname, waar hij door de melaatsheid werd aangetast, welke ziekte hem in zijn vaderland ten grave sleepte. En tijdens zijn leven in Suriname en tijdens zijn ziekte was hij een voorbeeld van berusting en tevredenheid.

Rondom Roosendaal liggen een zestal gemeenten, waarvan Steenberg, Oud-Gastel en Oudenbosch bij het noordwestelijk zeeleigebied worden behandeld. Tussen Roosendaal en Bergen op Zoom strekt zich de gemeente *Wouw* (6) uit, omvattende de kerkdorpen Wouw, Heerle, Moerstraten en Pindorp (Plantage). Vermaard is hier de melkproducten-, steen- en draineerbuizen-industrie.

De oude St. Lambertuskerk aan de zuidzijde van het fraaie marktplein met zeldzaam, antiek meubilair is door de oorlog nagenoeg geheel verwoest; aan het Noordbrabants cultuurbezit is daardoor een onherstelbaar verlies toegebracht. In ver verleden tijd was in Wouw slechts een kapel: O.L. Vrouw in 't Wout. Omstreeks 1272 werd een kerk gebouwd, groot en sierlijk, een van de mooiste van geheel noordelijk Brabant; de abdij van St. Bernard op de Schelde kreeg het patronaatsrecht. Na herstellingen en veranderingen werd de kerk in de 19e eeuw door dr. Cuypers enigszins gerestaureerd. Zij bevatte vijf altaren, twee schone biechtstoelen en een preekstoel; het hoogaltaar, dat in 1890 werd vervangen, prijkte met een fraai schilderstuk. Vooral beroemd was het barok-koorgestoelte: eikenhouten kanunnikenbanken, versierd met uitmuntend snijwerk, veertien heiligenbeelden en acht symbolische figuren. Voorts waren nog een vier-tal waardevolle beelden aan de biechtstoelen geplaatst. Dit gestoelte en de beelden waren afkomstig uit de abdij van St. Bernard, waar



ze tijdens de Franse troebelen werden uitgebroken en naar Oud-Gastel, later naar Wouw werden gevoerd. Slechts de losse beelden bleven gespaard.

Weleer lag in deze gemeente het Huis van Wouw, door de Heren van Bergen opgericht. Het was een sterk en ruim kasteel, niet ver van het dorp gelegen; gewoonlijk verbleven de Heren hier in de zomer. Van dit eens zo belangrijk kasteel is niets meer over. Te Vroenhout onder Wouw werd in 1269 het klooster Sinte Catharina-dal gesticht. Tot 1288 bleven de Norbertinessen hier wonen; toen dwong een hoge watervloed hen te vertrekken. Even buiten de stad Breda werd een klooster gebouwd, waar ze in 1308 hun intrek namen.

Even wordt nog vermeld, dat in het zuiden van deze gemeente het 1200 ha grote particuliere landgoed de Wouwsche Plantage ligt met heerlijke bossen, die druk worden bezocht. De gemeente Wouw werd zwaar door de oorlog getroffen: geen gebouw bleef practisch onbeschadigd.

Ten oosten van Roosendaal liggen de gemeenten Hoeven en Rucphen. *Hoeven* (5) omvat ook een klein gedeelte van St. Willebrord, alsmede het kerkdorp Bosschenhoofd (Seppe) met het St. Gerardus Retraite-huis van de Paters Redemptoristen, in 1912 geopend. De huiselijke arbeid wordt verzorgd door de zusters van de St. Joseph-congregatie van Mgr. Savelberg (Heerlen).

Het aloude hof Bovendonk in Hoeven, eenmaal eigendom van de St. Bernardsabdij van Hemiksem, werd door haar in 1636 aan de bisschop van Antwerpen geschonken, die het tot buitenverblijf inrichtte. Bij de vernietiging van het bisdom Antwerpen werd het door het Franse bestuur genaast en bij transactie van 5 Januari 1800 aan de Bataafse Republiek overgedragen. Nadat het hof in 1811 eigendom was geworden van Napoleon's moeder, stelde koning Willem I het in 1816 ter beschikking van het vicariaat Breda. Hierheen verhuisde het groot-seminarie in 1817, nadat het sinds 1809 op het landgoed de Ypelaar onder Ginneken was gevestigd geweest. De nieuwbouw van het groot-seminarie kwam in 1903 tot stand volgens de plannen van dr. Cuypers.

Bezienswaardig om het natuurschoon is „Pagne Vaart”; hier zou het vermaarde turfschip van Breda geladen zijn. De welverzorgde beboste omgeving van het pompstation der N.V. Waterleidingsmaatschappij „Noord-West-Brabant” is een recreatie-oord. „De Wil-

dert" is een rusthuis en herstellingsoord van de diaconieën der ned. hervormde kerk, classis Breda. Van de oude, middeleeuwse kruiskerk, de laatste in West-Brabant, die veel van de oorlogshandelingen leed, zal volgens de plannen alleen het transept en het priesterkoor overblijven. Enige mooie oude huizen komen in deze gemeente voor, o.a. „Het Hooghuis" in het dorp Hoeven en „Het Posthuis" aan de Kruisstraat.

Door ontwatering werden delen van het waterschap „de Gecombinerde Hoevensche Beemden" in cultuurgrond veranderd, zodat in een dringende behoefte aan bouw- en weiland werd voorzien.

*Rucphen* (10), bestaande uit de kerkdorpen Rucphen, Zegge, Schijf, Sprundel en het grootste deel van St. Willebrord, heeft enige industrie: een tweetal steenfabrieken en een vruchtenconservenfabriek, terwijl het in de bedoeling ligt andere industrieën aan te trekken. Het industrie-terrein is goedkoop, veel arbeidskrachten zijn aanwezig. Reeds kocht de E.M.F. uit Dordrecht een groot terrein voor de bouw van een uitgebreide motorenfabriek.

De heerlijkheid Rucphen, waaruit de gemeente Rucphen ontstond, dateert van 1356. De stichtingsacte berust in het archief der gemeente, terwijl een keurig gecalligrafeerde copie in de raadzaal is opgehangen. In Sprundel stond eertijds het kasteel Sprundelheim; in 992 werd het door Hilsondis, gravin van Strijen, met veel andere goederen aan het convent van Thorn geschonken. Vanouds heeft Zegge een drukke Maria-bedevaart; het miraculeuze beeld werd in de hervormingstijd in de woning van particulieren geborgen.

Een zeer merkwaardige geschiedenis heeft de parochie St. Willebrord, gelegen in de gemeenten Rucphen, Etten en Hoeven, het beruchte Heike van weleer. In het heidegebied, op de grenzen van Markiezaat en Baronie, ontwikkelden zich geleidelijk enige gehuchten met een zeer typische bevolking, waarvan de afkomst in het onzekere ligt. Hun donker uiterlijk, kwieke bewegingen en hun zin voor helle kleuren leidden wel eens tot de veronderstelling, echter op onvoldoende gronden, dat het zuidelijke, Spaanse mensen zouden zijn. Zeker is het, dat vooral in de 18e eeuw zich hier uit vele streken mensen vestigden en er een gemeenschap ontstond, sterk afwijkend van de omliggende dorpen. Hun aard is vurig en temperamentvol; zij zijn gedienschtig, betrouwbaar en onderdanig aan het gezag. Deze hartstochtelijke mensen, op zich zelf aangewezen, raakten geheel in verval in de status-quo-tijd (1830-1839): werk was voor hen



niet te vinden, zodat hun bestaan zeer ongeregeld moest worden. Pogingen tot oprichting van een parochie vloten niet; eindelijk, in 1841 mocht het aan Mgr. Van Hooydonk, vicaris apostolicus, gelukken, toestemming en steun van de landsregering te verkrijgen. De naam 't Heike, die een minderwaardige bijklank had, werd vervangen door St. Willebrord. In 1842 werd de „Onderlinge Maatschappij tot verbetering van den toestand der bewoners van de nieuw opgerigte gemeente St. Willebrord" gesticht met als doel: de zedelijke, godsdienstige en sociale verheffing van de bewoners. Scholen voor jongens en meisjes werden opgericht, ambachten geleerd, benevens allerlei vrouwelijke handwerken, zelfs het kantklossen. Verder kocht de maatschappij grote stukken heide, die na hun ontginning in kleinere percelen aan de bewoners werden verkocht.

In 1895 werd hier de pas gewijde priester Bastiaansen kapelaan bij pastoor Van Rooy, voorzitter van het Nationale Bedevaart-Comité naar Lourdes. Dit verklaart mede de toegenegenheid van kapelaan, later pastoor Bastiaansen voor Lourdes, o.a. uitgedrukt in zijn bouw van de nieuwe kerk (1926), een vrije navolging van de Rozenkranskerk te Lourdes. Ook ontwierp hij de tekeningen voor de grote Lourdesgrot en het fraaie processie-park. Reeds was toen op zijn initiatief een steenweg tot stand gekomen, waardoor St. Willebrord voor de omliggende dorpen meer bereikbaar werd.

Geleidelijk brachten de bewoners het geleerde op de scholen en cursussen als huisnijverheid in practijk. Klompenmaken, bezembinden en mandenvlechten hielden velen bezig, terwijl een rozenkransfabriek werd opgericht. Ook het venten in de naburige gemeenten nam dit nijvere volk ter hand: negotie-drijven is een geliefde bezigheid. Met de veranderde economische structuur gingen velen zich op de tuinbouw (vooral frambozen) toeleggen, verdween de huisindustrie voor een deel en vonden velen op de omliggende fabrieken, vooral in Breda, werk.

Ondanks dit alles is er nog steeds een welvaartstekort, mede als gevolg van de geringe neiging der bewoners om naar elders te vertrekken. Door de vlugge groei van de bevolking zal dit tekort in de toekomst nog aanzienlijk toenemen, zodat maatregelen geboden zijn de bevolkingsdruk te verminderen. Als middelen werden genoemd: intensivering van de tuinbouw; vestiging van voor deze mensen geëigende industrieën; scholing van de jeugd; het bevorderen van de emigratie; het meer uitbuiten van de mogelijkheden van St. Wille-

brord als bedevaartsplaats. Reeds trekken velen naar dit Mariaoord; grote processies worden in het park gehouden, waarna op het plein vóór de kerk de ziekenzegening plaats vindt, geheel in navolging van Lourdes.

Literatuur: *J. T. Boekholt*, Roosendaal en Nispen in verleden en heden (1924); *Chr. Vermeeren*, Gids voor Roosendaal (1932); Het Westbrabant-nummer van het tijdschrift „Ons Nederland” (Jrg. 1932); *L. van Vuuren*, Rapport betreffende de sociaal-economische structuur van West-Brabant (1938); *Pater Gerlach*, Bij het eeuwfeest der Penitenten-Recollectinen van Roosendaal. 1832-1932 (1932); *Pater Quirinus*, Eeuwfeest der Penitenten-Recollectinen van de Congregatie „Charitas” te Roosendaal. 1834-1934 (1934); *E. J. Derikx*, Bij het eeuwfeest der St. Janskerk te Roosendaal (1939) — *Martien Coppens*, Koorbanken in Nederland. Barok (1944); *G. H. van Senden*, Het Heike (1861); *A. F. A. Schreurs*, Het kerkdorp St. Willibrord (1947), Jaarboek Oudheidkundige Kring „De Ghulden Roos” te Roosendaal (vanaf 1941).

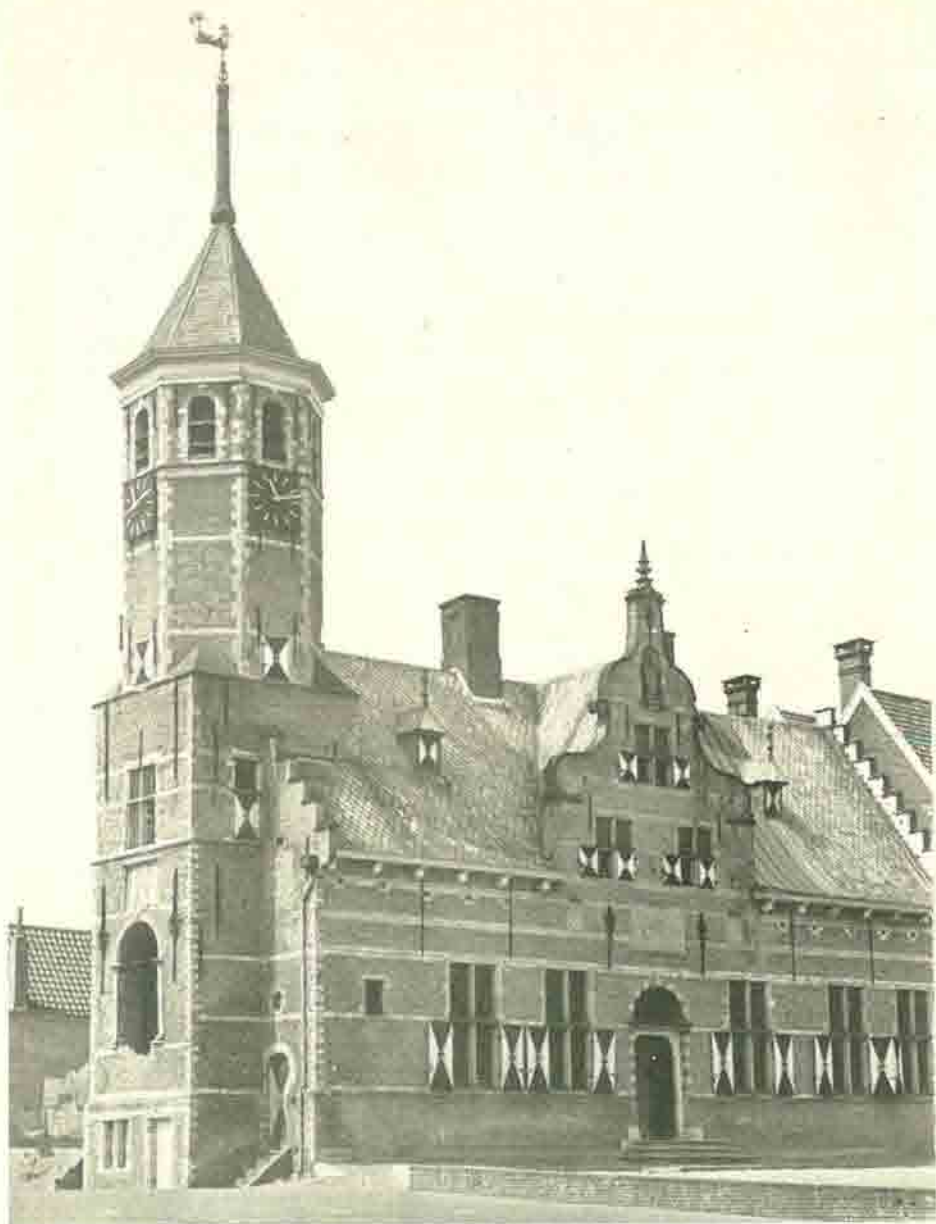




Raadhuis van Klundert.



Emile van Loonpark te Roosendaal



Raadhuis van Willemstad



## HET NOORDWESTELIJK ZEEKLEIGEBIED

**H**et noordwestelijk zeekeleigebied, dat zich vanaf de hoeve „Het Slot” onder Halsteren tot ongeveer de oude stad Geertruidenberg uitstrekt, heeft de diluviale zandgronden als binnengrens. Deze verloopt zeer golvend: nl. over Steenberg, Roosendaal, Oud-Gastel, Oudenbosch, Terheijden en Geertruidenberg. In de middeleeuwen lagen hier veel buitengronden, die voortdurend door het zeewater werden overstroomd. Steenberg, Nieuwervaart (Niervaart) en Zevenbergen waren vroege bedijkingen. In 1410 werd een dijk gelegd vanaf Broek in de Grote- of Zuidhollandse Waard gelegen, tot aan het Land van Zevenbergen, maar reeds in 1421 werd de Grote Waard geheel door de St. Elisabethsvloed verzwolgen, terwijl ook Zevenbergen, Nieuwervaart en andere bedijkingen ten onder gingen. De buitengronden leverden veel veen en zout, zodat het lang duurde, vóór men ging herbedijken. Plaatsen als Steenberg, Etten, Oudenbosch, Zevenbergen, Niervaart en Zonzeel leefden voor een aanzienlijk deel van deze moer- en zelnering. De namen Moerdijk en 's-Gravenmoer houden dit aloude veenbedrijf nog in herinnering.

Geleidelijk werden nieuwe landen gewonnen; de Heren van Breda en Bergen op Zoom en niet minder de St. Bernards-abdij leidden deze bedijking. De genoemde abdij, die in de middeleeuwen vooral een grote invloed op westelijk Brabant uitoefende, werd in 1237 te Vremde bij Lier door de Cisterciënser-monniken van de beroemde abdij van Villers gesticht. Reeds negen jaar later werd ze naar Hemiksem aan de Schelde verplaatst. Bestuurd door uitstekende abten en gesteund door talrijke schenkingen van de adel, kwam de abdij tot grote welvaart. Enige schenkingen zijn vooral voor West-Brabant van veel betekenis: zo begiftigde Arnold van Leuven, heer van Breda, en Elisabeth, zijn gemalin, de abdij in 1275 met de tienden onder Gastel, verder met het Baerlebosch, twee honderd bunder moer hier dichtbij gelegen en met een weg en waterloop er heen. Het jaar daarop schonken zij aan de abdij het patronaatsrecht over de kerk van Gastel en in 1277 over de kerk van Wouw. Ook hier begonnen de monniken met hun ontginningswerk: een grote hoeve ontstond, het hof Bovendonk bij Hoeven, waar nu het groot-seminarie van het

Bredase bisdom gevestigd is. De gronden langs de Mark werden ontgonnen: een nieuwe nederzetting verrees, Nieuwenbosch genoemd, die echter in 1421 werd weggespoeld. De bewoners vestigden zich toen in 't Baerlebosch, waar het dorp Baerlebosch, het latere Oudenbosch, ontstond. Velen hielden zich hier met een uitgebreide turfhandel bezig. Na een bewogen geschiedenis verdween de St. Bernardsabdij van Hemiksem in de Napoleontische tijd; pas in 1833 werd het kloosterleven hervat en wel in Bornem aan de Schelde, enige uren verder de rivier op.

Geleidelijk ontstond ten noordwesten van Roosendaal en Breda een uitgestrekt zeekeigebied. Ten zuiden van de Dintel werd het Heerjansland of Nieuw-Gastel in 1551 bedijkt; de inpoldering kreeg haar naam van Jan van Glymes, markies van Bergen op Zoom. Het dorp Nieuw-Gastel verdronk in de 80-jarige oorlog en werd niet meer opgebouwd. Meerdere polders ten westen van Steenberg en volgden in die eeuw nog, terwijl in 1610 de Heensche polder werd aangewonnen. Tussen Vliet en Mark ontstond in 1665 de grote polder Prinsenland, genoemd naar de prins van Oranje; hierin kwam het dorp Dinteloord op. Op het laatst van de 17e eeuw kwamen enige polders ten oosten van de Eendracht tot stand, o.a. de Oud-Glymes- en Auvergne-polders.

Ten noorden van de Dintel begon men in de 16e eeuw in te dijken, o.a. de Oudlandse polder van Standaardbuiten, het Oude land van Zevenbergen, de Oude-Fijnaartpolder, de Grote polder van Klundert, vroeger Nieuwervaart geheten, de Ruigenhil, waar in de noordwesthoek in 1583 de vesting Willemstad aan het Hollandsch Diep werd gesticht. Nog meerdere bedijkingen volgden; een gemeenschappelijke zeedijk scheidde hen van de Eendracht, het Volkerak en het Hollandsch Diep. Ten oosten van de Roode Vaart, waaraan Zevenbergen gelegen is, gingen de bedijkingen uit van de Zonzeelsche polder, die reeds in de 15e eeuw werd ingedijkt tussen Zevenbergsche hoek, Hooge Zwaluwe en Terheijden. In 1560 werd langs het Hollandsch Diep een doorlopende dijk aangelegd, vanaf de mond van de Roode Vaart tot aan Geertruidenberg, waardoor de grote Emilia-polder werd afgesloten en het dorp Drimmelen opkwam.

Vele inpolderingen kwamen tijdens en na de 80-jarige oorlog onder invloed van protestanten tot stand. Dit verklaart, waarom hier, vooral ten noorden van de Mark-Dintel, een hoofdzakelijk hervormde bevolking woont, die ook in mentaliteit veel van de Noordbra-



bantse verschilt. Het staatsdomein heeft hier veel eigendommen: rondom Klundert nemen ze een oppervlakte in beslag van 4260 ha, rondom Zwaluwe van 1357 ha, bij Oosterhout van 467 ha, bij Steenberg en van 263 ha en rondom Breda van 258 ha. De gezamenlijke oppervlakte van het Westbrabants staatsdomein bedraagt ongeveer 7500 ha.

De genoemde rentambten behoorden met vele anderen tot de Franse tijd aan het Oranje-vorstenhuis; toen kwamen zij aan de staat. In 1816 werd bepaald, dat de rentambten van Breda, Niervaart, Oosterhout, Steenberg en de Zwaluwen aan Prins Frederik zouden komen, maar bij kinderloos overlijden aan de Staat zouden terugvallen. Dit geschiedde in 1881. Op deze staatsdomeinen, grotendeels in het Westbrabants zeekeigebied gelegen, wordt de akkerbouw op wetenschappelijke wijze uitgeoefend, terwijl men zich sterk op de verbetering van de waterstaatkundige toestand en van het wegensysteem toeleide. De vlas- en hennepbouw werd bevorderd, vooral in verband met de ontwikkeling van de industrie, die er als kleinbedrijf wordt uitgeoefend. In 1937 werd in Klundert een warmwaterroterij opgericht, waar de vlassers tegen betaling hun vlas kunnen roten.

De polders langs Eendracht, Volkerak, Hollandsch Diep en Amerlozen rechtstreeks op het buitenwater; de meer binnenwaarts gelegen bedijkingen op de gekanaliseerde rivieren Vliet, Mark en Roode Vaart. In 1833 werd de Vliet ten behoeve van de scheepvaart en van de afwatering bij het Steenbergse sas van het Volkerak afgesloten. Steenberg en De Heen zijn er door een kanaaltje mee verbonden. De Mark, beneden Standaardbuiten Dintel genoemd, sloot men in 1828 van het buitenwater af (Dintelsas); Leur, Oudenbosch, Dinteloord en Zevenbergen staan met deze gekanaliseerde rivier in verbinding.

In dit belangrijke landbouwdistrict, waar zich de agrarische industrie (suikerfabrieken en vlasroterijen) eveneens ontwikkelde, liggen een aantal welvarende gemeenten. Allereerst *Nieuw-Vosmeer* (2) aan de Eendracht; tot het einde van de Republiek bleef dit dorp tot de provincie Zeeland behoren. Door de bedijkingen was het aan West-Brabant gehecht, waar het nu ook deel van ging uitmaken.

Van Rosendaal tot het Volkerak strekt zich de gemeente *Steenbergen* (12) uit, omvattende de stad Steenberg en de kerkdorpen

De Heen, Kruisland en Welberg. Landbouw is het hoofdbestaansmiddel, terwijl de handel in pootaardappelen druk is. De jaarlijkse hengstenkeuring is wijd en zijd bekend. Voorts is er veeteelt, fruitteelt, tuinbouw o.a. bloembollenteelt in Kruisland en industrie: de grote suikerfabriek van de Centrale Suiker Maatschappij (C.S.M.) met eigen haven, in 1871 opgericht en de coöperatieve vlasfabriek „Dinteloord”, de grootste van Europa. De specifiek Steenbergse nijverheid, de meekrapfabricage, is verdwenen: in 1883 werd de laatste meestoof verkocht.

Omstreeks het jaar 1300 werd Steenbergen tot stad verheven; bij het uiteengaan van Baronie en Markiezaat in 1287 bleef zij gemeenschappelijk bezit tot het jaar 1458, toen zij een vrije heerlijkheid werd onder de Nassau's van Breda. In de Middeleeuwen was Steenbergen een drukke handelsstad, die veel relaties met Engeland en Denemarken onderhield, maar door het dichtslibben van de haven werd het een landstadje. Langs de oude vestingwerken legde men in de moderne tijd plantsoenen aan. Even dient de fraaie katholieke kerk met 80 m hoge toren te worden vermeld: door dr. Cuypers gebouwd, moest ook dit bouwwerk de rampen van de oorlog meemaken. Vooral het kerkdorp Welberg, bekend door een drukke Maria-devotie, leed zwaar.

Aan de andere zijde van de Vliet ligt de gemeente *Oud- en Nieuw Gastel* (7), eenmaal vermaard om de suikerindustrie. Ze bestaat uit een ouder zandgedeelte en een nieuw kleigedeelte, door de z.g. Oude dijk van elkaar gescheiden. In 1551 polderde markies Jan IV van Glymes Nieuw Gastel, ook Heer-Jansland genoemd, in; tot 1795 was het een aparte gemeente. Het dorp Heer-Jansland, tegenover het Barlaakse veer aan de Mark gelegen, bestond slechts weinige jaren; het ging ten onder door wapengeweld in de 80-jarige Oorlog en door de Allerheiligenvloed van 1570.

In 1276 kregen de Cisterciënsers van de beroemde Sint-Bernardsabdij te Hemiksem aan de Schelde het patronaatsrecht van de Gastelse kerk en bovendien uitgestrekte gebieden in het Land van Gastel, die door hen werden ontgonnen. Pas later (eind 15e eeuw) ging de abdij er toe over Cisterciënsers als pastoor van Gastel te benoemen; van 1655 tot heden waren alle pastoors Cisterciënsers (Bernardijnen). Ong. 1480 werd het oude kerkje door een grote kruiskerk met massale toren vervangen; in 1906 werd de huidige kerk gebouwd met behoud van de toren.



Eertijds werd op de klei veel meekrap verbouwd; de meekrap-nijverheid was een der voornaamste bestaansmiddelen. Na het verdwijnen in de eerste helft van de vorige eeuw volgde een armoedige tijd, waaraan echter de beetwortelsuiker-industrie in de tweede helft van die eeuw een einde maakte. Van de talrijke aan de oevers van de Mark gelegen suikerfabrieken verzezen er drie op Gastel's grondgebied, n.l. de N.V. Gastelsche Beetwortelsuikerfabriek (de z.g. oude fabriek); de N.V. Beetwortelsuikerfabriek Sint Antoine en langs de Bossche haven de fabriek van Daverveldt-Binck en Co. Directeur van de twee eerstgenoemde fabrieken was *Jan Frederik Vlekke*, een sociaal-voelend werkgever, die zijn tijd ver vooruit was. Intiem bevriend met Mgr. Ariëns peilde ook hij de noden van de arbeiderswereld. Met grote energie bracht hij een aantal sociale instellingen tot stand, die in Oud- en Nieuw Gastel veel welvaart en een goede gezindheid verspreidden. In de gemeente zijn nu de suikerfabrieken verdwenen; wel werken nog honderden arbeiders op de „nieuwe fabriek” onder Dinteloord. Deze wonen vooral in het noorden van de gemeente, in Stampersgat, sinds 1899 een afzonderlijke parochie. Nog enige industrie is in de gemeente gevestigd, o.a. zuivel-, nicotine- en rolluikenfabricage. Aparte vermelding verdient de eerste Nederlandse Nicotine-fabriek. Stampersgat leed zwaar op 't einde van 1944, daar het vlak vóór de Marklinie lag, die door de Duitsers hardnekkig werd verdedigd, zodat deze plaats het zelfde lot onderging als Dinteloord, Standaardbuiten, Fijnaart, Willemstad, Klundert en Zevenbergen.

In de grote, vruchtbare polder Prinsenland ligt de gemeente *Dinteloord* (5), vroeger met veel meestoven ter bereiding van verfstof uit meekrap. Deze industrie is geheel verdwenen. Op Dinteloord's grondgebied staat nu de bekende suikerfabriek „Dinteloord” de grootste van ons land. Op 4 November 1944 werd de gemeente zwaar geteisterd: de drie kerken gingen verloren, alsmede tal van woningen en winkels. De ned. hervormde kerk zal met behulp van monumentenzorg vrijwel in dezelfde stijl worden opgetrokken.

*Fijnaart* (5) is een voorbeeld van een zeelei-gemeente: op grote, regelmatig begrensde percelen worden de specifieke klei-gewassen geteeld, terwijl de melkveehouderij weinig ontwikkeld is. In de oorlogstijd werden veel gronden geïnuundeerd; de aangerichte schade was niet heel groot.

Eenzelfde aspect vertoont *Standaardbuiten* (3), waar veel vlasse-



rijen worden aangetroffen. De gemeente bestaat uit de kerkdorpen Standaardbuiten en Noordhoek. Pas in 1525 werd dit gebied bedijkt; de parochie Standaardbuiten kwam in het eerste begin van de reformatie tot stand. De weinige katholieken, die na de godsdiensttroebelen in Fijnaart, Ruigenhil, Willemstad en Klundert werden aangetroffen, behoorden mede tot de parochie Standaardbuiten. In 1796 ontstond de aparte parochie Fijnaart, in 1803 de parochie Klundert en eindelijk in 1832 de parochie Willemstad. Tengevolge van de artillerie-bombardementen van 30 Oct. tot en met 3 Nov. 1944 werden van ruim 400 woningen 125 woningen verwoest, 80 zwaar en 135 lichter beschadigd.

*Oudenbosch* (7) ontleent zijn naam aan de eertijds hier aanwezige bosgronden, die door de Sint-Bernardsabdij van Hemiksem werden ontgonnen. Reeds vermeldde we, dat de Heren van Breda en van Bergen op Zoom het Baerlebosch met de aangrenzende gronden en Halderberge (thans Hoeven) aan de abdij schonken. Eerst werden de lage streken bij de Mark in cultuur gebracht; hier vormde zich het dorp Nieuwenbosch, dat van lateren oorsprong is dan Baerlebosch of Oudenbosch. Toen geheel Nieuwenbosch werd verzwolgen, vestigden zich de bewoners hogerop, in Oudenbosch. In de Middeleeuwen was er veel moer- en zelnering, maar de welvaart van deze plaats werd geschokt door de St. Elisabethsvloed, die in de gehele streek veel onheil bracht. In de 19e eeuw vestigde er zich de suiker-industrie, die thans geheel tot het verleden behoort. Slechts weinig nijverheid bleef over: strohulzen, meubels, gietwerk, biscuit. Na de oorlog begint de gemeente op te leven: er vestigde zich een terrazzo- en beton-industrie, benevens een machinefabriek. Oudenbosch is voorts het centrum van een zeer belangrijk tuinbouwdistrict; de veiling zet per jaar voor enige miljoenen guldens om. De grote boom- en bloemkwekerijen zijn vermaard. In verband met de tuinbouw werd in 1946 een lagere tuinbouwschool opgericht. Bekendheid geniet Oudenbosch vooral als onderwijscentrum. Reeds meer dan honderd jaar is hier het Instituut St. Louis, een kostschool voor jongens, bediend door de Broeders der Congregatie van de H. Aloysius van Gonzaga, gevestigd. In 1840 werd deze congregatie door de toenmalige pastoor van Oudenbosch, W. Hellemans, een Cisterciënser uit de abdij van Bornem, in samenwerking met een jongeman uit zijn parochie, Johannes Huybrechts, gesticht. Deze werd de eerste algemene overste onder de naam van Vader



Vincentius. De stichting, aanvankelijk alleen voor de jongens van de parochie bestemd, groeide tot een bloeiende onderwijscongregatie, de eerste mannelijke in Nederland, uit. Behalve het Instituut St. Louis, verrees hier de bisschoppelijke kweekschool en in September 1947 een nijverheidsschool, terwijl ook een juvenaat voor de opleiding van broeders werd opgericht. Naast veel arbeid in Nederland werd ook het missiewerk in Insulinde ter hand genomen.

In Oudenbosch bevindt zich voorts het moederhuis der Zusters Penitenten-Recollectinen van Oudenbosch met het pensionaat St. Anna voor meisjes, een huishoudschool en een kweekschool voor onderwijzeressen „Le Sacré Coeur”. Deze congregatie, opgericht met als doel de opvoeding en het onderwijs, de verpleging van zieken en hulpbehoevenden, ontstond in 1838 uit de Roosendaalse onderwijscongregatie. Naast de dagschool voor burger- en arme kinderen openden de zusters weldra een pensionaat („St. Anna”), dat nog steeds bestaat. „Le Sacré Coeur” werd in 1894 als normaalschool begonnen en in 1904 in een kweekschool omgezet. Vele succursalen werden in de loop der jaren opgericht, vooral in het bisdom Breda, terwijl reeds in 1849 met het missiewerk werd begonnen, n.l. in Suriname.

De Paters van de Congregatie van de H. Familie (Moederhuis te Grave) hebben in Oudenbosch het missiehuis St. Johannes Berchmans. Vóór 1877 waren de gebouwen in gebruik als seminarie van het Bredase diocees; toen werd het en wel tot het jaar 1929 philosophicum van de Jezuiten. In de tuin van het klooster ligt het vermaarde Oudenbossche zwerfblok, ongeveer 5000 kg zwaar, in 1885 hier door de „keienpater” Victor Becker S.J. opgesteld. Deze pater, in 1841 te Wijk-Maastricht geboren, doceerde 27 jaar lang de wis- en natuurkundige vakken aan het philosophicum van Oudenbosch. Talrijke publicaties verschenen van zijn hand; voor de geologie van Noord-Brabant zijn vooral van belang: Het zwerfblok van Oudenbosch en zijn omgeving (1881) en: De jongste geologische onderzoekingen in het diluvium van Noord-Brabant en Limburg (1895).

Merkwaardig is in Oudenbosch de grote basiliek met een koepel van 70 m hoogte, geïnspireerd op de St. Pieter van Rome en een façade, gemaakt naar de St. Jan van Lateranen. Het is een schepping van de reeds genoemde pastoor Hellemons, de bekende zouaven-pastoor, die dit grootse bouwwerk van 1865-'80 tot stand

bracht. In de schaduw van de basiliek werd door katholiek Nederland een monument voor de Nederlandse zouaven, die in de strijd voor de H. Stoel sneuvelden, opgericht. Ook werd het zouavenmuseum in Oudenbosch gevestigd. De kapel van St. Louis heeft een koepel, die in navolging van die van de basiliek is gemaakt. Fraai is het natuurpark „Pagnevaart”, door de gemeente aangelegd; het vormt een recreatie-oord voor de omgeving. Van gemeente-wege werd er een paviljoen in gevestigd.

De gemeente *Zevenbergen* (10) bestaat uit de vroegere Hollandse stad Zevenbergen en de kerkdorpen Zevenbergschen Hoek en Langeweg. In de Middeleeuwen was Zevenbergen een bloeiende handelsstad; de welvaart nam door de St. Elisabethsvloed zeer af. Reeds in de dertiende eeuw was er een versterkt kasteel: „het Huis te Zevenbergen”, door de Heer van Strijen gebouwd. De stad heeft een drukke haven, die door de Roode Vaart met de Mark (uitlopend in de Dintel) en het Hollandsch Diep is verbonden. De industrie is veelzijdig: suiker, melkproducten, hout, machines, labels, zeep en zeepoeder. De vroeger belangrijke meekrapbereiding in vele meestoven, waaraan de naam Stoofstraat herinnert, verdween in het laatst van de 19e eeuw; toen had de suikerindustrie er reeds veel betekenis. In 1857 werd te Zevenbergen de eerste suikerfabriek in Nederland opgericht. Nu is de Coöperatieve Suikerfabriek vermaard.

Zevenbergen heeft enige mooie, oude gevels; de nu protestantse kerk dateert uit de 15e en 16e eeuw. Op 11 Mei 1940 werd de stad tot vijf maal toe door de Luftwaffe gebombardeerd. Op 4 November 1944, daags vóór de bevrijding, doorstond Zevenbergen vier nog zwaardere aanvallen van het Amerikaanse luchtwapen, dat de Duitse tegenstand poogde te breken met bommen en boordmitrailleurs. De gevolgen waren beide keren catastrofaal; ook Zevenbergschen Hoek leed zwaar.

In de buurtschap Slikgat, sedert 1910 Langeweg genoemd, de plaats, waar in de 14e eeuw Zonzeel moet hebben gelegen, vestigden zich in 1874 de Capucijnen vanuit Meerseldreef, het aloude Capucijnenklooster even over de grens ten zuiden van Ginneken. In 1887 werd in het klein-seminarie van de Nederlandse provincie der Capucijnen, het Seminarium Seraphicum, gesticht. In de oorlog werd het nagenoeg geheel verwoest; het seminarium werd tijdelijk in een landhuis te Voorschoten in Holland ondergebracht. Plannen wer-



den opgesteld, een nieuw seminarie te Oosterhout op te richten. Klundert (5) heette vroeger Nieuwervaart of Niervaart; deze plaats, die veel moer- en zelnering dreef, brandde in 1420 af en werd door de St. Elisabethsvloed een eiland. Beroemd was het H. Sacrament van mirakel met een drukke bedevaart naar de kerk van Klundert. Rond het jaar 1300 was Jan Bautoen met twee vrouwen in het veen turf aan het steken; daar vond hij een H. Hostie, die bij het aanraken bloed vertoonde. Zij werd door de pastoor van Nieuwervaart in een grote processie naar de kerk overgebracht en weldra togen uit verre omtrek de gelovigen ter bedevaart. Toen Klundert steeds meer door het water werd bedreigd, werd de H. Hostie naar Breda overgebracht (1449) en op een prachtig altaar in de O.L. Vrouwekerk ter aanbidding uitgesteld. Op de Zondag vóór St. Jan werd hier jaarlijks een plechtige omgang gehouden, terwijl omstreeks 1500 een zekere Jan Smeken „Tspel van den Heilighen Sacramente van der Nyeuwervaert” schreef, dat jaarlijks werd opgevoerd.

Jan Smeken ( $\pm$  1440-1517) is volgens de nieuwste onderzoekingen een Bosschenaar van geboorte, die in Keulen studeerde en later stadsdichter van Brussel werd, tevens factor van de rederijderskamer „De Leliebroeders” aldaar. Van de Heren van Breda kreeg hij de opdracht 't genoemde spel te schrijven. Bij de heilig-schennende beeldenstorm (1566) ging de H. Hostie verloren. Sinds 1916 wordt in Breda met steeds toenemende deelname door de bevolking weer jaarlijks op de Zondag vóór St. Jan een „Stille Omgang” gehouden langs dezelfde weg als vóór de reformatie de grootse processie plaats vond.

In 1583 kreeg Klundert stadsrechten; de wallen en vestingwerken dateren uit die tijd. De stad behoorde tot de zuidelijke vestinggordel van het gewest Holland, waarvan het reeds eeuwen deel uitmaakte. Het was de eerste vesting, die aan de oprukkende Franse troepen in 1793 weerstand bood. Het fraaie stadhuis in renaissance-stijl, in 1621 door Prins Maurits gebouwd, werd in 1910 verdienstelijk gerestaureerd. Klundert is een van de oudste bezittingen der Oranjes in ons land.

Gelegen in een vruchtbaar kleigebied, dat veel vlasbouw heeft, kreeg Klundert in 1937 de eerste warmwaterroterij in Noord-Brabant. Op de grens met de gemeente Hoge- en Lage Zwaluwe ligt Moerdijk, waar over het Hollandsch Diep, ook wel de Moerdijk ge-

noemd, naast de langste Nederlandse spoorbrug eind 1936 een verkeersbrug werd geopend. Hierdoor zijn de gebieden benoorden en bezuiden de Moerdijk dichterbij elkaar gebracht, kan zich het Noordbrabants industrie-district beter op Rotterdam oriënteren en is de verbinding tussen de Nederlandse en Belgische steden veel verbeterd.

In Moerdijk, nagenoeg geheel door de oorlog verwoest, was het moederhuis van de Congregatie der Zusters van het Allerheiligste Hart van Jezus gevestigd. De stichteres van deze congregatie is *Huberdina Merkelbach* (Mère Marie), in 1834 in Moerdijk geboren en vele jaren begijn in Hoogstraten. Met nog een andere „zuster”, een weesmeisje uit het St. Antonius-gesticht te 's-Hertogenbosch, kwam zij op verzoek van de Moerdijkse pastoor naar deze plaats, wat als het begin van de congregatie wordt aangemerkt. In 1886 werden de constituties goedgekeurd; enige jaren daarna begonnen de zusters met een lagere school, weldra met een normaalschool. Succursalen werden opgericht; in 1915 kwam de verpleging van zieken en verzorging van ouden van dagen ook op het programma staan, terwijl het missiewerk in 1922 een aanvang nam, eerst in Finland en sinds 1927 in Palembang. De vroegere school voor nuttige en fraaie handwerken groeide uit tot een volledige industrie- en huishoudschool en de normaalschool werd kweekschool A en B. Het imposante moederhuis benevens deze scholen vielen ten offer aan de barre oorlog; de zusters betrokken tijdelijk Roucouleur en Maria-oord in Vught, waar vóór de oorlog de Ursulinen gevestigd waren. Het plan is, het moederhuis in Veldhoven te bouwen.

Bij de grote weg, die uit Holland komt, werd door Brabantia Nostra een fraaie kapel voor de H. Maria, hertoginne van Brabant, gebouwd en op 15 Augustus 1939 plechtig ingewijd. Zij getuigt aan een ieder, die van deze zijde Noord-Brabant binnenkomt, dat hier een volk woont, waarin de katholieke gemeenschapsgedachte nog steeds vaardig is.

*Willemstad* (2) werd in 1583 door Willem I van Oranje gesticht ter bescherming van Holland en het Hollandsch Diep, aan het noordwestelijk einde van de grote polder Ruigenhil, die in 1564 was bedijkt. Pas in 1926 werd de stad als vesting opgeheven. De nog vrijwel ongerepte vestingwallen en grachten omsluiten Willemstad, welke nederzetting de vorm van een bijna regelmatige zevenhoek heeft met op de hoeken scherp uitspringende bastions, naar



de zeven provincies tijdens de Republiek genoemd. Sedert 1935 zijn de vestingwerken, evenals de singels in erfpacht bij de stichting Menno van Coehoorn.

Eertijds waren er twee poorten: de Landpoort en de Waterpoort; bij beiden staat nog het wachtgebouw. De toegang tot de stad werd eertijds beheerst door een drietal houten bruggen. Tijdens de mobilisatie-jaren 1914-'18 zijn deze bruggen vervangen door een aarden dam, waarover een brede toegangsweg werd gelegd.

De meest interessante gebouwen van dit schilderachtig stadje zijn: het Gouvernement, ook het Prinsenhof genoemd, in 1623 door Maurits als jachtverblijf gebouwd, later woning van de gouverneur der vesting, daarna hospitaal en thans marechaussee-kazerne. Verder het Arsenaal aan de haven (1793); de voormalige kazerne (1748); het raadhuis met fraaie toren aan de parade-plaats (1620) en de protestantse kerk (1581-1604) op een vierkant omgracht kerkhof gelegen, de eerste protestantse kerk in Nederland ontworpen en gebouwd. De restauratie van het gemeentehuis werd in de jaren 1942-1944 ter hand genomen, maar moest tijdelijk onderbroken worden.

Bij de bevrijding werd de gemeente zwaar getroffen: vrijwel alle gebouwen en woningen werden min of meer beschadigd. Gelukkig kunnen alle gebouwen van historische waarde worden hersteld. De wallen en singels zijn echter blijvend geschonden en ontdaan van hun pracht, omdat het grootste deel van de houtopstanden verloren ging. Onder leiding van de stichting Menno van Coehoorn wordt een nieuwe aanplanting verzorgd.

Literatuur: *Th. E. van Goor*, Beschrijving der Stadt en Lande van Breda enz. (1744); *H. van Mechelen*, Heemraadschap van de Mark en Dintel (1915); *A. A. Beekman*, Nederland als polderland (1932); Het West-Brabant-nummer van het tijdschrift „Ons Nederland” (Jrg. 1932); *L. van Vuuren*, Rapport sociaal-economische structuur van West-Brabant (1938) — Gids van Steenberg (1934); *C. J. F. Slootmans*, Grepen uit de geschiedenis van Steenberg vóór 1648 (1939); *F. J. H. M. van der Ven*, Jan Frederik Vlekke (1947); *V. Becker*, Het zwerfblok van Oudenbosch en zijn omgeving (Studiën 1888); *H. Levelt*, Oudenbosch in verleden en heden (1931); *Pater Gerlach*, Gedenkboek ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan der Congregatie van de Penitenten-Recollectinen te Oudenbosch (1938); Tusschen windvaan en koepel. Vertelsels over de Congregatie van Saint Louis, Oudenbosch 1840-1 Maart-1940 (1940); *Broeder Christophoor*, Uit het Epos der 3000 (1947); *I. de Groot*, Personen en feiten uit de Geschiedenis van Zevenbergen (1937); *G. J. Heymeijer e.a.*, Niervaart. Een beschrijving van de ontwikkeling der heerlijkheid Niervaart en van den huidige toestand der Staatsdomeinen (1939); *W. H. Schukking*, De vesting Willemstad en haar geschiedenis (Heemschut Jrg. 1926).

## BREDA, HET CENTRUM VAN DE BARONIE

**G**eleidelijk gaat het Westbrabantse kleigebied in de Baronie van Breda over: eerst treft men nog veel lagere gronden aan, die vooral langs de Mark vaak moerassig zijn; langzamerhand klimt het terrein, treden vele bossen op en komt men nader tot de Schelde-Maas-waterscheiding met haar heidevelden en haar zeer oude, schilderachtige nederzettingen. De Baronie kan het meest verzorgde Noordbrabantse cultuurlandschap worden genoemd; de grote invloed van de Nassauers is hier niet vreemd aan. De vermaarde beschrijver van Stad en Baronie, Thomas Ernst van Goor, bracht dit in 1744 als volgt tot uitdrukking: „Deze Landstreeck is wegens deszelfs aangename gelegenheid, 't allentijde zeer geroemt geweest, als in zich vervattende alles, 't gene tot nut, voedsel en verlustiging der Inwoonderen, strecken kan. Maurits, Prins van Oranje, Heer van Breda, pleegde dit Landt, niet te onrecht, „zijne Brabantse Tempe" te noemen."

Door het huwelijk van Johanna van Polanen, Vrouwe van de Lek, Breda en Niervaart, enig kind van Jan II van Polanen, met Engelbrecht, graaf van Nassau en stadhouder van Brabant, kwam Stad en Baronie van Breda aan het Huis van Nassau (1404). Niet enkel voor deze landstreek, maar voor geheel Nederland is dit feit van een beslissende betekenis geworden. De opvolger van Engelbrecht II, Hendrik van Nassau, had als tweede vrouw Claude van Châlon, dochter van Jan, prins van Oranje. Hun enige zoon René († 1544) benoemde tot zijn erfgenaam de oudste zoon van zijn oom; dit is Willem van Oranje-Nassau, de „vader des vaderlands". Zijn zoon, Philips Willem, volgde hem in de heerlijkheden op en deze vermaakte al zijn goederen aan zijn oudste broeder Maurits.

Het historisch landschap de Baronie heeft een geografische inhoud: het is een deel van de provincie met een min of meer eigen sociaal-economische opbouw. Een intensief agrarisch bedrijf en een



bloeiende industrie brengen veel handel en verkeer, die culminereren in het historische en economische midden van de Baronie: de stad *Breda* (85). Ontstaan als kleine nederzetting aan de samenvloeiing van Mark en Aa (Weerij), omgaf Witger IV, zevende graaf van Strijen, haar omstreeks het jaar 888 met verdedigingswerken. Geleidelijk kreeg zij meer betekenis, wat mede haar uitdrukking vond in de uitleggingen van de stad. Vooral in de dagen, toen de Graven van Nassau er hun residentie hadden, nam haar grootte, sterkte en luister zeer toe: in de 15e en 16e eeuw beleefde Breda haar hoogste bloei. Vele edellieden woonden er toen, o.a. de Renessen, Assendelften, Brechten, Bruheses, de Gruters, Machereelen, Piggens, Wassenaren, Wijngaardens, Ijpelaars e.a. Hun prachtige huizen zijn meestal verdwenen.

In 1490 werd een groot deel van de stad in as gelegd, in 1534 was de brand nog heviger; toen verbrandden ook grotendeels de stadsarchieven. Door de goede zorgen van Hendrik III van Nassau werd de stad veel schoner opgebouwd. Tijdens de 80-jarige oorlog beleefde zij veel rampen: haar geschiedenis was met veel krijgsrumoer vervuld. De beeldenstorm vaagde ook hier veel schoons weg, vooral de Grote Kerk moest het ontgelden; toen ging het Hoogwaardig Sacrament van Mirakel verloren. Na het veroveren van Breda door de Staatsen in 1590 werd de hervormde godsdienst in de Grote Kerk uitgeoefend, terwijl de zaken weer keerden door de inneming van de stad door Spinola in 1625, welke periode duurde tot het jaar 1637, toen Frederik Hendrik de stad in handen kreeg. De hervormde godsdienst was voortaan de alleen-zaligmakende, de katholieken daalden tot burgers van de tweede rang af. De kerkelijke goederen werden geconfisqueerd; de inkomsten kwamen aan de Prins, die er o.a. een deel der predikanten mee bezoldigde. Naast de openbare kerken waren er in het middeleeuwse Breda een vijftal kapellen: de St. Wendelinus-kapel in de Katerstraat, de St. Jans-kapel op de hoek van de Hal- en Veterstraat, de St. Joost-kapel in de Ginnekenstraat, de O.L. Vrouwenkapel achter de Beijard en de St. Antonius-kapel op het einde van de Haagdijk.

De St. Joost-kapel was van 1590 af niet meer als kapel in gebruik; voor velerlei doeleinden deed ze daarna achtereenvolgens dienst, totdat ze in 1820 tot woning werd ingericht. Mgr. Hopmans, bisschop van Breda, beloofde tijdens de oorlogsdagen aan O.L. Vrouw een Maria-kapel te bouwen, wanneer de stad voor zware oorlogs-



rampen gespaard zou blijven. Na de bevrijding bood het gemeentebestuur van Breda „Sint Joosje” aan Mgr. Hopmans aan om haar tot Maria-kapel om te vormen. Grondig werd de kapel, waarvan feitelijk alleen de toren in zijn oorspronkelijke gedaante was overgebleven, gerestaureerd. Monumentenzorg steunde, o.m. door oude baksteen en eikenhout, afkomstig van de oude kerk van Hoeven, beschikbaar te stellen. Door vrijwillige giften van duizenden werd het mogelijk, een juweeltje van een kapel te verkrijgen in het hart van de bisschopsstad. De bekwame beeldhouwer Niel Steenbergren sneed het prachtige Mariabeeld uit een drie eeuwen oud blok eikenhout, afkomstig uit een verwoest pand in Nijmegen. Op 4 Mei 1947 werd de Maria-kapel ingewijd; sedert lopen dagelijks honderden vanuit de drukke Ginnekenstraat de intieme kapel binnen om er een kort Ave te bidden.

In het middeleeuwse Breda waren voorts enige vrouwenkloosters; opmerkelijk is het, dat de Heren van Breda nimmer aan een monnikenklooster verlof gaven, zich in de stad te vestigen. Eerst nadat zij in 1625 was ingenomen door de Spanjaarden, werd aan de Capucijnen en de Jezuïeten door Isabella toegestaan, aldaar een klooster te bouwen, zo ook de Minderbroeders in 1631. Maar reeds in 1637 moesten de paters weer de stad verlaten. Er waren, behalve St. Catharina-dal, twee vrouwenkloosters: het Zwartzustersklooster, de regel van de H. Augustinus volgend, ontstond hier vóór 1500 en het Grauwzustersklooster, een Franciscanessenklooster, werd in 1476 opgericht. Beide verdwenen in de tijd der godsdiensttroebelen.

De oudste stadskern van Breda, door Jan I van Polanen (1350-1384) zeer versterkt, omvat het kasteel en de Grote Kerk met onmiddellijke omgeving. Ze had drie voornamelijk poorten: de Gasthuispoort, waar nu de Boschstraat begint, de Eindpoort bij het begin van de Ginnekenstraat en de Tolbrugpoort, waar de Haagdijk begint. Daarnaast was nog een poort aan het einde van de Molenstraat, waardoor men naar het klooster St. Catharinadal ging en eindelijk de Waterpoort van Jan van Polanen, aan het eind van de Waterstraat in de buurt van het kasteel. Deze kringvormige vesting had een middellijn van ten hoogste 650 m, waarvan het midden gevormd werd door de langwerpige Grote Markt. Hendrik III van Nassau liet om de ontstane buitenwijken, waaruit later de Haagdijk, de Ginnekenstraat en de Boschstraat zouden ontstaan, ves-



tingwallen aanleggen (1531-1543). Door Maurits, Spinola, Frederik Hendrik en Willem III (Menno van Coehoorn) werden verdere versterkingen aangebracht; de nog bestaande vestinggracht geeft de grootte van deze stad aan.

In dit oude stadsdeel ligt het park Valkenberg en aan de zuidoostkant een groot exercitie-terrein, waaraan de Klooster- en Chassé-kazerne zijn gelegen. De Klooster-kazerne dankt haar naam aan het aloude Norbertinessenklooster St. Catharinadal, dat hier in 1308 verrees (zie pag. 109) en hier tot 1647 bleef bestaan. Toen werd het door Frederik Hendrik tot Illustre school en college ingericht, terwijl hij het klooster naar Oosterhout verplaatste, waar het zich nog steeds bevindt.

Dwars door Oud-Breda loopt de Mark, waarvan het noordelijk stuk als binnenvaart dienst doet; verder verdeelt zij zich in twee takken, het complex der Koninklijke Militaire Academie omsluitend. Buiten de vestinggracht ligt de nieuwe stad. In het noorden strekt zich tussen Singel en station een aanzienlijke woonbuurt uit; ten noorden van de spoorweg ligt in de Belcrumpolder een industrie-wijk evenals meer naar het westen tot aan de straatweg naar Princenhage. Ten zuidoosten van de stad werden ruime wegen en parken aangelegd: hier verrees een fraai stadsdeel, één geheel vormend met het schilderachtige Ginneken.

Geleidelijk breidde zich het bewoonde gebied over de stadsgrenzen uit en verrezen er fabrieken en woningen in de aansluitende gemeenten Princenhage, Teteringen en Ginneken. Dit moest aanleiding geven tot moeilijkheden en deze veroorzaakten een streven naar annexatie, welke in 1922 en nogmaals in 1942 tot stand kwam. Waren het in 1927 betrekkelijk kleine delen van de grensgemeenten, die bij Breda werden gevoegd, in 1942 kwamen de dorpen Princenhage en Ginneken bij deze stad, terwijl ook de grens naar de kant van Teteringen verder werd uitgezet. Van de gemeente Princenhage hield het noordelijk deel een zelfstandig bestaan; deze gemeente werd Beek genoemd. Van Ginneken bleef de gemeente Nieuw-Ginneken over, de kerkdorpen Bavel en Ulvenhout omvattend. De oppervlakte van Groot-Breda bedraagt nu 5687 ha, terwijl er ongeveer 85.000 mensen wonen.

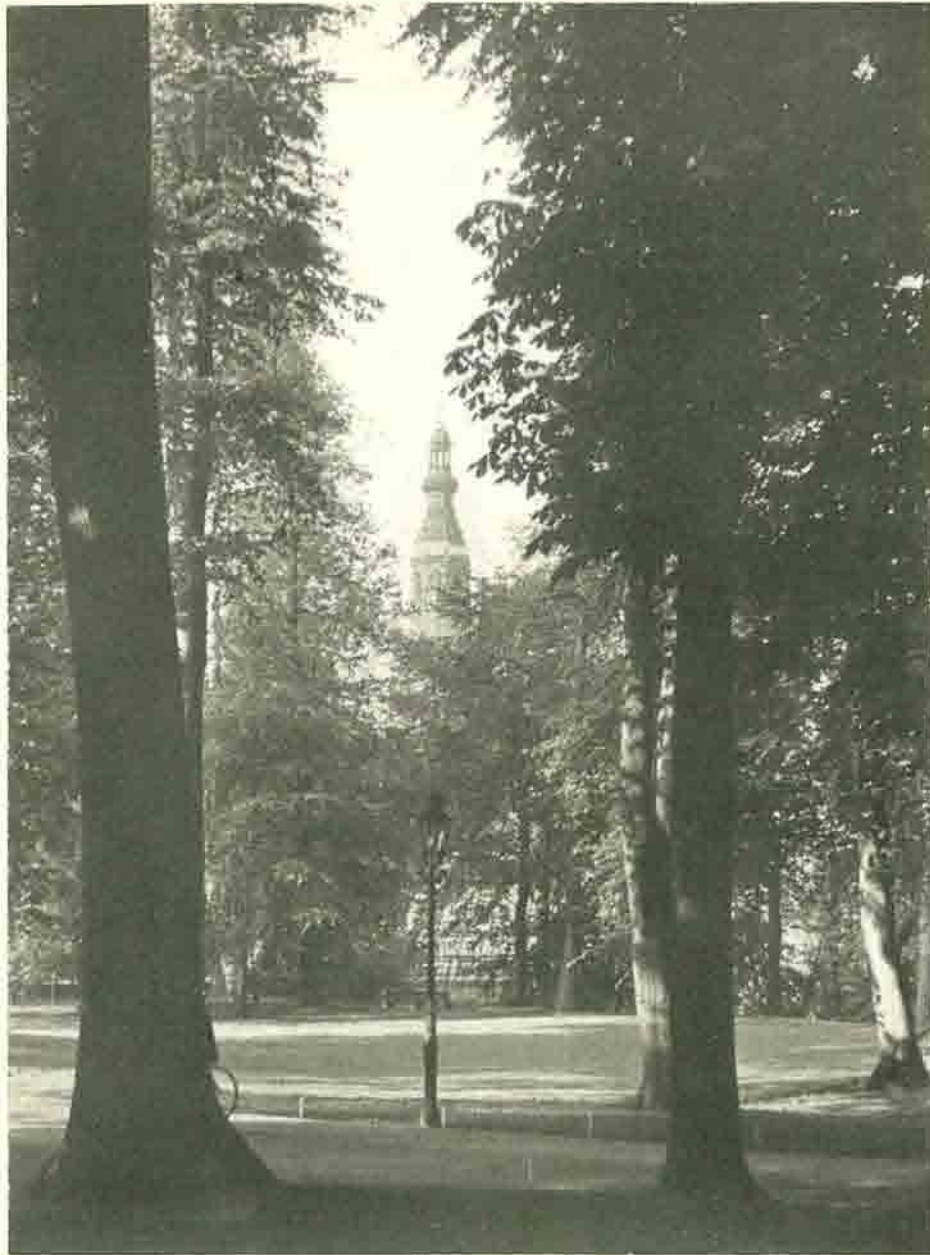
Door deze methodische uitbreiding is ondanks de sterke industriële ontwikkeling het karakter van Breda als pension- en villastad behouden gebleven: brede singels en weidse parken geven aan het

„Brabants Haagje” een deftig aanzien. Allereerst het Valkenberg, een fraai park bij het station; aan de ingang staat een monument, ontworpen door dr. Cuypers, in 1904 opgericht ter herdenking van het feit, dat, toen 500 jaar geleden, de eerste Nassauer heer van Breda werd. Het park was vroeger de tuin van het kasteel, dat er aan grenst. In zijn tegenwoordige aanleg dateert het van het eind der vorige eeuw, totstandgekomen naar het plan van de Leuvense tuin-architect Rosseels. Het Wilhelmina-park in het zuidoosten van de stad met voorname villa-wijken, aangelegd door de Haarlemmer Leonard Springer (c.a. 1900), is een van de mooiste parken van Nederland.

Breda is betrekkelijk rijk aan oude, historische gebouwen. Aan het Valkenberg ligt het eeuwenoude begijnhof, wellicht in 1240 door Machteld van Diest, gemalin van Godevaart IV van Breda, gesticht en in 1531 door Hendrik III van Nassau naar hier verplaatst. Tot dan toe stond het links van het kasteel, waar nu de stallen van de Koninklijke Militaire Academie gelegen zijn, maar toen Hendrik van Nassau het prachtige kasteel liet bouwen, vormde het een obstakel en wist hij te bewerken, dat de begijnen een ander oord opzochten: zij vestigden zich aan de Katerstraat, de tegenwoordige Catharinastraat en kregen de reeds bestaande Wendelinus-kapel voor hun godsdienstoefeningen. In 1590 werd deze door Maurits aan de Waalse gemeente afgestaan. In 1837 werd aan de noordkant een kerk met pastorie gebouwd. Naast dat van Amsterdam is het Bredase begijnhof het enige van Nederland. De begijnen in Breda leven nog steeds volgens haar oude begijnenregel in afzonderlijke woningen; zij hebben geloften van gehoorzaamheid en kuisheid, niet van armoede afgelegd en wijden zich aan verschillende liefdewerken: hulp in de huishouding, bewaarschool, catechismus-onderricht en het onderhoud van altaarlinnen.

De meest eerbiedwaardige herinnering aan het roemvol Breda's verleden is de Grote- of O.L. Vrouwekerk, die nog steeds met haar indrukwekkende 98 m hoge toren het gehele stadsbeeld beheerst. Sedert 1637 is deze middeleeuwse kerk in het bezit van de nederlands-hervormden, terwijl de toren gemeente-eigendom is. Reeds in 1269 wordt van een katholieke kerk in Breda melding gemaakt; deze werd in 1303 tot een collegiale kerk verheven. Omstreeks 1500 werd zij door het nog bestaande kerkgebouw vervangen. Na de vol-





Valkenberg te Breda



Ingang van het Begijnhof te Breda.



tooiing bevatte het niet minder dan 14 kapellen en 55 altaren, terwijl vele prachtige grafmonumenten deze luister nog verhoogden. In 1457 stortte de oude toren in; de bouw van de tegenwoordige begon in 1468 en duurde tot 1509. De spits dateert van na de brand van 1694. Volgens de overlevering verrees hij van de offerpenningen van het H. Sacrament van Niervaart, dat na 1449 in deze kerk ter aanbidding stond uitgesteld. Van 1843 tot 1875 werd hij geheel gerestaureerd, terwijl in 1929 de oude beiaard werd vervangen door een prachtig nieuw carillon, vervaardigd door de firma Eysbouts te Asten, terwijl de klokken werden gegoten door de firma Gillett and Johnston te Croydon. Door de beeldenstorm van het jaar 1566 en de vele belegeringen werd de kerk zeer beschadigd en schond men vele grafmonumenten onherstelbaar. Het Sacramentshuisje werd opengebrouken en het H. Sacrament onteerd; over het H. Sacrament van Mirakel (zie pag. 121) kwam een sluier van onzekerheid hangen. Wel werd een eeuw later een acte opgemaakt, waarbij werd verklaard, dat het H. Sacrament van Niervaart, toen men de beeldenstorm aan de kant van Hoogstraten zag naderen, met alle kostbaarheden in een der pilaren van de kerk werd gemetseld, maar ook het bestaan van deze acte berust op overlevering. Daarom moet de kans, het H. Sacrament van Niervaart met al de kerkschatten terug te vinden, uitermate gering worden geacht.

Reeds vermeldden we, dat sedert 1916 ter eerbiedige nagedachtenis van het H. Sacrament van Niervaart, waardoor Breda en West-Brabant bijzonder begenadigd werden, elk jaar op de Zondag vóór St. Jan de Stille Omgang plaats vindt, waarbij vele duizenden door de oude straten van de binnenstad trekken en de weg biddend afleggen, waarlangs in de middeleeuwen het miraculeus H. Sacrament in grootse triomftocht werd rondgedragen.

In de kerk zijn het meest merkwaardig: een natuurstenen altaar met drieluik uit het midden van de 16e eeuw, afkomstig uit de werkplaats van Jan Scorel; een eiken koorhek met koperen spijlen (1581); koorbanken uit het midden van de 15e eeuw; een koperen doopvont (1540); een preekstoel (1640); een orgel met artistieke kast (1540 en later). Het meest beroemd is echter de kerk om haar graftomben en epitafen, waarvan vooral naar voren treden het epitaaf voor het geslacht Van Assendelft (pl.m. 1550) en de van 1526-'38 daterende albasten en marmeren tombe van Engelbrecht II van Nassau en zijn gemalin Cimbarga van Baden, de schoonste



van geheel Nederland. Zij bestaat uit een door vier helden uit de Oudheid getorste zerk, waaronder de beelden van Engelbrecht en Cimburga en waarop de delen van een wapenrusting liggen. Naast deze kerk vormt het voormalig kasteel sedert 1828 als Koninklijke Militaire Academie voor opleiding van beroepsofficieren in gebruik, een directe herinnering aan Breda's rijke historie. Aan het kasteelplein met het ruitersstandbeeld van koning-stadhouder Willem III staat het voormalig gouvernementshuis, gebouwd door Justinus van Nassau, gouverneur van Breda en na 1680 steeds de woning van de gouverneur der stad. Thans is het als museum van ethnografie uit Insulinde ten behoeve van het onderwijs in de landen volkenkunde van Indië aan de academie ingericht. Jan I van Polen begon in 1350 met de bouw van een slot, dat de plaats innam van een oude burcht, mogelijk door de Noormannen gegrondvest. Van dit slot is niets meer over. Geleidelijk verrees een nieuw kasteel, waarvan het hoofdgebouw uit vier om een binnenplaats gelegen vleugels met uitspringende torentjes bestaat. Deze binnenplaats is aan drie zijden door een galerij van hardstenen Dorische zuilen omgeven. Een aanzienlijk gedeelte van het kasteel werd van 1536-1538 op last van Hendrik III van Nassau gebouwd onder leiding van de Italiaan Thomas van Bologna. Koning-stadhouder Willem III liet het van 1688-1696 door Jacob Roman uitbreiden; toen gold het als het mooiste paleis van de Republiek. De vele kostbaarheden werden echter in 1795 in Den Haag verkocht, zodat een groot deel van de luister verdween. Bij de inrichting tot militaire academie werd het gebouwencomplex bovendien ernstig geschonden. Ten zuidwesten van het hoofdgebouw ligt de Waterpoort; het Spanjaardsgat tussen twee lage torens gelegen, n.l. de Granaat- en Duiventoren, kwam eerst in 1610 tot stand. Hierdoor kan dus het historische turfschip niet op het terrein van het kasteel gekomen zijn, zoals vaak is beweerd; het kwam meer noordelijk door een sluis binnen. Oostwaarts bereikte men over een brug „de gemakkelijke Hof van Valkenberg”, zo genoemd, omdat daar vroeger een vogelhuis stond. Graaf Hendrik III liet het in 1531 afbreken en het terrein in een prachtige tuin veranderen. Tussen het kasteel en de kleine Warande lag het Belcrumbos, waar veel herten werden gehouden en een speelhuis stond, alles eigendom van de Heer. In het in 1766 gebouwde stadhuis op de Grote Markt bevinden zich in de vestibule schilderijen van de Nassauvorsten vanaf René van



Châlon tot stadhouder Willem III en een copie van Velasquez' beroemd doek, de „Overgave van Breda" voorstellende. In 1924-'25 werd het stadhuis uitgebreid met vleugels om het stadserf, o.a. de raadzaal met gebrandschilderde ramen van Joep Nicolas. Voorts bezit Breda verschillende mooie gevels in de Nieuwstraat, Boschstraat (o.a. het Oude-Mannenhuys), Catharinastraat en Haagdijk. De Boterhal op de markt met fraaie, oude gevel, waarin zich de beeltenis van St. Joris met de draak en met een kruisboog bevindt, omdat hier vroeger de St. Jorisgilde vergaderde, is thans ingericht als stedelijk en bisschoppelijk museum.

De in 1942 bij Breda gevoegde dorpen Princenhage en Ginneken beschikken ook over veel bezienswaardigheden. Princenhage, de vroegere heerlijkheid Mertersheim, die in 1387 aan de heer van Breda, Jan van Polanen, kwam, bestaat uit de kerkdorpen Princenhage, Liesbosch en Effen. Hier is veel natuurschoon, met name het prachtige Liesbosch. Dit boscomplex, groot pl.m. 220 ha, is een overblijfsel van een veel uitgestrekter loofhoutgebied, dat in de loop der jaren de strijd met de mens niet kon volhouden. De hoofdhoutsoort was steeds de koning onzer woudbomen, de eik: het Staatsbosbeheer streeft er naar op de meest moderne wijze jonge eikenzaaiingen in het leven te roepen. Nabij de uitspanning wordt een beukenbos aangetroffen dat ongeveer 220 jaar oud is. Bij de vijver staat een groot wit huis, het oude jachthuis van Prins Frederik der Nederlanden, die in 1881 overleed, in welk jaar de z.g. dodatielanden wegens het ontbreken van mannelijke erfgenamen in de rechte linie aan de staat terugvielen.

In Princenhage kruist de drukke verkeersweg Noord-Brabant—Zeeland, die van Holland—België. Het groot-seminarie der Priesters van het H. Hart van Jezus (Bergen op Zoom) is bij het Liesbosch gevestigd. Tussen Princenhage en Ginneken in Boeimeer stond eertijds het adellijk Augustinessenklooster Vredenburgh, in 1467 door Maria van Loon, weduwe van Jan van Nassau, heer van Breda, in het naburige Bavel gesticht en weldra naar hier overgebracht. De dochter van de stichteres, Odilia van Nassau, was de eerste priorin. Gedurende de belegering van Breda in 1577 werd het klooster geplunderd en in brand gestoken.

In Ginneken is vooral het Mastbosch het doel van talrijke toeristen; ook dit boscomplex ressorteert onder het Staatsbosbeheer. Tot omstreeks 1500 was het een minderwaardig loofhoutbos, waarin veel



hakhout voorkwam. De dennen werden in het jaar 1514 op last van de rentmeester van Hendrik van Nassau, Hendrik Montens, gezaaid. Het zaad, afkomstig van prima moederbomen, werd betrokken uit Neurenberg. Geleidelijk ontwikkelde zich hier een speciaal dennenras, het z.g. ras van de Baronie van Breda.

Het kasteel Bouvigne, schilderachtig aan de rand van het Mastbosch gelegen, in 1935 uitnemend door Van der Steur gerestaureerd, is voortaan studie- en vacatiehuis van het katholiek vrouwelijk jeugdwerk in het bisdom Breda. Het werd door Jan Baptist Keermans, drost van Breda, in het begin van de 17e eeuw gebouwd, van wie het de Prins van Oranje, Philips Willem, kocht. Een van zijn voorname bewoners was koning-stadhouder Willem III.

Na vijf jaar bezetting, waarin aan gebouwen en plantsoenen veel schade werd berokkend, keerden de catechisten in de zomer van 1947 op Bouvigne terug en begonnen te werken aan de opbouw van het katholiek gezinsleven. Met kracht werd de opleiding tot gezinsverzorgster ter hand genomen, terwijl de cursussen voor levensoriëntatie en die voor toekomstige moeders werden ingericht. Ook de vorming van sociale werksters herbegon; deze opleiding is uitgegroeid tot de „katholieke middelbare school voor maatschappelijk werk”. Daarnaast is Bouvigne een druk bezocht congressen- en vacatiecentrum. Plannen bestaan om het stoffelijk overschot van Mgr. Frencken naar Bouvigne, waar hij zijn levenswerk tot stand bracht, over te brengen.

Fraai is verder de uit de 13e eeuw daterende St. Laurentiuskerk, nu protestants bedehuis, van 1930-1940 voortreffelijk gerestaureerd onder leiding van architect Van der Steur, maar door de oorlogshandelingen zwaar beschadigd. Reeds in de zomer van 1947 werd het wederom in zijn vroegere toestand teruggebracht, dank zij de voortvarendheid van kerkvoogdij, dominee en monumentenzorg. Er vóór ligt het Citadelmonument, opgericht ter ere van de verdedigers van Antwerpen in 1830 en volgende jaren, met het graf van generaal Chassé, de aanvoerder. De monumentale katholieke kerk is een schepping van dr. Cuypers. Bekend zijn verder in Ginneken het St. Laurens-gesticht voor ouden van dagen met pensioen; Bad Wörishofen, geneeskundige badinrichting en herstellingsoord, inrichting voor fysieke therapie, in 1944 totaal verwoest; en eindelijk de stichting Moederheil, verloskundige kliniek voor gehuwde en ongehuwde moeders.



Breda vertoont een veelzijdig economisch aspect. Door een druk toerisme bloeit er het hotelleven, terwijl er veel renteniers en gepensioneerden wonen. Als centrum van een welvarend landschap heeft het winkel- en marktwezen er voorts ook grote betekenis. Door een uitgebreide tuinbouw in de Baronie heeft Breda een drukke coöperatieve veiling en een belangrijke conservenfabriek (de Hero). Voortaan is Breda een van de grootste industrie-steden van de provincie. Reeds eeuwen was de nijverheid er veelzijdig en stond zij in nauw verband met de handel, die hier enigszins grote vormen had aangenomen als gevolg van de gunstige ligging: vele koopwaren uit het noorden aangevoerd, werden over de Baronie en de Antwerpse Kempen gedistribueerd. Plannen werden in het begin van de 19e eeuw ontworpen om deze functie als stapelplaats te bevorderen: men streefde naar het verkrijgen van een waterverbinding met het Hollandsch Diep en zodoende met de Hollandse koopsteden. Evenzeer wenste men een spoorweg op Antwerpen. Deze kwam binnen niet al te lange tijd (1855); voor een goede waterverbinding met het noorden moest de stad tot 1915 wachten; in dit jaar werd het Markkanaal als onderdeel van het Wilhelminakanaal geopend.

Reeds vroeger vermeldden wij, dat in het midden van de vorige eeuw ook in deze stad de toestand van de behoeftige klasse ongunstig was en er een algemeen werkhuis werd geopend om te pogen de armoede te lenigen. Ook hier zagen de bestuurders in, dat vestiging van meer industrie het middel tot verbetering was, zodat op verdere uitbreiding met kracht werd aangedrongen. Vooral na de ontmanteling van de vesting (1870) nam de industriële bedrijvigheid vlugger toe: buiten de voormalige Water- en Boschpoort kwamen toen tot stand: een suikerfabriek, een ijzergieterij, een lucifersfabriek en twee bierbrouwerijen. Deze voegden zich bij de bestaande industrieën, waarvan de voornaamste waren: de zeepziederij van de firma Guljé en Zonen, de machinefabriek van de firma Backer en Rueb, de hoedenfabriek van Segers, de tapijtfabriek van Gildemeester en Co., de ijzergieterij van Klep de Bruijn, de chocolade-fabriek van De Bont en de bierbrouwerij van Smits van Waesberghe. Steeds verder ontwikkelde zich er de industrie, vooral na het totstandkomen van het Markkanaal en de inrichting van een groot industrie-terrein ten noorden van de spoorweg (de Belcrumpolder). Breda met omliggende gemeenten groeide tot een



van de grootste Noordbrabantse industrie-centra uit met vóór de oorlog een gezamenlijk personeel van circa 9000 mannen en vrouwen. Vooral vermaard zijn: de Hollandse Kunstzijde-Industrie (H.K.I.); Artsilk N.V.; chocolade-, cacao- en suikerwerkfabrieken (de Kwatta); ijzergieterijen en machinefabrieken, bierbrouwerijen (de Drie Hoefijzers); verf-, lucifers-, beton-, passement-, schoen-, sigaren-, zeep-, conserven- en parketfabrieken.

Ook moet met een enkel woord de betekenis van Breda als cultureel midden worden aangegeven. Sedert het herstel der kerkelijke hiërarchie (1853) is Breda bisschopsstad; het bisdom Breda omvat West-Brabant en Zeeuws-Vlaanderen. Een arrondissementsrechtbank en een kantongerecht is er gevestigd; voorts een kantoor van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Brabant. Naast vele parochie-kerken is er een rectoraat van de paters Capucijnen met de St. Fidelis-vereniging voor katholieke jongens uit de volksklasse. Breda beschikt over veel onderwijsinstellingen: de Koninklijke Militaire Academie voor de opleiding van beroepsofficieren; sedert Mei 1940 worden hier echter reserve-officieren voor infanterie en artillerie gevormd; een katholiek lyceum voor jongens en meisjes; een gemeentelijk gymnasium, een rijks h.b.s.; een katholieke kweekschool van de broeders van Huybergen etc.

Ook Breda heeft zusters-congregaties voortgebracht: allereerst de „Gasthuiszusters van Breda”, de Religieuzen Penitenten-Recolletinen van de Haagdijk. In 1826 werd besloten, de verzorging van het „Burger-ziekenhuis” aan religieuzen toe te vertrouwen. De pogingen om bij de bestaande congregaties te slagen, mislukten. Door de hulp van Moeder Augustine van Dongen vestigden zich in 't laatst van 1826 drie Leuvense dames, nl. Barbara en Anna Saelmaeckers, Catharina Corbusi en een Bredase, Catharina Brouwers, in het r.k. Gasthuis te Breda, waar zij een congregatie van gasthuiszusters stichtten; zij namen de regel van de Derde Orde van de H. Franciscus aan. Het was de eerste nieuwe religieuze stichting voor ziekenverpleging in Nederland sinds eeuwen. Steeds meer liefdewerken werden beoefend, het aantal succursalen groeide. Het gasthuis van Oosterhout ontwikkelde zich tot een zelfstandige congregatie (1834): de huidige congregatie Charitas te Roosendaal, terwijl het succursaal te Rotterdam de congregatie van Bennebroek en het



succursaal te Bergen op Zoom de congregatie van het Catharina-gesticht in het leven riep. Reeds in 1855 begonnen de Gasthuizusters van Breda met het missiewerk op Curaçao. Toen de bisschop een congregatie wilde stichten van zusters, die de zieken aan huis zouden verplegen, deed de bisschop een beroep op de gasthuizusters. Deze hulp werd verleend; hieruit ontstond in 1880 een nieuwe congregatie voor wijkverpleging, nl. de Congregatie der Zusters Franciscanessen van de Hendrikstraat, nu Menno van Coehoornstraat te Breda. Naast vele huizen in andere plaatsen begon deze congregatie ook met de missie-arbeid, nl. in Medan.

In 1926 vestigden zich in Breda de Benedictinessen, die in 1922 vanuit het klooster te Rouen de priory O.L. Vrouw van de Altijd-durende Aanbidding in Ginneken hadden gesticht. In Nederland werd het werk van de Eucharistische Kruistocht vooral in het bisdom Breda gepropageerd, onder leiding van de priester Frencken. Tot steun van deze beweging ontstond in 1926 in Breda de Vereniging van de Catechisten van de Eucharistische Kruistocht met als doel zelfheiliging en vorming van de schoolvrije, vrouwelijke jeugd. Deze catechisten zijn slechts gebonden door een belofte van trouw aan het catechistenwerk. Zij wijden zich aan de opleiding van de K(ath.) J(onge) V(rouwen) en van de fabrieks-, atelier- en kantoor-meisjes. Het kasteel Bouvigne te Ginneken werd ingericht tot vacantie- en studiehuis; op vele plaatsen werden E.K.-huizen ingericht.

Van de vele bekende personen, die Breda voortbracht, worden slechts enige genoemd: *Joannes Bruhesius* († 1620), aartsbisschop van Utrecht; *Maarten Verhof* († 1694), beeldhouwer; *Juliana de Lannoy* († 1782), dichteres; *Lambertus Dominicus Storm* (1792-1852), een der negen mannen, die de grondwetsherziening van 1848 hebben voorbereid. Hij was een der krachtigste medestanders van Thorbecke, een eerlijk vertegenwoordiger van het liberaal-katholicisme. *Thomas Ernst van Goor* werd in 1688 te Breda geboren als zoon van Mr. Johan van Goor, stadhouder der Stad en Baronie. Na beëindiging van zijn rechtskundige studiën vestigde hij zich als advocaat in zijn vaderstad. Hij was een ijverig geschiedvorser, die in 1744 het prachtige folio-werk: *Beschrijving der Stad en Lande van Breda etc.* liet drukken.

De beroemdste Bredanaar is *Johannes Ingen Housz*, in 1730 in deze

stad geboren. Reeds op 22-jarige leeftijd was hij doctor medicinae. Na enige buitenlandse universiteiten bezocht te hebben, vestigde hij zich in 1757 als arts in Breda. Kans op een professoraat in zijn vaderland bestond niet: hij was katholiek. Na de dood van zijn vader vertrok hij naar Londen en vandaar naar het hof te Weenen, waar hij de inenting tegen de pokken met goed gevolg toepaste, evenals in Florence aan het hof van Leopold II, zoon van Maria Theresia. Naast zijn grote medische bekwaamheid was hij ook beroemd op natuur-wetenschappelijk gebied. Vooral als planten-physioloog werd zijn naam overal bekend. In 1779 kwam zijn hoofdwerk, getiteld „Experiments upon vegetables” daarover uit. Later volgde zijn „An Essay on the Food of Plants and the Renovation of Soils”.

*Literatuur: Th. E. van Goor, Beschrijving der Stad en Lande van Breda enz. (1744); Jan Kalf, De monumenten van de geschiedenis en kunst in de provincie Noord-Brabant (I De monumenten in de voormalige baronie van Breda 1912); E. Haslinghuis, Oud-Breda (Bulletin van de Ned. Oudheidk. Bond 1914); C. F. X. Smits, De Grootte Lieve Vrouwekerk te Breda en haar Nassau-monumenten (De Katholiek 1923); J. C. Steenkamp, De Grafzerken in de Grootte of Onze Lieve Vrouwekerk te Breda (1923); Breda, Gids, bewerkt door Henri 't Sas (1924); Princenhage (1932); M. J. G. Nijkamp, Breda en omstreken in woord en beeld (1934); Pater Placidus, Rondom het Bredasche Begijnhof (1937); C. A. M. van Bavel, Geschiedkundig Overzicht van het Bredasche Postwezen (1941); L. Merkelbach van Enkhuizen en A. Hallema, Geschiedenis der gemeente Ginneken en Bavel (1941); M. A. Nauwelaerts, De oude Latijnse School van Breda (1945); A. van Eck, De bonte historie van Breda (1946); Pater Quirinus van Alphen, Alles voor allen. Geschiedenis van de Congregatie der Zusters Penitenten-Recollectinen van de Haagdijk te Breda (1947).*



## DE BARONIE-DORPEN

In twee kringen liggen de Baronie-dorpen om hun stad geschaard. De randgemeenten Princenhage, Teteringen en Ginneken omklemden haar zo, dat in de moderne tijd, toen de nijverheid in deze agglomeratie een grote verbreiding kreeg en als gevolg daarvan vele nieuwe woonwijken verrezen, grote delen dezer gemeenten werden geannexeerd, waardoor nu de uitbouw van de stad meer langs vaste lijnen kan plaats hebben. De dorpen Princenhage en Ginneken werden aan de stad toegevoegd, terwijl het aan Breda grenzende gedeelte van Teteringen ook werd geannexeerd. Wat van Princenhage overbleef, ging de gemeente Beek vormen; het resterende deel van Ginneken kreeg de naam van Nieuw-Ginneken. Beek, Teteringen en Nieuw-Ginneken grenzen aan Breda, terwijl in een wijde boog de overige Baronie-dorpen om deze kern heen liggen, n.l. Zundert, Rijsbergen, Etten, Terheijden, Oosterhout, Dongen, Gilze-Rijen, Alphen en Riel, Chaam en Baarle-Nassau.

De Baronie heeft een betrekkelijk dichte agrarische bevolking; daardoor zijn de bedrijven er klein in oppervlak, wat mede leidde tot de ontwikkeling van een belangrijke tuinbouw. Hierdoor immers werd het rendement der gronden aanzienlijk groter en konden meer mensen van de bodem-opbrengst leven. De Baronie is vermaard om haar aardbeien- en frambozenteelt, die hier omstreeks het begin dezer eeuw werd ingevoerd. Vanuit Rijsbergen trokken twee tuinders naar Boskoop en brachten een vijftigtal frambozenplanten mee. Op de uitstekende tuinbouwgronden langs de Weerij deden ze het bijzonder goed, zodat velen met deze cultuur begonnen. Enige jaren daarna volgde de aardbeienteelt. Weldra werden de „Bredase aardbeien” een gezocht artikel; niet alleen in Rijsbergen, maar geleidelijk in de gehele Baronie werd de teelt van klein-fruit een succes. Een markt ontstond aan het duitenhuis te Princenhage, waar de boeren van heinde en ver hun fruit brachten. In 1908 ontstond de Bredase veiling, eerst aan de Spoorstraat, na de inrichting van de Bel-

crumpolder als industrie- en woonwijk, in dit deel van de stad. In het grote veilinggebouw worden jaarlijks voor miljoenen guldens aardbeien en frambozen verhandeld. Deze teelt bracht op het platteland veel welvaart; de boeren, die over te weinig akkerland beschikten, kregen door deze tuinbouw nieuwe mogelijkheden. Tuinbouw en industrie vergrootten de capaciteiten van de Baronie ten zeerste.

De behoefte aan goede cultuurgronden was zo groot, dat men ongeacht de verre afstanden vaak trachtte percelen in het kleigebied in gebruik te krijgen. Dit vindt mede zijn oorzaak in de minder goede waterstaatkundige toestand van de uitgestrekte gebieden, vooral langs de Mark beneden Breda, in het noorden van de gemeenten Beek, Etten en Hoeven. Werken werden ondernomen om ze bebouwbaar te maken, zodat de agrarische bevolkingsgroep over aanzienlijk meer cultuurland zal kunnen beschikken. Door de komst van veel industrie in Breda en vooral in de oostelijke Baronie-dorpen kon het landschap steeds meer bewoners opnemen en hun een beter bestaan verschaffen.

De Baronie heeft prachtige, uitgestrekte bossen; de voornaamste zijn het Mast-, Lies-, Ulvenhoutse-, Anna- en Prinsbos. Behorende tot de nalatenschap van Prins Frederik der Nederlanden, kwamen zij bij zijn dood (1881) weer aan de staat. In 1899 werd de zorg er voor opgedragen aan het pas ingerichte Staatsbosbeheer. Later werden er nog de domeinbossen en woeste gronden onder Oosterhout, Dongen en Alphen aan toegevoegd. De houtvesterij Breda kreeg daardoor een oppervlakte van 4500 ha. De oorlog was ook voor de houtvesterij een ramp: rigoureuus werd door de Duitsers gekapt, zodat niet minder dan 80.000 m<sup>3</sup> hout verdween. De herbebossing is in volle gang, maar het zal wel een halve eeuw duren, eer de oude glorie weer bereikt zal zijn.

De nieuwe gemeente *Beek* (4) heeft een agrarisch karakter; de tuinbouw is er een belangrijk bestaansmiddel (frambozen, aardbeien, bonen en spruitkool). In verband met de vele weilanden langs de Mark en in de Haagsche Beemden nam de veeteelt ook grote vormen aan. In het gehucht Burgst lag vroeger een slot met zware muren en brede grachten; het tegenwoordige gebouw dateert van 1790. Niet ver er vandaan ligt Gageldonck; op het kasteel zetelde het aloude geslacht van die naam. Van Gageldonck is alleen een



poorttoren over met aan beide zijden lagere gebouwen. Het geheel is een boerenhofstede, het „Hoog Huis” genoemd. Nog meerdere buitenplaatsen kwamen voor, o.a. aan de Mark het omwaterd slot „De Emer”.

In Beek werd in 1832 *Joannes Romme* geboren; na in 1856 priester te zijn gewijd, vertrok hij in 1863 naar Suriname om er met alle toewijding meer dan 25 jaar werkzaam te zijn als gezelschap van de beroemde apostel der melaatsen Petrus Donders uit Tilburg. In 1889 overleed hij op de statie Coronie.

Ten oosten van Beek strekt zich de gemeente *Teteringen* (2) uit, ook, na de Bredase annexatie, met een agrarisch karakter. In het missiehuis St. Franciscus Xaverius van de Paters van het Goddelijk Woord worden de theologische colleges gegeven; het missiemuseum bevat voorwerpen betreffende de missie en verder ethnografica, inzonderheid van de Kleine Soenda-eilanden en Java. *Nieuw-Ginneken* (6) bestaat uit de kerkdorpen Bavel en Ulvenhout. Deze gemeente beschikt over veel natuurschoon: het Ulvenhoutse en het Anna-bos met de ontspanning Anneville; de Bavelse- en Strijbeekse heide en de Mark-vallei. Het toerisme is daarom van betekenis.

Op het landgoed „De Grote Ijpelaar” is het klein-seminarie van het bisdom Breda gevestigd. Het is zeer oud: lang was het in het bezit van de heren van Ijpelaar, een vermaard Brabants geslacht. Na de vernietiging van het bisdom Antwerpen richtte men in 1798 voor het nieuwe vicariaat van Breda een seminarie op, dat eerst in de stad en daarna van 1800 tot 1816 op „De Ijpelaar” was gevestigd, waarna het naar Bovendonk onder Hoeven werd overgebracht. In 1835 werd „De Grote Ijpelaar” eigendom van de heer Havermans; zijn nabestaanden schonken het aan het bisdom. Het klein-seminarie, in 1839 te Oudenbosch gesticht, werd in 1878 naar hier overgebracht. In de oorlogsdagen van October 1944 brandde het gebouw geheel uit. Reeds werd met de restauratie en vergroting een begin gemaakt.

„De Kleine Ijpelaar”, dicht hierbij gelegen, is voortaan het provinciaal huis van de Congregatie van de H. H. Harten van Jezus en Maria. Deze congregatie, in het jaar 1800 door Pater Coudrin gesticht, deed in 1896 haar intrede in Nederland; in 1923 ontstond een afzonderlijke Nederlandse provincie. Naast het provinciaal huis bevindt zich hier tevens de missie-procuur en het novicaat voor de

fraters-studenten. Tot de congregatie behoren twee beroemde paters, nl. Pater Damiaan, de apostel van de melaatsen, de held van Molokai en Pater Mateo, de promotor van de Intronisatie van het H. Hart in de huisgezinnen. In St. Oedenrode is de missie-school (de Damianus-stichting) gevestigd; in Valkenburg en Rosmalen het groot-seminarie. De Nederlandse provincie bedient de apostolische prefectuur van Banka, Billiton en een missie in Brazilië.

De oude kapellen van Heusdenhout, Galder en Strijbeek verhogen de schilderachtigheid dezer gehuchten zeer. Vlak over de grens in de Belgische gemeente Meersel ligt het in 1687 gebouwde Capucijnenklooster (Meerseldreef), weleer de Kluis of Ermitage genoemd. Van 1838 tot 1846 verbleven Trappisten in dit klooster, die in laatstgenoemd jaar de Achelse kluis betrokken. Later vestigden zich er de Capucijnen weer. In het gehucht Notsel, tot de gemeente Nieuw-Ginneken behorend, werd *Mgr. Joannes van Hooydonk*, de eerste Bredase bisschop, in 1782 geboren. In 1827 volgde hij vicaris Van Dongen in zijn waardigheid op, werd in 1842 bisschop van Dardanië gewijd en na het herstel der kerkelijke hiërarchie (1853) tot bisschop van het nieuwe bisdom Breda.

Wij beginnen de korte beschrijving van de wijde boog der Baroniedorpen met de „bloemengemeente” *Zundert* (9), bestaande uit de kerkdorpen Zundert, Klein-Zundert, Achtmaal en Wernhout. Zundert ligt aan de grote straatweg van Breda naar Antwerpen. Naast veel tuinbouw (aardbeien, frambozen en hard fruit) is deze gemeente vermaard om haar grote boom- en bloemkwekerijen. Bovendien is er industrie van sigaren, steen, hout en pantoffels.

Zundert is rijk aan natuurschoon: Walsteijn, De Moeren, de Buische heide, Fransche Mast. Langs De Moeren stroomt de oude, nu vervallen turfvaart met vroeger veel turfvervoer van het Zundertse hoogveen naar Breda en andere plaatsen. Het moeras De Krochten bevat veel zeldzame planten. Te Wernhoutsburg aan de Belgische grens hebben de paters Lazaristen een klein-seminarie, in 1882 gesticht in de gebouwen van de Erven Loos te Antwerpen. Deze congregatie is genoemd naar het klooster St. Lazare te Parijs, dat de stichter, de H. Vincentius à Paulo, betrok, terwijl zij officieel de Congregatie der Missie (C.M.) heet. Toen hun verblijf in Frankrijk omstreeks 1880 riskant werd, richtte men een huis in Nederland op, nl. het St. Vincentius-seminarie te Wernhoutsburg (1882), in 1903



gevolgd door het missiehuis St. Joseph te Helden-Panningen (Limburg). In 1921 werd de Nederlandse provincie der Lazaristen opgericht met missies in China, Noord-Brazilië en Java (Soerabaja). Het St. Vincentius-seminarie heeft ernstig door de oorlogshandelingen geleden: enige hoofdgebouwen zijn verdwenen.

Voorts bevindt zich in Zundert, langs de noordrand van het prachtige bos van de buitenplaats De Moeren, ten oosten van de weg naar Rucphen, de Trappistenabdij „O.L. Vrouw van Toevlucht”, hier in 1899 vanuit Koningshoeven (Tilburg) gesticht. Vele gronden werden door de Cisterciënsers ontgonnen. De moderne parochiekerk van Zundert bezit zeldzaam meubilair: drie altaren van kostbaar marmer, afkomstig van de St. Michielsabdij te Antwerpen, die na de verwoesting van deze abdij tijdens de Franse revolutie naar hier kwamen. Van het hoogaltaar werd de grote schilderij van Rubens niet aangekocht; deze hangt nu in het Museum van Schoone Kunsten te Antwerpen. In de plaats daarvan bevindt zich een schilderstuk, de Aanbedding der Wijzen voorstellende, een navolging van Rubens. Voorts een vijftal kolossale beelden van prachtig marmer: het beeld van O.L. Vrouw in het midden; aan de ene kant het beeld van de H. Norbertus met de ketter Tanclinus onder de voeten, aan de andere kant de aartsengel Michaël met de draak onder zich. Het Maria-altaar van marmer en albast bezit een schilderij, de Hemelvaart van Maria voorstellend, geschilderd door Fruytiers, tijdgenoot van Rubens en voorts boven op het altaar een kostbaar marmeren beeld van O.L. Vrouw. Het zij-altaar aan de andere kant vertoont een schilderstuk van Quellinus: de verschijning van O.L. Vrouw aan Herman Joseph. Eveneens aan de grote rijksweg van Antwerpen naar Amsterdam ligt *Rijsbergen* (4) met in de Krabbebossen het katholiek kleuterhuis, in 1933 onder auspiciën van de provinciale bond van het Wit-Gele Kruis gesticht. Het klooster Bethanië heeft een voogdij-inrichting en stelt zich tot taak gevallen meisjes terecht te helpen en als deze roeping gevoelen, onder de medezusters op te nemen. Deze meisjes zijn in kleine paviljoens ondergebracht, waar tien meisjes en twee zusters verblijven.

In deze gemeente zijn veel Gallo-Germaanse en Romeinse oudheden gevonden, welke nagenoeg alle in het museum te Leiden berusten. Tot deze vondsten behoort ook een gelofte-steen, in 1812 bij de aanleg van de Napoleonsweg gevonden, welke steen toegewijd is aan de heidense godin Sandraudiga. De geloofsverkondiger St.



Amandus stichtte in 650 te Rijsbergen een kapel, afhankelijk van de St. Bavo-abdij van Gent.

*Etten* (12), een aloude vrijheid, waar de abdij van Thorn, evenals de St. Bernardsabdij veel bezittingen had, kwam in 1450 aan Jan van Nassau. De gemeente bestaat uit de kerkdorpen Etten en Leur, terwijl ook een deel van St. Willebrord er toe behoort. Hier is enige industrie gevestigd (steen, bier en sigaren). In Leur werd in 1904 een standbeeld voor Adriaan van Bergen, de turfschipper van Breda (1590), opgericht. Op 27 Juni 1909 steeg, voor de eerste maal in Nederland, in de gemeente Etten een vliegtuig op: graaf De Lambert maakte op die dag op de heide te Etten de eerste vlucht. Dit was een maand, vóórdat Blériot als eerste over het Kanaal vloog. Een gedenkteken daar ter plaatse opgericht, houdt dit historische feit in herinnering.

In Etten bevindt zich het moederhuis van de Franciscanessen van de Congregatie der Penitenten-Recollectinen, in 1820 gesticht door afscheiding van het klooster te Dongen. Toen Dongen meer dan 20 zusters telde, vestigden zich zes zusters te Etten op het Withof. Het doel van deze nieuwe stichting was het geven van onderwijs; zij breidde zich aanzienlijk uit: vooral in het bisdom Breda werden vele succursalen opgericht, terwijl de normaalschool van Etten in 1904 in een kweekschool werd omgezet. De missie-arbeid begon in 1924: toen vertrokken de eerste zusters naar West-Borneo.

Etten verheugt zich nog in het bezit van een Oude-Vrouwenhofje, het Paulushofje genoemd, in de 17e eeuw door de familie De Nobelaer gesticht.

*Terheijden* (5), een gemeente ten noorden van Breda gelegen, bestaande uit Terheijden, Wagenberg en een gedeelte van Langeweg, heeft o.a. leerindustrie: zij kan als de meest westelijke plaats van het middenbrabantse leer- en schoendistrict gelden. Terheijden heeft een fraaie, 16e-eeuwse kerk met toren. Door de oorlogshandelingen in de richting van het Hollandsch Diep leed zij, evenals het hele dorp, zwaar. In 1827 werd te Terheijden *Antonius Marinus van Lommel* geboren, een bekend Jezuiet, die o.a. werkzaam was in het seminarie van Culemborg en aldaar een diepe invloed op de jonge Herman Schaepman uitoefende. Van Lommel was een vruchtbaar geschiedvorser, die veel belangrijke studies publiceerde.

*Oosterhout* (20) is de voornaamste van de Baronie-gemeenten. Welker was het een vrije heerlijkheid, die omstreeks 1400 aan Breda



kwam. In 1199 gaf Beatrix, Vrouwe van Strijen, aan de Tempeliers de tienden in hare heerlijkheid Oosterhout, welke later op de Maltezer ridders overgingen. Ook de abdij van Thorn had er vele voorrechten. Het slotje Borstele was vroeger een huis der Tempeliers; het werd later eigendom van de Maltezer ridders, die ook het slot Brakenstein in handen hadden. De oude parochiekerk van Oosterhout was misschien toegewijd aan de legendarische H. Oelbertus, die hier zou geboren zijn; nu is zij toegewijd aan St. Jan de Doper. Behalve Oosterhout, in 1809 tot stad verheven, bestaande uit drie parochies, omvat de gemeente de kerkdorpen Oosteind, Dorst, Den Hout en Stuivezand.

Voor zover bekend, bestonden er in de eerste helft van de 19e eeuw een kleine vijftig leerlooierijen, verder enige potten- en steenbakkerijen. Geleidelijk kwamen er enige kleine sigarenfabrieken bij, maar zij waren niet in staat een voldoende werkgelegenheid te openen. Daarom waren velen in de jaren zestig van de vorige eeuw genoodzaakt naar de noordelijke provinciën te gaan om daar polderwerk te verrichten. De toestand werd echter beter, toen vele spoorwegen werden aangelegd, waarbij talrijke personen werk vonden en niet minder door de oprichting van de suikerfabriek van de firma Heere en Cie te Statendam (1867), in 1876 door een tweede gevolgd: Van Campenhout en Cie. Als nieuwe industrieën verschenen in 1886 de kuiperij van Simons en in 1893 de margarine-fabriek van de firma Verschure, die weldra een hoge vlucht nam, wat van groot belang was, ook omdat in 1902 de suikerfabriek van Van Campenhout verdween.

In het begin dezer eeuw trokken weer velen tijdelijk weg, nu vooral naar Duitsland om aldaar aan kanalen en havenwerken, in fabrieken en mijnen werkzaam te zijn. Deze uittocht eindigde in 1914; de meesten kwamen toen terug en vonden werk bij het graven van het Wilhelmina-kanaal en elders. Door de komst van dit kanaal, dat in deze gemeente een tak uitzendt naar Breda (het z.g. Mark-kanaal), breidde de industrie zich uit. De voornaamste industrieën zijn: die van houtwol, kisten en kratten, finer en triplex, beton, suikerwerken en koek, carton, textiel, zeemleder, handschoenen, tabak en sigaren, gietijzer, beelden en plaquettes, biljarts, schoenen. Van de oude leerlooierijen en pottenbakkerijen is bijna niets meer over. Na de oorlog werd ook in deze gemeente geijverd, nog meer industrieën te verkrijgen. Een terrein van 40 ha oppervlakte, grenzend aan het ka-



naal, werd aangekocht; hier zullen binnen enkele jaren verschillende bedrijven worden gevestigd (afdelingen van Lips uit Dordrecht; van Van Haren's schoenfabrieken uit Waalwijk; voorts fabrieken van textiel, ijzeren ramen en een conservenbedrijf).

Oosterhout is rijk aan natuurschoon, vooral de Seterse bergen en de Vrachelse heide zijn in dit opzicht vermaard. De boswachterij Dorst verzorgt honderden hectaren bos, zandverstuivingen en heidevelden. In verband hiermede is er een groeiend toerisme, dat nog bevorderd wordt door twee prachtige natuurbaden: „De Warande” bij Oosterhout en „Sureae” onder Dorst.

De gemeente is nog in andere opzichten merkwaardig. Allereerst bevindt zich hier het aloude Norbertinessen-klooster St. Catharina-dal, het enige, dat in Nederland overbleef. Het werd in 1269 te Vroenhout onder de parochie van Wouw (zie pag. 109) gesticht. In 1288 kwam bij een overstroming, die grote delen van de Nederlanden teisterde, de St. Aagtenvloed, het klooster onder water staan. De Heer van Breda nam de zusters op; even buiten de stad Breda werd een klooster gebouwd, dat later bij de uitbreiding der vesting in de stad kwam liggen. Het werd zeer door de Nassau-vorsten begunstigd en ook later onder de Oranje's bleef deze bescherming bestaan. Daarom werd het wel „het klooster van Nassau” genoemd. Toen Frederik Hendrik besloot in Breda een Illustre school en college op te richten en daartoe geschikte gebouwen nodig had, kwam hij met de proost overeen, dat deze het klooster daartoe zou afstaan op voorwaarde, dat het naar Oosterhout zou worden overgebracht. De zusters kochten hier het slot „De Blauwe Kamer”, dat in 1647 werd betrokken. Nog steeds verblijven ze hier; bij het slot werd een nieuw klooster gebouwd. Wanneer men langs het hoge poortgebouw binnentreedt, staat men voor het 16e-eeuwse jacht-slot, thans woning van de proost. Rechts bevindt zich de kloosterkerk, terwijl aan beide zijde van en achter de proostdij de kloostergebouwen liggen. In het midden van de vorige eeuw stichtte St. Catharinadal een filiaal te Neerpelt in België, terwijl in 1931 een klooster in Brazilië (Petropolis) werd opgericht.

Voorts heeft Oosterhout twee abdijen. Toen in 1901 de Franse anti-religieuze wetten vele kloosterlingen noopten in den vreemde een verblijfplaats te zoeken, namen de Benedictinessen van de Congregatie van Solesmes uit het klooster Wisques de wijk naar Oosterhout, in 1907 gevolgd door de Benedictijnen. Na de eerste wereldoorlog





Oude kerk van Oosterhout



Nieuwe kerk van Waalwijk.



konden de Benedictinessen weer naar Frankrijk terug, maar eerst werd te Oosterhout een priorij gesticht (1919), die in 1924 tot abdij werd verheven (O.L. Vrouwe-abdij). De Sint Paulus-abdij van de Benedictijnen werd in 1928 als zelfstandige abdij erkend. De gebouwen werden ontworpen door de Benedictijn Dom Bellot. Van deze abdijen gaat tot in wijde omtrek een diepe beschavende invloed uit: beide zijn middelpunten van Benedictijns leven (liturgie, Gregoriaanse zang). Van Oosterhout uit ontstond de abdij van Egmond, die haar eeuwenlang onderbroken leven weer ging voortzetten. De statie der Jezuïeten, die zich in 1858 te Oosterhout vestigden, werd in 1920 door het bisdom Breda overgenomen.

De 15e-eeuwse Grote Kerk met haar fraaie monumentale toren (zonder spits) werd in 1880 gerestaureerd en vergroot door dr. Cuypers. Van het Huis te Strijen, door Willem van Strijen in 1290 gebouwd is nog een ruïne over: de Slotbosse toren. Hier dichtbij, aan de oostzijde van de Donge, stichtte de Heer van Duivenvoorde in 1333 een Karthuizersklooster, dat in de reformatietijd werd afgebrand. De „Slotjes” is een fraai wandeloord met Huize Limburg, het Beverenslotje en het kasteel Brakenstein. Er waren in Oosterhout veel slotjes, wat wijst op het bestaan van veel riddergeslachten, die hier leefden. Een van de slotjes werd door architect De Hoog in een sierlijk kasteel-raadhuis veranderd.

De Heuvel met zijn lindebomen en oude herenhuizen is een der schoonste pleinen van Noord-Brabant. Ook Den Hout bezit nog een merkwaardige „heuvel”. Aan de Leijshoek stond vroeger het hôtel „Hildebrand”, waarin op 24 Mei 1807 Anna Cornelia van der Maade ('t Mooie Keetje uit de Camera Obscura) werd geboren. In Oosterhout bestaat een oude zangcultuur, die wordt voortgezet door de zangvereniging „Aurora” en de „Oosterhoutse Nachtegalen”. Den Hout is een bedevaartsplaats ter ere van de H. Cornelis, Dorst van de H. Marcoen (Marculphus).

In 1754 werd in Den Hout *Adrianus van Dongen* geboren, die na kapelaan en pastoor in Breda te zijn geweest, in 1803 apostolisch vicaris over het Nederlands gedeelte van het opgeheven bisdom Antwerpen werd. In 1817 vestigde hij zich op het buitengoed Boven-donk onder Hoeven, dat toen als seminarie in gebruik werd genomen. Vicaris Van Dongen kan de grondlegger van het bisdom Breda worden genoemd.

Met de gemeente *Dongen* (11), bestaande uit de kerkdorpen Don-

gen (2 parochies) en Klein-Dongen, tussen Oosterhout en Tilburg aan het Wilhelmina-kanaal gelegen, komen we midden in het Noordbrabantse schoendistrict. Reeds in de vorige eeuw waren hier een aantal kleine leerlooierijen en schoenmakerijen, die aan dit dorp enige welstand gaven, naast landbouw en veeteelt als hoofdbestaansmiddelen. Op het einde van de 19e eeuw kwam ook hier het machinaal bedrijf op; de leer- en schoenfabrieken gingen aan honderden arbeiders werk verschaffen. Daarnaast vindt men er enige haarwasserijen, een looi-extractfabriek, een lijm- en zeemlederfabriek.

De gemeente Dongen maakt door haar uitgebreide industrie een welvarende indruk. De oude kerk, weleer aan de H. Laurentius toegewijd, werd in 1644 aan de katholieken ontnomen; ze werd zeer verdienstelijk gerestaureerd. In de moderne en weidse koepelkerk bevinden zich fraaie muurschilderingen van Joan Collette. Dongen wordt door uitgestrekte dennenbossen en heidevelden omgeven, rijk aan natuurschoon zijn vooral „de Duiventoren” en „de Woeste Zee”, een schilderachtige duingroep.

De Congregatie der Zusters Franciscanessen Penitenten-Recolletinen van de Reforme van Limburg heeft in Dongen haar moederhuis. Na de suppressie van de Penitenten en Augustinessen te Leuven in 1796 trokken enige dier zusters naar Nederland (1798) om hier het kloosterlijk leven voort te zetten. Geholpen door de Capucijnen kwamen zij via Bokhoven, Besoyen en Waalwijk naar Dongen (1801), waar zij de grondslag legden van het moederhuis en het pensionaat voor Jongejuffrouwen, de vermaarde „Fransche Kostschool”, waarmee de zusters onmiddellijk begonnen. Vele en ernstige moeilijkheden ontstonden met de regering. Toen Dongen meer dan 20 leden had, kwam met goedvinden van Mgr. J. van Hooydonk een nieuwe stichting te Etten tot stand, die tot een zelfstandige congregatie werd verklaard. Van hieruit werd het eerste succursaal te Roosendaal in 1837 opgericht, dat ook zelfstandig werd. Hetzelfde gebeurde met een succursaal te Oudenbosch van de Roosendaalse zusters, dat in 1837 werd opgericht en zelfstandig werd in 1838. Dongen legde zich steeds meer toe op de stichting van lagere scholen voor meisjes. In 1891 begonnen aan het moederhuis de normaallessen voor opleiding van onderwijzeressen, die reeds in 1893 in een kweekschool werden omgezet. Ook de missie werd niet vergeten: in 1923 vingen de zusters van Dongen hun werkzaamheden te Medan op Sumatra's Oostkust aan.



Voorts bevindt zich in Dongen het Nederlands provinciaal van de Congregatie der Broeders van Onze Lieve Vrouw van Lourdes, in 1830 door de onderpastoor van Ronse (België) Stephanus Modestus Glorieux gesticht en in 1887 naar Oostacker bij Gent overgeplaatst. In 1910 ontstond een zelfstandige Nederlandse provincie met het Dongense klooster „Overdonk” als provinciaal huis. De broeders bedienen reeds vanaf 1843 het R.K. Weeshuis te Delft en vanaf 1846 dat van Den Haag. Daarna volgde Reinier van Arckel in Den Bosch en Voorburg in Vught, beide krankzinnigengestichten; ook verzorgen zij verwaarloosden en ouden van dagen in het St. Josephshuis te Den Bosch. Ook de psychiatrische inrichting St. Willibrordus te Heiloo, opgericht in 1929, staat onder hun leiding, terwijl Huize Overdonk als sanatorium in Dongen bestaat vanaf 1892. Het lager onderwijs werd eveneens aangepakt: in vele parochies werken de Dongense broeders. De St. Gerardus Majella-kweekschool, als normaalschool in 1900 begonnen en in 1920 in een kweekschool omgezet, levert het nodige personeel. Het missiewerk begon in 1926 met een weeshuis en scholen in Buitenzorg.

Midden tussen Breda en Tilburg ligt de gemeente *Gilze en Rijen* (10), waartoe vier kerkdorpen behoren, nl. Gilze, Rijen, Hulten en Molenschot. Ook hier is de leer- en schoenindustrie van grote betekenis: in Rijen meestal leer-, in Gilze meer schoenindustrie. Daarnaast zijn er steenfabrieken en de N.V. Ericsson telefoonfabrieken gevestigd. Het militair oefenkamp aan de straatweg Breda-Tilburg ontstond in de status-quo-tijd (1830-'39). Hier ligt een vliegveld, dat tijdens de oorlog enorm werd uitgebreid; het is thans met de tijdens de oorlog gebouwde Duitse nederzetting in het Prinsenbos in gebruik bij de Nederlandse Luchtstrijdkrachten en de Rijksluchtvaartschool.

Gilze is een zeer oud dorp: reeds in 992 wordt het genoemd in de stichtingsbrief van de abdij van Thorn (Limburg), waarbij Hilsondis, gravin van Strijen, deze abdij grondvestte. Vele goederen en rechten in het Land van Strijen werden haar geschonken, o.a. in Gilze, Baarle, Sprundel, Etten, Ginneken en Alphen.

Tengevolge van de oorlog is het in 1938-'39 onder architectuur van Ir. Alph. Siebers gereedgekomen gemeentehuis te Gilze verwoest. De kerk van Hulten werd totaal vernield, terwijl die van Gilze voor een groot deel verloren ging, ook de zeer oude toren.

De gemeente *Alphen en Riel* (4), bestaande uit de twee gelijknamige kerkdorpen, op  $7\frac{1}{2}$  km van elkaar gelegen, heeft naast landbouw en veeteelt ook industrie. In Alphen zijn twee schoenfabrieken, een lederwarenfabriek en drie looierijen; in Riel twee looierijen en een bontwerkenfabriek.

Gelegen op de Schelde-Maasrug is ook in Alphen de bewoning zeer oud. dr. van Giffen legde de z.g. Keutelberg bloot, een grafheuvel van omstreeks 2500 jaar vóór Christus, waarin een doods-kist werd gevonden. Vlakbij bevindt zich een urnenveld, met urnen uit dezelfde tijd afkomstig. De mening is uitgesproken, dat de doods-kist duidt op de begraafplaats van een aanzienlijk heer, mogelijk van Alf, de stichter van Alphen. Namen van akkers in de buurt duiden hierop. Onder leiding van de Alphense herder, pastoor Binck, leeft de heemkunde-gedachte in dit dorp sterk en bereikte er verrassende resultaten. De heemkunde-beweging in Brabant heeft hier een van haar kernen.

Ook jongere grafheuvels worden in deze gemeente aangetroffen. Bovendien werden Romeinse- en Frankische overblijfselen opgespoord. Reeds in 712 wordt van de nederzetting Alphen gewag gemaakt: in genoemd jaar schonk de edelman Engelbrecht haar aan St. Willibrord, die het dorp in 726 bij uiterste wilsbeschikking aan de abdij van Echternach vermaakte. In 1175 werd het overgedragen aan de abdij van Tongerlo, later aan de Heren van Breda. In het gehucht Ter Oever ligt de landhoeve Ter Brake, vroeger de hofstad der Tempeliers, die hiermede omstreeks het jaar 1100 door Hendrik II van Breda werden begiftigd. Na de ontbinding dezer ridderorde in 1312 kwam de hofstad aan de Maltezer-orde, die er een commanderij inrichtte met een kapel, toegewijd aan de H. Joannes de Doper. Omstreeks 1840 is deze kapel afgebroken. Tot 1833 werd de parochie Alphen door de Witheren van Tongerlo bediend.

Het dorp Alphen is zwaar gehavend uit de oorlog gekomen; aan de kerk werd zoveel schade toegebracht, dat zij geheel moest worden afgebroken. De daarbij staande monumentale toren, die ressorteert onder monumentenzorg, werd tevens zeer ernstig beschadigd.

De nagenoeg uitsluitend agrarische gemeente *Chaam* (3) heeft een mooie, oude, nu protestantse kerk, uit de 13e eeuw daterend, met een monumentale toren, naar men zegt opgetrokken uit de opbrengsten der bedevaarten van de H. Antonius, die hier werd vereerd. Ook deze toren viel aan de oorlog ten offer. Vóór de reformatie werd de



parochie door Tongerlo bediend, ook in de protestantse tijd. Pas in 1834 hield de zielzorg van de Norbertijnen op. Op Chaam's grondgebied ligt het prachtige Prinsbos, een eldorado voor de toerist. Het Staatsbosbeheer, houtvesterij Breda, verzorgt ook dit bos.

De laatste Baronie-gemeente is *Baarle-Nassau* (4). Deze plaats, op een zacht glooiende hoogte gelegen, behoort blijkens oudheidkundige vondsten (Deverel, Halstatt en La Tène) tot die gemeenten, wier bewoning teruggaat tot vóór de Romeinse tijd. Baarle wordt genoemd in de Codex Laurishamensis (814) en in de stichtingsbrief van de abdij van Thorn (992). Omstreeks 1200 sloten hertog Hendrik I van Brabant en Godfried van Schoten, heer van Breda, een contract, waarbij Baarle werd gesplitst in Baarle-onder-de-Hertog en Baarle-onder-Breda, d.i. Nassau. Na vele grenswisselingen bevinden zich nu binnen de gemeente Baarle-Nassau, die ook het kerkdorp Ulicoten, het ambtelijk Baarle-Nassau-grens en het in België inspringende gehucht Castelré bevat, een dertigtal enclaves, die te zamen de Belgische gemeente Baarle-Hertog vormen.

Kerkelijk waren Nassau en Hertog meestal één: de oude Sint Rémi-gius-kerk te Baarle-Hertog, in 1944 totaal verwoest, was vóór 1860 tevens parochiekerk der Nassauers. De oude Nassause Sint Salvator-kerk op Nijhoven was vanaf 1648 in handen van de hervormden, die hier geen gelovigen hadden. Ondanks vele moeilijkheden kon de parochiekerk te Hertog steeds door de katholieken worden gebruikt. De katholieken van Ulicoten moesten lange tijd naar Meerle (Zuidelijke Nederlanden) om er hun godsdienst uit te oefenen. Het beroemde houten beeld van Sint Bernardus, het doel van vele pelgrims, werd in 1648 naar Baarle overgebracht, maar spoedig haalden het de bewoners van Ulicoten terug. Behalve Ulicoten, een parochie sinds 1803, heeft Baarle-Nassau sedert 1860 zijn eigen parochie-kerk. In 1944 werd de kerk van Ulicoten geheel, die van Baarle-Nassau voor een groot deel verwoest. Thans is er nog een hulpkerk te Baarle-Nassau-Grens, terwijl de inwoners van Castelré tot de Belgische parochie Minderhout behoren.

Looveren-Baarle heeft een eigen verleden: het was vanouds de zetel van de soevereine Thornse goederen. De abdis had er een versterkt huis en een rechtbank; beide bleven tot 1795 bestaan. Tijdens de hervorming werd op Looveren de kapel van Onze Lieve Vrouw van Loreto gesticht (1663); in de 18e eeuw werd deze verbonden met het klooster Catharinenberg van de zusters Tertiarissen van Sint

Franciscus, van Oisterwijk naar hier gevlucht. Klooster en kapel bleven tot 1783 bestaan; in dit jaar werden ze door keizer Jozef II opgeheven.

Baarle-Nassau heeft nu de volgende kloosters: het opleidingshuis voor de broeder-missionarissen van de Congregatie van de H. Geest; het klooster St. Jean Baptist de la Salle met juvenaat en kweekschool St. Irenaeus van de Broeders der Christelijke scholen (de congregatie werd in 1680 door de H. Jean Baptist de la Salle in Reims gesticht); de St. Franciscus-stichting of Hooghuis van de Broeders Franciscanen-Tertiarissen (een Duitse stichting van 1862) voor geesteszieken; twee kloosters der Dominicanessen van Voorschoten. De oorlog heeft in de gemeente Baarle-Nassau veel schade aangericht.

Literatuur: *Th. E. van Goor*, Beschrijving der Stadt en Lande van Breda enz. (1744); Het Breda-nummer van *Natura* (Jrg. 1928); Het West-Brabant-nummer van het tijdschrift „Ons Nederland” (Jrg. 1932); *L. van Vuuren*, Rapport sociaal-economische structuur van West-Brabant (1938) — Princenhage (1932); Gedenkboek bij het 100-jarig bestaan van de congregatie der recollectinen-penitenten Withof Etten. 1820-1920 (1920); Gids voor de gemeente Teteringen (1936); *L. Merkelbach van Enkhuizen en A. Hallema*, Geschiedenis der gemeente Ginneken en Bavel (1941); *H. van der Hoeven*, Bijdragen tot de kennis der geschiedenis van Zundert en Wernhout (1920); *J. W. A. Gommers*, Beschrijving van Rijsbergen (1909); *Jos. Frencken*, Gids voor Oosterhout (1925); *Aug. C. J. Commissaris*, St. Catharinadal. Schets ener geschiedenis van het oudste klooster in Nederland (1947); *Pater Gerlach*, Geschiedenis der Penitenten-Recollectinen van Dongen (1940); *W. J. C. Binck*, Omzwervingen in de Alphensche prae-historie (1943); *J. P. H. van den Broek*, Bijdragen tot de geschiedenis van Baerle (1947).



## BIESBOSCH, LAND VAN ALTENA EN HEUSDEN, DE LANGSTRAAT

**D**it uitgestrekte landschap houdt nog steeds in al zijn kenmerken de beruchte St. Elisabethsvloed van 18 November 1421 in herinnering, toen door een storm uit het westen, gepaard gaande met hoog opperwater der rivieren, de Grote- of Zuidhollandse Waard werd vernield. In het voorjaar van 1422 was een verlies van 50.000 ha te betreuren; 64 dorpen waren verdwenen; meer dan 10.000 inwoners verdronken. In de eerste periode na de ramp breidde zich de immense watervlakte nog uit: tot Heusden in het oosten, Werkendam in het noorden, Oosterhout in het zuiden en het Land van Putten in het westen. De twee oude Hollandse steden Dordrecht en Geertruidenberg waren door een zee van meer dan tien uur gaans lengte en meer dan twee uur breedte van elkaar gescheiden.

Reeds spoedig begonnen de inpolderingen: het eerst werd een waterkerende dijk in de Langstraatudorpen, die tot en met Vlijmen waren overstroomd, opgeworpen. In 1465 was deze voltooid: hij lag één km verder naar het zuiden dan de oorspronkelijke. Toen was ook reeds het Land van Altena in het westen beschermd door een dijk vanaf Woudrichem over Werkendam, Almkerk en Dussen naar Drongelen. Een grote overwinning op de Biesbosch vond hier in 1640 plaats door de aanleg van de dijk Werkendam, Nieuwendijk, Vierbannen, Hank, Dussen, nu nog de grens van het Land van Altena met de Biesbosch. In deze tijd werd ook de grote zeedijk van de Emilia-polder opgeworpen, die nog steeds de hoofdwaterkering vanaf Hooge Zwaluwe tot Geertruidenberg vormt. Reeds enkele jaren later sloot men hierbij de Nieuwe Zwaluwsche polder aan.

In de 16e en 17e eeuw werd een nieuwe dijk in de Hoeksche Waard gelegd; rond Dordrecht, eeuwenlang op een klein eiland gelegen, kwam het pas in de eerste helft van de 17e eeuw tot belangrijke inpolderingen, die met het indijken van de Alloypolder (1652) en de Wieldrechtsche polder (1659) werden besloten. Dit gebied werd in latere eeuwen aanzienlijk uitgebreid met als laatste landaanwinning de indijking van de Nieuwe Biesboschpolder. Zo ontstond het

tegenwoordige eiland van Dordrecht. De grens in de Biesbosch tussen Zuid-Holland en Noord-Brabant wordt gevormd door de Nieuwe Merwede, in de tweede helft van de vorige eeuw gegraven ter ontlasting van de hoofdrievieren. Deze rivier wordt begeleid door een bandijk, welke werd aangelegd vanaf Werkendam tot aan de Deeneplaat, tegenover Lage Zwaluwe.

Een gebied van ongeveer 14250 ha, de Biesbosch, bleef over, waar killen zich grillig kronkelen tussen schorren en droogvallend land. Zijn naam dankt de Biesbosch aan de met biezen bezette eilandjes, die alleen nog in het zuidwesten voorkomen. Door de biezen wordt de aanslibbing bevorderd en kan men geleidelijk tot rietaanplant overgaan. In het dan volgend stadium legt men er een lage kade omheen en begint de griendcultuur. Eindelijk wordt het wei- of bouwland. Deze ontwikkelingsvormen komen momenteel alle in de Biesbosch voor.

De Brabantse Biesbosch ter grootte van 10.000 ha kan economisch in drie landschappen worden verdeeld. Allereerst het noorden, grotendeels tot de gemeente Werkendam behorend, waar de landbouw overheerst. Er bestaat uitsluitend grootgrondbezit, vooral in handen van het staats- en kroondomein. De verspreidstaande boerderijen zijn op hoogten gelegen of tegen de kaden aan gebouwd. Het domein legde vele wegen aan: zij lopen vanaf de bandijk de Biesbosch in. Een veer onderhoudt de verbinding met de Kop van het Land, op het Eiland van Dordrecht gelegen. Het zuidoosten, tussen Spijkerboor en Bakkerskil en het Land van Altena, bestaat hoofdzakelijk uit laag, omkaad grasland, dat de boeren uit Altena en vooral van de Brabantse zandgronden huren als hooiland en voor het houden van jong vee. Het zuidwestelijk deel is het jongst, zodat de riet- en griendcultuur er sterk overheerst; de weinige, zeer geïsoleerde polders behoren grotendeels tot de gemeente Made.

Eenmaal werd in het Biesboschdistrict een hoogst belangrijke zalm- en steurvisserij uitgeoefend: op het einde van de 17e eeuw werden er in een jaar ong. 40.000 zalmen en 9000 steuren verkocht. Vooral Hank was toen een specifiek vissersdorp. In de periode van de biescultuur kwamen er veel eendenkooien voor: de biezenplanters en kooikers woonden er in hun aken. De riet- en griendlanden kennen ook geen vaste bewoners: de arbeiders vertoeven de gehele week in keten; 's Zaterdags trekken ze naar huis. De eerste vaste bewoners waren de oprichters van de grasvelden. Omstreeks 1880 wer-



den ze gevolgd door de landbouwers. De arbeidskrachten komen voornamelijk van de plaatsen er om heen, terwijl de grondbezitters allen buiten de Biesbosch wonen. Tengevolge van de ongunstige verkeersmogelijkheden en de slechte waterstaatkundige toestand stagneert de immigratie: het aantal bewoners bedraagt slechts ongeveer 600, wat een bevolkingsdichtheid betekent van nauwelijks 7. In 't noordelijk deel bedraagt dit cijfer 11, in het zuiden niet meer dan 3. Nog om een andere reden moest hier worden ingegrepen. Sedert 1904, het jaar, waarin de Bergsche Maas werd geopend, komt het Maaswater in het zuidelijk deel van de Biesbosch en beïnvloedt dit de afwatering van alle gebieden rondom de Amer. Ondanks grote wijzigingen als gevolg daarvan: vorming van op- en aanwassen, bekadingen, bedijkingen e.d., werd er gedurende ruim twee en een halve eeuw geen verandering gebracht in de hoofdwaterkeringen. Een aanzienlijk gebied werd aan de waterberging onttrokken, zodat de waterstaatkundige toestand geleidelijk kritiek werd. Gelukkig ging men het probleem in groot verband bezien, nadat men tot het inzicht was gekomen, dat iedere nieuwe bedijking het gevaar voor het gehele gebied verhoogde. Vele plannen werden opgesteld en bestudeerd; in Juli 1940 besloot de regering tot bedijking van de Brabantse Biesbosch, gepaard gaande met de bevrijding der gebieden van Donge en Oude Maasje van wateroverlast. Door de oorlog bleven echter deze plannen voorlopig onuitgevoerd. In de laatste oorlogswinter leed ook dit gebied veel: een groot deel van de boerderijen werd sterk gehavend, terwijl nagenoeg al het vee werd weggevoerd.

De Biesbosch zal worden ingepolderd door een dijk langs de noordzijde van de Bergsche Maas en Amer tot aan de bandijk langs de Nieuwe Merwede. Een waterlozing zal worden aangebracht ter plaatse van het Gat van de Visschen, waar ook een gemaal zal worden gebouwd met een capaciteit om het grondwaterpeil op 1 m beneden N.A.P. te houden. Het gemis van de waterbergingsruimte in de Biesbosch brengt voor de benedenrivieren grote gevolgen mede: hun dijken zullen aanzienlijk moeten worden verzwakt en verhoogd. Als de Biesbosch volledig bedijkt zal zijn en de Bergsche Maas en Amer door zware dijken beteugeld, zodat de buitenpolders aan het cultuurland kunnen worden toegevoegd, zal de bevolkingsdichtheid vlug toenemen en het vruchtbare, nu nog in vele delen verlaten gebied, tot een belangrijk agrarisch landschap uitgroeien. Dan is ook

de tijd gekomen het verkeer te verbeteren en houdt dit oude waterland op verkeersobstakel te zijn tussen Zuid-Holland en Oost-Brabant: de grote verkeersweg Kop van 't Land-Keizersveer, dus de verbinding van Rotterdam via Dordrecht naar 's Hertogenbosch kan dan tot stand worden gebracht.

Bezuiden de Amer ligt het waterschap „de Amerkant”, dat het land binnen en buiten de hoofdwaterkering omvat: binnen de dijk liggen de Nieuwe Zwaluwsche polder en het grootste deel van de Emiliapolder, buitendijks strekken zich griend- en rietlanden uit en veel grasland, dat ondanks de lage kade voor een aanzienlijk deel gescheurd werd. Het plan is een dijk langs de Amer aan te leggen met behoud van open havens voor Lage- en Hooge Zwaluwe en Drimmelen. Daardoor zal circa 700 ha land watervrij worden, wat een aanzienlijke vergroting van de cultuurbodem betekent en de weg opent voor de vestiging van meerdere nederzettingen.

Het waterschap „De Beneden Donge” sluit hierbij aan. De Dongepolders hebben veel wateroverlast, immers de Donge is een open rivier, waarop tot 's Gravenmoer de getijden merkbaar zijn. Daarenboven zijn de polders slechts van kaden voorzien. Vroeger waterden ze door sluizen af, maar omdat bij het graven van de Bergsche Maas verhoging van de waterstanden werd voorzien, schonk het Rijk hun een elektrische bemaling. Niettemin kent het gehele gebied vaak inundaties. Om dit te voorkomen, zal de Donge worden afgesloten. Ook hier zullen daardoor aanzienlijke landstreken voor de vluggroeiende Noordbrabantse bevolking beschikbaar komen, terwijl de drukke verkeersweg Breda-Keizersveer-Gorkum permanent water-vrij zal zijn.

Ten zuiden van de Bergsche Maas strekt zich tot het Drongelens kanaal het waterschap „Het Zuiderafwateringskanaal” uit, verdeeld in de Buiten- en Binnenpolders van de Langstraat, door de Langstraatse bandijk van elkaar gescheiden. De buitenpolders, door kaden van de Bergsche Maas afgesloten, wateren op het open Oude Maasje af. Men verhoogde de kaden, steeds meer land werd gescheurd, maar de inundaties hielden niet op. Daardoor trad een onhoudbare toestand in, welke men wil opheffen door de afsluiting van het Oude Maasje. Honderden ha vruchtbaar land kunnen dan tot grotere productiviteit worden gebracht. De meeste binnenpolders wateren door sluizen in de Langstraatse bandijk op de havens van de Langstraasdorpen af; deze voeren het water naar het Oude Maasje. Om ook



bij hoge standen van het buitenwater de afwatering te verzekeren werd in verband met de aanleg der nieuwe rivier het Zuiderafwateringskanaal gegraven.

Vroeger waren de Landen van Heusden en Altena binnen één dijk-ring gelegen; sedert de totstandkoming van de Bergsche Maas (1904) werden ze in twee delen gescheiden. Het afgesneden zuidelijk deel van het Land van Heusden loost op de boezem van het Oude Maasje en deze op het open deel van dit riviertje. Het overige deel van de Landen van Heusden en Altena met de bedijkingen in het westen is geheel in polders verdeeld, die hun overtollig water op de Bergsche Maas, de Bakkers-, Bleeke- en Oostkil brengen en vandaar op de Amer. Het zuidelijk deel vanaf Heusden tot Keizersveer loost op de boezem van het Noorderafwateringskanaal.

In dit landschap wonen veel protestanten: in de Landen van Heusden en Altena liggen plaatsen, waar de gehele bevolking tot de protestantse godsdienst behoort. Vanaf de Dieze tot aan Klundert behoorde het gebied tot het gewest Holland, waar de katholieke reformatie niet kon doordringen en zeer velen tot de nieuwe leer overgingen. Even grillig als de staatkundige grens tussen Brabant en Holland in de Langstraat eenmaal liep, even afwisselend is hier nog steeds de godsdienstverdeling: terwijl Drunen en Waalwijk hoofdzakelijk katholiek zijn, is Besoyen, voortaan een deel van de gemeente Waalwijk en ook Sprang grotendeels protestant. Vaak redde een standvastige pastoor de gehele parochie: de abdijen van Berne en Tongerlo zonden de meest beproefde Witheren naar deze streken om er het geloof te handhaven.

Economisch bestaat het gebied uit twee landschappen: ten noorden van de Bergsche Maas liggen hoofdzakelijk agrarische-, ten zuiden ervan industriële gemeenten. In dit opzicht sluiten de Biesbosch, het Land van Altena en het noordelijk deel van het Land van Heusden bij de aangrenzende waarden van Holland en Gelderland aan, terwijl de gebieden ten zuiden van de Amer en de Bergsche Maas eenzelfde economische opbouw vertonen als het industriële Noord-Brabant.

Aan de Nieuwe Merwede ligt de gemeente *Werkendam* (4), die zich ook over het noordelijk deel van de Biesbosch uitstrekt; in dit gebied wonen circa 500 mensen. Weleer was in het aloude dorp Werkendam veel scheepvaart en visserij: van hieruit trok men ter

haring- en walvisvangst. Nu is er naast landbouw en veeteelt, hoepel- en manden-industrie, terwijl de aannemers met hun bekwame werkkrachten op het gebied van waterwerken een wereldnaam hebben. In deze gemeente werd in het laatste kwart van de vorige eeuw een beetwortelsuikerfabriek opgericht, waar in 1900 in campagne-tijd niet minder dan 350 personen werkten. In 1918 staakte deze fabriek echter haar werkzaamheden.

Werkendam met de noordelijke Biesbosch is een ideaal land voor watertoerisme. Gedurende de bezetting van ons land was het niet minder een ideaal oord voor hen, die daadwerkelijk aan het ondergronds verzet deelnamen. Slechts zij, die volledig bekend zijn met de terreingesteldheid in de Biesbosch, kunnen zich een voorstelling vormen van wat hier onder de ogen van de Duitsers kon gebeuren. Zo presteerden o.a. enige vrijheidsstrijders het in 1944 ongeveer 80 Duitsers gevangen te nemen en ze gedurende enige maanden in schepen gevangen te houden, totdat zij bij de bevrijding van Brabant beneden de Maas aan de Geallieerden konden worden uitgeleverd. Bij het terugtrekken van de Duitsers in April 1945 werd het dorpsbeeld van Werkendam totaal geschonden, door het opzettelijk verwoesten van de hervormde en de gereformeerde kerk met torens, benevens een aantal woningen.

De hierbij aansluitende gemeente *De Werken c.a.* (4), bestaande uit de kerkdorpen De Werken, Sleuwijk en De Kille, heeft ook hoepel- en manden-industrie, terwijl velen des winters in de grienden werken en des zomers als rijswerker in de diverse provincies vertoeven. Uit de gemeenten, aan Maas en Merwede gelegen, trokken steeds velen weg, niet alleen naar Duitsland, maar naar alle delen van de wereld, o.a. Rusland, Argentinië, Indië en China. Bij de vereniging van Maas en Waal strekt zich de gemeente *Woudrichem* (2) uit, welke uit het aloude stadje Woudrichem, hoofdplaats van het Land van Altena en het agrarisch gehucht Oudendijk bestaat. De parochie Woudrichem, bediend door een pater Franciscaan uit Gorkum, omvat door het gering getal katholieken het gehele noordelijk deel van het Land van Altena. In het stadje Woudrichem is sinds oude tijden riviervisserij (zalm) het hoofdmiddel van bestaan. Een fabriek van visconserven houdt met dit bedrijf nauw verband. Woudrichem heeft nog een omwalling met muren, bastions en een ravelijn. De Water- of Gevangendoort dateert uit de 15e eeuw. Het stadje is bekend om zijn fraaie, oude



gevels met vele merkwaardige gevelstenen. Tijdens de Gelderse oorlogen in het begin van de 16e eeuw brandde de kerk af, die later in gothische stijl werd hersteld. Gedurende het beleg van 1574 had ze weer veel te lijden, terwijl de ranke spits van de sierlijke toren toen weggeschoten schijnt te zijn. Weleer bezat Woudrichem een Kruisbroeders- en een Dominicanessenklooster. Tijdens de godsdiensttroebelen werden deze kloosters verwoest; de paters en zusters vluchtten binnen Den Bosch. Na de hervorming was het getal overgebleven katholieken zeer gering. Eerst in 1836 ontstond weer een parochie: pastoor B. J. van Miert uit Den Bosch bracht door het inzamelen van aalmoezen, kerk en pastorie in deze diaspora tot stand.

Langs de Afgedamde Maas liggen een vijftal kleine gemeenten, nl. *Rijswijk* ( $\frac{3}{4}$ ), *Giesen* ( $\frac{1}{2}$ ), *Andel* (1), *Veen* (1) en *Wijk en Aalburg* (3); allen leven voor een groot deel van de landbouw, waarbij het kleinbedrijf sterk overheerst. In Veen legt zich een deel der bewoners op de handel toe. Veel agrarische producten gaan naar het Brabantse industriegebied. Veen heeft een kleine tuinbouwveiling; de tuinbouw past in de bestaande kleinbedrijven. Wijk en Aalburg zijn bekend door een belangrijke boterhandel.

Als onderdeel van de Maaswerken, waardoor de Maas een nieuwe monding kreeg (1904), werd onder Andel een dam aangelegd, waarin zich een schutsluis bevindt ten behoeve van de scheepvaart naar en van het Rotterdamse industriegebied. Voortaan wordt het Maasstuk tussen de dam van Andel en die van Well boven Heusden de Afgedamde- of Andelsche Maas genoemd.

De gemeente *Eethen* (3), aan weerszijden van de Verlegde- of Bergsche Maas gelegen, omvat de kerkdorpen Eethen, Drongelen, Genderen, Meeuwen, Heesbeen, Doeveren en Babiloniënbroek. Door de oorlogshandelingen leed deze gemeente zwaar: het gehele noordelijk deel der provincie, oorlogsfront in de winter 1944-'45, had alle ellende er van te dragen: evacuatie, plundering, verwoesting, inundatie. Het derde deel van de gebouwen werd totaal verwoest; hieronder de zes oude dorpskerkjes, die een sieraad van het landschap waren. Ook Eethen is een agrarische gemeente; naast veel kleine bedrijven treft men er ook grotere aan. De vlasserijen, die vroeger een zekere betekenis hadden, zijn vrijwel verdwenen. De fruitteelt heeft zich hier de laatste 25 jaar gevestigd; reeds zijn ong. 200 ha met boomgaarden bezet.

In het centrum van het Land van Altena ligt *Almkerk* (4) aan het boezemwater de Alm, die in de Bleekerskil overgaat. Tot deze gemeente behoren de kerkdorpen: Almkerk, Nieuwendijk, Uitwijk en Waardhuizen. Het kerndorp is Almkerk; de fraaie oude toren werd eind April 1945 door de Duitsers opgeblazen, waarbij ook de oude kerk zo goed als geheel vernield werd. Alleen het koor staat nog overeind. Uitwijk is zeer idyllisch gelegen en is een fraai dorp met een oude kerk en prachtige toren. De hoofdmiddelen van bestaan zijn landbouw, veeteelt en tuinderij; daarnaast is er een flinke zuivelfabriek, een pluimvee- broodfabriek en wat kleine industrie; sigarenmakerijen, meubelmakerij, reparatie-werkplaats voor landbouwmachines en automobielen.

Een der grootste gemeenten in het Land van Altena is *Dussen* (4), waar in tegenstelling met de andere gemeenten van dit landschap de bevolking overwegend katholiek is. Uitgestrekte, moeilijk toegankelijke polders van de Biesbosch behoren er toe. Aan de dijk, die het Land van Altena van de Biesbosch scheidt, ligt het kerkdorp Maria-polder, gewoonlijk Hank genoemd. In 1863 ontstond deze parochie als dochterkerk van Dussen. Tijdens de oorlog werd de grote, ruime kerk met hoge toren, in 1923 door architect Groenendael gebouwd, zeer zwaar beschadigd.

Dussen heeft klompenmakerijen, terwijl ten noorden van Keizersveer een grote papierfabriek „De Maasmond” stond, door de oorlog verwoest. Vermoedelijk zal zij niet meer worden opgebouwd. De fraaie kerk van Dussen werd in de oorlogswinter 1944-'45 heftig door de Engelsen beschoten. Mogelijk zou zij te herstellen zijn geweest, als niet op 23 Mei, na de bevrijding, het naastgelegen raadhuis, waarin de Duitsers vermoedelijk explosieve stoffen hadden opgestapeld, in de lucht was gevlogen. Hierdoor werd de kerk zo'n zware slag toegebracht, dat zij moest worden afgebroken. Zodra het aloude kasteel van Dussen zal zijn gerestaureerd, zal het als raadhuis worden ingericht.

Door het westelijk deel van de gemeente loopt de drukke verkeersweg Antwerpen-Breda-Gorkum-Amsterdam met bij Keizersveer de nieuwe brug over de Bergsche Maas, in 1931 voor het verkeer opengesteld en in de oorlogstijd opgeblazen. Deze weg werd door Napoleon gepland en ten dele uitgevoerd; Russische krijgsgevangenen werkten aan het Noordbrabants deel. De naam Keizersveer houdt de initiatiefnemer in herinnering.



Vanaf het Hollandsch Diep tot 's-Hertogenbosch strekken zich vele gemeenten uit, waarin zich de industrie krachtig heeft ontwikkeld, met name in de Langstraat. In de gemeente *Hooge- en Lage Zwaluwe* (5) bevindt zich bij Moerdijk een scheepsbouwbedrijf. Voorts is er veel vlasserij, terwijl hoepel- en klompenmakerijen worden aangetroffen. Ook in de gemeente *Made en Drimmelen* (6) is nijverheid gevestigd; allereerst bevindt er zich een reparatie-inrichting, waar men zich bezighoudt met het plaatsen en repareren van scheepsmotoren. Verder zijn er een groentenzouterij, enige rietmatten-bedrijven, twee confectie-fabrieken, een schoenstikkerij en drie klompenmakerijen. De vlascultuur is beperkt tot in enige verspreide Biesbosch-polders.

Met *Geertruidenberg* (4), aan de Donge gelegen, die in open verbinding met het Hollandsch Diep staat, begint het Langstraatse industrie-gebied. Van 1833 tot 1909 was dit vroeger Hollands stadje met een rijk historisch verleden, garnizoensplaats; daarna leefde de industrie er vlug op. Deze is hier zeer verscheiden: scheepsbouw, conserven, tanks, lijn, castor-olie, houten en stalen meubelen, machines, tegels etc. Voorts is hier de Centrale van de Noordbrabantse Electriciteitsmaatschappij (P.N.E.M.) gevestigd. De door de Duitsers vernielde bruggen en P.N.E.M.gebouwen zijn wederom hersteld.

Geertruidenberg is een typisch stadje, waarvan de oude versterkingen nog voor een deel aanwezig zijn (Bolwerk). De markt met zijn prachtige linden en drie renaissance-pompen wordt beheerst door de St. Gertrudiskerk, voor een deel bij de protestanten in gebruik, met een gothische crypte, waarvan het gewelf ontbreekt, zodat zij met het daarboven oprijzende kerkgedeelte één machtig geheel vormt. In de kerk bevinden zich fraaie zerken en grafmonumenten, o.a. van de schout-bij-nacht Johan Arnold Zoutman. Verdere bezienswaardigheden zijn: enige vroegere kanunniken-woningen van de voormalige kapittelkerk van St. Gertrudis; het raadhuis, daterend van het jaar 1768; de vishal; de in 1946 opgerichte Stedelijke Oudheidkamer en de oude kazerne. In 1336 stichtte Willem van Duivenvoorde het eerste Nederlandse Karthuizersklooster te Raamsdonk; met het in Geertruidenberg in het jaar 1484 gestichte klooster St. Catharinadal verdween het in de hervormingstijd.

De gemeente *Raamsdonk* (8) bestaat uit het kerkdorp Raamsdonk met een uitgesproken landelijk karakter en Raamsdonksveer, een

handels- en industrie-centrum. Naast scheepswerven waren er veel manden- en hoepelmakerijen, ook rietmattenvlechterijen, waarvoor de Biesbosch de grondstof leverde. Thans is hier echter nog slechts één rietmattenvlechterij (fa. Hakkens).

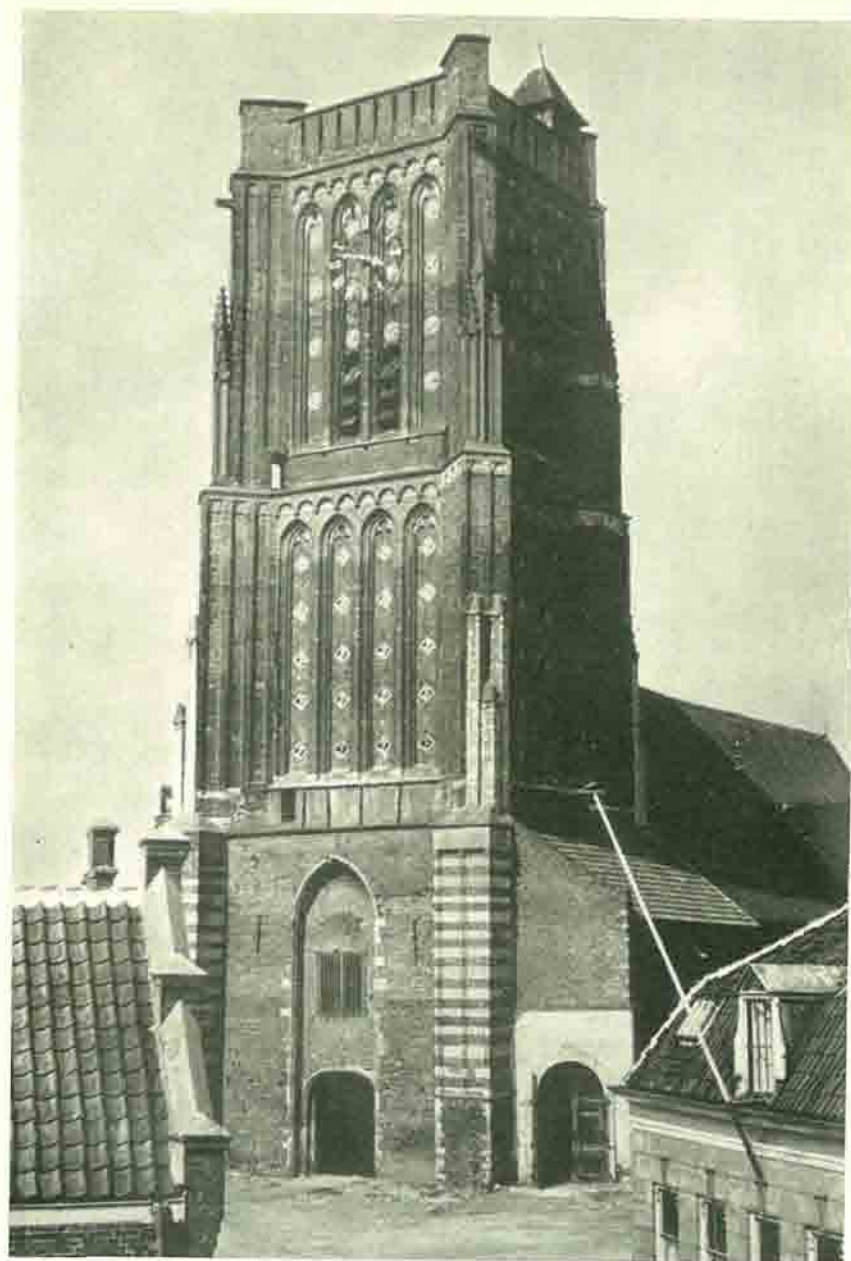
Raamsdonksveer dankt zijn naam aan een veerpont over de Donge, het riviertje, dat Raamsdonk van Geertruidenberg scheidt. In 1843 werd het een afzonderlijke parochie met een eenvoudig dorpskerkje. Reeds in 1863 bouwde de bekende architect C. Weber een grote driebeukige kerk, die op het einde van de 19e eeuw door Jos. Cuypers aanzienlijk vergroot en verfraaid werd. Boven op de kerk verrees een hoge toren, die de gehele omgeving beheerste. In October 1944 werd het gehele kerkgebouw door de Duitsers verwoest. De kleine gemeente 's-Gravenmoer (2) had vroeger veel turfwinning; thans houdt men zich naast land- en tuinbouw bezig met scheepvaart en industrie (schoen en leer). De bloemkwekerijen genieten een welverdiende reputatie. Vanouds wordt hier het kantklossen beoefend; door onderwijs en voorlichting werd de bewerking op de hoogte van de tijd gebracht.

De gemeente *Waspik* (4) heeft scheepsbouw en een drukke leer- en schoenindustrie. In 1926 bouwden de Ongeschoeide Carmelieten in Waspik-Boven een klooster met rectoraatskerk, toegewijd aan de H. Theresia van Lisieux. Sedert trekken de pelgrims van heinde en ver hierheen. In Waspik werd *Johannes Schoenmakers* geboren (1807). Na zijn priesterwijding vertrok hij in 1833 naar Noord-Amerika om zich daar aan de bekering der Indianen te wijden. Na een verdienstevol leven overleed hij in 1883 te Osage-mission (Kansas).

Ook de gemeente *Sprang-Capelle* (6), bestaande uit de kerkdorpen 's-Grevelduin-Capelle, Vrijhoeve-Capelle en Sprang, heeft veel schoen-industrie. Daarnaast een belangrijke zuivel-industrie. In Sprang staat een 13e eeuwse kerkgebouw, dat over bepaalde architectonische kwaliteiten beschikt.

Op 20 Augustus 1923 werd in Sprang Jan de Rooij, de held van de Langstraat, geboren. Toen de oorlog uitbrak, was hij op een schoenfabriek werkzaam, maar dook weldra in Sprang-Capelle onder om zich zodoende aan een wegvoeren naar Duitsland te onttrekken. Na de bevrijding van Brabant trok hij over de Maas, naar het Land van Altena, om aldaar te spionneren en geheime zenders te bedienen. Het plan van de Duitsers, tegelijkertijd met het Arden-





Toren van Woudrichem



De Biesbosch



Gezicht op Vlijmen



nen-offensief in de winter van 1944 op '45 over de Maas naar Antwerpen op te rukken, werd door Jan de Rooij verijdeld: hij seinde naar de overzijde, dat een leger van 16.000 man in 't Land van Altena klaar stond om op te trekken. Daarop keerde een Canadese divisie, die reeds Eindhoven had bereikt, om mede het Ardennen-offensief tot stilstand te brengen, terug en ving de krachtige Duitse stoot aan de Bergsche Maas op, waardoor Brabant werd gered voor een nieuwe Duitse invasie. De geheime zender van Jan de Rooij werd echter ontdekt; vijf personen, die met de zaak niets te maken hadden, zouden worden gefusilleerd. Toen Jan de Rooij dit vernam, meldde hij zich bij de Duitsers, die hem naar Amsterdam voerden, waar hij de heldendood stierf. Geen woord over de spionage-dienst, noch over zijn illegale verzorgers, kwam over zijn lippen.

De hoofdplaats van de Langstraat is *Waalwijk* (13), welke gemeente de kerkdorpen Waalwijk (2 parochies), Baardwijk en Besoyen omvat. In de eerste eeuwen van Waalwijk's bestaan vormden landbouw en veeteelt de voornaamste welvaartsbronnen. Het was ook in die tijd, dat Waalwijk als marktplaats van grote betekenis was. De Waalwijkse markt werd door duizenden personen bezocht; de belangenkring strekte zich uit tot Tilburg, Gorkum en Vlijmen. Ook de Waalwijkse korenbeurs, nog voortlevend in de naam van een koffiehuis, was druk. Buitenlandse kooplieden, vooral paarden- en veekopers, bezochten de Waalwijkse markten. Ten gevolge van de verkeersverbeteringen in de loop van de 19e eeuw ging zich het marktbezoek meer op Den Bosch richten.

Toen had de schoen- en leerindustrie er reeds aanzienlijke vormen aangenomen; thans is Waalwijk het eerste schoencentrum van Nederland, waar vóór de oorlog, toen de verhoudingen in deze industrie meer normaal waren dan thans, ongeveer 3300 arbeiders werkzaam waren. In de tweede helft van de vorige eeuw ontstonden hier de eerste leer- en schoenfabrieken en begon de teruggang van de aloude huisindustrie. In het gemeente-verslag van 1877 verscheen de eerste stoomlederfabriek, nl. die van Van der Heyden en Verwiel en in 1896 de eerste machinale stoomschoenfabriek, die van Timmermans en Van Turenhout.

Ook Waalwijk ondervond veel nadeel van onze vrijgevige tariefspolitiek en de beschermende rechten in het buitenland. Het verkeersstelsel werd in deze tijd echter veel verbeterd: de tram naar Tilburg kwam in 1881 in exploitatie, terwijl druk aan de spoorweg van Lage

Zwaluwe naar Den Bosch werd gewerkt. Door nieuwe methodes, vergrote omzet en verhoging van de kwaliteit werd gepoogd de zware concurrentie het hoofd te bieden. En met succes: geleidelijk werd Waalwijk een moderne industrie-plaats met grote fabrieken. Een nadeel hierbij was, dat de nijverheid te eenzijdig bleef. Vaak werd hierop gewezen, maar de oprichting van diverse andere fabrieken bleef lang uit.

In het jaar 1900 bestond de Waalwijkse industrie uit: de stoomleerlooierij van Van Iersel, Witlox en Co.; die van Gragtmans en Co.; van L. Mombers, F. F. Le Blanc en van J. J. van Dooren en Co. Verder de stoomschoenfabrieken van Timmermans en Van Turenhout; van de Wed. Van der Heyden; van A. H. van Schijndel. V. J. Hoffmans had een zeepfabriek. Bovendien waren er in genoemd jaar 37 looierijen en 152 schoenmakerijen. Steeds verder ontwikkelde zich in deze eeuw de fabrieksindustrie ten koste van de huisnijverheid. In 1940 waren de belangrijkste fabrieksbedrijven: N.V. Ivo van Haren's Schoenfabrieken (850 arb.); N.V. Nederlandsche Schoenen-unie Bloch en Stibbe „Hollandia” (428 arb.); C.V. Schoenfabriek fa. Timmermans en Van Turenhout (Tintur) (388 arb.); N.V. Chroomlederfabriek „De Amstel” (174 arb.); N.V. Schoenfabriek v.h. A. Pulles van Gerwen en Co. (157 arb.); Schoenfabriek firma Gebrs. A. en J. de Kort (140 arb.); N.V. Lederfabriek v.h. Van Iersel-Witlox en Co. (130 arb.).

Voorts wist zich Waalwijk te ontworstelen aan de eenzijdigheid van zijn industrie, blijkende uit de vestiging van diverse andere takken van industrie gedurende de periode tussen de twee wereldoorlogen (1918-1940) o.a.: meubelindustrie, veekoekenfabriek, olieslagerij, kousenfabriek, metaalwarenfabriek e.a. Ook het gemeentebestuur was in dezelfde richting werkzaam. Teneinde de vestiging van nieuwe bedrijven te bevorderen, voteerde de gemeenteraad gelden voor het ontwerpen van een groots havenplan aan de Bergsche Maas. Ook wordt gestreefd naar de totstandkoming van een klein vliegveld (z.g. air-strip) ten zuiden van Waalwijk.

In deze gemeente is de rijksvakschool voor leerlooiers en schoenmakers met rijksproefstation gevestigd; voorts een katholieke h.b.s. met middelbare meisjesschool. De Maatschappij van Verzekering op het leven „Noord-Braband”, in 1843 opgericht, heeft hier haar hoofdkantoor. De thans protestantse, gerestaureerde kerk, aan de



haven gelegen, dateert uit het einde van de 15e eeuw. De toren en het westelijk gedeelte van de kerk werden gedurende de 80-jarige oorlog verwoest. In 1617 werd dit gedeelte hersteld, echter zonder de toren. Opmerkelijk is het, dat de grens tussen Waalwijk en Besoyen, dus die tussen Brabant en Holland, door dit kerkgebouw liep. Het Brabantse Waalwijk vormde in 1619 een toevluchtsoord voor honderden uit Holland verjaagde remonstranten. Cornelis Hanekop, voor wien Vondel het opnam in zijn bekend gedicht: „Rommelpot van 't hanekot", was in die tijd remonstrants predikant van Sprang en Besoyen.

De moderne katholieke hoofdkerk, door architect Hendrik Valk te 's-Hertogenbosch ontworpen, is in neo-Byzantijnse stijl opgetrokken. In deze kerk bevinden zich fraaie kruiswegstaties van Charles Eyck. Het fraaie raadhuis van Kropholler verrees in oud-Hollandse stijl. Het vormt de noordelijke afsluiting van een plein, waarlangs aan de zuidzijde Waalwijk's hoofdstraat loopt en dat zich aan de overzijde van deze straat in een smaller plein voortzet: de markt. Het kantongerecht, het kantoor van de Kamer van Koophandel, de politie en de brandweer zijn er mede in ondergebracht. Daardoor kreeg het bouwplan een min of meer gecompliceerd karakter. Kropholler overwon deze moeilijkheid door het construeren van een opstrevend hoofdgebouw met een gestrekte zijvleugel. Een overwelfde pui of beter gezegd een bordes met daarboven een loggia vormt het hoofdmoment van het deftig front. De dierenfiguren van koe en os (denk aan de schoen- en leerindustrie) flankeren de opgangen naar de hoofddeur. Midden in de topgevel valt het groot, kleurrijk stads wapen op, met van terzijde op de balustrade der loggia de kleinere wapens van Brabant en Nederland in de geklauwde poten van twee zittende leeuwenfiguren. In de voorhal houdt een beeld van Jan van Brabant de gedachte levendig aan de begiftiging van Waalwijk met stadsrechten (1303). Men maakte echter geen gebruik van het recht, zich door wallen te omringen: Waalwijk bleef een open vlek.

Vermaard was eenmaal het klooster van O.L. Vrouw van Nazareth; omstreeks 1450 vestigden zich zes zusters uit het convent van de H. Maria Magdalena te Amsterdam in Waalwijk. Eerst waren het Franciscanessen, die later de regel van de H. Augustinus gingen volgen. Toen Maria en Adriana van Nassau te Waalwijk het ordekleed aannamen, kreeg het klooster groot aanzien; daarom ook bleef het lang bestaan. Pas in 1733 zagen de zusters zich genood-

zaakt naar Antwerpen te vertrekken. Tot 1784 bleef het daar; toen werd het door de agitatie van Jozef II opgeheven.

In Waalwijk werd in het jaar 1873 *Andreas Josephus Cornelis Maria Zijlmans* geboren. Na zijn priesterwijding (1898) vertrok hij als pater van Scheut naar Midden-Mongolië, waar hij reeds in 1900 tijdens de Bokster-opstand met veel andere paters, Mgr. Hamer aan het hoofd, werd vermoord.

Vermelden we nog even, dat de gemeente Waalwijk, gelegen op de grens van polderland en duin, veel afwisselend natuurschoon te bieden heeft. „Waalwijks belang” liet een autoweg en fietspad naar de Roestelberg in de schilderachtige Loonse en Drunense duinen aanleggen.

De volgende Langstraat-gemeente *Drunen* (5), waartoe ook de O.L. Vrouwe-bedeваartsplaats Elshout behoort, heeft naast veel groenten- en fruitteelt een groeiende industrie. Vanouds is er de schoennijverheid bekend; uit de jongste tijd dateren de N.V. Lips' Bronsgieterij, waar sloopschroeven gegoten worden; de cambreur-fabriek „Holland” en een meubelfabriek, annex stoffeerderij. Tussen de brongsieterij en de klokken-industrie van de fa. Eysbouts te Asten kwam een fusie tot stand onder de naam van: Nederlandse klokken-industrie Eysbouts-Lips N.V.; in Juli 1947 werd in Drunen de eerste klok gegoten.

Het kasteel, eigendom van de Zuidnederlandse familie d'Oultremont, wordt omgeven door prachtige bossen en beukenlanen. Veel gronden met boerderijen behoren tot dit oude landgoed. Het zuidelijk deel van de gemeente bestaat uit een woest, natuurschoonrijk landschap: bossen en zandverstuivingen, dat steeds meer bezoekers trekt. In deze Drunense duinen werden veel prae-historische pijlspitsen en messen van zeer hoge ouderdom gevonden.

In Drunen ontstond de Congregatie van de Broeders van de Onbevleete Ontvangenis en de H. Franciscus: in 1840 werd ze opgericht door pastoor Coppens, kanunnik van het kathedraal kapittel van Den Bosch en deken van het dekenaat Geertruidenberg, maar reeds in 1845 werd de congregatie ontbonden om in 1851 opnieuw te worden gesticht. Het jaar daarop werd met toelating der overheid het ordekleed der fraters van Tilburg aangenomen. Succursalen ontstonden niet. Per 1 Juni 1940 werd de zelfstandigheid der orde opgeheven en werd zij ondergebracht bij de Congregatie van de Broeders-Penitenten van de H. Franciscus te Boekel.



Door deken Coppens werd tevens een z.g. meisjes-congregatie opgericht, waarvan de statuten in 1845 bisschoppelijk werden goedgekeurd. Oorspronkelijk berustte de leiding bij de „Opzichteressen-Raadsliden”, later bij de zusters van het Gezelschap J.M.J.

In Elshout ontstond de Congregatie der Broeders van de H. Norbertus: in 1858 werd zij door pastoor Van den Bogaert voor patronaatswerk en het verplegen van zieken en ouden van dagen gesticht: In 1934 werd zij omgebouwd als nazorg-inrichting voor voortgezette verpleging van krankzinnigen en staat zij daarom in nauw contact met het gesticht „Voorburg” te Vught. De broeders vestigden zich ook op het oude kasteel Eckart te Eindhoven (Woensel). Drunen leed zwaar door de oorlog: kerk, pastorie, klooster, raadhuis en vele woningen werden verwoest.

De gemeente *Heusden* (3) bestaat uit de stad Heusden, benevens uit de dorpen Herpt, Hedikhuizen en Oudheusden. Naast land- en tuinbouw is er enige industrie: manden, conserven, scheepsbouw. De Bergsche Maas, die langs Heusden voert, vermocht geen krachtige economische opleving tot stand te brengen.

Heusden heeft een roemruchte geschiedenis, die tot in de vroege Middeleeuwen reikt. De nederzetting werd in 839 door de Noormannen verwoest, maar zij herstelde zich weldra: gunstig gelegen aan de (Oude) Maas dreef zij een drukke handel. Nijverig op Den Bosch, pas in opkomst, staken de Heusdenaren de nieuwe nederzetting in 1184 in brand. Maar de Brabantse hertog hield een straf-expeditie en bracht Heusden ten onder. Stad en Land van Heusden, eenmaal een leen van het grafelijk huis van Kleef en Teisterbant, was afwisselend afhankelijk van Brabant en Holland, totdat het in 1374 definitief aan Holland kwam, waarvoor het als vesting van groot belang was.

Steeds sterker werd de vesting gemaakt: zij vormde een deel van de zuidelijke vestinggordel der Republiek. Acht zware bastions omgaven de stad; tot de buitenwerken behoorden een zestal ravelijnen. De bastions droegen aparte namen; westwaarts omgaande waren het: Hollandia, Oranje, Nassau, Hoorn, Zuiderbolwerk, Westerbolwerk, Noorderbolwerk en Vlammenburg. In 1816 verdween Heusden uit de rij der vestingsteden, terwijl de stad in 1879 ook haar garnizoen verloor. Nu droomt zij binnen haar schilderachtige wallen en grachten verder voort en teert op haar oude roem.

Wreed werd deze rust in de dagen van de bevrijding verstoord: met niets ontziend geweld sloegen de Duitsers de hand aan dit oude stadje en zijn bewoners. De oude St. Cathrijne-kerk, later bij de ned. hervormden in gebruik, met vele merkwaardige grafzerken, uit de Middeleeuwen daterend en het fraaie, in 1588 gebouwde raadhuis met klokketoren en rijke meubilering, werden door de Duitsers verwoest. Zelfs lieten zij het raadhuis in de lucht vliegen, terwijl een 200-tal burgers in de kelders vertoefde; honderd drie en dertig vonden een vreselijke dood! Het zeer oude, pittoreske kerkje van Hedikhuizen, pas zeer verdienstelijk gerestaureerd, onderging eenzelfde lot.

Heusden bracht vele persoonlijkheden voort o.a.: de philoloog *Stewichius*; de dichter *Dalantus*; *Frans Buys van Woeringen*, drukker in Parijs; Generaal-majoor *Hendrik Merkus de Kock*, die in 1821 de sultan van Palembang versloeg. Het meest vermaard is de Heusdense familie *Voet*, die vele bekwame vertegenwoordigers voortbracht, o.a. *Nicolaas Voet*, die partij voor de hervorming koos en in de gevangenis te 's-Hertogenbosch stierf. Verder Ridder *Paulus Voet*, de zoon, die ook sterk voor de Prins en de nieuwe religie was en in 1597 sneuvelde. Zijn zoon was *Gisbertus Voetius* (1589-1676), predikant van Heusden en veldprediker in het kamp van graaf Willem van Nassau vóór Den Bosch (1629). Na de verovering van deze stad richtte hij aldaar de gereformeerde gemeente in. In 1634 werd hij hoogleraar in de theologie en de Hebreeuwse en Oosterse talen te Utrecht. *Paulus Voet*, zijn zoon, werd hoogleraar in de rechtsgeleerdheid te Utrecht.

Vóór de reformatie bestonden in Heusden twee kloosters: Mariënkroon, een Cisterciënserklooster, in 1382 gesticht en het Catharina-klooster van de Franciscanessen, daterend van 1482. Buiten Heusden, aan gene zijde van de Verlegde Maas, lag eenmaal de aloude Norbertijner Abdij van Berne, in 1134, het sterfjaar van de H. Norbertus, gesticht. In wijde omgeving oefende zij een diepe, beschavende invloed uit, totdat zij in de dagen van de godsdiensttroebelen in de 16e eeuw grotendeels werd vernield. Na vele omzwervingen en wederwaardigheden kwam de abdij in Heeswijk, pas in het midden van de 19e eeuw, tot nieuw leven (zie pag. 227). Tegenover Neder-Hemert houdt de naam Berne en een waterput de roemruchte abdij in herinnering.

De meest oostelijk gelegen Langstraatse gemeente is *Vlijmen* (8),



drie kerkdorpen omvattend, nl. Vlijmen, Haarsteeg en Nieuwkuik. Naast veel tuinbouw is er industrie van manden en leer.

In Nieuwkuik ligt het voormalige kasteel Onsenoort, nu het klooster Mariënkroon. Het was door brede grachten omgeven en werd door aanzienlijke adellijke geslachten bewoond, 't laatst door het geslacht De la Court. In 1904 vestigden zich er de Franse Cisterciënsers, die afkomstig van Pont-Colbert (Versailles), hun vaderland hadden moeten verlaten en enige jaren in België hadden vertoefd. Na moeilijkheden van financiële aard ging het klooster in 1938 over aan de Cisterciënsers van Bornem, de St. Bernardsabdij, die in West-Brabant reeds eeuwen zegenrijk werk verrichtte (zie pag. 113). Nieuwkuik behoorde eertijds, evenals Bokhoven, tot het Prinsbisdom Luik; daarom oefende ook deze plaats in wijde omgeving veel invloed op de handhaving van het katholiek geloof uit.

Het gehele landschap leed zwaar onder de oorlogshandelingen tijdens de bevrijding en vooral in de verschrikkelijke winter van 1944 op '45, toen hier nagenoeg acht maanden het front lag en het gebied bloot stond aan permanent granaatvuur. Nieuwkuik en Drunen, Heusden en de dorpen bij de Bergsche Maas werden voor een groot deel verwoest. Het Duitse V1-wapen richtte in het kerkdorp Vlijmen de meeste schade aan. De kerk van Nieuwkuik werd bij de bevrijding van de Langstraat door de Engelsen zeer door granaatvuur beschadigd; de Duitsers staken haar op de vooravond van het vertrek in brand. De ruïne diende de Engelsen voor verharding van hun wegen.

Literatuur: A. A. Beekman, Nederland als polderland (1932); Fr. Landmeter, Uit het gebied van den voormaligen en tegenwoordigen Biesbosch (Tijdschr. Econ. Geographie Jrg. 1929); Fr. Landmeter, De Brabantsche Biesbosch en de afsluitingsplannen (Tijdschr. Aardr. Gen. Jrg. 1938); H. A. Schönhage, De Brabantse Biesbosch en zijn bewoners (1940); G. van der Heide, Land van Nameulozen (1947) — J. L. G. Kingmans, Oud-Woudrichem (1926); C. J. Mollenberg, Onuitgegeven bronnen voor de geschiedenis van Geertruidenberg (1899); J. H. Busch en N. G. E. Meijers, Gids voor Geertruidenberg (1932); W. Donkers, Gedenkboek voor de schoen- en lederindustrie (1925); G. J. de Vries, Aardrijkskundig Overzicht van het district der Kamer van Koophandel voor de Langstraat te Waalwijk (1926); Gids van Waalwijk (1931); Het Waalwijk-nummer van „Ons Nederland" (Jrg. 1933); Rapport over de havenkwestie van Waalwijk (1947); Jacob van Oudenhoven, Geschiedenis en beschrijving der stad Heusden etc. (1794); H. Serrarens, Geschiedkundige bijzonderheden over Vlijmen (1922).

## TILBURG MET OMGEVING

Het Langstraatse industrie-gebied zet zich niet alleen in de oostelijke Baronie-dorpen voort, zoals boven werd aangegeven, ook in de landstreek van Tilburg wordt veel leer- en schoennijverheid aangetroffen. De grote gemeente *Loonopzand* (12), bestaande uit de kerkdorpen Loonopzand, Kaatsheuvel (3 parochies) en de Moer, vormt de verbinding met het hoogst belangrijk industrie-centrum Tilburg. Loonopzand fabriceert de meeste schoenen van alle gemeenten in Nederland. Reeds in de vorige eeuw kwam men er tot de oprichting van schoenfabrieken; in het gemeente-verslag van 1899 verschenen als eerste: die van Van Boxtel, Van Dortmund, Van Beurden en Zacht; weldra werden deze vier fabrieken door vele andere gevolgd. Bij het uitbreken van de wereldoorlog van 1914 was hun aantal tot 27 gegroeid en bedroeg het gezamenlijk personeel 900 arbeidenden. In de gehele leer- en schoenindustrie waren toen 1438 mensen werkzaam; dit op een bevolking van 8220 zielen. Met de komst der fabrieken nam het aantal kleine schoenmakerijen, die hier weleer nagenoeg huis aan huis voorkwamen, af en in dezelfde mate de beruchte gedwongen winkelnering, waarvan in 1910 bijna niets meer te bespeuren viel.

Deze gemeente is rijk aan nog voor een deel ongerept natuurschoon: uitgestrekte zandverstuivingen (de Loonsche duinen), heidevelden en dennenbossen, waarvan ong. 600 ha in bezit zijn van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland en ong. 350 ha van de Levensverzekering Maatschappij „Noord-Brabant” te Waalwijk. Tijdens de bezetting werden door houtvordering uitgestrekte terreinen, aan deze maatschappij behorend, ontbost. Met voortvarendheid is echter na de bevrijding de aanplant van bossen ter hand genomen, zodat deze verminking niet blijvend is.

De gemeente Loonopzand ontstond in 1811 uit de vroegere heerlijkheid van dezelfde naam: het kasteel is nog steeds bewoond. De eertijds prachtige beukenlanen zijn tijdens de bezetting door vorde-



ring sterk gedund. Bij de bevrijding hebben zij, met het dorp, drie dagen onder geallieerd artillerie-vuur gelegen; hierdoor en mede door vernieling door de Duitsers voor het maken van versperringen werd aan de beukenlanen een onherstelbare schade toegebracht.

In Kaatsheuvel is het missiehuis „Sint Antonius” van de Paters van de H. Familie (Grave) gevestigd; hier bevindt zich de apostolische school.

De belangrijke industrie-stad *Tilburg* (115), tevens een vermaard onderwijs- en kloostercentrum, is een oude nederzetting: reeds in de schenkingsacte aan St. Willibrord (21 Mei 709) komt de naam „Tilliburgis” voor. Met Goirle vormde Tilburg van 1387 tot aan de Franse tijd een heerlijkheid. In 1453 kreeg Tilburg zelfbestuur en een eigen schepenbank.

Van nature heeft deze nederzetting een ongunstige ligging op de brede rug tussen het Donge- en Dommel-stroomgebied (de Leij). De drukke verkeersweg Den Bosch-Breda ging er niet langs, maar passeerde Loonopzand; wel een route uit het noorden naar België; een waterweg was niet aanwezig. In de elf „herdtgangen” (wijken), waaruit Tilburg bestond en die nog steeds bij de bewoners voortleven, werd reeds in de middeleeuwen weefnijverheid uitgeoefend. Door de eeuwen heen nam deze zeer in betekenis toe, zodat een goede verkeersligging steeds noodzakelijker werd.

Tijdens koning Willem I legde men de straatweg Grave-Tolen aan, waarbij het gemeentebestuur met moeite en kosten gedaan wist te krijgen, dat die door Tilburg werd geleid. De wegen naar Besoyen en naar Turnhout, reeds in de 17e eeuw genoemd, werden tijdens Willem II verbeterd en verhard. Reeds in de Franse tijd werd de wenselijkheid uitgesproken van een kanaal naar de Donge. Deze kwestie had de volle belangstelling van koning Lodewijk Napoleon, doch geraakte na diens kortstondige regering in het vergeetboek. In 1829 vroeg het gemeente-bestuur van Tilburg aan koning Willem I om een kanaal naar 's-Gravenmoer met een haven in de Warande of bij de Waterhoef. Een onderzoek werd ingesteld, maar door de gebeurtenissen van 1830 kwam er niets van.

De spoorweg bereikte de stad in 1863 vanuit Breda; in 1865 kwam de verbinding met Boxtel tot stand, in 1867 met Turnhout en in 1881 met Den Bosch. Pas in 1905 werd na vele jaren vergeefse pogingen, door Tilburg aangewend, de wet tot het graven van het Wilhelmina-kanaal aangenomen. In 1923 was het geheel gereed, zodat Tilburg

toen over een waterverbinding met Rotterdam en met het Zuidlimburgse kolenbekken beschikken kon. Wanneer de primaire weg Eindhoven-Tilburg gereed zal zijn en de omlegging van het grote verkeer ten zuiden van de stad tot stand gebracht, zal de verkeersligging van Tilburg aan hoge eisen voldoen.

Reeds in 1622 werd aan Tilburg en Weert verboden hun producten zonder licent en paspoort in Holland in te voeren. Maar met steun van het machtige Amsterdam wisten actieve Tilburgse fabrikanten het zo ver te brengen, dat Tilburg, wat zijn nijverheid betrof, als deel van Holland beschouwd werd. In 1637 kwam nl. het verlot om laken in Holland in te voeren zonder invoerrechten en vanaf 1651 mocht Tilburg wol, olie etc. vrij uit Holland betrekken. Leiden, dat niet meer tegen Tilburg kon concurreren, liet na 1637 in Tilburg laken maken en werkte het daarna zelf af. Zo ontstond een fabricage in commissie, waaruit op het einde der 18e eeuw een zelfstandige nijverheid ontstond. In 1783 werd de firma van Dooren en Dams opgericht door de latere maire Martinus Cornelisz. van Dooren. Vanaf 1824 was de zaak in handen van de Van Dooren's alleen, ofschoon de oude firma-naam, tot op heden gehandhaafd bleef. Hier werd in 1827 onder Pieter van Dooren, oudste zoon van de maire, de eerste stoommachine geplaatst. Pas in 1829 begon de eerste Twentse stoomfabriek te werken.

In de periode van bescherming breidde zich de baai- en duffel-industrie sterk uit. In 1855 waren er reeds 67 wollenstoffenfabrieken, waarvan 23 met stoom werkten; het aantal arbeiders bedroeg toen ongeveer 1100 in en ong. 2500 personen buiten de fabriek. Van 1830-'60 nam de bevolking er met 40% toe. 't is interessant de bevolkingstoename van Tilburg in onderstaande tabel even vast te leggen:

1830 —	11.726 inw.	1900 —	40.628 inw.
1840 —	13.348 ..	1910 —	50.405 ..
1850 —	14.373 ..	1920 —	63.119 ..
1860 —	15.854 ..	1930 —	78.650 ..
1870 —	21.523 ..	1935 —	88.890 ..
1880 —	28.390 ..	1940 —	99.702 ..
1890 —	33.905 ..	1945 —	110.773 ..



Na 1862, toen een vrijgevig handelstarief werd ingevoerd, kreeg de nijverheid het hard te verantwoorden. Met cijfers werd dit aangetoond: naar aanleiding van de vragenlijsten, die door de Commissie voor de Handelspolitiek, in 1891 van regeringswege ingesteld, werd een rapport betreffende de Tilburgse wolindustrie opgemaakt, samengesteld door Armand Diepen, de bekwame Tilburgse fabrikant en econoom. Hieruit bleek ten duidelijkste, dat sinds enige jaren de voorspoed van de Tilburgse industrie een einde nam en plaats maakte voor achteruitgang. Zo waren er in 1881 niet minder dan 145 wollenstoffenfabrieken, welk getal in 1889 nog slechts 116 bedroeg; in 1882 beschikte men er over 65 stoomwerktuigen, in 1891 over slechts 58, terwijl de uitvoer van baai en flanel van 1881 tot 1890 verminderde van f 1.532.000 tot f 464.000. Hier tegenover stond, dat de fabrikanten door hun ondernemingsgeest, door het zoeken naar verbeteringen in hun fabrikaat en het vinden van nieuwe afzetgebieden hun bedrijf op gang konden houden. Gelukkig ook werden er ook andere fabrieken opgericht, waardoor de werkgelegenheid stabiel werd, o.a. schoen-, schoenfournituren-, muziekinstrumenten-, zeep- en sigarenfabrieken, terwijl de werkplaatsen der Staatsspoorwegen steeds verdere uitbreiding ondergingen. In 1894 waren de grootste wollenstoffenfabrieken: Eras en Zoon (172 arb.); Van Spaendonck en Zn. (142); Mutsaers en Zn. (139); Van den Bergh-Krabbendam (115); Pollet en Zn. (107). De grootste schoenfabriek was die van Mannaerts (130). In genoemd jaar hield de Werkplaats van de Staatsspoorwegen 788 werklieden bezig.

Door de gestadige ontwikkeling van de nijverheid groeide Tilburg tot een van de voornaamste Nederlandse industrie-steden uit. Het is het grootste wolcentrum, waar vóór de oorlog niet minder dan 53% van het aantal arbeiders in de Nederlandse wolindustrie werkzaam was, terwijl er zich 64% van het aantal spinnillen en 68% van het aantal weefgetouwen bevond.

Momenteel bestaat de Tilburgse textiel-industrie uit: 33 wollenstoffenbedrijven, waarvan er 3 tevens over een wollendekenweverij beschikken; 4 wollendekenfabrieken; 2 strijkgarensponnerijen, 4 veredelingsbedrijven, 7 kunstwolbedrijven, één katoensponnerij, één vlassponnerij, één band- en veterfabriek, 6 tricotage-fabrieken, alsmede een aantal meest kleine confectie-bedrijven. De Tilburgse schoen- en lederindustrie omvat hoofdzakelijk: 5 lederfabrieken, die zich bezighouden met de productie van zool- en overleder, drijf-



riemen, lederwaren, enz.; 6 schoenfabrieken, die alle soorten schoenen, pantoffels en laarzen etc. produceren. De metaal-industrie bestaat uit 13 grote en middelgrote bedrijven, waarin enige duizenden arbeiders hun emplooi vinden. De werkzaamheden dezer bedrijven zijn zeer gevarieerd: ijzerconstructie, machine-onderdelen, las- en smeedwerk, massa-artikelen uit plaatmetaal, staalmeubelen, gloeilampen, radio-toestellen, enz.

Tilburg ontstond uit een elftal wijken, die geleidelijk door verdere bebouwing aaneensloten met nog grote open terreinen er tussen. Daardoor heeft de stad een aanzienlijke uitgestrektheid en zijn de afstanden er spreekwoordelijk lang. De eerste bebouwing volgens een vast schema geschiedde omstreeks 1870, namelijk het stratenplan in het park achter het paleis van Willem II, ontworpen door de Tilburgse architect H. J. van Tulder. In 1897 volgde een tweede methodische uitbreiding, nl. de Besterd, benoorden de spoorweg. Een ontwerp voor een algemeen uitbreidingsplan kwam in 1917 door ir. Rückert tot stand. De hoofdgedachte ervan is, de losse delen aaneen te koppelen, zodat een gesloten bebouwing zal ontstaan, waaromheen een ceintuurbaan zal worden aangelegd ter ontlasting van het verkeer. Terwijl in de oude woonkernen de fabrieken ordeeloos tussen de huizen worden aangetroffen, zijn nu industrie-terreinen gereserveerd, gelegen in de nabijheid van het Wilhelminakanaal. De hoofduitbreiding van de woonwijken is in het plan naar het westen gedacht, waar het meeste natuurschoon wordt aangetroffen: de gemeente-ontginningen en het stadswandelbos. Delen van de Ringbaan zijn reeds aangelegd; nog gaat de drukke verkeersweg Den Bosch-Breda door Tilburg heen; plannen zijn opgesteld om hem zuidwaarts van de stad om te leiden.

Het Tilburgs silhouet verraadt haar hoofdkarakter: het is de stad van het katholieke „Ora et labora”, door hare talrijke kerktorens en fabrieksschoorstenen verzinnebeeld. En bovendien hebben er vele congregaties hun moederhuis of provinciaalaat, terwijl de stad tot het voornaamste katholiek onderwijscentrum uitgroeide. Naast een rijks h.b.s. treft men er een katholiek meisjes- en jongens-lyceum aan. Sedert 1919 zijn er de R.K. Leergangen gevestigd, waaraan tevens de academie voor beeldende- en bouwende kunsten en het conservatorium voor kerkelijke en profane muziek verbonden zijn. In 1927 werd hier de Katholieke Economische Hogeschool gesticht, die



weldra door vele studenten uit geheel Nederland werd bezocht. Terwijl aan de stichting van de leergangen de naam van Dr. Moller zal verbonden blijven, zal Mgr. Goossens als grondvester van de hogeschool altijd met ere worden genoemd.

Het aantal kloosters is in Tilburg zeer groot. Allereerst bevindt zich hier het provinciaal van de Missionarissen van het H. Hart (M.S.C.), de congregatie omstreeks 1850 door de Franse priester Jules Chevalier gesticht. Na hun verdrijving uit Frankrijk namen verschillende leden de wijk naar Nederland, waar de Bossche bisschop Mgr. Godschalk hun zijn landgoed Gerra onder Haaren als toevluchtsoord afstond. Later werd een groot missiehuis aan de Bredase weg te Tilburg gebouwd: hier is het provinciaal bestuur, een apostolische school en de missie-procuur gevestigd. Vijf missiegebieden werden aan de Nederlandse provincie toevertrouwd, nl. Ned. Nieuw Guinea, Celebes, Midden-Java, Philippijnen en een deel van Brazilië.

De Oblaten van de H. Franciscus van Sales stichtten in Tilburg het eerste Nederlandse huis in 1927; een apostolische school is er aan verbonden. Tilburg werd als vestigingsstad gekozen, omdat zich hier het enige klooster der Visitatie in Nederland bevond en er vanaf de stichting een relatie tussen de Visitandinen en de Oblaten bestond. Moeder Maria Salesia Chappuis van de Zusters van O.L. Vrouw Visitatie te Troyes had er nl. vele jaren bij haar biechtvader Pater Brisson op aangedrongen een genootschap te stichten, dat zou leven volgens de leer en de geest van de H. Franciscus van Sales. In 1871 ging hij hier toe over.

Tilburg is voorts de bakermat van de Congregatie der Fraters van O.L. Vrouw, Moeder van Barmhartigheid. De vermaarde pastoor van 't Heike te Tilburg, vriend van koning Willem II en later de beroemde aartsbisschop na het herstel van de kerkelijke hiërarchie (1853), Mgr. Joannes Zwijsen, stichtte deze congregatie in 1844. Na eerst voorzien te hebben in de behoefte der katholieke vrouwelijke jeugd door de oprichting van de congregatie der Zusters van Liefde (1832), wilde hij dit ook voor de jongens bereiken. Waarschijnlijk bracht de instelling van Geert Groote, die ook uit priesters en leken bestond en zich eveneens aan het onderwijs wijdde, Zwijsen op de gedachte, de leden zijner gemengde congregatie „fraters” te noemen. De eerste frater was Petrus van de Ven uit Veghel (frater Basilius), die 25 Augustus 1844 naar het Trappistenklooster te



Meersel ging, spoedig gevolgd door Laurentius Klaassen uit Tilburg en Johannes van Drunen uit Baardwijk om daar het novicaat te doen. De congregatie bestond uit priesters en fraters; later alleen uit fraters (1916). Zij ontwikkelde zich verbluffend; naast vele l.o. scholen, over geheel Nederland verbreid, werd in 1846 de drukkerij van het R.K. Jongensweeshuis opgericht; de fraters begonnen een doofstommen-instituut te Maaseik (Belg. Limburg) in 1851, openden in 1852 het bekende pensioonaat Huize Ruwenberg te St. Michielsgestel, met als eerste doel: voorbereidende school te zijn voor het aldaar gevestigde klein-seminarie van het Bossche bisdom, en namen in 1859 de zorg voor blinden en verlaten jongens op zich in het St. Henricus-gesticht te Grave. Reeds kort nadat de fraters waren begonnen met het geven van onderwijs werd in 1850 te Tilburg een kweekschool geopend voor frater-onderwijzers; in 1906 werd aan die inrichting een parallel-school toegevoegd te Goirle. In de jaren tachtig van de vorige eeuw volgden de pensionaten van Oss en Reusel en begon hun missie-arbeid op Curaçao (1886); in 1895 werden de fraters belast met de leiding van de bisschoppelijke kweekschool te 's-Hertogenbosch.

De priesters der congregatie openden in 1899 een r.k. gymnasium, waaruit zich het bloeiende St. Odulphus-lyceum ontwikkelde. Hieraan is de naam van dr. P. C. de Brouwer pr., de initiatiefnemer van de weldoende stichting „Brabantia Nostra”, onverbrekkelijk verbonden. De missie-activiteit werd in deze eeuw aanzienlijk uitgebreid: de fraters trokken naar Suriname, Aruba, Bonaire, Sumatra, de Minahassa en Zuid-Celebes, en werkten hier ook — vooral op onderwijsgebied — met groot succes. In diezelfde tijd werd ook de verwaarloosde jeugd binnen de kring der werkzaamheden betrokken: in de instituten Huize Nazareth te Tilburg en Huize de la Salle te Boxtel. Bovendien begonnen de fraters in verschillende plaatsen scholen voor buitengewoon lager onderwijs.

Vele zusterscongregaties hebben eveneens in Tilburg hun centrum. De grootste van geheel Nederland is die van de Zusters van Liefde van O.L. Vrouw, Moeder van Barmhartigheid, in 1832 opgericht. Toen Joannes Zwijsen pastoor van 't Heike (Tilburg) werd, wilde hij direct de arme kinderen van zijn parochie bijstaan en onderwijzen; drie „zusters”, afkomstig van het begijnhof van Hoogstraten, kwamen naar 't Heike, waar ze in een zeer eenvoudige woning werden ondergebracht met als overste Zuster Maria Michaël Leysen.



Reeds in Mei 1833 huurde de pastoor een groter huis aan de Nieuwlandstraat; het jaar daarop was „het klooster met de 13 celletjes” gereed. Door het kerkelijk gezag immers was bepaald, dat er nooit meer dan 13 zusters zouden worden aangenomen. Het klooster telde 13 celletjes, een refter en een kapelletje; een school voor arme kinderen werd door hen geleid. Het kostte zeer veel moeite van de regering toestemming te verkrijgen, onderwijs in lezen, schrijven en rekenen te mogen geven; de tussenkomst van de kroonprins, die in de status-quo-tijd als opperbevelhebber zijn hoofdkwartier in Tilburg had en vriendschap met pastoor Zwijsen sloot, leidde tot dit succes. De oorspronkelijke bedoeling was alleen in het Heike te werken, maar in 1837 liet Zwijsen zich overreden, zusters naar Delft te zenden, zodat het eerste succursaal ontstond, weldra door meerdere gevolgd. Naast onderwijs werden steeds meer liefdewerken aan deze congregatie toevertrouwd, die haar werkterrein over geheel Nederland uitbreidde, terwijl tevens huizen werden opgericht in België, Engeland en Amerika. Ook het missiewerk werd aangepakt in Suriname en Sumatra's Westkust, later door andere gebieden gevolgd. Bij het uitgebreide moederhuis, aan de Oude Dijk te Tilburg gelegen, bevindt zich de kweekschool en het meisjes-lyceum. Nog meerdere zusterskloosters vinden in Tilburg hun centrum. De Congregatie der Dochters van O.L. Vrouw van het H. Hart, in 1902 in Frankrijk door pater Jules Chevalier en moeder Louise Hartzler gesticht, kwam in 1911 naar Nederland. Het noviciaatshuis werd weldra (1915) in Tilburg geopend, gevolgd door een tiental succursalen in Nederland, terwijl zusters naar de Indische missie (Kei-eilanden en Java) en naar Nieuw-Brittannië en Brazilië werden uitgezonden.

De zusters van de H. Vincentius à Paulo, een congregatie reeds in 1633 gesticht door de H. Vincentius à Paulo in vereniging met de Gelukzalige Louise de Marvillac, kwamen in 1927 naar Tilburg, waar ze haar provinciaalhuis en noviciaat hebben; in 1931 begon het missiewerk in Soerabaja. Verder is er een klooster van de zusters Clarissen-Collectinen, een van de zusters O.L. Vr. Visitatie, terwijl de religieusen van O.L. Vr. van het Cenakel in 1908 als een der eerste retraite-huizen van ons land het Cenakel, bestemd voor vrouwelijke retraitanten, in Tilburg openden.

Nog kan het opnoemen van de Tilburgse kloosterinrichtingen niet worden beëindigd. Zonder aanspraak op volledigheid te maken

vermelden we allereerst het Capucijnenklooster. In 1882, het jaar van de oprichting der Nederlandse Capucijnen-provincie, vestigden de paters Capucijnen zich in Tilburg, waar zij in de parochie Korvel een openbare kerk bouwden. Gedurende tientallen jaren was het klooster tevens provinciaalaat en lange tijd is naast het provinciaalaat ook een gedeelte der hogere studies hier gevestigd geweest. Het Tilburgs klooster is tevens zetel van de missie-procure, terwijl bovendien in 1912 de geestelijke zorg voor de soldaten (militaire vereniging) aan de Capucijnen werd toevertrouwd.

Voorts bevindt zich in Tilburg het St. Joseph's studiehuis van de Congregatie voor Vreemde Missiën van Mill-Hill, geopend voor de studie der humaniora in 1912; 't Juvenaat „Mariahof" van de Broeders-Penitenten van Huize Padua te Boekel; het klooster „de Goede Herder" van de congregatie van O.L. Vrouw van Liefde des Goeden Herders, die in Leiderdorp-Zoeterwoude hun provinciaal-huis van Nederland hebben. In „de Goede Herder" worden meisjes, die afdwaalden, geredresseerd. Met al de genoemde kloosters en inrichtingen en nog vele andere, is Tilburg een van de grootste centra in Nederland, van waaruit voortdurend de christelijke dienende liefde uitstraalt.

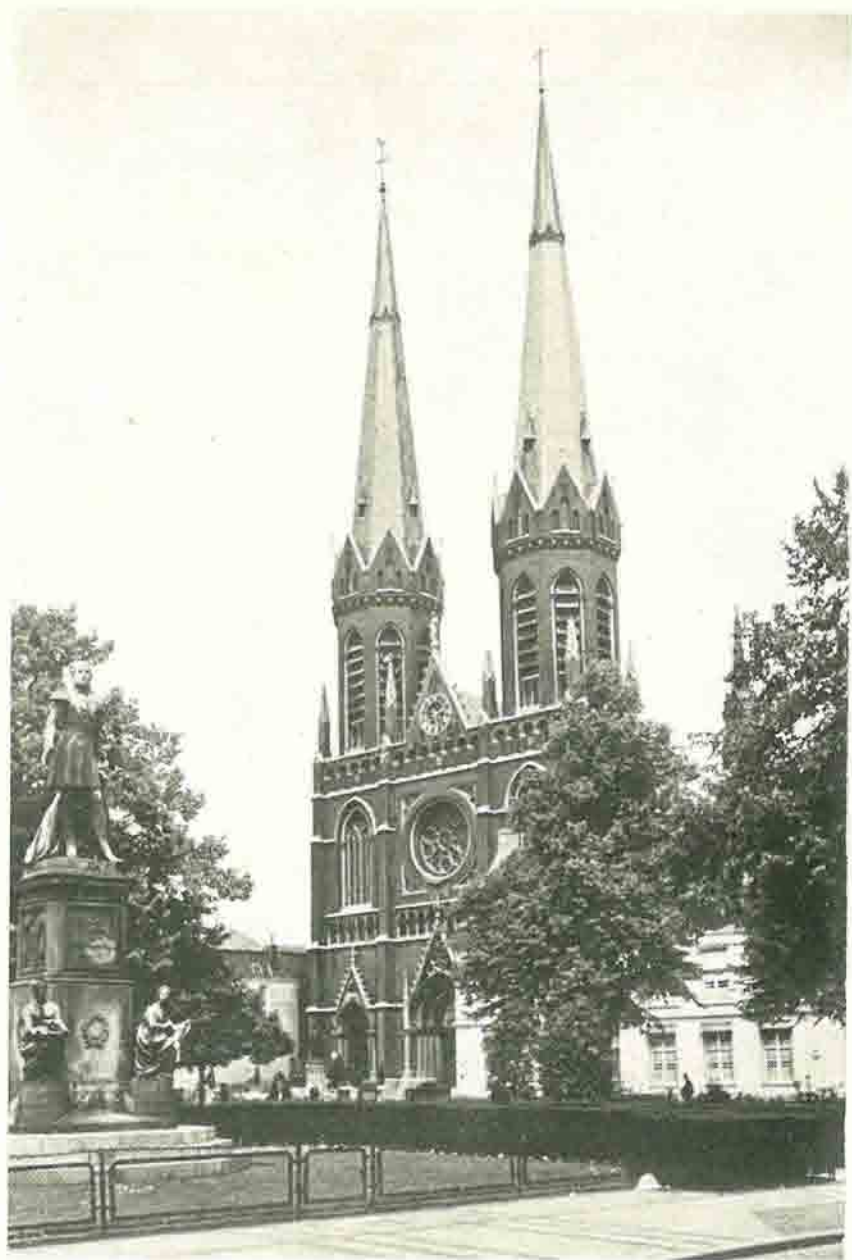
Een aparte vermelding verdient het Brabants sanatorium „de Klokkenberg", momenteel nog gevestigd in het Juvenaat der Broeders Penitenten van Boekel, „Mariahof", langs de Bredase weg, daartoe door de broeders tijdelijk afgestaan. Na de oorlog, toen de nood door ondervoeding, evacuatie en dergelijke rampen hoog gestegen was, werd dit sanatorium geopend en tot een aanzienlijke ontwikkeling gebracht. Echter moet men tot de bouw van een grootse, moderne inrichting komen, waarvoor de plannen gereed zijn. Bereids schonk een industrieel een prachtig terrein langs de Bredase weg.

Tilburg is niet bijzonder rijk aan historische merkwaardigheden. In het centrum van de stad ('t Heike) staat een kerk met 15e-eeuwse toren, die in 1895 onoordeelkundig werd gerestaureerd. Hier vlakbij ligt het paleis-raadhuis, door koning Willem II gebouwd (1847-'49), maar door hem niet meer betrokken in verband met zijn vroegtijdige dood. Van 1866 tot 1934 was het als r.h.b.s. in gebruik; toen werd het verbouwd en gerestaureerd door Oscar Leeuw en in 1936 als representatief raadhuis in gebruik genomen. Vóór het raadhuis werd het Zwijzen-monument, vervaardigd door





Markt te Tilburg



Heuvel in Tilburg.



Toon Dupuis, opgericht ter ere van de Brabantse emancipators van de vorige eeuw met in het midden de zittende figuur van de grote aartsbisschop Mgr. Zwijsen. Rechts daarvan verheft zich een gedenknaald op de plaats van de woning, waar koning Willem II in 1849 stierf.

Op de Heuvel staat zijn standbeeld; hier bevindt zich ook de eeuwenoude lindeboom. Uit het laatste der 15e eeuw dateert de Hasseltse kapel, een bekend Maria-bedevaartsoord. Gedurende de reformatie was de kapel aan de eredienst onttrokken en ging het oude Maria-beeld verloren. Zij werd weverswoning en later zelfs herberg. In 1796 werd ze voor de oorspronkelijke bestemming vrijgegeven en plaatste men er het fraaie Maria-beeld in, dat er nu nog prijkt. 't Is een devotie-kapel, die steeds vele bezoekers trekt.

Voor de eerbiedwaardige pater *Petrus Donders*, de opofferende melaatsen-held in Suriname, werd in 1926 een monument opgericht. Op de Heikant in het noorden van de stad staat een kapel met put en een reconstructie van het wevershuisje, waar hij in 1809 werd geboren. Tilburg heeft een volkenkundig missie-museum en een natuur-historisch museum. Het Wilhelmina-park is aangelegd door de vermaarde tuinarchitect Leonard Springer. In het westen ligt het stadswandelbos met in de buurt het Tilburgs Natuur-Dierenpark. Momenteel wordt in het zuiden van de gemeente het Leijpark naar het plan van Springer aangelegd.

Enige vermaarde Tilburgenaren laten we nog de revue passeren. *Dionysius Mutsaerts* (1578-1635), kerkelijk schrijver en kanunnik van Tongerlo, die met succes ijverde voor de totstandkoming van het Norbertijncollege te Rome. *Nicolaas Mutsaerts* (1530-1608) was de eerste abt van Tongerlo, die na de afscheiding der abdij van het bisdom Den Bosch, tot die waardigheid werd verheven. Hij wordt wel de tweede stichter van Tongerlo genoemd, omdat hij de abdij uit haar verval wist op te heffen. Tot het jaar 1797 bestond er een nauwe relatie tussen Tilburg en deze abdij: tot dan toe vormde Tilburg één parochie (St. Dionysius) onder patronaat van de abdij van Tongerlo. Van 1797 tot 1850 waren er twee parochie's (Heike en Goirke, beide aan St. Dionysius toegewijd). In 1850 kwam er een derde bij (Korvel), terwijl er thans niet minder dan 21 parochies zijn. Een vermaard Tilburgenaar is verder *Antonius van Gils* (1758-

1834), lector in de wijsbegeerte aan het Paus-college te Leuven; hij kwam tijdens het bewind van Jozef II en van de Fransen in de Zuidelijke Nederlanden in moeilijkheden en vluchtte naar zijn vaderland, waar hij een seminarie voor het Bossche vicariaat oprichtte. Tijdens de inlijving bij Frankrijk werd Van Gils gevangen genomen en naar Dijon vervoerd. In de dagen van het koninkrijk was hij president van het seminarie te Herlaer en trad tegen de regering, die de rechten van de katholieken niet ontzag, op. Van Gils is de schrijver van het Katholiek Meierijsch Memorieboek (1819), een geschiedenis van het Bossche diocees.

De beroemde oogheekundige *Professor Franciscus Cornelis Donders* (1818-1899) was jongste kind en enige zoon uit een gezin van tien kinderen. Hij werd geneesheer te Utrecht, waar hij het katholicisme vaarwel zei. In 1848 werd hij aan de universiteit aldaar buitengewoon hoogleraar; als physioloog was hij een der baanbrekers in Nederland. Als gewoon hoogleraar wijdde hij zich vooral aan de oogheekunde en richtte in 1858 het gasthuis voor ooglijders op. Zijn tijd- en naamgenoot, de Eerbiedwaardige *Petrus Donders* (1809—1887) vormt met de wereldse professor een scherp contrast. Als eenvoudige wever in Tilburg en later als knecht op het klein-seminarie te St. Michielsgestel, wist hij zijn priesterroeping te volgen en werd in 1841 gewijd. Daarna vertrok hij naar Suriname en werd hier later Redemptorist. Hij werkte er zegenrijk onder de Indianen en de Bosnegers en sinds 1856 onder de melaatsen, waar hij meer dan dertig jaren een toonbeeld was van christelijke naastenliefde. Reeds is het proces der zaligverklaring in een vergevorderd stadium.

Tilburgenaar van geboorte was ook *George Willem Vreede*, zoon van Paulus en kleinzoon van Pieter Vreede, de Leidse fabrikant, die zijn gehele bedrijf naar Tilburg overbracht en wien het, met anderen, in de Franse tijd gelukte van Staats-Brabant de provincie Noord-Brabant te maken. George werd in 1809 geboren: in Gent volgde hij de colleges van Thorbecke en ontwikkelde zich tot een politieke tegenstander van Koning Willem I. In 1841 werd Vreede professor in het staats- en volkenrecht aan de Utrechtse universiteit. Tijdens de Aprilbeweging was hij een der scherpste vijanden van de regering, die het herstel der bisdommen heftig bestreed.

De Jezuiet *Cornelis Frans Smarius* (1823—1870) onderwees de Amerikaanse jeugd in het college te Cincinnati en daarna aan de universiteit van St. Louis. Hij gold als de beste katholieke redenaar



van Amerika, die velen tot de katholieke kerk bracht. Vruchtbaar werkten ook de gebroeders *Hoecken*: *Christiaan* (1808-1851) en *Adriaan* (1815-1897) waren missionaris onder de Indianen, terwijl *Jacobus* (1810-1880) als broeder Bernardus met kapelaan Rutten te Maastricht de Congregatie der Broeders van de Onbevleete Ontvangenis van Maria voor het onderwijs aan arme kinderen stichtte.

Uit de oorlogstijd moet met name de 60-jarige *Jacoba Pulskens*, wonende in de Diepenstraat, met ere worden vermeld. Zij hield 5 geallieerde piloten in haar huis verborgen, totdat op 9 Juli 1944 de Duitse politie een inval deed, de vliegeniers zonder vorm van proces neerschoot, terwijl *Jacoba Pulskens* naar een concentratie-kamp werd overgebracht, waar ze bezweek. Een toepasselijk gedenkteken werd in 1946 aan het woonhuis onthuld.

Rondom Tilburg liggen een aantal dorpen, die in deze stad hun centrum vinden. Naast de reeds besproken gemeenten, die er aan grenzen, zijn het Udenhout, Berkel-Enschot, Oisterwijk, Moergestel, Diessen, Hilvarenbeek en Goirle. *Udenhout* (5), ten noordoosten van Tilburg gelegen, is een in hoofdzaak rurale gemeente met vele mooie goed-verzorgde boerderijen. Daarnaast is er een bekende steenindustrie, terwijl de houtrijkdom aanleiding gaf tot klompen-fabricage. De gemeente is rijk aan natuurschoon: een deel van de Drunense duinen is er in gelegen. Aan deze zijde ontstond een aparte parochie, de Biezemortel, door paters Capucijnen bediend, die er een studiehuis hebben.

Udenhout is de gemeente, waar talrijke zwakzinnige kinderen liefderijk worden verzorgd. Huize Assisië, aan de spoorlijn van Tilburg naar Den Bosch gelegen, is een internaat voor zwakzinnige jongens, dat in 1903 zijn zegenrijk werk begon. De Broeders-Penitenten van de H. Franciscus leiden dit instituut. In Huize St. Vincentius, in 1925 gesticht, verblijven achterlijke meisjes, die door de zusters van de Choorstraat in Den Bosch worden verzorgd.

De gemeente *Berkel-Enschot* (3) bestaat uit de kerkdorpen Berkel en Enschoot. Het hoofdmiddel van bestaan vormt de landbouw; industrie is er niet gevestigd. De niet-landbouwers vinden hun werkkring hoofdzakelijk in Tilburg en Oisterwijk.

In Enschoot verheft zich een kleine, middeleeuwse, alleenstaande toren, die zeer verdienstelijk is gerestaureerd. Natuurschoon is ook

hier veel aanwezig: vooral het Galgen- en het Baksven met omringende bossen worden veel bezocht.

Op Berkel's grondgebied ligt de vermaarde abdij Koningshoeven van de paters Trappisten (Cisterciënsers). Weleer behoorden de gronden aan koning Willem II, die er flinke boerderijen op liet bouwen, o.a. de Koningshoeve, Annahoeve, Willemshoeve, Alexanderhoeve en Hendrikhoeve. Bovendien verrees er een modelschapenfokkerij, waar een aantal rammen van Spaans ras, in Saksen gekocht, waren gestationneerd en vele Silezische ooien, met het doel de Brabantse wolstapel te verbeteren. Toen rond 1880 de anticlericale beweging in Frankrijk aldoor scherper vormen aannam en een uitdrijving van de kloosterlingen voor de deur stond, kocht de abt van Notre Dame du Mont, een Trappistenklooster in Noord-Frankrijk, de Koningshoeve met vele landerijen, die reeds lang in andere handen waren overgegaan. In 1891 werd de fraaie abdij met weidse kloosterkerk gebouwd. De paters houden zich met landbouw bezig en exploiteren de drukke bierbrouwerij „de Schaapskooi“.

De abdij „O.L. Vrouw van Koningsoord“ van de zusters Trappistinnen is van veel jongere datum; in 1937 werd de kapel plechtig geconsacreerd. De abdij, dicht bij de bebouwde kom van Berkel gelegen, is de enige Trappistinnen-abdij in Nederland.

De gemeente met de meest vermaarde vennen is *Oisterwijk* (9), een van de mooiste dorpen van Noord-Brabant. Reeds in 1230 kreeg Oisterwijk stadsrechten en dezelfde privileges als Den Bosch, maar de plaats omringde zich niet door verdedigingswerken. Haar betekenis ontleende zij aan de weefnijverheid, die geleidelijk meer op Tilburg overging. Toch bleef zij lang de voornaamste nederzetting van dit deel der Meierij: tot aan de Franse tijd was zij de hoofdplaats van het gelijknamig kwartier.

Nu ontleent Oisterwijk haar betekenis aan de treffende schoonheid van het Noordbrabantse landschap op haar grondgebied, terwijl tevens de industrie er in de moderne tijd grote vormen aannam. Men vindt er ongeveer 600 ha dennenbos met onderbeplanting van loofhout en ong. 80 ha water, nl. de talrijke vennen. De Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland heeft hier ong. 400 ha bos met vele vennen in bezit. De grootste en mooiste dezer vennen zijn: het Staalbergven, het Van Esscheven, het Witven, het Choorven, het Wolfspuutven, het Groot Aderven en het Belvertsven. In het Staalbergven is een fraai natuurbad. Bekend zijn verder het



landgoed „De Hondsborg” met het prachtige Rietven en de uitgestrekte, schilderachtige Kampinase heide, grotendeels eigendom van Natuurmonumenten. Tengevolge van dit rijk natuurschoon heeft Oisterwijk een druk vreemdelingenverkeer.

Ook het dorp zelf is fraai: in de kom van de gemeente ligt een ruim marktveld, „de Lind” met de duizendjarige lindeboom, het middeleeuws Kapel- of Lievevrouwenlaantje en aan het einde de Vrijheidseik, in 1795 geplant. Verder zijn bezienswaardig: de kerk van St. Petrus Banden, door dr. Cuypers gebouwd, bij de bevrijding ernstig beschadigd. In de kerk bevindt zich een kapel met gebrandschilderde ramen en tableau's van opalineglas van Charles Eyck. Hierin wordt een middeleeuws Lievevrouwenbeeld onder de naam van O.L. Vrouw ter Linde, de Vreugderijke, vereerd. Vroeger stond dit beeld in een aloud kapelletje op de Lind; in de Generaliteitsperiode was het ter verering opgesteld in de O.L. Vr.-kamer van de familie van Roessel. Na 1870 werd de devotie verwaarloosd, totdat de oudheidkundige dr. Xavier Smits het in 1909 ontdekte en het door dr. Cuypers werd gerestaureerd. Men plaatste het in de St. Petruskerk: de devotie herstelde zich, zodat Oisterwijk wederom bedevaartsplaats werd met een jaarlijkse openbare Maria-processie, welke aanvankelijk in de maand Mei, maar de laatste jaren op 15 Augustus wordt gehouden. Het oude kapelletje op de Lind werd in 1899 afgebroken; op deze plaats verrees het gemeentehuis. Hierin bevindt zich een verzameling van Pater Poirters' geschriften, welke een idee geeft van leven en werken van deze grote Oisterwijkse Jezuiet, die hier in 1605 werd geboren. Hij wordt wel de Roomse Cats genoemd; zijn hoofdwerk: „Het masker van de wereld afgetrokken” heeft zijn naam vereeuwigd. In 1926 werd een standbeeld van *Pater Poirters*, vervaardigd door de Vlaamse meester De Beule, vóór de St. Petruskerk onthuld.

In Oisterwijk zag ook de *H. Joannes van Oisterwijk* (Jan Lenaertsz.), een der martelaren van Gorkum, het levenslicht (1504-1572). In 1507 werd hier *Nicolaas van Esch* geboren, een der leraren van de H. Petrus Canisius te Keulen en later heilige pastoor van het Turnhoutse begijnhof, die vele stichtende geschriften naliet. In deze plaats of in de naaste omgeving werd ook de adellijke schrijfster van „Die Grote Evangelische Peerle” en „Vanden Tempel onser Sielen”, omstreeks 1460, geboren. De mystiek der Peerle, die beïnvloed werd door Ruusbroec, Herp en de Rijnlandse mystieken, staat op een

zeer hoog plan. Dit werk, dat vele uitgaven beleefde, waarvan er meerdere door Nicolaas van Esch werden verzorgd, en ook in het Latijn, Duits en Frans verscheen, oefende een diepe invloed uit op de mystiek van geheel West-Europa.

Vóór de reformatie bezat Oisterwijk een groot begijnhof: „het Huis van Bethlehem”, ten zuiden van de kerk gelegen. Omstreeks 1440 werd hier het Franciscanessenklooster Catharinenberg gesticht; pas in 1731 vluchtten de zusters via Baarle-Hertog naar Antwerpen. In het oude kloostergebouw vestigden zich in 1844 de zusters uit het moederhuis te Oirschot en begonnen er een pensionaat.

Van Oisterwijk ging in het begin van deze eeuw de stoot uit voor het houden van openluchtspelen. In 1936 werd het grootste openluchttheater in Nederland, met 1200 zitplaatsen, in het bosperceel tussen het Staalbergven, 't Groot Aderven en het Van Esscheven geopend. De schoonheid van dit Brabants dorp wordt niet gestoord door de vele industrieën, die er zich vestigden: de sigaren-, leer- en schoennijverheid heeft er een hoge vlucht genomen. De Koninklijke Lederfabriek „Oisterwijk” is de grootste van ons land.

Tijdens de oorlog waren er in de Oisterwijkse bossen honderdtallen bunkers aangebracht, waarin een ontzaggelijk grote voorraad munitie van allerlei kaliber was opgeslagen. Deze bunkers zijn alle opgeruimd. Gelukkig is er weinig schade in de bossen aangericht; de geschonden plekken zijn herbeplant. Door het in brand schieten van een munitietrein op het spoorweg-emplacement werd de gehele Spoorlaan verwoest.

Ook de aangrenzende gemeente *Moergestel* (3) heeft schoennijverheid: in de drie schoenfabrieken vinden enige honderden arbeiders werk. Aan de middeleeuwse toren bouwde architect Valk een nieuwe kerk, die er voortreffelijk mee harmonieert. De gemeente beschikt over veel natuurschoon: bossen, hei en vennen.

*Diessen* (2), aan de Reuzel gelegen, is nog grotendeels agrarisch, doch heeft klein-industrie (sigaren, schoenen of textiel) nodig om de welvaartsbronnen met behoud van het landelijk karakter te kunnen vergroten. Het dorp Diessen is zeer oud: reeds ten tijde van Sint Willibrord bestond het. Volgens de legende doopte deze apostel van Brabant in het Sint Willibrord's putje, dicht bij de oude kerk gelegen. De monumentale toren is een sieraad voor dorp en omgeving. Vroeger was Diessen een drukke bedevaartsplaats; de z.g. „Diessense Pinksteren” is er een overblijfsel van. Deze bede-



vaart verviel ten tijde van de reformatie, toen de inwoners te Poppel in de Zuidelijke Nederlanden ter kerke moesten gaan en de relieken naar België werden overgebracht. Rijk aan natuurschoon is het landgoed „Ananina's rust”, dat nagenoeg geheel in de gemeente Diessen ligt. In Mei 1940 raakten de Duitse en Franse troepen voor het eerst op Nederlandse bodem, in Diessen, slaags. Bij de bevrijding in het najaar van 1944 lag het dorp een maand onder granaatvuur; nadien vestigde de Prinses Irene-brigade er haar basis voor de strijd om Tilburg.

Ver terug in het verleden gaat ook *Hilvarenbeek* (5), nu bestaande uit de kerkdorpen Hilvarenbeek, Biest-Houtakker en Esbeek. Eenmaal was het een van de voornaamste plaatsen van noordelijk Brabant, het centrum van het uitgestrekte dekenaat Beek. Reeds vóór 1173 werd de kerk tot collegiale kerk verheven; in genoemd jaar werd het kapittel vernieuwd en rijk gedoteerd door Hildewaris, Vrouwe van Beek en Gravin van Rode. Sindsdien wordt behalve van Beek ook van Hilvarenbeek gesproken.

De oude kerk van Hilvarenbeek, voor een deel uit de 14e eeuw stammend, met monumentale toren, waarvan het steenwerk uit het midden van de 15e eeuw en de spits uit het begin van de 17e eeuw dagtekent, staat op een ruim marktveld. Vlak boven de hoofd-ingang bevindt zich een loggia, een bijzonderheid, welke ook de domtoren van Aken kende. Het prachtig carillon, waarvan de oudste klokken van 1633 dateerden, werd door de Duitsers gestolen.

De kerk bevat een aantal kunstschaten: allereerst het koorgestoelte, uit het begin van de 17e eeuw daterend, evenals de prachtige preekstoel. Het altaar van het St. Sebastiaansgilde, nog niet lang geleden op een zolder weergevonden, kreeg een ereplaats in de kerk. Een kostbaar doek, Christus' Geboorte voorstellend, geschilderd door een leerling van Van Dijck, bevindt zich in het midden van dit altaar. Het altaar van het St. Joris-gilde is verdwenen; een kunstig beeldje van St. Joris te paard, dat er toe behoorde, kan men nu in de noorder zijbeuk bewonderen. Het werd door de Brabantse beeldhouwer Walter Pompe vervaardigd. Bezienswaardig zijn verder de koperen kroonluchters in de middelgang, de sacristie met een prachtig ster-gewelf en de schone schilderij van Christus, hier opgehangen.

Het kanunniken-college gaf aan het dorp een voornaam cachet. Behalve de woning van de kapitteldeken en verscheidene kanunniken-huizen, waarvan de sporen nog bestaan, was er een kapittel-

school. Een van de kanunniken, de scholaster, was belast met het onderwijzen van de jeugd. De Beekse kapittelschool kwam in de 16e eeuw tot grote bloei: mede daarom bracht Hilvarenbeek enige geleerde mannen voort, o.a. *Martinus Becanus S. J.* (1563-1624), professor achtereenvolgens te Keulen, Würzburg, Mainz en eindelijk in Wenen. Hij kan onder de voornaamste controversisten van zijn tijd worden gerangschikt. Naam als taal- en oudheidkundige maakte *Joannes Goropius Becanus*, in het gehucht Gorp geboren, tevens lijfarts van de zusters van Karel V. Beweerd wordt, echter op weinig hechte historische gronden, dat de *H. Adrianus Becanus*, een der martelaren van Gorkum, in Esbeek zou zijn geboren.

In 1899 begon in deze gemeente de Levensverzekeringsmaatschappij „Utrecht” en wel te Esbeek, met uitgebreide ontginningen; thans beslaat „de Utrecht” een oppervlakte van ong. 2200 ha, gelegen in Hilvarenbeek, Hooge- en Lage Mierde, Diessen en het Belgische Arendonk. Het is bouw- en weiland, boomgaard en bos; bovendien werd een natuur-reservaat behouden: de Flaas en het Goor, genoemd naar uitgestrekte vennen. In 1932 werd door de maatschappij een vakantie-huis voor haar personeel onder Esbeek gebouwd. De vele landgoederen, o.a. de Thulden, de Hertgang en Gorp zijn rijk aan natuurschoon. Het kasteel Groenendaal werd gerestaureerd. Ook in deze gemeente drong de nijverheid door; van betekenis is er de schoen-, leer- en sigaren-industrie.

Veel sterker geïndustrialiseerd is de gemeente *Goirle* (7) ten zuiden van Tilburg gelegen, waar bijna de gehele bevolking haar bestaan in de vanouds gevestigde industrie vindt. Tot grote ontwikkeling kwam hier de wol-, linnen-, katoen-, jute-, cocos- en tapijtnijverheid; in dit opzicht sluit zich deze gemeente nauw bij Tilburg aan. Het landgoed Nieuwkerk, het voormalige bezit van de graven van Hogendorp, heren van Tilburg en Goirle, is rijk aan mooie bossen, die echter door de oorlog veel geleden hebben; hier ligt de voormalige grafkelder van de Van Hogendorps. Ook de landgoederen Gorp en De Rooverthuis zijn rijk aan natuurschoon. De weg van Goirle naar Tilburg vormt een villa-wijk.

In Goirle is een missie-huis van de Paters van de H. Familie (Grave) gevestigd met noviciaat en postulaat voor de broeders. De fraters van Tilburg hebben hier een kweekschool voor toekomstige fraters met internaat.

Op de Rechte heide onder Goirle werden door Willem Willems en



Joan Willems urnenvelden en graven uit de bronstijd blootgelegd en in hun oorspronkelijke gedaante teruggebracht; de archaeologica berusten in het Centraal Museum te Den Bosch.

Literatuur: *B. Dijksterhuis*, Bijdragen tot de geschiedenis der Heerlijkheid Tilburg en Goirle (1899); *A. J. A. C. van Delft e.a.*, Uit Brabant's Centrum (1930); *A. J. A. C. van Delft*, Tilburg als woonstad en nijverheidscentrum (1935); *L. G. de Wijs*, Gedenkboek Paleis-Raadhuis (1936); Gedenkboek 25 jarig-bestaan van de R.K. Leergangen (1937); *M. J. H. Cobbenhagen*, De Tilburgse Hogeschool-gemeenschap (1945); *P. C. Boeren*, Het hart van Brabant. Schets eener economische geschiedenis van Tilburg (1942) — Gouden jubeljaar van de Congregatie der Fraters van O.L. Vrouw, Moeder van Barmhartigheid te Tilburg (1894); Levensschets van *Pater M. F. S. de Beer*, eersten Superior-generaal van de Congregatie der Fraters te Tilburg (1919); *J. A. F. Kronenburg* en *Chr. Boomaars*, De Zusters van Liefde der Congregatie van O.L. Vrouw, Moeder van Barmhartigheid, gevestigd te Tilburg, van 1832-1922 (1924); *J. A. F. Kronenburg*, De eerbiedwaardige dienaar Gods Petrus Donders (1925); *Lamb. G. de Wijs*, De Geschiedenis van de Hasseltse Kapel (1939); *Fr. M. Tharcisio Horsten*, De Fraters van Tilburg van 1844-1944 (1946 I); *H. Helmer*, Een groot Nederlander in Suriname. Leven en werken van Petrus Donders (1946) — *Lamb. de Wijs*, De Geschiedenis van de toren van Enschoot (1935); *A. Huybers*, Oud-Oisterwijk (1923); *J. Bergmans*, Schoon-Oisterwijk (1926); *Pater Poirters* (1605-1674) gehuldigd in Oisterwijk (1926); *E. Rombauts*, Leven en werken van pater Adrianus Poirters S.J. (1930); *C. F. X. Smits*, Het kasteel Nemelaar (Buiten Jrg. 1916); *J. H. Ringrose* en *A. C. de Vooy*s, De gemeente Diessen (Tijdschr. Aandr. Gen. 1936); *J. M. Lauwers*, Langs de Hilverboorden (z.j.); *C. F. X. Smits*, Hilvarenbeek en zijn kerk (Buiten Jrg. 1915); Het Landgoed „De Utrecht” te Esbeek (1933); *P. C. de Brouwer*, Kerk en toren van Hilvarenbeek (1939); *P. C. de Brouwer*, De Geschiedenis van Hilvarenbeek tot 1813 (1947).

## 'S-HERTOGENBOSCH NOORD-BRABANT'S HOOFDSTAD

**A**n de samenvloeiing van Dommel en Aa ontstond op een hogerliggend zandeilandje, dat zich in een wijde, lage uitspoelingskom verheft, Noordbrabant's hoofdstad *'s-Hertogenbosch* (54). Van drie zijden naderen de zandgronden de stad dicht: vanuit het oosten, het zuidoosten, maar vooral uit het zuidwesten, vanaf de Vughterhei. Hier werden dan ook in de dagen van de Republiek de sterke forten Sint Antoni en Isabella gebouwd, terwijl een rij van lunetten met verdedigingswerken, in de naburige gemeente Vught gelegen, de vesting aan deze meest gevaarlijk kant moest beschermen.

Zeer waarschijnlijk is Vught de voorgangster van Den Bosch geweest. In oorkonden van de jaren 1006, 1028 en 1050 is sprake van een tol en een wisselhuis in Vught; deze tol moet op de Dommel geheven zijn, wat wijst op de bevaarbaarheid dezer rivier; ook de Ley, een zijtak van de Dommel, werd bevaren. Verder had men door de Dieze een goede verbinding met de Maas. Gelegen aan de grens met Holland en Gelder waren de omstandigheden gunstig om veel handel in Vught te vestigen; de steun van de Heren deed het overige.

Deze handel verplaatste zich meer noordelijk; de vlugge groei van de nieuwe nederzetting - 's-Hertogenbosch in wording - vindt zijn verklaring in de nog betere ligging, n.l. op het diluviale zand-eiland bij de vereniging van Dommel en Aa gelegen. De nodige bescherming van dit punt was verzekerd, toen, volgens de Bossche kroniekschrijvers, de hertog van Brabant in het Orthense bos, nabij de Maelstrem, een jachthuis bouwde, dat hij liet versterken. Spoedig werd de nederzetting met wallen omringd en was daardoor tegen aanvallen beveiligd. Vooral maakte Heusden het de Bosschenaars lastig, ijverzuchtig als deze Maasstad op haar naburige jonge concurrente was.

De nieuwe vestiging kreeg enige jaren vóór 1196 stadsrechten,



mogelijk in 1184 of 1185. Snel nam haar inwonertal toe, wat geheel met de wens van hertog Hendrik I, haar stichter, overeenkwam. Als grensvesting had zij immers het land te verdedigen tegen een inval uit het noorden en hoe groter de stad werd, des te meer poorters waren er om zo'n aanval te beletten. Mede daarom bevorderde de hertog haar handel en industrie zeer, vooral door het geven van tolvrijheden aan haar burgers.

Door haar gunstige ligging, verbonden als zij was met de grote rivieren, kon Den Bosch aan de bij uitstek drukke Rijnhandel deelnemen. Reeds in 1196 verkreeg hertog Hendrik van keizer Hendrik VI voor de bewoners „de nova civitate apud silvam” tolvrijheid op de Rijn, wat betekende, dat Den Bosch in nauwe relatie met de grote Westeuropese stapelplaats Keulen kwam. Nog andere vrijheden volgden; steeds nam de handel, die zich ging uitstrekken tot de Oostzeelanden, Engeland en Frankrijk, toe. Ook de industrie bereikte er in de Middeleeuwen een aanzienlijke hoogte: een groot deel van West- en Midden-Europa zag de Bossche fabrikaten. Vele Bosschenaren vertoefden in het buitenland en leidden mede de winstgevende handel, die veel rijkdom en welvaart in de stad bracht. Haar aanzien moest hierdoor stijgen; haar verbinding met vele wereldsteden werkte bevruchtend op haar geestelijk en cultureel leven in. Geen wonder, dat in Den Bosch kunsten en wetenschappen gingen bloeien en er een grote hoogte bereikten. Zo zijn de bouwperioden van de majestueuse Sint Janskerk een reflex van het economisch leven van de stad met zijn vele hoogtepunten en daarnaast met tijdvakken van neergang en verval.

De 17 ambachtsgilden met hun straffe reglementen, die veel welvaart in de stad hadden gebracht, verzetten zich tegen de opkomst van een nieuwe bedrijfsvorm, welke een doorbraak van de corporatieve ordening betekende. Deze doorbraak werd ook door het stadsbestuur niet gewenst, maar toen het steeds duidelijker bleek, dat de kleine ambachten geen toekomst meer hadden en aan een chronische kwaal leden, veranderde de houding van het stadsbestuur en steunde het de zich ontwikkelende export-industrie, zoals van messen en spelden, hoeden en tapijten, lint en passement. Ook de uit den vreemde ingevoerde nijverheden, die nooit gilde-verband kenden werden gestimuleerd, nl. de bombazijn-, porcelein-, suiker- en glas-industrie.

Naast een drukke handel in zelfvervaardigde goederen kende de

stad ook een uitgebreide transito. Zeer merkwaardig waren haar nauwe betrekkingen met Schonen, waar de stad een handelsfactorij, een z.g. vitte had. De Bossche koggen, die via de IJssel naar het noorden stevenden, hadden zout, wollen lakens, linnen stoffen, was en bont als hoofdvracht, terwijl zij voornamelijk haring, hout en paarden terugvoerden, artikelen, waarmee de stad een uitgebreide en wijdvertakte handel dreef.

Toen na het midden van de 14e eeuw de handelsrelaties met Schonen in betekenis verminderden, mede doordat de haringscholen om dit schiereiland zeldzamer werden, nam de levering aan de Hanze grote vormen aan, vooral via de stapel te Brugge, waar de Bossche kooplieden connecties aanknoopten met de handelaren van geheel Europa. Later werden ook de relaties met de jaarmarkten van Antwerpen en Bergen op Zoom innig. Zo verspreidden zich de beroemde Bossche lakens over geheel West- en Midden-Europa en bereikten zelfs Litauen en Rusland. Tegen het jaar 1500 verminderde deze lakenhandel: veel moeilijkheden traden op, niet het minst de dodende concurrentie van een intense lakennijverheid op het Meierijse platteland, waartegen zich Den Bosch niet behoorlijk wapende. Had deze stad zich op de bereiding van eenzelfde massaproduct toegelegd, dan zou zij haar lakennijverheid hebben kunnen handhaven; nu zij een voortaan minder gewild kwaliteitsproduct bleef produceren, moest achteruitgang het gevolg zijn.

Naast het Bossche laken hadden nog veel andere fabrikaten in binnen- en buitenland een goede klank. Om er slechts enige te noemen: spijkers, schoenen, leder, bont, bonnetten, hoeden, spelden, linnen, olie en tapijten. Maar geleidelijk kwam aan deze roem een einde: steeds meer verplaatste zich de handel naar steden, dichter bij de zee gelegen, terwijl de vele oorlogen haar in een desolate toestand brachten. Tijdens de langdurige Spaanse vrijheidsstrijd was haar bezit van een beslissende betekenis. Lang bleef de sterke vestingstad in de macht van de Spaansen, al trachtten de Staatsen door list en geweld in het bezit er van te komen.

Dit had zeer gewichtige gevolgen: zo kon het katholiek herstel Stad en Meierij intens bewerken, waardoor de bewoners immuun voor het protestantisme werden, dat na de val van de stad met alle kracht werd gepropageerd. Was Maurits niet bij machte 's-Hertogenbosch bij de jonge republiek te voegen, het genie van Frederik Hendrik vermocht de Bossche Maagd na een maandenlang, ingenieus



bedacht beleg te veroveren. Het water, waaraan de vesting haar kracht ontleende, werd door Frederiks grote helper, de bekwame waterbouwkundige Leeghwater, bedwongen. Het binnenrukken van het Staatse leger in 's-Hertogenbosch op 17 September 1629 gold als een éclatant succes, dat in geheel Europa een diepe indruk maakte. Voor de zich ontwikkelende republiek betekende de verovering van deze stad een hoogst belangrijke gebeurtenis: zij stelde de zuiderfrontieren veilig, terwijl gegronde aanspraken op het bezit van de uitgestrekte Meierij konden worden gemaakt.

Voor Stad en Meierij kwam deze verandering duur te staan: een periode van achterstelling en willekeur begon, die pas eindigde met de ondergang van de oude, afgeleefde republiek op het einde van de achttiende eeuw. In deze tijd bleef 's-Hertogenbosch een sterke vestingstad, omgeven door moerassen en lage weilanden, die bij naderend gevaar in korte tijd konden worden geïnnundeerd. De wegen, die naar de stad leidden, mochten niet watervrij worden opgehoogd: dit zou immers haar betekenis als vestingstad schaden. Het overstromingswater steeg vaak zo hoog, dat aanzienlijke delen van de stad blank stonden. Natuurlijk betekende dit een ernstig beletsel voor hare economische en sociale verzorging.

Den Bosch bleef ook in de dagen van de Republiek een druk handelscentrum: de sluiting van de Schelde, in de bepalingen van de Munsterse vrede vastgesteld, was hierop van veel invloed. Niet enkel was deze sluiting voor Antwerpen een fatale maatregel, ook Luik ondervond er grote nadelen van. Het prins-bisschoppelijk bestuur wendde nu krachtige pogingen aan, Den Bosch tot de in- en uitvoerhaven van zijn gebied te maken. Daartoe moest een goede verbinding tussen de beide steden tot stand worden gebracht. Een kassei-weg van Luik noordwaarts tot aan de grenzen met de Meierij was spoedig gereed; de totstandkoming van het verlengstuk tot Den Bosch had veel voeten in de aarde. Holland, welk geweest ook zeer geïnteresseerd was bij de aanleg, wilde Den Bosch dwingen, deze verbinding tot stand te brengen. Eindelijk ging deze stad er toe over (1741), maar verder dan Best kwam zij niet: haar financiën lieten de voltooiing niet toe. Pas onder de regering van Koning Willem I werd de gehele straatweg afgewerkt (1818).

Een aanzienlijke handel in allerlei waren werd gedreven; tot 's-Hertogenbosch werden deze te water aangevoerd; hier werden zij op vrachtkarren geladen, die ze tot diep in Europa brachten. Deze

functie als stapelplaats nam in de 19e eeuw nog grotere vormen aan; toen gold 's-Hertogenbosch als de derde koopstad van het land: in betekenis volgde zij op Amsterdam en Rotterdam. Door het moderne verkeersstelsel verloor de stad echter ook deze functie en bracht de nieuwe tijd grote moeilijkheden.

Na de Spaanse strijd kwamen weldra een reeks Franse oorlogen ons land verontrusten: 's-Hertogenbosch kreeg wederom haar deel. Voortdurend beijverde deze stad zich de vijand de doorgang naar het noorden te betwisten. Als regel had dit het gewenste succes: mede dank zij de macht van het water, dat de vesting van alle kanten omringde, gelukte het de vijand niet de stad in te nemen. Wel ondervond de Meierij vaak de rampen van de oorlog: vijandelijke legers plunderden en roofden hier, wat voor de republiek een welkom voordeel betekende: zij won daarmee de nodige tijd om de inundaties in werking te stellen en zo de vijand een gebiedend halt toe te roepen.

Na een bewogen tijd, waarin vele oorlogen elkaar opvolgden, naderden in de jaren negentig van de 18e eeuw de Franse republikeinen, door vele patriotten begeleid, ons land. Op 21 September 1794 sloegen zij het beleg voor 's-Hertogenbosch en namen de mannen van de Liberté, Egalité en Fraternité 9 October de stad in. Deze gevaarlijke overgangstijd had als groot voordeel, dat eindelijk de kans geboden werd van het generaliteitsland een gewest te maken, beschikkende over dezelfde rechten als de zeven provincies der ondergegangene republiek. Met enthousiasme door een deel van de bewoners ontvangen, taande deze geestdrift voor de Fransen weldra en veranderde geleidelijk in een onuitsprekelijk verlangen van het Franse juk bevrijd te worden.

Op het einde van het jaar 1813, toen de troepen der Bondgenoten na Napoleon's nederlaag te Leipzig ons land binnenrukten, werd de hoop levendig, dat weldra aan de overheersing der Fransen een einde zou komen. Met de hulp van vele Bossche burgers en een twintigtal Vughtenaren, die eveneens moedig en vervuld van vaderlandsliefde optraden, werd na een beleg van ruim een maand op 26 Januari 1814 's-Hertogenbosch ingenomen. De vrijheid onder de banier der Oranje's verving de Franse dwingelandij.

Meer dan honderd jaar van rust volgden nu, alleen door de Belgische opstand onderbroken. 's-Hertogenbosch sluimerde geleidelijk als vestingstad in. Gedurende opstand en status-quo (1830-1839)



lagen alle landen rondom de stad permanent onder water, zeer ten nadele van de bewoners. Geen wonder, dat de wet van 1874, waarbij o.m. de vesting 's-Hertogenbosch werd opgeheven, met blijdschap werd begroet: al te veel hadden de Bosschenaren van de functie hunner stad als vesting geleden. Met de ontmanteling werd de verbetering van de waterstaatkundige toestand onder het oog gezien: weldra behoorden de inundaties van de stad tot het verleden. Bij wet van 1883 werden voorts het dichten van de Heerenwaardensche overlaten en het graven van de Bergsche Maas in het vooruitzicht gesteld. Hierdoor zou — zo meende men — een einde komen aan de verwoestende overstromingen van de Beersche Maas. Grootse werken ook in deze eeuw moesten worden ondernomen om al de herinneringen aan Den Bosch als vestingstad uit te wissen. Tot op onze dagen bleef het landschap rondom de stad tot in wijde omtrek het merkteken van de verwaarlozing gedurende de generaliteitsperiode dragen. Den Bosch bleef een eiland in een weinig bevolkt, moerassig gebied. De definitieve beteugeling van de Maas en de bewoonbaarmaking van een uitgestrekt gebied aan weerszijden van de stad, aan welke werken sinds 1930 uitvoering wordt gegeven, openen ook voor Den Bosch weidse perspectieven: zij zullen welvarende ommelanden doen ontstaan, die in deze stad hun economisch en cultureel centrum zullen vinden.

De bewogen geschiedenis van Den Bosch spreekt nog steeds duidelijk uit haar stadsbeeld. De oude stadskern wordt gevormd door de markt met onmiddellijke omgeving; het is het hoogst gelegen deel van de oude stad, waar de vroegste nederzetting ontstond. Van de eerste ommuring is, ingebouwd in enige huizen van de Hinthamerstraat, nog een deel van de zware, ronde toren van de voormalige Leuvense- of Gevangenpoort over, terwijl in de nabijheid de oude waterpoort nog aanwezig is. Vóór het jaar 1600 werd de stad driemaal uitgelegd, wat als bewijs kan gelden voor haar welvaart in de Middeleeuwen. Van de vestingwerken dezer vergrote stad, welke later werden uitgebreid, zijn nog muren, bastions en rondelen over. Wel het fraaist is het bastion Oranje, dat in een klein plantsoen werd veranderd. In het noorden van de stad ligt nog het voormalige fort Willem-Marie, nu Citadel genoemd, gebouwd uit de opbrengst der geconfiskeerde kerken en kloosters ( $\pm$  1650) ter versterking van de vesting en tevens om de burgers in toom te kunnen houden,

waarom het fort wel Papenbril werd genoemd. In de nabijheid langs de Zuidwillemsvaart staat het Kruithuis, van 1618-1621 door dr. Jan van der Weeghen, ingenieur der Aartshertogen, gebouwd; het is het enige kruithuis in ons land, stammend uit de tijd van de Tachtigjarige oorlog. In zijn oude luister hersteld, zal het de cursus voor kerkelijk architectuur, uitgaande van de R.K. Leergangen, gaan huisvesten.

Nieuwe uitbreidingen van de stad hadden pas in de moderne tijd plaats. Na de ontmanteling van de vesting en de watervrijmaking nam haar betekenis geleidelijk toe; het getal inwoners groeide, waardoor gebrek aan geschikte woningen ontstond. Stadsuitbreiding werd op het einde van de vorige eeuw een gebiedende eis; in 1896 kwam een uitleg ten westen van de oude stad, tussen het station en de Dommel, ter grootte van 30 ha, tot stand. Op dit terrein — 4 m opgehoogd met zand uit de Vugtherhei afkomstig, waardoor hier de plas „de IJzeren Man” ontstond —, verrees onder het bestuur van burgemeester Van der Does de Willebois een nieuwe, fraaie woonwijk; door de oorlogshandelingen van October 1944 leed zij veel.

In 1917, na ophoging van de lage landen ten noordoosten van de stad ontstonden de nieuwe wijken Muntel (23 ha), Hinthamerpoort (10 ha) en Bossche pad (5 ha). Ook een 36 ha groot industrie-terrein langs de Dieze werd toen opgespoten. Veel nieuwe uitbreidingen kwamen tot stand; de grootste was de Vliert (46 ha), tussen de Muntel, de spoorweg naar Nijmegen en de IJzeren Vrouw gelegen. Rondom het fraaie Prins-Hendrik-park, waarin de plas „de IJzeren Vrouw” met zweminrichting ligt, verrees een nieuw stads-gedeelte, waaraan de naam van burgemeester Van Lanschot zal verbonden blijven. Terwijl in 1917 de bebouwde oppervlakte van Den Bosch 177 ha bedroeg, nam deze in de periode 1917-1941 met 190 ha toe.

Het grote uitbreidingsplan, in 1946 goedgekeurd, opent voor Den Bosch een nieuwe toekomst. Dit zeer belangrijke plan omvat uitbreidingen in verschillende richtingen: allereerst in aansluiting aan de zuidelijke stadsrand tussen de Pettelaarse weg en de Zuid-Willemsvaart het plan-Zuid, 130 ha groot, waardoor een groot complex fraai gelegen bouwterreinen wordt verkregen, bestemd voor arbeiders- en middenstandswoningen, alsook voor meer ruimere bebouwing, waardoor het zich vestigen in 's-Hertogenbosch zeer zal worden bevorderd, terwijl langs de Zuidwillemsvaart gelegenheid ontstaat voor

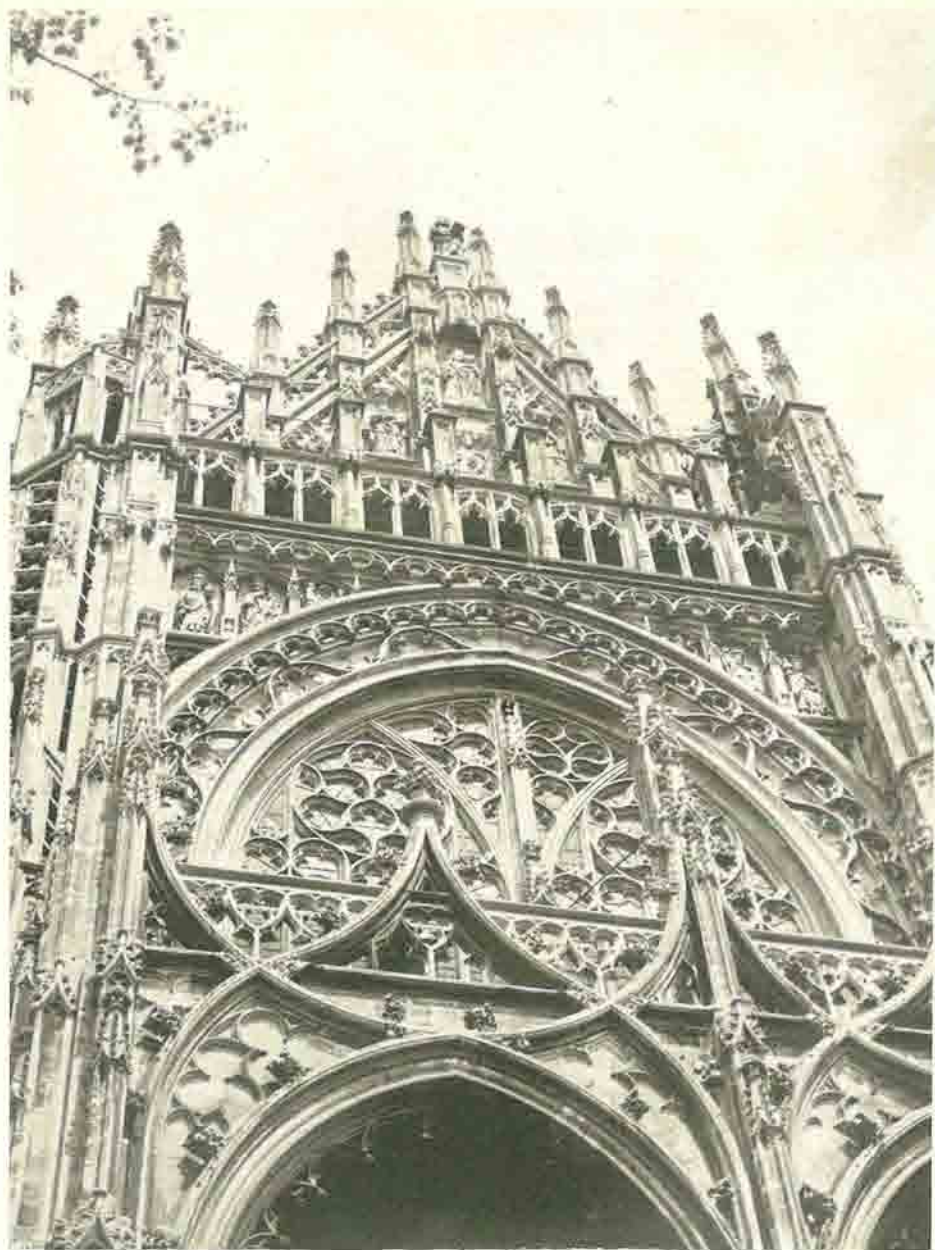




Huize „St. Vincentius“ te Udenhout



Stadswallen van 's-Hertogenbosch



Zuiderportaal van de St. Jansbasiliek te 's Hertogenbosch.



het stichten van kleine transito-bedrijven met loswal, scheeps-industrieën, handelszaken e.d. Plan-West (56 ha) aan de overzijde van het stations-emplacement moet voorzien in terreinen, bestemd voor industrie-vestiging, welke terreinen nagenoeg zijn uitgeput. Plan-Oost eindelijk (29 ha), gelegen tussen de Zuidwillemsvaart en de spoorlijn Den Bosch-Nijmegen is bestemd voor arbeiders- en middenstandswoningen.

Hoe belangrijk deze uitbreidingsplannen zijn, blijkt allereerst uit de oppervlakte der nieuwe terreinen: deze bedraagt 356 ha, zodat men berekende, dat in 1980 Den Bosch een oppervlakte zal beslaan van 723 ha. Voorts is het plan modern opgesteld, waarbij dus aan parken, plantsoenen, waterpartijen, sportterreinen e.d. veel aandacht is besteed. Den Bosch zal hierdoor wederom een aangename woonstad worden, waardig om de hoofdstad van de zo belangrijke provincie Noord-Brabant te zijn. Het is het streven van burgemeester Loeff, de groei van Den Bosch gelijke tred te doen houden met de krachtige ontwikkeling der provincie.

Als oud cultuurcentrum bezit 's-Hertogenbosch nog vele herinneringen aan het verleden. Wel werd de stad ernstig door de oorlog geteisterd, maar de voornaamste monumenten bleven gespaard. Allereerst de kathedrale basiliek van Sint Jan, een wonder van gotische bouwkunst. In 1366 werd zij door Jan van Arkel, bisschop van Luik, tot een collegiale kerk verheven; niet minder dan 30 kanunniken waren aan de kerk verbonden. Paus Paulus IV verhief haar in 1559 tot kathedraal, terwijl haar in 1929 de naam en de voorrechten van basiliek werden geschonken.

Met de bouw van de St. Janskerk werd vermoedelijk omstreeks 1200 aangevangen op de plaats, waar een kleine romaanse kerk stond; hiervan is de toren, met baksteen omhuld, behalve de spits, nog over. De kerk werd niet voltooid: ong. 1520 werd met het werk gestaakt. De voornaamste architecten waren achtereenvolgens: Willem van Kessel, Alard Duhamel, Jan Heyns en Jan Derkenis. Van 1629 tot 1810 was de kerk in gebruik bij de hervormden; in laatstgenoemd jaar werd zij door Napoleon aan de katholieken teruggegeven. Sedert 1860 wordt zij gerestaureerd en in haar middeleeuwse luister hersteld.

Met haar 115 m lengte, 62 m breedte en haar oppervlakte van een halve ha is de St. Jan het grootste kerkgebouw van Nederland. Het

bestaat uit een schip met vijf beuken en zeven traveeën, een dwarspand, een koor met omgang en een krans van zeven straalkapellen, aansluitende bij de prachtige kapel der Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, voor rekening van deze godsdienstige instelling gebouwd, thans als Sacramentskapel in gebruik. Van buiten is de basiliek met rijk beeldhouwwerk getooid, bijzonder de noorder- en zuidertransepten, toegewijd aan de H. Maria en aan Sint Jan de Evangelist, patroon van kerk, stad en bisdom. De luchtbogen van de eigenlijke kerk zijn bezet met grillige mens- en dierfiguren. De koepel droeg eenmaal een hoge houten, met lood beklede middentoren; in 1584 werd hij door de bliksem getroffen en brandde af.

Van binnen is de St. Jan geheel hersteld, zodat het waardevol gemeubelte goed tot zijn recht komt, o.a. het moderne hoogaltaar; het gerestaureerde 15e-eeuwse koorgestoelte; de 16e-eeuwse renaissance-preekstoel; het orgel met enorme kast; de koperen, in 1492 gegoten doopvont; de koperen lichtkroon ( $\pm$  1420) in de Sacramentskapel. Talrijke beelden versieren de pijlers; meer dan honderd werden door de Bossche kunstenaar H. van der Geld (1838-1914) vervaardigd, terwijl de moderne apostelbeelden in het hoogkoor van de hand van de Bossche directeur der Koninklijke school Van der Ven zijn. Ook mooie schilderijen trekken de aandacht, o.a. een groot doek van Abraham Bloemaert, het middelaarsschap van Christus en de voorbede der H. Maagd voorstellende, afkomstig uit het vroegere 16e-eeuwse renaissance-hoogaltaar, nu in de doopkapel hangend. Verder een schilderij van Abraham Janson, Engelen voorstellend, die Christus' ontziend lichaam torsen en een Boodschap van Maria, van J. A. Verschaeren.

De honderden grafzerken boden het onderwerp voor belangrijke genealogische en historische studies. In 1925 werd het carillon vernieuwd en uitgebreid; thans is het een van de schoonste van geheel Nederland. Het oxaal van marmer en albast, in 1611 door Coenraad van Noremborgh geleverd, werd in 1866 gesloopt en verdween naar het Kensington-museum in Londen. In een aparte kapel troont het middeleeuwse, miraculeuze beeld van O.L. Vrouw van Den Bosch („de Zoete Moeder”), in de Hervormingstijd naar Brussel gevoerd, waar het in de hofkerk op de Coudenberg door duizenden en duizenden werd vereerd. In 1853 gelukte het aan Mgr. Zwijsen het genadebeeld weer naar Den Bosch over te brengen; sindsdien troont het weer in de St. Janskerk en werd de stad weer een druk pelgrimsoord.



Vooral in de Maria-maand Mei en in Juli, als de stille en plechtige ommegangen worden gehouden, bezoeken vele duizenden de Zoete Moeder van Den Bosch.

De twee wereldlijke gebouwen van de meeste waarde zijn het gouvernementshuis en het stadhuis. Het gouvernementshuis in de Ververstraat, van 1768 daterend, was vroeger woning van de stads-gouverneur; thans resideert hier de commissaris der koningin. In het fronton van de fraaie zandstenen voorgevel bevindt zich het wapen van Brabant tussen leeuwen en wapentuig. Van de gouvernementsgebouwen, welke verzezen op de plaats, waar van 1609-1629 het beroemde Jezuiten-college gevestigd was, is vooral de Statenzaal met haar lichtkronen, grote schouw en Oranje-portretten bezienswaardig. De provinciale griffie beschikt over een uitgebreide, gecatalogiseerde bibliotheek.

Het stadhuis op de markt heeft een deftige, renaissance-gevel (1670) welke door een driehoekige fronton wordt afgesloten; hierin prijkt het fraai gebeeldhouwde stadswapen. In de beneden-vestibule zijn de wandschilderingen van de Bosschenaar Antoon Derkinderen (1859-1925), o.a. de stichting van de stad en de bouw van de St. Janskerk voorstellend en hier resp. in 1892 en 1897 geplaatst, beroemd. Portretten der Oranjes hangen in de bovenhal, terwijl men in de raadszaal, de burgemeesterskamer en de wethouderskamers oude gobelins en waardevolle schilderijen aantreft, o.a. van Theodoor van Thulden, de Bossche leerling van Rubens. Het meest zinvolle doek in de burgemeesterskamer voorkomend, is een allegorische voorstelling van de pogingen der Brabantse steden, zitting in de Staten-Generaal te verkrijgen (1650). De nagenoeg gaaf gebleven onderverdieping van het voormalig gothisch stadhuis, gebouwd door de laatste bouwmeester van de St. Jan, Jan Derkenis, werd in 1908 door de vermaarde Bossche historicus Jan Mosmans teruggevonden. In 1928 werd zij tot raadskelder ingericht. In het stadhuistorentje hangt een welluidend carillon van 23 Hemony- en Melchior de Haseklokken. De grote uurklok behoort tot de oudste klokken van het land (1372).

Nog veel andere bezienswaardigheden heeft Den Bosch. Als de voornaamste kunnen gelden: het museum van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, een beeld gevend van deze provincie vanaf de prae-historische tijden tot op heden, is sedert 1925 gevestigd in de voormalige St.

Jacobskapel (Bethanië-straat), door de architect Oscar Leeuw daartoe geschikt gemaakt. Daarnaast bezit het genootschap een rijke bibliotheek, waarin o.a. nagenoeg alles voorkomt, wat over de provincie werd gepubliceerd. In de schilderijen-verzameling zijn vele Noordbrabantse meesters vertegenwoordigd. Van de grootste Bossche schilder Jeroen Bosch ( $\pm$  1460-1516) is in de stad geen doek aanwezig: wel bevindt zich hier een verdienstelijke copie van zijn „Kruisgang”, door de Bosschenaar A. van de Laar vervaardigd. Het bisschoppelijk museum, naast het bisschoppelijk paleis op de Parade gelegen, bevat vele oudheden betreffende het Bossche bisdom.

Bekend zijn verder de St. Cathrien- of Kruiskerk, met het fraaie 16e-eeuws choor en een negental doeken van de Vlaamse schilder Pieter Jozef Verhaghen (1782-1811), in de jaren 1768 tot 1780 voor de abdij van Averbode vervaardigd en in 1829 voor een klein bedrag van deze abdij gekocht. Voorts hangt in deze weidse koepelkerk een Van Thulden, de H. Maagd en de H. Dominicus voorstellend, welke schilderij in de oude bidplaats hing. De St. Jacobskerk werd gebouwd door de architecten Jos. Cuypers en Jan Stuyt. Van de voormalige Antoniuskapel, die de Hinthamerstraat afsluit, is de gothische gevel gerestaureerd. Het gebouw der uit 1318 daterende Illustre Lieve Vrouwe Broederschap bevat een waardevolle meubilering en een aantal unieke muziekboeken uit de middeleeuwen, toen ook de muziekkunst in deze stad bloeide. Het prachtig, in 1941 gerestaureerde, gothische refugie-huis van de adellijke Augustijner abdij van Sinte Geertrui te Leuven, tegenover het bastion Oranje gelegen, werd omstreeks 1500 gebouwd ten behoeve van de geestelijkheid van Helvoirt en Oisterwijk, waarover deze abdij het patronaatsrecht uitoefende. Het prachtige stationsgebouw van Ed. Cuypers (1895) werd het slachtoffer van de oorlog.

De stad heeft voorts vele standbeelden, o.a. van Jeroen Bosch op de markt; van kardinaal van Rossum op het naar hem genoemde plein, beide door Falise ontworpen; de Goede Herder (Mgr. Prinsen) van Albert Termote, vóór de St. Jacobskerk; het monument Bosch van Drakenstein (de Draak) van Dony op het stationsplein; het H. Hartmonument op het Emmaplein van De Beule en Dorus Hermsen; de Wilhelmina-brug met beeldhouwwerk van Hildo Krop, zwaar gehavend. Oude gevels zijn er betrekkelijk weinig overgebleven; de meest fraaie zijn: In de vergulden Hopzak (Orthen-



straat); De Dry Hamerkens (Hinthamerstraat); Dit is in Vlijmen (Brede Haven); In de Put (Kruisstraat); De gulden schoen (Hinthamerstraat); De Swarte Ram (Vughterdijk); De Bijenkorf (Vughterdijk); De Blaesbalk (Kruisstraat); De Steur (Vismarkt); St. Antonius-gesticht (Hinthamerstraat); de gevel van het Lyceum (Hinthamerstraat).

Steeds was Den Bosch een belangrijke katholieke stad; in de Middeleeuwen waren er vele kloosters, die na 1629 verdwenen, toen de katholieken tot burgers van de tweede rang afdaalden en alle katholieke uitingen met geweld werden tegengegaan. Laten we even de voornaamste kloosters en instellingen vóór de inneming van de stad in 1629 de revue passeren. Het oudste klooster van de stad, dat der Minderbroeders, lag aan de Pensmarkt; de naam Minderbroedersstraat ontleent er haar naam aan. In de Hinthamerstraat stond het Predikherenklooster (Prekerspoort!), waarnaast het Geefhuis en het bisschoppelijk paleis, thans katholiek lyceum. Verder wijst nog steeds de naam: Zusters van Orthenpoort in dezelfde straat op een vrouwenklooster, dat in de onmiddellijke nabijheid er van gelegen was. De nonnen, wier getal tot ongeveer 700 opklom, voorzagen vooral door linnenweverij in haar onderhoud. Hiertegen kwam het weversgilde in verzet, wat tot gevolg had, dat een deel der zusters naar Vught vertrok, waar het bedrijf werd voortgezet.

Aan de overzijde van de straat ontleent de Clarastraat haar naam aan de Clarissen, die hier een klooster hadden. Het stond in de Hinthamerstraat en strekte zich ook langs de Clarastraat uit, waar zich de kloosterkerk bevond. De Schilderstraat verleende toegang tot het Arm Fraterhuis, terwijl het Rijk Fraterhuis tegenover het straatje naar de St. Jacobskerk lag. In 1425 vestigden zich de Broeders des Gemeenen Levens binnen Den Bosch. Dicht bij de Jacobskerk lag de stichting van Reinier van Arckel, een instituut voor „zinneloozen", gesticht in 1442. In en nabij de Windmolenbergstraat stond de Sint Antoniuskapel met het klooster Bethanië, bewoond door Augustinessen (Bethaniëstraat). Ook lag hier het Wilhelmiëten-klooster; de Wilhelmiëten van Den Bosch werden naar hun stichter Winand van Basel, ook Baselaars genoemd en hun klooster Porta-coeli, ook Baseldonck. De naam Baselaarsstraat houdt deze kloosterlingen in herinnering. Een van de priesters was Simon Pelgrom († 1572), een kroniekschrijver van de stad 's-Hertogen-

bosch. Vroeger lag Porta-coeli buiten de stadswallen op een hoger zand-eilandje in de richting van Den Dungen, maar in 1542 werd het gesloopt uit vrees voor Maarten van Rossum, die er gebruik van zou kunnen maken bij een aanval op de stad. Het nieuwe klooster verrees nu binnen de stad op de Windmolenberg.

Op de Papenhulst, zo genoemd, omdat hier zoveel huizen van priesters (kanunniken) waren, hadden de Zwartzusters haar klooster Nazareth. Bij de St. Janskerk, waar zich nu de Parade uitstrekt, lag het Groot Begijnhof. Het weeshuis aldaar verrees op de plaats, waar eenmaal het Cellebroedersklooster lag; de kloosterkerk, aan de H. Triniteit toegewijd, gaf de naam aan de Triniteitsstraat. Waar nu het gouvernementsgebouw staat, in de Ververstraat met panden aan de Waterstraat, woonden achtereenvolgens de Bogarden, de Zusters van Anneborg en eindelijk de Jezuiten. Deze paters openden in 1610 een college, dat weldra honderden leerlingen telde, maar na de val van de stad verdween het onmiddellijk. Wel bleven enige Jezuiten binnen de vesting en bedienden er de schuilkerkjes in de Kerkstraat, Ververstraat en Achter de Tolbrug. Deze werkzaamheid konden ze tot het jaar 1741 uitoefenen. De Kruisbroeders hadden een klooster met kerk, toegewijd aan de H. Catharina, waar zich nu de parochie-kerk van St. Cathrien bevindt; de namen Kruiskerk, Kruisbroedershof e.d. herinneren hier nog aan. In de naburige St. Jorisstraat in het oude refugie-huis der nonnen van Oisterwijk vestigden zich in 1622 de Theresianen, genoemd naar de H. Theresia, de grote hervormster van de Carmelitesen-orde. Na de „reductie” van de stad gingen ze naar Aalst in België; van deze stad uit kwamen in 1872 de Theresianen weer naar Den Bosch en vestigden zich in de Clara-straat. In de Postelstraat, genoemd naar het refugie-huis van de Postelse Witheren, kwamen in 1611 de Capucijnen wonen. Het Franciscanerklooster Mariënborg stond in de Uilenburg; de tuinen strekten zich tot de Westwal uit. Het prachtige St. Geertrui-klooster lag in de Orthenstraat; slechts resten van de kerk, nu een pakhuis van het transportbedrijf Sars, zijn nog over. In de nabijheid lag het klooster der zusters Achter de Tolbrug, „Bloemenkamp” geheten; nu bevindt er zich een voormalig kazernesgebouw.

Vele kloosters uit wijde omtrek hadden in de sterke vesting een refugie-huis, waarheen de kloosterlingen bij naderend onheil vluchtten. Zo lag het refugiehuis van St. Geertrui te Leuven aan het einde



van de St. Jorisstraat; het werd in zijn oorspronkelijke gedaante hersteld. Het klooster Mariënhage te Woensel had vele eigendommen aan de Orthenstraat, waarvan de ingang werd gevormd door de Ruyse Poort; de tegenwoordige pastorie van St. Pieter staat op de plaats van het vroegere refugie-huis, waarvan het fraaie torentje alleen nog over is. De abdij van Berne (bij Heusden) had haar refugie-huis in de St. Jorisstraat naast de St. Joriskapel. In 1625 kocht zij het Rijk Fraterhuis, waar de Witheren gingen wonen.

Op de hoek van de St. Jorisstraat en het Kruisbroedersstraatje stond het refugie-huis van het zustersklooster Catharinenberg te Oisterwijk; in de Postelstraat, waar nu de zustersschool staat, dat van de Postelse abdij, terwijl de Benedictijnen van St. Truiden in de Kruisstraat een wijkplaats hadden. Waar nu de gevangenis is, hadden de heren van Tongerlo een toevluchtsoord. In 1587 betrokken zij het Huis van Cloetingen in de Hinthamerstraat, dat echter spoedig aan het bisdom werd verkocht; de bisschoppen resideerden er tot de fatale datum 17 September 1629, toen de bisschop de stad moest verlaten. Later werd het paleis woning van de stadscommandant, daarna paleis van justitie en thans is er het katholiek lyceum in gevestigd.

Het aantal liefdadige gestichten was zeer groot; bekend waren o.a. het leprozengesticht, 't krankzinnigengesticht Reinier van Arckel, weeshuizen, 't H. Geesthuis en tal van kleine gasthuizen, door vrome burgers ingericht. De Lieve Vrouwe-broederschap, in 1318 gesticht, vervulde eveneens een liefdadige rol. Na de reductie der stad werd zij in 1646 hervormd; de broederschap, waarvan de leden van het Koninklijk Huis Zwanebroeders zijn, bestaat nog steeds in de toen gewijzigde vorm.

Al de genoemde uitingen van katholiek leven verdwenen in 1629: de kerken werden gesloten, de refugie-huizen geroofd, de priesters en kloosterlingen verjaagd, de zusterskloosters tot uitsterven gedwongen, alle goederen genaast; zelfs de beurzen-stichtingen gingen in handen van de protestanten over. De katholieken werd de uitoefening van de godsdienst verhinderd en na 1672 aan allerlei plakaten en verordeningen onderworpen, waarbij vaak de geldzucht der ambtenaren de toon aangaf. In een aantal bidplaatsen, die zich niet van de huizen mochten onderscheiden, werd de godsdienst der vaderen uitgeoefend. Aan de Jezuiten, Dominicanen, Franciscanen en Capucijnen vooral komt de eer toe, het catholicisme bij de Bossche burgers door de zwaarste tijden heen ongerept te hebben bewaard.

Met de komst der Fransen en het verdwijnen van de oude republiek kon zich het katholicisme langzaam herstellen: de oude kerken kwamen weer in handen van de katholieken en er ontwikkelde zich geleidelijk een nieuw kloosterwezen, in de aanvang door de regering tegengewerkt. *Jacobus, Antonius Heeren*, kapelaan van St. Jacob, stichtte in 1820 een congregatie van zusters (Choorstraat), die zich weldra met het onderwijs in de parochies van St. Pieter en St. Jan belastte. In 1841 kwamen de zusters van Engelen in de stad, het jaar daarop de zusters van Tilburg en in 1843 die van Ronse, evenals de broeders van Ronse. Weldra volgden de Redemptoristen en de Fraters van Tilburg. In 1872 betrokken de Theresianen een klooster in de stad, in 1876 de Broeders van Barmhartigheid van de H. Joan de Deo, evenals de zusters van de H. Carolus Borromaeus; de Capucijnen openden hun klooster hier in 1898. En nog meerdere volgden: hoofdzakelijk succursalen van elders gevestigde congregaties.

Twee bloeiende zusterscongregaties hebben in Den Bosch haar moederhuis. Allereerst de Congregatie der Zusters van Liefde „Dochters van Maria en Jozef” in de Choorstraat (Concordia), in 1820 door *kapelaan Heeren* gesticht. In verband met de houding der regering, die de oprichting van kloosters niet toeliet, werd alle schijn van een geestelijke vereniging vermeden en ontstond de congregatie pas in 1843 als zedelijk lichaam. Geleidelijk breidde zich deze congregatie, die zich naast verpleging en verzorging van halfwezen sinds 1838 ook op het geven van onderwijs ging toeleggen, aanzienlijk uit. Sterk trok zij zich het lot van het gebrekkige en achterlijke kind aan. Naast de verzorging en opleiding van de doofstomme meisjes in het Instituut te St. Michielsgestel en de werkzaamheden in Huize St. Vincentius te Udenhout voor zwakzinnige meisjes, verrees het Paedologisch Instituut te Nijmegen. Behalve de oprichting van vele succursalen in geheel Nederland, werd ook sedert 1922 de missie-werkzaamheid aangepakt en wel in Oost-Mongolië. Aan het moederhuis is een drukbezochte kweekschool voor onderwijzeressen verbonden.

Voorts bevindt zich in Den Bosch het moederhuis van de Congregatie van de Zusters der H. Maagd Maria, genaamd het Gezelschap van Jezus, Maria en Jozef (J.M.J.), op de Sint Janssingel gevestigd (Mariënborg). Deze congregatie werd in 1822 te Amersfoort gesticht door *pater Matthias Wolf S.J.* als „Pédagogie Chrétienne” voor het godsdienstig onderwijs aan meisjes. Als godsdienstige instelling werd de stichting in 1823 goedgekeurd door de aartspriester



van Utrecht. Vele moeilijkheden volgden: door allerlei manoeuvres moest men zich aan de belemmeringen, door de regering opgelegd, onttrekken. Pas in 1846 konden de „Juffrouwen" als zuster worden gekleed. Tot 1825 hielden zij zich uitsluitend met het onderwijs aan arme kinderen bezig, totdat in genoemd jaar het pensionaat werd geopend. De eerste succursalen volgden spoedig: Engelen (1826), Nijmegen (1829), Zevenbergen (1830). In 1840 werd het moederhuis te Engelen gevestigd; het huis te Amersfoort scheidde zich af en werd een op zichzelf staande congregatie.

In 1841 betrokken „Engelse" zusters een huis in de Kerkstraat te 's-Hertogenbosch, waar zij tot 1857 verbleven; toen gingen ze naar de Postelstraat, waar de zusters het refugie-huis van de abdij van Postel, dat in die tijd als 't logement „Het Keizershof" fungeerde, hadden gekocht. In 1871 verrees in de tuin achter het voormalige refugie-huis het nieuwe moederhuis, van Engelen naar hier overgebracht. Het kreeg de naam van Mariënborg, een herinnering aan het 15e-eeuwse Franciscanessenklooster, dat op ongeveer deze plaats tot  $\pm$  1675 bestond en waarvan nog enige resten over zijn (novicaats-huis). Het hoofdgebouw verrees in 1899 aan de Sint-Janssingel, later uitgebreid met kweekschool en opleidingsschool voor leraressen bij het huishoudonderwijs.

J.M.J. groeide tot een van de grootste congregaties in Nederland uit. Zij beweegt zich op velerlei gebied: lager-onderwijs; huishoud-onderwijs; middelbaar onderwijs (middelbare meisjesschool te Nijmegen; katholiek lyceum te Rotterdam); ziekenverpleging (o.a. 't Antoniusgesticht te Rotterdam); missie-werk: sinds 1898 in de Minahassa en vanaf 1904 ook in Brits-Indië. Een groot aantal succursalen bevindt zich door geheel Nederland heen.

Hoewel andere Noordbrabantse steden in onze eeuw meer uitgroeiden, bleef Den Bosch in vele opzichten toch de voornaamste stad in de provincie. Beschikkende over een waterverbinding met het noorden: de goed bevaarbare Dieze en met het zuiden, als middelpunt van een dicht spoor- en straatwegennet, werd 's-Hertogenbosch in deze eeuw het drukste markt- en winkelcentrum van de provincie. Hier ontmoeten de bewoners van Meierij, Langstraat, Land van Heusden en Altena, Bommelerwaard, Maas en Waal elkaar. Van de markten geniet vooral de veemarkt een grote reputatie: in 1931 werden uitgebreide veehallen in gebruik genomen. De vele grote winkelza-

ken hebben aan dit druk verkeer hun ontstaan en bloei te danken, ook het prachtig warenhuis van V. en D. naast het stadhuis, door Oscar Leeuw gebouwd met merkwaardige gebrandschilderde ramen in het trappenhuis, de historie van Brabant betreffende, door Huib Luns ontworpen. De industrie gaat, dank zij de voor de nijverheid zeer gunstige ligging der stad, in betekenis winnen. Uitgebreide terreinen worden voor haar vestiging geschikt gemaakt, terwijl industrie-gebouwen plaats gaan bieden aan diverse nijverheden, die in deze stad vanouds voorkomen. Naast sigaren-, textiel-, schoen-, metaal-, likeur-, band-, biscuit-, capsules-, lood-, tin-, machine-, margarine-, passement-, zout-, auto- en fietsbanden- (Michelin) en ijzernijverheid, verdient de N.V. Koninklijke Industrie- en Handelsmaatschappij P. de Gruyter en Zoon met uitgebreide gebouwen, in één bedrijf de voornaamste levensmiddelenbranches omvattend, een aparte vermelding. Op 19 Juli 1818 begon Petrus de Gruyter op de Hoge Steenweg met een eenvoudige gruttershandmolen en grutterswinkel. Toen op het einde der vorige eeuw een winkelbedrijf op grote schaal werd opgezet, verving men de oude grutterij door een kleine moderne fabriek, die zich steeds uitbreidde en nu de grootste van die aard in geheel Nederland is. Zij werkt uitsluitend voor de verkoop in eigen winkels, die in alle grotere plaatsen van Nederland zijn gevestigd, terwijl in de kleine een bezorgingsdienst werd ingericht. Ook op cultureel gebied heeft 's-Hertogenbosch veel betekenis. Als hoofdstad van Noord-Brabant zijn er de verschillende provinciale bestuurslichamen gevestigd en woont er de commissaris der koningin. Voorts is hier een gerechtshof en een arrondissementsrechtbank gevestigd. Sedert 1853 is deze stad weer de woonplaats van een bisschop. Het aantal parochie-kerken bedraagt tien, terwijl er bovendien twee hulpkerken zijn, nl. van de paters Redemptoristen, van 1859 daterend en van de paters Capucijnen, in 1898 tot stand gekomen. De Capucijnen hebben hier hun provincialaat; in 1882 ontstond een afzonderlijke Nederlandse provincie met kloosters in Velp (in 1645 opgericht), Handel (1848), Langeweg (1874) en Tilburg (1879). Later vestigden de Capucijnen zich in Babberich (1883), Breda (1887), Helmond (1892), Den Bosch (1898), Sluiskil (1898), Rilland-Bath (1903), IJmuiden (1907), Amsterdam (1910), Udenhout (1919), Rotterdam (1922), Nijmegen-Hees (1931), Eindhoven (1929) en Enschede (1934). Op Sumatra en Borneo hebben de Capucijnen een bloeiende missie.



Orthen en Deuteren, beide tot de gemeente 's-Hertogenbosch behorend, vormen ieder een eigen parochie, waarvan de laatste door paters Maristen (de Sociëteit van Maria) wordt bediend. Deze sociëteit werd in 1790 door J. C. Colin in Frankrijk gesticht; de paters begonnen in Deuteren in 1937 hun werkzaamheid. De protestanten, die bijna  $\frac{1}{10}$  deel van de bewoners uitmaken, beschikken over enige kerken, o.a. de nederl. hervormde Kerk in de Kerkstraat, de gereformeerde kerk in de Jan Heynstraat, de lutherse en de waalse kerk, beide in de Ververstraat, enz. In Den Bosch zijn vele scholen gevestigd: de koninklijke school voor kunst, techniek en ambacht, voortgekomen uit de koninklijke school voor nuttige en beeldende Kunsten, in 1812 door burgemeester Mr. H. G. Verheyen gesticht. Verder de katholieke lycea voor jongens en meisjes, aangesloten bij de vereniging „Ons Middelbaar Onderwijs in Noord-Brabant”; een gemeentelijk gymnasium; een rijks h.b.s.; de bisschoppelijke kweekschool, bediend door de fraters van Tilburg; de meisjeskweekschool van Mariënburg en van Concordia. De stad beschikt over rijke archieven en bibliotheken, vooral de stedelijke en gewestelijke geschiedenis betreffende (gemeente- en rijksarchief).

Dit oud cultuurcentrum bracht vele vermaarde personen voort. Enige van de voornaamste worden hier vermeld. Allereerst een drietal bisschoppen: *Michaël Ophovius* (1570-1637), Dominicaan, in 1611 provinciaal van de Nederlandse provincie, in 1626 bisschop van Den Bosch; in 1629 moest hij zijn stad verlaten; na een grote activiteit om het oude geloof in zijn geteisterd bisdom te handhaven, overleed hij te Lier in 1637. *Caspar Nemijs* ook Van den Bosch genoemd ( $\pm$  1587-1667) was lang professor in de theologie aan de universiteit van Dowai; in 1634 werd hij bisschop van Antwerpen, in 1649 aartsbisschop van Kamerijk. *Ignatius van Grobbendonck*, zoon van Anthony, Schets van Grobbendonck, de verdediger van de stad in 1629 (1625-1680), werd in 1669 bisschop van Namen en in 1679 bisschop van Gent. De Bosschenaar *Leonardus van Veghel* (1527-1572), een der Gorkumse martelaren, werd heilig verklaard. Na schitterende studiën te Leuven priester gewijd, werd hij in 1558 pastoor van Gorkum, waar hij zich onderscheidde door gebed, studie en apostolische ijver. Als een der leiders der martelaren stond hij bijzonder aan de mishandelingen zijner beulen bloot, welke hij echter heldhaftig verdroeg.

Het getal kroniek- en historie-schrijvers, die in Den Bosch het levenslicht aanschouwden, is groot. In de 13e eeuw leefde *Joannes de Beka*, die als kanunnik in Utrecht een kroniek van de bisschoppen van Utrecht en de graven van Holland tot 1346 schreef en als een der belangrijkste oud-Nederlandse kronieken wordt beschouwd. *Willem Mool* (Molius), die omstreeks 1500 in Den Bosch werd geboren, schreef als priester een zeer merkwaardige kroniek getiteld: „*Annales civitatis Buscoducensis*”, lopende van het begin der stadsontwikkeling tot het jaar 1553. *Simon Pelgrom* (1507—1572), prior van het oude Wilhelmienvlooster Porta Coeli, schreef o.a. een Latijnse geschiedenis van zijn geboortestad (1540), getiteld: „*Descriptio originis urbis Silvaeducensis*”, door Jacob van Oudenhoven vertaald onder de titel van: „Oorspronck van 's-Hertogenbosch (1629). *Albertus Cuperinus* (± 1500-1560) ontleende in zijn kroniek: „Die chronicke van der vermaerder en de vromer stad van 's-Hertogenbosch etc.”, veel aan Molius.

Historicus van grote allure is *Arnold Havens* (Havensius), die van 1540-1610 leefde. Hij was rector van het Jezuietencollege te Keulen, maar werd in 1586 Karthuizer te Leuven en als zodanig in 1590 prior van het klooster der H. Sophia te Vught. Later bekleedde hij nog vele waardigheden in de orde en hield zich bovendien met veel wetenschappelijke arbeid bezig. De onuitgegeven werken van Dionysius de Karthuizer bracht hij bijeen; zijn hoofdwerk is: „*Commentarius de erectione novarum in Belgio Episcopatum*” (1609).

*Jacob van Oudenhoven* was in de 17e eeuw kloosterling in het klooster Baseldonck te 's-Hertogenbosch, maar ging naar de nieuwe leer over en werd dominee van Aalburg en Heesbeen, later van Nieuw-Lekkerkerk. De meest bekende van zijn werken zijn: *Beschrijvinge der Stadt en de Meyerye van 's-Hertogenbosch etc.* (1649), waarvan in 1670 een vermeerderde uitgave verscheen en *Beschrijvinge der wijd-vermaerde Frontierstadt Heusden etc.* (1651). *Johan Hendrik van Heurn* (1716—1779) was schepen en raad der stad 's-Hertogenbosch en griffier der leen- en tolkamer. Druk hield hij zich bezig met het onderzoek van de geschiedenis zijner geboortestad, waarvan als belangrijk resultaat verscheen: *Historie der Stad en Meyerij van 's-Hertogenbosch etc.* (Utrecht 1776—'78 4 dln.). *Willem Cornelis Ackersdijck* (1760—1843), secretaris van 's-Hertogenbosch, was een bekend geschied- en oudheidkundig vorser. Zijn zoon *Mr. Jan Ackersdijck*, professor in de statistiek te Utrecht,



was een der eersten, die de staathuishoudkunde en de statistiek wetenschappelijk beoefende. De Bosschenaar *Josephus Antonius Copens* (1800—1850) kon als rector in het stille Handel rustig werken aan zijn kerkgeschiedenis: „Nieuwe beschrijving van het bisdom 's-Hertogenbosch”, welke van 1840-1844 in vier delen het licht zag *Joannes Cornelius Antonius Hezenmans* (1833—1909), stadsarchivaris, publiceerde veel over de Brabantse geschiedenis, o.a. „De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch en haar geschiedenis” (1866) en „'s-Hertogenbosch van 1629 tot 1798” (1899).

Ook de kunsten- en wetenschappen vonden in deze stad steeds veel beoefenaars en menigeen verwierf zich een grote naam. Van alle kunstenaars staat *Jheronimus van Aken*, ook Jeroen Bosch genoemd, voorop. In 't midden van de 15e eeuw geboren, overleed hij in 1516. Met Geertgen van St. Jans is hij de grootste der Nederlandse schilders uit de 15e eeuw. Zijn voornaamste werken bevinden zich in het buitenland; sinds kort bezit het museum *Boymans* een werk van hem (De verloren zoon). *Abraham Diepenbeek* in 1596 te 's-Hertogenbosch geboren was een beroemd glazenier en schilder, die vooral in Antwerpse kerken en kloosters prachtige ramen maakte; vermoedelijk zijn de ramen in het Carmelietenklooster te Boxmeer ook van hem. Hij was een van Rubens' beste leerlingen, waarvan de voornaamste Europese en Amerikaanse musea doeken bezitten. Eveneens een bekwaam leerling van Rubens was de Bosschenaar *Theodoor van Thulden* (1606-1676), de oudste zoon van een lakenkoopman, wonende in de Minderbroedersstraat. Hij huwde in Antwerpen met Maria van Balen, dochter van Hendrik, een der voornaamste schilders der Vlaamse school en petekind van Rubens. Belangrijke doeken - wij vermelden het reeds - hangen in zijn geboortestad (St. Cathrien en Stadhuys).

*Theodore Victor van Berckel* (1739-1808) was algemeen stempelsnijder aan de Munt te Brussel en ging in de Franse tijd achtereenvolgens naar Linz, Praag, Anholt en Wenen. In 1803 keerde hij naar Den Bosch terug. Van Berckel heeft vele fraaie penningen gesneden. *Johannes Antonius van der Ven* (1799-1866), een zeer bekwame beeldhouwer, had een groot aandeel in de restauratie van de St. Jan, waarvoor hij o.a. de Apostelbeelden vervaardigde, die het koor sieren. *Antonius Johannes Derkinderen* (1859-1925), een rijkbegaafd schilder, die vele jaren aan de Rijks

Academie voor Beeldende Kunsten te Amsterdam verbonden was en vanaf 1907 haar directeur. De wandschilderingen in de hal van het Bossche stadhuis zijn van zijn hand.

Den Bosch bracht ook politici voort. Hiervan noemen we allereerst *Mr. Leonardus Antonius Lightervelt* (1795-1873), advocaat in zijn vaderstad. Later werd hij raadsheer aan het Hooggerechtshof in Den Haag, daarna lid van de Raad van State en in 1848 minister van R.K. Eeredienst op aanbeveling van de aftredende minister *Mr. J. B. van Son*. Weldra werd Lightervelt minister van Buitenlandse Zaken, terwijl de portefeuille van R.K. Eeredienst aan *Mr. J. A. Mutsaers* uit Tilburg kwam. In 1853 werd hij gezant te Parijs. *Mr. Jan Baptist van Son* (1804—1876) was achtereenvolgens advocaat in zijn geboortestad, officier van Justitie aldaar, lid van de Dubbele Kamer, Staatsraad, Minister van R.K. Eeredienst (1845-1848). Als ambteloos burger vertrok hij naar Den Bosch en bleef daar de vraagbaak van talloze katholieken.

Wij eindigen de opsomming van enige vermaarde Bosschenaars met *Jacob Moleschott* (1822-1893), zoon van de medicus *J. F. G. Moleschott*, beide vrijdenkers. Als practiserend geneesheer te Utrecht was hij bevriend met Prof. Donders (zie pag. 178). In 1847 vestigde hij zich als privaats-docent in de physiologische chemie te Heidelberg. In 1856 werd hij professor te Zürich, daarna te Turijn en eindelijk te Rome.

Literatuur: *F. M. A. Arnolds*, Bossche Legenden en verhalen (4 dln. 1890); *J. C. A. Hezenmans*, 's-Hertogenbosch van 1629-1798 (1899); *Vincent Cleerdin*, s-Hertogenbosch (1929); *H. van Velthoven*, Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch (2 dln. 1935-'38); Gedenkboek 's-Hertogenbosch 1185-1935 (1935); *F. J. van Lanschot*, De historische schoonheid van s-Hertogenbosch (1942); *N. H. L. van den Heuvel*, De Ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629 (1946); — *C. F. X. Smits*, De Kathedraal van 's-Hertogenbosch (1907); *Jan Mosmans*, De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch (1931); *Vincent Cleerdin*, De kathedrale basiliek van Sint Jan te 's-Hertogenbosch (1938); *Martien Coppens-Pater Concordius*, Gedachten in steen etc. (1942); *Martien Coppens-Pater Concordius*, De koorbanken der St. Jan (1946); *A. van Sasse van IJsselt*, De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch (3 dln. 1911-'14); *W. Meindersma*, De Hervormde Gemeente te 's-Hertogenbosch 1629-1929 (1929); *M. L. Bertrand*, Onze Lieve Vrouw van Den Bosch. Geschiedenis van het miraculeuze beeld en zijne vereering (1921); Gedenkboek 100-jarig bestaan Congregatie J.M.J. Mariënborg te 's-Hertogenbosch (1922); Geschiedenis van de Congregatie der Zusters van Liefde etc. Choorstraat te 's-Hertogenbosch 1820-1920 (1920); *H. P. van Ravestijn*, De firma F. van Lanschot sinds 1737. Hoe twee eeuwen geschiedenis van de stad 's-Hertogenbosch en de Meierij zich weerspiegelen in haar lotgevallen (1942); *F. J. van Lanschot*, Schets der geschiedenis van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap etc. (1947); *Jan Mosmans*, Jheronimus Anthonis-zoon van Aken, alias Hieronymus Bosch. Zijn Leven en zijn Werk (1947).



## DE MEIERIJ-DORPEN

**S**tad en Meierij van 's-Hertogenbosch vormden in de Middeleeuwen samen met de kwartieren van Leuven, Brussel en Antwerpen het hertogdom Brabant, het centrale gewest der Nederlanden. Den Bosch bestond uit de stad en haar vrijdom, dat de nederzettingen Orthen, Hintham, Den Dungen en 't Reut omvatte. 't Reut moest later voor het grote fort Isabelle verdwijnen. Het historische landschap de Meierij nam het oostelijk deel van de tegenwoordige provincie Noord-Brabant in beslag, behalve het gebied ten noordoosten van de Peel. Het viel nagenoeg samen met het stroomgebied van Dommel en Aa en strekte zich uit tot de Belgische grens in het zuiden, tot de waterscheidende heuvelrug tussen Tilburg en Breda in het westen en tot de Peelmoerassen in het oosten. De Meierij was in vier kwartieren verdeeld: Oisterwijk met de gelijknamige hoofdplaats in het noordwesten; Kempenland met eerst Oirschot, later Eindhoven als centrum in het zuidwesten; Peelland met St. Oedenrode, later Helmond in het zuidoosten en Maasland met Oss in het noordoosten.

Aan het hoofd van de Meierij stond een major of meier, waarmede men de naam Meierij in verband brengt. Tijdens de republiek, toen de landstreek generaliteitsland was, werd deze ambtenaar hoofdschout genoemd. Aan het hoofd van elk kwartier stond een kwartiersschout, die in de uitoefening van het ambt door de kwartiersvergadering werd geassisteerd. Zij werd gevormd uit de afgevaardigden der plaatsen, waaruit het kwartier bestond.

De bewoners van Oost-Brabant hechten aan het woord Meierij een engere betekenis. 't Is niet gemakkelijk precies de grenzen van deze eigenlijke Meierij aan te geven, omdat de landschappen van Noord-Brabant, in het algemeen gesproken, zeer geleidelijk in elkaar overgaan. In elk geval bedoelt men er een aantal gemeenten mee, welke zich ten zuiden en zuidoosten van 's-Hertogenbosch uitstrekken. De engere boog, grenzend aan de stad, bestaat uit de gemeenten Vught, St. Michielsgestel, Den Dungen en Berlicum; de wijdere boog uit

Helvoirt, Haaren, Esch, Boxtel, Liempde, St. Oedenrode, Erp, Veghel, Schijndel, Heeswijk en Dinther. Al deze dorpen liggen op het laagterras, waar de cultuurbodem niet of zeer weinig door woeste gronden wordt afgebroken, in tegenstelling met de zandlandschappen rondom, die langs de riviertjes over bouw- en weiland kunnen beschikken, welke echter door brede banen heide-velden van elkaar gescheiden zijn. Daardoor maakt het landschap in de eigenlijke Meierij een meer verzorgde indruk; ook de invloed van het oude, rijke cultuurcentrum 's-Hertogenbosch is onmiskenbaar: vele welgestelde burgers legden uitgebreide landgoederen aan, welke nog steeds een sieraad van het land vormen.

De oorzaak van dit even opvallend als belangrijk verschijnsel moet voorzover het de natuur van de landstreek betreft, gezocht worden in de algemene afhelling van het Dommel- en Aabekken. Ten zuiden van de grenslijn tussen laag- en middelterras is de helling sterker, waardoor de riviertjes zich dieper in het landschap hebben ingesneden. De grondwaterspiegel, die rechtstreeks verband houdt met de stand van het rivierniveau, is daarom op een bepaalde afstand van de beekjes zo diep onder de oppervlakte gelegen, dat het voor de primitieve landbouw niet mogelijk was zich op deze droge terreinen te vestigen. Het bleven daarom woeste heide-velden; waar de oppervlakte uit fijn materiaal bestond, vormden zich stuifzanden. Ten noorden van de genoemde lijn, dat is dus in de eigenlijke Meierij, hebben zich de waterlopen niet in het terrein ingegraven en daarom heeft het gehele gebied van beek tot beek een voor bouwland gunstige grondwaterstand.

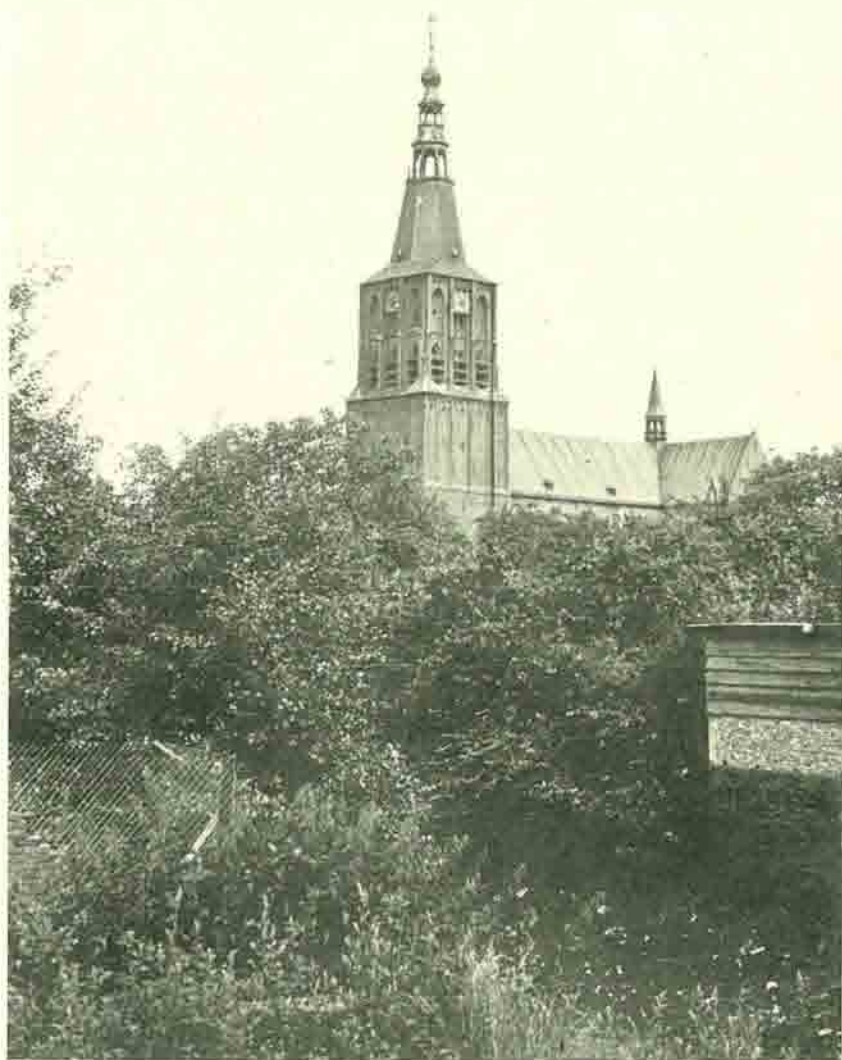
In dit landschap heeft de industrie niet zulke grote vormen aangenomen als in de districten van Eindhoven en Helmond, hoewel zij er in genen dele ontbreekt. De landbouwbedrijven waren hier talrijker en ook groter dan meer zuidwaarts, zodat de huisindustrie er niet zo'n aanvullende rol speelde. Enige plaatsen ontwikkelden zich tot enigszins belangrijke industrie-centra, vooral Boxtel, Veghel en Schijndel. De klompenmakerij heeft een grotere verbreiding: zij groeide in deze eeuw meer tot fabrieksindustrie uit.

Wij beginnen de behandeling der Meierij-dorpen met de gemeente *Vught* (17), waartoe ook het kerkdorp Cromvoirt behoort. Vught is een der fraaiste plaatsen van Noord-Brabant, welke over talrijke prachtige landgoederen beschikt, zoals Kasteel Maurick, Huize





Raadhuis van Vught.



Boxtel



Bergen, Bleijendijk, Zionsburg, Sophia's burg, Crayenstein, Jagersbosch, Wargashuize, Beukenhorst enz. Deze riante buitens geven aan Vught een special cachet. De Vughtse hei met de schilderachtige lunetten en geniebossen trekt veel toeristen, evenals het ruim 50 ha grote meer „de IJzeren Man”, in 1937 door de gemeente aangekocht; allerlei soorten watersport worden hier beoefend. Een villapark strekt zich tussen deze plas en de drukke verkeersweg Den Bosch-Tilburg uit.

Niet ver hier vandaan lag het beruchte Duitse concentratie-kamp, waar vele goede vaderlanders, vooral Nederlanders en Belgen, tijdens de Duitse bezetting onverdiend de dood vonden. De indrukwekkende fusillade-plaats is voor het publiek toegankelijk. Onder leiding van het Roode Kruis hebben de Vughtenaren het lijden van de vele gevangenen in het kamp aanzienlijk kunnen verlichten. In het gemeentehuis werd op 8 September 1946 een gedenksteen onthuld, waardoor de Belgen uiting gaven aan hun gevoelens van dankbaarheid ten opzichte van de Vughtse bevolking voor al hun steun en hulp. De Belgische regering verleende aan Vught de gouden medaille van erkentelijkheid, een zeer hoge onderscheiding, die tot dan toe nog aan niemand werd verleend.

Vught is bekend om haar bekwame vaklieden, speciaal om haar stucadoors en kunstsmeden. Het fraaie intérieur van het in 1937 gebouwde, monumentale raadhuis aan de Boxtelse weg vormt van dit vakmanschap een sprekend bewijs. De industrie kwam in dit dorp niet tot grote ontwikkeling; alleen de meubel- en koekfabricage hebben er enige betekenis.

Het Kasteel Maurick, vanaf de Bossche wallen zichtbaar, heeft een geschiedenis, die tot vele eeuwen terugreikt. Reeds in het begin van de 14e eeuw wordt van Maurick gesproken; toen woonde er Johan Lyscep, leenman van de Brabantse hertog. In 1464 (20 September) kwam het landgoed door aankoop aan ridder Goessen Heym Janszoon en daarmede aan het geslacht Heym. Maurits en later Frederik Hendrik namen hun intrek in Maurick, toen zij een aanval op 's-Hertogenbosch waagden. Na de verovering van deze gewichtige vesting in 1629 bleef het geslacht Heym Maurick bewonen en wel tot het jaar 1681. Toen werd het kasteel verkocht aan de weduwe van Mr. Christiaan van Beresteyn, in welke familie het bleef tot 1884. De familie Van Lanschot werd nu de eigenares; grondig werd het kasteel gerestaureerd, waarbij de charme gelukkig niet verloren ging.



Nog steeds is het een weldoend rustpunt, als men zijn blik over het wijde polderland ten zuiden van Brabant's hoofdstad laat dwalen. In de Middeleeuwen waren in Vught enige vermaarde kloosters. Een afdeling van de zusters van Orthen uit Den Bosch werd hier vóór 1435 opgericht en verdween weer in 1473. Aleyt Pieck, echtgenote van Arnold van Herlaer, kocht deze bezitting en bood haar de Karthuizers ten geschenke aan, die hier nu kwamen wonen. In 1466 hadden zij zich in Olland gevestigd, maar reeds drie jaren daarna betrokken zij het klooster Eikendonk onder Den Dungen, om in 1472 naar Vught te vertrekken. Het Vughtse klooster was toegewijd aan de H. Sophia van Constantinopel, waarnaar het landgoed, dat er later voor in de plaats kwam, nog steeds Sophia's-burg wordt genoemd. De eerste rector van het Karthuizersklooster was niemand minder dan Dionysius de Karthuizer, de laatste der grote middeleeuwse scholastieken.

Na in 1543 door Maarten van Rossum en in 1566 door de beeldstormers geteisterd te zijn, werd het klooster in 1577 door de Staatsen in brand gestoken. De Karthuizers vluchtten eerst binnen Den Bosch en vestigden zich in 1623 in Boxtel om na enige jaren hun heil in Antwerpen te zoeken, waar het klooster de naam van het voormalige Vughtse huis kreeg: „Domus Sophiae Constantinopolitanae”. In 1751 werd het vervallen kloostergebouw vervangen door een deftig herenhuis: Sophia's burg, dat in 1848 aan Koning Willem II kwam en na zijn dood aan de familie Van Zinnicq Bergmann, aan wie het nog steeds behoort.

Waar nu het buitengoed Zionsburg ligt, trof men eenmaal een voornaam landhuis aan, het centrum van een commanderij der Duitse ridders, deel uitmakend van de Balije van Aldenbiezen, die hier vanaf het begin der 13e eeuw verbleven. Niets is er meer van over dan de prachtige toren en een stuk van de St. Lambertuskerk, door een priester-ridder bediend. Een onderaardse gang, waarvan nog een restant te zien is aan de voet van de torentrap, verbond het commandeurshuis met de toren. Van de kerk, voortaan bij de protestanten in gebruik, ontbreekt het schip. De spits van de toren brandde tijdens een onweder af en werd niet meer hersteld. Trots verheft de toren zich bij het kruispunt van de zeer drukke straatwegen vanuit het noorden naar Antwerpen en Luik.

Vught is rijk aan katholieke instituten: hier is het uitgebreide geneeskundige gesticht voor krankzinnigen „Voorburg” gevestigd. In de



nabijheid ligt „Huize Steenwijk”, rusthuis van de fraters van Tilburg. De Jezuiten hebben in deze gemeente het retraite-huis „Loyola”, in 1912-'13 door Ed. Cuypers gebouwd. In 1899 betrokken de missionarissen van Scheut, een missie-congregatie door Theophiel Verbist in 1862 te Scheut bij Brussel opgericht, „Sparrendaal”, aan de weg naar Helvoirt gelegen. Hier werd een missie-college, „St. Franciscus Xaverius”, geopend, dat nu vele studenten telt. De paters van Scheut hebben uitgebreide missie-gebieden in Mongolië, Kongo, Philippijnen, Zuid-Celebes en bij de Indianen. Voorts verblijven in Maria-oord en Roucouleur tijdelijk de Zusters van het Allerheiligste Hart van Jezus; het moederhuis te Moerdijk werd door oorlogsgeweld totaal vernield. Kanunnikessen van de H. Augustinus van de Congregatie van O.L. Vrouw hebben het klooster „Regina Coeli” met middelbare meisjesschool en Frans pensionaat. Het centrale instituut van het jeugdwerk voor meisjes in het bisdom Den Bosch is thans „Huize De Braacken”, in deze gemeente gelegen. De naburige gemeente *St. Michielsgestel* (7), ook schilderachtig aan de Dommel gelegen, heeft enige zeer belangrijke katholieke instellingen. Allereerst Beekvliet, sinds 1817 klein-seminarie van het bisdom Den Bosch, in de bezettingstijd als gijzelaarskamp in gebruik. Gehavend werd ook dit seminarie door de Duitsers achtergelaten; het meubilair ging nagenoeg geheel verloren. De zusters van de St. Jozeph-congregatie (moederhuis Heerlen), in 1872 door Petrus Joseph Savelberg gesticht, hebben de huiselijke verzorging van Beekvliet in handen.

Voorts bevindt zich in deze gemeente het katholiek Doofstommen-Instituut met de hostie-bakkerij van het bisdom. *Martinus van Beek*, conrector van de Latijnse school te Gemert ( $\pm$  1830) is de promotor van het katholiek doofstommen-onderwijs in Nederland. De pastoor van Gemert, Henricus Den Dubbelden, de latere administrator apostolicus van het Bossche vicariaat, verzocht Van Beek zich over enige doofstomme parochianen te ontfermen. Hij bouwde nu een vernuftig gebaren-systeem op, waarmede het hem mogelijk was doofstommen te onderwijzen. Toen het groot-seminarie van Nieuw-Herlaer naar Haaren werd overgeplaatst (1840), stelde Mgr. Den Dubbelden het gebouw ter beschikking van *Martinus van Beek*; hier was nu het instituut vele jaren gevestigd, totdat Mgr. Hermus in 1909 als directeur optrad en weldra het trotse gebouw oprichtte, dat honderden doofstommen herbergt. Hij paste de zuivere spreek-



methode toe, welke verrassende resultaten opleverde. Vóór het monumentale hoofdgebouw staat het standbeeld van Marinus van Beek. De mannelijke afdeling van het instituut wordt verzorgd door de broeders van de Onbevleete Ontvangenis van Maria te Maastricht; de vrouwelijke door de zusters van de Choorstraat te Den Bosch. Het vermaarde jongenspensionaat „Huize Ruwenberg” wordt door de fraters van Tilburg bediend. Dit oude landgoed behoorde in de 17e eeuw aan het adellijk en godsdienstig geslacht Van Ravenschot, in wiens huiskapel de godsdienst bleef uitgeoefend, toen na de vrede van Munster de parochie-kerken aan de katholieken werden ontnomen. Later kwam de Ruwenberg aan protestantse heren, die er tot het jaar 1833 verbleven. Toen werd het verblijfplaats van Henricus Den Dubbelden, administrator apostoliek van het bisdom. Na zijn dood werd het tot pensionaat ingericht, vooral als opleidings-school voor het klein-seminarie. Het kasteel de „Kleine Ruwenberg”, daar dichtbij gelegen was, het hoofd-établissement der maatschappij tot invoering der zijdeteelt, waarover in de eerste helft der 19e eeuw zoveel te doen was: velen beschouwden de komst van de zijdeteelt als het middel om de economische kracht van Noord-Brabant aanzienlijk te vergroten.

In het aloude landgoed Nieuw-Herlaer, dat in de 19e eeuw achtereenvolgens groot-seminarie en doofstommen-instituut was, verblijven nu de Paters van de Sociëteit der Afrikaanse Missiën, die hier een gymnasium hebben. In 1892 kwam de eerste nederzetting van deze in Frankrijk in 1856 ontstane congregatie te Cadier en Keer bij Maastricht tot stand. Sedert 1923 vormt de Nederlandse afdeling een afzonderlijke provincie met het klooster van Cadier en Keer als moederhuis. In een deel van de gebouwen van Nieuw-Herlaer vestigden zich in 1919 de Oostenrijkse zusters, de „Dochters van den Goddelijken Heiland”, in 1849 te Niederbronn in Lotharingen gesticht met later het moederhuis in Wenen. In Nederland houden zich de zusters alleen met ziekenverpleging bezig en wel in St. Michielsgestel, Den Bosch, Helmond, Haaren en Handel. Fraai is de 16e-eeuwse toren, een voorbeeld van de Kempische baksteenarchitectuur en daarom nauw verwant aan die van Boxtel, Oosterhout, Chaam, Oirschot, Vught e.a. Tot 1836 was de toren gekroond met een ranke spits, maar in dit jaar stortte deze bij een hevige storm neer, waardoor een groot deel van de kerk werd verwoest. Een beeld van Pater Donders, de grote missionaris van



Suriname, die knecht op Beekvliet was, werd tegen de toren aangebracht. Jammer is het, dat de nieuwe kerk niet aan de oude toren werd gebouwd; nu staat hij vereenzaamd en zonder direct doel.

Ook St. Michielsgestel is rijk aan natuurschoon; bekend zijn o.a. de landgoederen Zegenwerp met schilderachtige vennen en Haanwijk met verrassende vergezichten op 's-Hertogenbosch. In het gehucht Ruimel, aan de Dommel gelegen, werden in de z.g. Kapelberg, Romeinse overblijfselen gevonden, o.a. gelofte-stenen.

In de boog van gemeenten rondom Den Bosch volgt *Den Dungen* (3), een plaats, waar veel groententeelt wordt uitgeoefend ten behoeve van de stad. Reeds vermeldden wij onder Vught, dat in de Middeleeuwen de Karthuizers onder Den Dungen een klooster hadden: het stond op de Eikendonk, een hoger liggend eiland in het Bossche veld. Toen deze paters naar Vught verhuisden, vestigden zich hier Franciscanessen, afkomstig van Agnetendaal te Dommelen (1475). In het klooster van de Eikendonk, Barbaradaal genoemd, verbleef een begaafde zuster, dichteres van fijn gevoelde geestelijke gedichten. In 1627 schijnt het convent opgeheven te zijn; de vervalLEN gebouwen werden omstreeks 1700 gesloopt. In 1819 werd in Den Dungen *Adrianus Godschalk* geboren, die in 1877 tot bisschop van Imeria i.p.i. en coadjutor van Mgr. Zwijsen werd benoemd. Van 1878-1892 was hij bisschop van Den Bosch.

Aan de overzijde van de Zuidwillemsvaart ligt het zeer zwaar door de oorlog geteisterde *Berlicum* (4). De kern van dit dorp werd eenmaal gevormd door het protestants kerkje met onmiddellijke omgeving, waar zich dicht bij het riviertje de Aa het Huis van Berlicum, ook Huize Ter Aa genoemd, verhief. Het kerkje, een van de oudste van de noordelijke Meierij, dat in 1248 aan de abdij van Berne kwam en sedert 1648 in gebruik was bij de protestanten, werd in 1944 door de Duitsers opgeblazen. De stenen schuurkerk der katholieken deed tot 1837 dienst; zij stond, waar zich nu de katholieke kerk bevindt, dus meer in de richting van Middelrode. In 1874 bouwde men er een monumentale toren bij. Ook deze kerk werd in de oorlog zwaar beschadigd; de toren moest zelfs worden gesloopt. Een groot deel van de boerderijen in deze gemeente werd door de Duitsers geplunderd en daarna in brand gestoken.

Eenmaal bestonden meerdere kapellen in Berlicum. De aloude kapel in het gehucht Kaathoven, in het noordoosten van de gemeente op de grens met Nuland, kreeg in 1618 de relieken van de H. Cunera,



tot dan toe in Rhenen berustend, waar ze echter niet meer veilig waren. Tot het jaar 1638 trokken grote bedevaarten er heen; toen werd het verboden. De relieken werden naar Bedaf (Uden) in het Vrije Land van Ravenstein overgebracht; later werden zij onder Heeswijk en Berlicum verdeeld. In deze omgeving wordt de H. Cunera veel aangeropen als patrones van het vee. Na de vrede van Munster werd de kapel tot school ingericht; daarna was zij woonhuis, nu een gepleisterde boerderij. In de Middeleeuwen stond ook in Middelrode een kapel; zij was toegewijd aan O.L. Vrouw en aan St. Cornelius. Ongeveer dagelijks werd er door een rector de H. Mis in opgedragen. In 1648 werd de kapel aan de katholieken ontnomen en tot school ingericht. Ongeveer honderd jaar geleden werd zij afgebroken. Middelrode zal een zelfstandige parochie worden; reeds werd de pastoor, een Witheer, benoemd.

Vroeger was Berlicum bekend om de vele kastelen en langoederen. Vele verdwenen, o.a. het Huis van Berlicum, een fraai gebouw, geheel door brede grachten omgeven, werd in 1820 afgebroken. Huize Delfthuijs stond langs de Aa onder Middelrode. Daterend van ong. 1400 ging het kasteel in de protestantse tijd aan Prouningh van Deventer over, waarom het ook het Deventerhuijs werd genoemd. In 1830 verdween ook dit kasteel.

Vredendaal, reeds in 1600 vermeld, bestaat nog. Hier woonde omstreeks 1920 de kunstschilder Oerder en later de romanschrijver Herman de Man. Huize Veebeek was van 1815 tot 1817 kleinseminarie. Engelenstede, op de grens van Berlicum en Nuland gelegen, is een oud landgoed, dat nu aan de familie Hunink te Deventer behoort. Selden-Sate, onder Middelrode aan de Aa, wordt reeds in 1450 genoemd. Het kasteeltje, bestaande uit een poortgebouw met wachttorens en een woonhuis, is voortaan onbewoond en vervalt steeds meer. Vele boerderijen, te kennen aan de groene vensterluiken met witte zandloper, duidelijk te onderscheiden van de bezittingen van het Heeswijk's kasteel, waarvan de zandloper een oranje-kleur heeft, behoren tot het landgoed Selden-Sate.

Het oude landgoed, de Wamberg, reeds in de 13e eeuw genoemd, ligt in het noorden van de gemeente. De oudste kern stamt uit de Middeleeuwen; later werd het kasteel vaak verbouwd en vergroot, zodat het nu een aangenaam verblijf is. Het wordt omgeven door een prachtig park met vele oude bomen, in de moderne tijd aanzienlijk uitgebreid en verfraaid.



De behandeling van de wijde boog van Meierijse dorpen beginnen we met de gemeente *Helvoirt* (3), die een hoofdzakelijk agrarisch karakter draagt. De nu nederlands hervormde kerk met haar toren, een voorbeeld van dorps-architectuur uit de Bourgondische tijd, werd eenmaal bediend door de adellijke heren van de Sinte-Geertruiabdij van Leuven. Vlak hierbij ligt het uit het laatst der 18e eeuw stammende raadhuis, in 1940 door architect Kropholler waardig gerestaureerd en vergroot. Rijk aan natuurschoon zijn de Distelbergen, die zich verder westwaarts in de Drunense duinen voortzetten. Dicht hierbij ligt het kasteel Zwijnsbergen, bewoond door de familie Van Lanschot. In Helvoirt bevindt zich het missie-huis St. Lambertus van de Paters van het Goddelijk Woord met het noviciaat en de studie-afdeling der filosofie.

In Helvoirt werd Antoon Coolen, de Oudere, geboren (1875). Deze notariszoon schreef in verscheidene couranten waardevolle Brabantse novellen. Nog geen dertig jaar oud, overleed de begaafde schrijver in 1905; zijn werk geraakte in vergetelheid. Maar in 1947 verschenen een twintigtal schetsen onder de titel: „Helvoirt aan de Lei”, gebundeld en ingeleid door zijn neef Willem Hoffman te Berlicum.

De gemeente *Haaren* (3) leeft van landbouw en veeteelt; daarnaast zijn er bekende boomkwekerijen. Hier liggen vele fraaie Meierijse boerenhofsteden. De alleenstaande toren, uit de 16e eeuw daterend, is een sieraad in het landschap; de waardevolle klokken, door de Duitsers gevorderd, keerden niet meer terug. Het kasteel Nemelaer, dichtbij Oisterwijk gelegen, evenals dat van Heeswijk eigendom van de Belgische familie Van den Bogaerde (zie pag. 226) en ook niet bewoond, verkeert in verval. Het heeft een roemruchte historie, welke tot in de 14e eeuw opklimt.

In de gemeente Haaren bevindt zich het groot-seminarie van het Bossche diocees. Dit werd in 1798 te 's-Hertogenbosch geopend en na enige jaren naar Nieuw-Herlaer (St. Michielsgestel) overgebracht. Na het overwinnen van talrijke moeilijkheden, ook met de regering, waarbij de Prins van Oranje, de latere koning Willem II, als raadgever en beschermer optrad, werd het in 1839 onder Haaren gevestigd en later meerdere malen uitgebreid. Omstreeks 1935 vond de jongste vernieuwing plaats: onder architectuur van Granpré Molière verrees een nieuwe kerk met hoge koepel, reeds op verre afstand te zien. In de oorlogstijd deden de grote gebouwen dienst



als gijzelaarskamp en gevangenis. In de barre winter van 1944 op '45 was het head-quarter van het Engelse en Canadese leger, vervolgens nam de UNRRA er haar intrek. Pas in Maart 1946 konden de studenten, na een ballingschap van vier en een half jaar, hun geliefd groot-seminarie weer betrekken. Vreugde was er, al verkeerden de gebouwen in een deplorabele toestand en al was het meubilair geheel verloren gegaan.

Vóór het seminarie van de rijksweg Den Bosch-Tilburg staat „Huize Gerra”, gebouwd door Mgr. Zwijsen, als coadjutor van Mgr. Den Dubbelden tot bisschop van Gerra i.p.i. gewijd. Mgr. Zwijsen, in 1853 tot aartsbisschop van Utrecht en bisschop van Den Bosch verheven, nam hier zijn intrek, immers als gevolg van de Aprilbeweging werd het beter geoordeeld, dat de bisschoppen niet in hun titelplaats zouden resideren: velen beschouwden dit als een gevaar voor de openbare rust! Pas in 1864 vestigde Mgr. Zwijsen zich in zijn paleis op de Parade te 's-Hertogenbosch. Daarna werd Huize Gerra voor allerlei doeleinden gebruikt; nu wordt het bewoond door contemplatieve Carmelitessen.

De kleine gemeente *Esch* (1) houdt zich naast landbouw en veeteelt met de typische Meierijse klompenmakerij bezig. Aan de 15e-eeuwse toren werd een nieuwe kerk gebouwd. In Esch is het Nederlands postulaat „Sancta Monica” van de Congregatie der Missionarissen van O.L. Vrouw van Afrika gevestigd. Deze congregatie der Witte Zusters werd in 1869 door Kardinaal Lavigerie, aartsbisschop van Algiers, gesticht; het moederhuis is nog steeds in St. Charles-Algiers. In 1889 werd het eerste huis in Nederland opgericht in Maastricht, weldra naar Vught overgeplaatst en van hier in 1896 naar Esch. Een tweede huis werd in 1930 te Boxtel geopend, vooral bestemd als herstellingsoord voor Witte Zusters. Merkwaardig is in Esch het Oudemannen-gasthuis, in 1491 door Marten van Elmpt en Ida Roetarts voor zes oude mannen gesticht.

*Boxtel* (13), het bekende spoorwegknooppunt ten zuiden van Den Bosch, bestaat uit „het dorp” Boxtel, het zich uit de oude hertgang Brukelen ontwikkelde nieuwe gedeelte Breukelen, het gehucht Lennisheuvel met eigen kerk en een gedeelte van het kerkdorp Gemonde. Boxtel en Breukelen zijn tot één agglomeratie met stedelijk karakter vergroeid, die uit twee parochies bestaat. Naast een aloude landbouw en veeteelt is in deze gemeente veel industrie gevestigd: linnen, band, damast, honing, hout, klompen, meubels, bouw-



platen, sigaren; voorts een exportslagerij en enige wasserijen. Eenmaal was Boxtel een invloedrijke heerlijkheid, die in 1356 tot baronie werd verheven. In het kasteel van Stapelen, schilderachtig aan de Dommel gelegen, woonden achtereenvolgens de geslachten Van Merheim, Van Ranst, Van Horn, Van Salm-Kirburg, de Senarclens de Grancy, Bogaerts en Mahie. In 1915 werd het kasteel, dat in 1858 bijna geheel was vernieuwd, aan de Paters Assumptionisten verkocht, die er een apostolische school oprichtten en naast het kasteel een groot klooster bouwden. De congregatie der Priesters van O.L. Vr. Assumptie ontstond in 1845 te Nîmes en breidde zich over grote delen van de wereld uit. Sinds 1901 bezaten de paters een apostolische school in Zepperen bij St. Truiden, waar ook Nederlandse jongelui studeerden. Bij de overweldiging van België in 1914 gingen ze naar huis, waarop het weldra gelukte te Urmond een kleine apostolische school te openen. Nadat het kasteel van Stapelen in 1915 was gekocht, werd het klooster hierheen overgebracht.

Vele jaren vóór 1380, in welk jaar Kardinaal Pileus de verering van de H. Bloeddoeken sanctioneerde, geschiedde in de parochiekerk van Boxtel het mirakel van het H. Bloed. Eligius Aecker, rector van het altaar van de H. Geest te Esch, de H. Mis in de kerk van Boxtel lezende, stiet door onvoorzichtigheid de kelk om, zodat het H. Bloed over de corporaal en altaardwaal vloeyde, waardoor deze roodgekleurd werden, ofschoon met witte wijn was geconsacreerd. Eligius, zeer ontsteld, trachtte de rode vlekken weg te wassen, maar dit gelukte hem niet. Daarop nam hij de doeken mee naar huis en hield ze verborgen, totdat hij op zijn sterfbed alles aan zijn biechtvader vertelde. De bloeddoeken werden nu naar de parochiekerk teruggebracht, waar een godvruchtige verering ontstond en wonderbare genezingen plaats vonden. Jaarlijks op Drievuldigheids-Zondag werd een plechtige ommegang gehouden, waarbij het schrijn met de heilige doeken werd megedragen. De bedevaarten, groot in aantal, brachten veel geld binnen deze nijvere heerlijkheid; ook de kerk kreeg aanzienlijke inkomsten. Men meent, dat uit de rijke offergaven de prachtige kerk van Sint Petrus met haar monumentale toren, daterend uit het einde van de 15e eeuw, is gebouwd.

In de Hervormingstijd kwam de kerk in handen van de protestanten; de H. Bloeddoeken werden naar de kerk van Hoogstraten overgebracht, waar ze door duizenden werden vereerd. De Sint Pieter van



Boxtel, sedert 1493 een kapittelkerk, verloor haar luister: het middenschip stortte in, terwijl de bloedkapel door een muur van de kerk werd afgescheiden en als consistorie-kamer dienst deed. Nadat het middenschip was hersteld en het geheel gerestaureerd, werd de kerk in 1827 weer door de katholieken in gebruik genomen. Ook werd Boxtel wederom bedevaartsplaats: in 1924 kwam de corporale in de inmiddels opnieuw bij de kerk gevoegde Bloedkapel terug. De altaardwaal bleef in Hoogstraten. Nabij de kerk legde men een fraai processie-park aan, waar talrijke processies worden gehouden, terwijl op Drievuldigheids-Zondag als vanouds de ommegang door Boxtel's straten trekt.

Het missiehuis der Witte Paters, volgelingen van Kardinaal Lavigerie, ligt langs de schilderachtige weg van Boxtel naar Den Bosch, waar deze de weg van Esch naar St. Michielsgestel snijdt. In 1889 kwamen de Witte Paters naar Nederland en vestigden zich na een verblijf op Huize Gerra onder Haaren, in 1892 in het nieuwe klooster „Sint Charles” te Boxtel. Hier is het postulaat der broeders ondergebracht en de filosofie voor de a.s. priesters. In 1925 werd te Sterksel het St. Paulus-college voor de humaniora geopend. De procure van de Witte Paters bevindt zich eveneens in Boxtel en wel aan de Burgakker. In de bebouwde kom staat ook een klooster van de Witte Zusters van Kardinaal Lavigerie.

De katholieke landbouwwinterschool verricht veel zegenrijk werk, dat zijn nut in de gehele Meierij en ver daarbuiten afwerpt. De zusters Ursulinen begonnen in 1947 met een middelbare meisjesschool. Op het landgoed Jachtrust, nu Huize de la Salle, hebben de fraters van Tilburg een opvoedingsgesticht voor verwaarloosde jongens. Boxtel beschikt over veel natuurschoon: landgoederen o.a. de Halsche barrier, Eikenhorst, Venrode; vennenrijen evenwijdig lopende met de schilderachtige Dommelvallei; een door de gemeente aangelegd wandelpark met natuurbad: „Molenwijk” en de als natuurmonument in stand gehouden heide- en boscomplexen „de Campina”, grenzende aan het vennengebied van Oisterwijk.

In 1744 werd te Boxtel *Hendrik Verhees* geboren, een vermaard landmeter en architect, die in 1813 aldaar overleed. Hij tekende een nauwkeurige kaart van Staats-Brabant. Als lid van de Nationale Vergadering was Verhees even radicaal als Vreede en Van Hooff: krachtig trad hij tegen de achterstelling der katholieken in Brabant op. Verder werd in Boxtel *Antonius van Alphen* (1784-1831),



vicaris apostoliek van het bisdom Den Bosch, geboren. Met groot beleid bestuurde hij tijdens de wisselende regeringen in de Franse periode het vicariaat. Hij richtte in 1798 een seminarie op, noodzakelijk geworden door de opheffing van de Leuvense universiteit. Tijdens de inlijving bij Frankrijk werd Van Alphen door Napoleon gevangen genomen en naar Frankrijk gevoerd. Ook tijdens het koninkrijk waren de moeilijkheden groot; zo werd door de regering het seminarie gesloten (1825-'29). Gedurende de ballingschap van de vicaris en ook na zijn dood tot aan de benoeming van de nieuwe vicaris, bestuurde de pastoor van Boxtel, *Franciscus Antonius de Wijs*, het Bossche diocees.

De tweede bisschop van Haarlem, na het herstel der hiërarchie, *Gerardus Petrus Wilmer* (1800-1877) werd in Boxtel geboren. Priester gewijd in Keulen (1824), was Wilmer achtereenvolgens kapelaan te Heusden en Eindhoven, daarna professor aan het grootseminarie en eindelijk pastoor te Boxtel van 1852-1856. In laatstgenoemd jaar werd hij deken en plebaan van Den Bosch om in 1861 tot bisschop van Haarlem te worden verheven.

Even wordt nog vermeld, dat zich in de Middeleeuwen te Boxtel een Franciscanessenklooster bevond: „Sint Elisabethsdal”. Het dankt zijn ontstaan aan een schenking van heer Johan van Cronenborgh, die in 1468 een hofstede, genaamd Cronenborgh, aan enige „devoeten maichden ende vrouwen van der derde oirden Synte Francisci” afstond. In 1507 werd het een Clarissenconvent; tijdens de Tachtigjarige Oorlog vluchtten de zusters binnen Den Bosch om tijdens het Twaalfjarig Bestand weer naar Boxtel terug te keren. Tot 1717 konden ze hun bestaan rekken: toen werd het klooster bij resolutie van de Raad van State van 10 Juli opgeheven. De zusters trokken naar Hoogstraten en in 1721 naar de vrije heerlijkheid Megen, waar het klooster nog steeds bestaat (zie pag. 236). Het klooster te Boxtel lag aan de Dommel recht tegenover de toren van de St. Petruskerk. Moker en houweel hebben hier hun werk grondig gedaan: geen steen is van het oude „Sinte Lijsbettendale” overgebleven, alleen is er een perceelsnaam de Kloosterbleek, of op zijn Boxtels „de Kloosterse Bleijk”, welke het Clarissenklooster te Boxtel aan volledige vergetelheid onttrekt.

Onderzoekingen, ingesteld naar aanleiding van het 12e eeuwfeest van St. Willibrord in 1939, brachten aan het licht, dat verband bestaat tussen het landgoed „Lenetlaus”, bekend uit het testament van St.



Willibrord en de buurtschap Luissel in het westen van de gemeente Boxtel gelegen. Een fraaie veldkapel in deze buurt langs de spoorweg Boxtel-Oisterwijk gebouwd, versierd met fraaie wandschilderingen en gebrandschilderde raampjes, houdt dit historisch feit in herinnering.

De gemeente *Liempde* (2) draagt nog een zuiver agrarisch karakter; aanvullend treedt de klompenmakerij op, die als huisindustrie wordt uitgeoefend. Ook hier zijn prachtige landgoederen: Oorsprong en Huize Velder met uitgestrekte bossen, die door de spoorweg Boxtel-Den Bosch worden doorsneden.

Eveneens aan de Dommel ligt *St. Oedenrode* (9), eenmaal Eerschot genoemd. In de Frankische tijd was deze nederzetting hoofdplaats van de gouw Taxandrië. Hier leefde en stierf († 726) de Schotse prinses Oda, die heilig werd verklaard. Rode ontwikkelde zich daarna tot een drukke bedevaartsplaats, voortaan naar haar *St. Oedenrode* genoemd. Op het einde van de 12e eeuw (1173) werd het kleine houten bedehuis door een prachtige kerk met toren vervangen, waarin het gebeente van de H. Oda werd overgebracht. In die eeuw werd zij door Hildewaris, vrouwe van Beek en gravin van Rode tot collegiale kerk verheven. Steeds meer werd het centrum van de plaats naar de overzijde van de Dommel verlegd: Eerschot daalde tot een gehucht af, terwijl *St. Oedenrode* het zwaartepunt werd. In 1232 kreeg de plaats dezelfde rechten als Den Bosch, maar ze omringde zich niet met wallen.

Naast het kasteel van de graven van Taxandrië waren er weleer veel adellijke huizen, o.a.: Dommelrode, Henkenshage, Lichtenburg, Hulst, Grote- en Kleine Laar, Pasbogaard, Vreeburg. De fraaie kerk van Eerschot werd in 1583 in brand gestoken, maar werd later weer opgebouwd. Nog steeds spreekt men van de „knoptoren”, ofschoon de spits de vorm van een lantaarn werd gegeven. Het werd de protestantse kerk en is dit nog steeds. De collegiale kerk werd eveneens aan de katholieken onttrokken, maar deze kregen haar in de Franse tijd terug. In Olland, Nijnsel en Eerde stonden eertijds kappen; nu zijn het aparte parochies. De parochie van Eerde strekt zich tevens over een deel van de gemeenten Veghel en Schijndel uit. Vóór de Hervorming bevond zich in *St. Oedenrode* geen klooster dan alleen van 1466 tot 1469 het klooster der Karthuizers onder Olland (zie pag. 210). Toen het Augustinessenklooster Mariëndaal, reeds in 1422 te Diest gesticht, in 1796 werd uiteengejaagd, namen



de zusters de wijk naar Nederland. Hierbij gedroeg zich de priorin zuster Augustina Lemmens, in Den Bosch geboren, bijzonder heldhaftig. In de revolutie-tijd wachtte zij in Diest het uiterste af en vluchtte eindelijk naar Eersel, waar hun voorlopig een onderdak werd verschaft. In 1801 huurden de Augustinessen het kasteel Henkenshage te St. Oedenrode, dat zij in 1803 betrokken; een dag-school werd geopend. Als instelling van onderwijs werd het klooster in 1811 door de regering erkend en mocht het novicen aannemen. In 1819 betrokken de Augustinessen het ruimere kasteel Dommelrode, ook de Bocht genoemd. Een bloeiend pensionaat voor meisjes was aan het klooster verbonden, maar in 1857 werd het kloosterslot weer ingevoerd, wat nog steeds wordt gevolgd.

St. Oedenrode, het aloude Meierijsse cultuurcentrum, in de generaliteitsperiode lang de hoofdplaats van het kwartier Peelland, maar later door Helmond overvleugeld, heeft van deze roem nog herinneringen over. Allereerst wijst de plattegrond op een meer dan gewoon verleden: om het weidse marktveld is een gesloten bebouwing, die zich nog verder in enige straten voortzet. Ook heeft St. Oedenrode enige bezienswaardigheden, o.a. het romaanse koor van de middeleeuwse collegiale kerk, die als sacramentskapel in de nieuwe katholieke kerk werd opgenomen. Verder de protestantse kerk met fraaie toren; overblijfselen van het aloude kasteel Dommelrode en het kasteel Henkenshage, eenmaal bewoond door de dichter Willem van Haaren. In het gehucht Koevering stond de oudste korenwindmolen van Nederland (1299); tijdens de oorlogsdagen van September 1944 werd hij jammerlijk geheel vernield. Bezienswaardig is de St. Oda-kapel, gebouwd op de plaats, waar St. Oda leefde en stierf, nl. op de oude St. Oda-berg, in de nabijheid van de St. Martinuskerk gelegen. De ramen van het gemeentehuis bevatten gravures van kastelen en van andere merkwaardige gebouwen uit het aloude St. Oda-Rode. Verder bevindt er zich een buste van de knappe kunstschilder Pieter Josselin de Jong (1861-1906), die in St. Oedenrode werd geboren; deze notariszoon groeide tot een uitstekend portret- en landschapschilder uit.

Nog steeds heeft St. Oedenrode een meer dan gewone betekenis. Naast het agrarisch bedrijf, dat vooral in de vele gehuchten wordt uitgeoefend, kwam de industrie er tot ontwikkeling: sigaren, stenen, metaalwaren, beelden, stalen meubelen, klompen, terwijl er in 1947 een verpakafdeling van de n.v. Organon uit Oss werd gevestigd.



In deze gemeente werd in 1942 de eerste klompenmakersschool van Nederland opgericht; jaarlijks wordt hier de Brabantse klompenbeurs gehouden.

Als midden van een schilderachtig landschap, waar de talloze cana-da's sterk overheersen en er een geheel eigen cachet aan geven, is er toerisme: in de zomer zijn hier steeds veel pensiongasten uit Holland. Sedert 1907 is St. Oedenrode wederom bedevaartsplaats van de H. Oda, wier reliquieën in de kerk berusten. In Nijnsel, het dichtbij liggende kerkdorp, wordt de H. Antonius van Padua bijzonder vereerd. In St. Oedenrode is de missie-school van de Paters van de H.H. Harten, de Damianus-stichting gevestigd; zij is genoemd naar de grote apostel der melaatsen, de Vlaming Pater Damiaan, de held van Molokaï, die lid van deze congregatie was.

Wij besluiten de beschrijving van St. Oedenrode met de vermelding, dat hier *Gijsbertus Coeverinx* (1593-1613) werd geboren. Deze priester was pastoor te Oss en aartsdiaken van het bisdom; later werd hij president van het pas opgerichte seminarie. In 1589 tot bisschop van Deventer verheven, kon hij van zijn zetel geen bezit nemen, omdat de stad door de Staatsen was ingenomen. Daarom bleef hij in Den Bosch, waar hij na de dood van bisschop Crabbeels als vicaris capitularis optrad.

De gemeente *Erp* (4), aan de Aa gelegen, bestaande uit de kerkdorpen Erp, Keldonk en Boerdonk, is geheel agrarisch. Het landschap begint reeds op dat van de Peel te gelijken. De boerenbedrijven worden naar de Peel toe kleiner en minder lonend. Pastoor *Gerardus van Schijndel* te Boerdonk stichtte in 1913 de congregatie der Missie-zusters Franciscanessen van de H. Antonius. Als kapelaan was hij ingetreden bij de Witte Paters om in Afrika missionaris te worden, maar moest om gezondheidsredenen repatriëren. Nu spoorde hij anderen aan om zich aan het missie-werk te wijden. Hij vormde het plan een Nederlandse missie-congregatie te stichten; de totstandkoming van een priester-congregatie mislukte, die van een zusters-congregatie werd na het overwinnen van zware moeilijkheden een feit. Het moederhuis werd in 1921 naar Asten overgebracht. In 1924 werd het eerste huis in den vreemde opgericht, nl. te Oslo; in 1926 volgde de vestiging in de Kongo en in 1931 op Borneo.

Vermoedelijk werd *Hendrik Herp*, wel de „heraut van Ruusbroec" genoemd, in Erp geboren. Als broeder van het Gemene Leven, die de priesterwijding ontving, was hij in 't midden van de 15e eeuw rector



van het fratershuis te Delft. Later ging hij tot de orde der Minderbroeders-Observanten over en verbleef daarna in Mechelen. Van zijn vele geschriften verscheen slechts één in het Nederlands, nl. „Dat Spieghele der Volcomenheit", een samenvatting van het mystieke leven. Uit zijn werken stelde de Karthuizer Dirc Loer in 1538 de „Theologia Mystica" samen, waardoor de Nederlandse mystiek nog meer vermaardheid kreeg.

De gemeente *Veghel* (10) bestaat uit de kerkdorpen Veghel, Zijtaart, Mariaheide en Eerde voor 't grootste deel. Door een haven met de Zuidwillemsvaart verbonden, is Veghel gunstig voor de vestiging van industrie gelegen. Reeds is er veel nijverheid: superphosphaat, draad, melkproducten, textiel, koek, graanverwerking, meubelen, zakken. Nieuwe ondernemingen kwamen er de laatste jaren bij: de Levensmiddelen-industrie V.I.F. werd van Heeze naar Veghel overgeplaatst, terwijl het Hout- en Staalconstructie-bedrijf Albronda uit Hardinxveld kwam.

In Veghel is ook het grootbedrijf der Coöperatieve Handelsvereniging (C.H.V.) van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond gevestigd met silo's, maalderij, veekoekfabriek, magazijnen e.d. Zeer bescheiden te Eindhoven (Woensel) in 1911 begonnen, ontwikkelde de C.H.V. zich zeer voorspoedig en werd in 1915 naar Veghel overgebracht, waar aan de haven de grote gebouwencomplexen verzezen. Streekmagazijnen werden over het gehele werkgebied van de N.C.B. (de bisdommen Den Bosch en Breda) opgericht. Veghel wordt steeds meer een centrum, vooral op onderwijsgebied. Na de oprichting van een huishoudschool en een school voor b.l.o. (Don Bosco-school), werd in 1942 een ambachtsschool gesticht, welke thans reeds ong. 400 leerlingen telt. In September 1948 werd een katholieke h.b.s. geopend.

De katholieke kerk van Veghel is het eerste grote bouwwerk van dr. Cuypers. De ondernemende pastoor *Mgr. Bernardus Joannes van Miert* (1801-1870) liet haar bouwen: in 1858 werd de eerste steen gelegd, in 1863 werd de kerk geconsacreerd. Pastoor van Miert is tevens de stichter van de pastorie, het klooster en het fraaie kerkhof. Als zijn grootste werk kan de oprichting van de Congregatie der Zusters van de Onbevleete Ontvangenis der H. Moeder Gods worden beschouwd. Met zijn nicht, zuster Maria Theresia van de H. Joseph (Jacoba Anna Petronella van Miert), geboortig uit Den



Bosch, bracht hij dit grote werk in 1844 tot stand. Het doel van de congregatie is: onderwijs en opvoeding van de jeugd; zorg voor ouden van dagen; ziekenverpleging. In Reusel heeft de congregatie een bloeiend pensioonaat, in Veghel een kweekschool, terwijl Huize Caesarea te Ugchelen op de Veluwe een gezocht vacantie-oord is voor personen uit de meer goeude stand. De vele succursalen bevinden zich grotendeels in Noord-Brabant. In 1906 werd ook het missiewerk aangepakt: op Ned. Borneo en later ook op de Philippijnen.

De gemeente *Schijndel* (10) werd in September en October van 1944 zwaar door de oorlogshandelingen geteisterd; vooral het kerkdorp Wijbosch, dat nagenoeg geheel tot een ruïne werd. In de agrarische gemeente Schijndel vestigde zich in de moderne tijd een gevarieerde industrie, vooral van kousen, was, klompen, hoepels. De fabriek van Jansen-de Wit, waar honderden meisjes werken, is de grootste kousenfabriek van Nederland. De klompenmakerij, eenmaal als huisnijverheid beoefend, werd naar fabrieken overgebracht.

De middeleeuwse Sint Servatius-kerk met schilderachtige toren ademt landelijke rust. Merkwaardig is de grafsteen van de Schijndelse zeeheid *Jan van Amstel*, die zich in deze kerk bevindt en een grafschrift van Joost van den Vondel draagt. Van Amstel nam onder Tromp en De Ruyter aan vele veldslagen deel. Na een zeer bewogen leven overleed Van Amstel in 1669 te Schijndel en werd in de toen protestante oude kerk begraven. Op de plaats, waar hij in 1600 werd geboren, richtte men een gedenkteken op.

Vermaard werd Schijndel in de tweede helft van de 18e eeuw door het verblijf van de apostolische vicaris *Andreas Aerts*. Van 1763 tot aan zijn dood in 1790 oefende hij deze hoge functie uit en koos Schijndel tot zijn standplaats. Van de regering wist hij vele gunsten te verkrijgen, waardoor de uitoefening van de katholieke godsdienst meer tot haar recht kon komen. Trouwens geleidelijk werden de opvattingen in deze tijd milder; de sympathieën voor de patriotse beweging in Brabant zullen hierop van veel invloed zijn geweest. Zijn opvolger als apostolisch vicaris, *Antonius van Alphen*, die van 1790-1831 het bestuur over het diocees Den Bosch uitoefende, maakte een nog bewogener tijd mee. Ook hij verbleef en overleed in Schijndel, waar op het kerkhof een gedenkteken te zijner nagedachtenis werd opgericht.

In deze gemeente bevindt zich het moederhuis van de Congregatie der Zusters van Liefde van Jezus en Maria, Moeder van Goede





Oude toren te St. Michielsgestel



Doolstommeninstituut in St. Michielsgestel



Huize „De Wijberg“ te Grave



Bijstand. De stichter van deze bloeiende congregatie is *Antonius van Erp*, geboren te Oss in 1797 en achtereenvolgens kapelaan te Breugel, te Boxtel en pastoor te Schijndel, als opvolger van Antonius van Alphen, die tot apostolisch vicaris werd verheven. Toen pastoor Van Erp in 1833 in Schijndel begon te werken, was hij er direct op uit, de jeugd een degelijke katholieke opvoeding te geven. In het dorp bestond enkel een openbare school met een protestantse schoolmeester! Allereerst wenste hij katholiek onderwijs voor de meisjes. Maar hoe aan zusters te komen? Voorlopig gaven enige dames aan de meisjes brei- en catechismusles. Inmiddels kwam de pastoor op de gedachte, zijn vroegere penitente Maria de Bref uit Boxtel, die altijd neiging voor het religieuze leven had gevoeld, voor zijn plannen te winnen. Zij ging er op in en vertrok naar het noviciaat van de Tilburgse zusters, welke congregatie pas drie jaar bestond. Meerdere postulanten volgden; in 1836 ontstond de nieuwe Schijndelse congregatie. Naast het geven van onderwijs werd weldra ook de ziekenverpleging ter hand genomen. Na het overwinnen van veel moeilijkheden breidde zich de congregatie na 1864 vlug uit: een groot aantal succursalen werd opgericht. Aan het moederhuis werd in 1896 een normaalschool verbonden; zij groeide tot een kweekschool voor onderwijzeressen uit. In 1920 begon het missie-werk: in Curaçao, Oost-Sumatra en Atjeh arbeiden de Schijndelse zusters. De derde bisschop van Den Bosch, na het herstel der kerkelijke hiërarchie *Mgr. W. van de Ven* (1892-1919) werd in 1834 te Schijndel geboren.

De gemeente *Dinther* (3) met de nieuwe parochie Loosbroek heeft een agrarisch karakter. Dinther ligt langs de Aa-vallei, terwijl Loosbroek zich op hogere gronden in de richting van de Peel uitstrekt. Reeds in 1139 wordt Dinther vermeld: in dit jaar bevestigde paus Innocentius II de bezittingen van het Sint Servaas-kapittel te Maastricht, waarbij ook de kerk van Dintre werd genoemd. Dinther vormt een oude heerlijkheid, reeds vroeg verweven met die van Heeswijk. Na katholieke heren verschenen in de generaliteits-periode protestantse; de laatste was Cornelis Speelman, die in 1833 de heerlijkheidsrechten aan Baron van den Bogaerde van Terbrugge verkocht. Het kasteel van de heerlijkheid is al lang verdwenen; het was het Huis ten Bogaerde, links van de Aa gelegen. In de 17e eeuw werd het een aanhangsel van het Huis Avestein, dat wat meer stroomopwaarts aan de rechter-oever van de Aa gelegen was. Nog twee

andere adellijke huizen telde Dinther, nl. Zwanenburg op Beugt gelegen en het Huis Ter Weer in de Heilaren.

Een beroemd man, in Dinther geboren, is *Edmundus Dintheris*, Edmond van Dinther ( $\pm$  1375-1448), geheimschrijver van vier Brabantse hertogen: Antonie (1406-1415), Jan IV (1415-1427), Philips I (1427-1430) en Philips II (Philips van Bourgondië 1430-1467). Hij studeerde aan de universiteit van Parijs en werd meester in de Vrije Kunsten. Dintheris schreef een hoogst belangrijke kroniek, die de Brabantse geschiedenis behandelt vanaf het begin tot het jaar 1442. Het handschrift bleef lang onuitgegeven en werd bewaard in het klooster Corsendonk. In de jaren 1854-1860 verscheen het eindelijk in druk door de goede zorgen van Mgr. de Ram uit Leuven. Een merkwaardige gebeurtenis in Dintheris' leven was de plechtige ontvangst in 1426 binnen Leuven, toen hij brieven van de hertog bracht ter uitvoering van de bul van paus Martinus V, waarin besloten werd tot oprichting van de katholieke universiteit van Leuven. In 1448 overleed Dintheris en werd in de St. Jacobskerk van Coudenberg begraven.

Ook van Dinther geboortig is de Kruisheer *Waltherus Peijnenburg*, stichter van de latijnse school te Uden die in 1743 werd geopend.

De naburige gemeente *Heeswijk* (2) beschikt over veel natuurschoon, vele fraaie Meierijse boerenhofsteden, een roemruchtig kasteel, waarvan de oudste delen uit de 12e eeuw dateren en een Norbertijner abdij, die hier reeds vele eeuwen bezittingen heeft.

Door de eeuwen heen woonden vele voorname geslachten op het kasteel; in de generaliteits-periode waren ze natuurlijk protestant. De laatste protestantse heer Cornelis Speelman verkocht de heerlijkheden Heeswijk en Dinther in 1834 aan de gouverneur van Noord-Brabant, Jhr. André Jean Louis, baron van den Bogaerde van Terbrugge (1787-1855). Sinds 1830 in een moeilijke tijd gouverneur, wist deze Zuid-Nederlander dit hoge ambt met grote tact en wijsheid uit te oefenen. Hij vergrootte het kasteel, een van de oudste van de Meierij, verfraaide het en richtte het tot een museum in. De eerste provinciale steenweg werd er vanaf Rosmalen naar toe aangelegd; de bewoners van de streek noemen hem nog steeds de gouverneursweg. Na de dood van baron van den Bogaerde in 1855 zetten zijn zoons het werk van hun vader voort: het kasteel kreeg een werelvermaardheid door zijn antiquiteitenverzameling. Ludovicus stierf in 1890 op het kasteel, zijn broer Donatus in 1895. Krachtens het excentriek



testament moet het kasteel 75 jaar onbewoond blijven. Van de kunstschatten werd veel verkocht, maar nog steeds is de verzameling interessant, hoewel in 't geheel niet geordend: alles staat door elkaar. Voor een gering bedrag is het kasteel te bezichtigen.

Het kasteel heeft een bewogen geschiedenis: vanaf de middeleeuwen ging 't krijgsumroer het niet voorbij. Maarten van Rossum trad ook hier verwoestend op. Lodewijk XIV verbleef op het kasteel bij zijn aanval op de Republiek (1672). Het Verdrag van Heeswijk, waarbij Engeland en Frankrijk zich verbonden tot gemeenschappelijk handelen tegenover de Republiek, werd hier in genoemd jaar gesloten. In de Franse tijd hield Pichegru hier verblijf en ook Napoleon vertoefde er. Men vertelt nu nog, dat de keizer, staande tegenover het kasteel, vanaf „De Kameren” zijn troepen inspecteerde. Op deze plaats werd later een gedenknaald opgericht. Het krankzinnig testament hangt als een donkere wolk over het roemruchte kasteel en zijn weidse omgeving. Mogen over enige tientallen jaren, als het kasteel weer mag worden bewoond, nieuw leven en bezieling terugkeren!

Geheel in het maatschappelijk en culturele leven van Brabant opgenomen, is de vermaarde abdij van Berne. Deze abdij van de Norbertijner koorheren werd in 1134, het sterfjaar van de H. Norbertus, gesticht te Berne in het Land van Heusden (zie pag. 166). Spoedig kreeg deze abdij goederen en rechten in het noorden van het hertogdom Brabant. Zo werd de heide onder Schaijk en Nistelrode door de lekebroeders dezer abdij voor een groot deel ontgonnen. Op het einde van de 12e eeuw reeds ontving zij van de heer van Heeswijk en Dinther gronden op de grens dezer heerlijkheden gelegen. Ook hier werd de ontginning ter hand genomen en ontstond het landgoed Bernheze, wel 't Speelhuis genoemd.

Tijdens de godsdienststroevelen in de 16e eeuw werd de abdij, tegenover Neder-Hemert aan de Maas gelegen, grotendeels verwoest. Zij werd naar Den Bosch overgebracht, waar de Witheren van Berne een refugie-huis hadden. Maar reeds in 1629, toen de Staatsen deze stad veroverden, moesten zij haar verlaten. In 1648 werden de abdijgoederen geconfisqueerd en trok het bestuur der abdij naar Vilvoorden bij Brussel. De overige kloosterlingen bleven de parochies bedienen, die de abdij vanouds bezat, nl. Heeswijk, Berlicum, Lithoyen, Vlijmen, Engelen, Bokhoven, Hedikhuizen, Haarsteeg en Elshout. Door de gunst van de Staten mochten de Norbertijnen het Speelhuis te Heeswijk in vruchtgebruik houden.



Toen tengevolge van de Franse omwenteling de refugie te Vilvoorden ook werd aangeslagen, rijpte geleidelijk het plan het kloosterlijk leven in Heeswijk in te richten. Maar de godsdienstverhoudingen in het nieuwe koninkrijk waren van die aard, dat hieraan voorlopig niet te denken viel. Eerst na het herstel der hiërarchie in 1853 kon op het Speelhuis of Slotje te Heeswijk het abdij-leven worden hervat (1857), in de eerste tijd onder steun en hoede van de abdij van Tongerlo.

De ontwikkeling der abdij verliep zeer voorspoedig. In 1886 werd het gymnasium Sint Norbertus gesticht door de Witheer Gerlacus van den Elsen, wiens reuze-activiteit zich daarna vooral op de organisatie van de boerenstand richtte. Het gymnasium werd gesticht om meerdere kandidaten te krijgen voor de abdij. Ook ging deze de aloude school te Gemert bedienen, die de laatste eeuwen onder leiding van de saeculieren stond. In het begin dezer eeuw werd een Witheer daar conrector en later ook de rector. Geleidelijk werd het aantal roepingen zo groot, dat de abdij haar vleugels verder kon uitslaan: in 1893 werden de eerste missionarissen naar Wisconsin (U.S.A.) uitgezonden en ontstond in West De Pere een prioraat, dat in 1925 tot abdij werd verheven. In 1923 kocht Berne de gebouwen van de aloude, door de H. Norbertus gestichte abdij Windberg in Neder-Beieren, terwijl in dit jaar de eerste Witheren van Berne naar een tweede missie-gebied, nl. Voor-Indië trokken.

Naast het werk in de reeds genoemde door Norbertijnen bediende parochies en de verzorging van het onderwijs in de abdij, oefende Berne een diepe invloed uit op de vestiging van het katholiek organisatieleven in Nederland op het einde van de vorige en het begin van deze eeuw. Als de grote leiders moeten hier worden genoemd de Witheren Van den Elsen voor de boerenstand, Nouwens en Van Beurden voor de middenstand en Van Aken voor de werkgevers. Ter nagedachtenis aan de grote boeren-apostel Gerlacus van den Elsen (1853-1925) werden in 1927 door de katholieke boerenorganisatie van Brabant gelden geschonken voor de uitbreiding van de abdijskerk. In een van de hoekzijden van de toren werd het standbeeld van de boerenapostel aangebracht. Tegenover de abdij werd een nieuw gymnasiumgebouw opgetrokken; hier vinden regelmatig de bijeenkomsten van Brabantia Nostra plaats, waar zich de velen verenigen, die ijveren voor de katholieke verheffing en ontwikkeling van Brabant. Tijdens de bevrijding werd een deel der boekerij van



Berne, tijdelijk elders opgestapeld, een prooi der vlammen. Met name is het verlies van een aantal zeldzame 16e- en 17e-eeuwse drukken te betreuren.

Literatuur: *H. van Velthoven*, Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch (2 dln. 1935-1938); *H. Spilman en A. van Sasse van Ysselt*, Afbeeldingen van kasteelen en andere gebouwen in Oostelijk Noord-Brabant (2 dln. 1921). — *J. C. A. Hezenmans*, De Commanderie der Duitse Orde te Vucht met een aanhangsel over die te Gemert (1887); Het schoone en schilderachtige Brabantsche dorp Vught (1931); Gedenkboek opening gemeentehuis te Vught (1937); *Ferd. Franssen*, Beekvllet's Eeuwfeest. 1815-1915 (1915); *A. Hermus*, Gedenkboek honderdjarig bestaan van het Instituut voor doofstommen te St. Michielsgestel (1940); *A. R. M. Mommers*, De parochie van Den Dungen en hare kerk (1926); *H. Hendriks*, Gids voor Boxtel (1924); *W. van de Ven*, Het miraculeus H. Bloed te Boxtel (1924); *A. J. van Erp*, Het twaalfde eeuwfeest van St. Oda's dood 726-1926 (1926); *A. R. M. Mommers*, Sint Oedenrode van oude tijden tot heden (1928); *Pater Quirinus*, De Zusters Franciscanessen van de Onbevleete Ontvangenis der H. Moeder Gods te Veghel. 1844-1944 (Franciscaansch Leven. Jrg. 1944); Gedenkboek 25-jarig bestaan Coöp. Handelsvereniging van den N.C.B. te Veghel (1936); *P. A. Verhagen*, Eenige aantekeningen over den zeeheld Jan van Amstel (1894); *Zuster Teresa*, Gedenkboek Congregatie der Zusters van Liefde etc. te Schijndel 1836-1926 (1926); *Broeder Taurellus*, Geschiedenis van de gemeente Schijndel (1935); *J. A. de Visser*, Het kasteel Heeswijk (1930); Het Berne-boek. Verleden en Heden (1934); *C. R. Hermans*, De Staatsman Edmundus Dintherus (Hand. Prov. Gen. 1861); *H. Heyman*, De grondheerlijkheid Dinther (Herinnering aan de opening van het Raadhuis van Dinther 1939).

## DE MAASSTREEK

Onder de Maasstreek verstaan wij de rivierkleistroom met aangrenzende zandgronden langs de Maas vanaf de bedijking van het Land van Heusden tot aan de Noordbrabants-Limburgse grens. Streng moet onderscheid worden gemaakt tussen het gebied tot de stad Grave, de Maaskant genoemd en de rivierstroom van het Land van Cuyk. Het eerste is de beruchte Beersche Maas-traverse met haar treurige waterstaatkundige toestanden, die wel verbeterd werden, maar nog lang niet tot het verleden behoren. De economische verhoudingen in het Land van Cuyk zijn normaal te noemen: de perceelsindeling van het bouw- en weiland maakt geen ruilverkaveling nodig; er bestaat een ernstig streven onder de boeren zich te ontwikkelen; de runderteelt heeft een zekere vermaardheid; het Land van Cuykse vee is bekend en eindelijk, de coöperatie is hier sterk doorgedrongen. Onder invloed van overstromingen, die eeuwenlang de Maaskant teisterden, is de bevolkingsdichtheid in dit gebied gering en heerst er niet alleen een grote armoede, maar bovendien een economische verslagenheid onder de bewoners. Een klein en middelgroot grondbezit overheerst; voor een aanzienlijk deel is de bodem in handen van vreemden, die doorgaans hun percelen niet eens kennen en niet op de hoogte zijn met de ellendige toestand, waarin hun pachters verkeren. De pachtsommen zijn veel te hoog; niet alleen jagen de boeren uit de streek zelf elkaar op, ook de boeren uit de aangrenzende zandgebieden trachten percelen te huren. Voorts zijn de pachttermijnen veel te kort, wat tengevolge heeft, dat de gronden niet goed worden verzorgd. Met de vele overstromingen leidde dit tot een schromelijke verwaarlozing en uitputting ervan. Zo ligt hier een uitgestrekte landstreek, van nature vruchtbaar, die nagenoeg niets betekent. De landbouwende bevolking, door armoede en tegenspoed moedeloos geworden, oefent een extensief bedrijf uit; velen trokken uit hun geboorteland weg om in den vreemde betere bestaansvoorwaarden te zoeken.

Het inwonertal van de Maaskant nam van 1860 tot 1926 slechts met



1.4% toe, ondanks de normale geboortecijfers, die er voorkomen, terwijl de gehele Noordbrabantse plattelandsbevolking in dit tijdvak met 101% vermeerderde. De hoogst onvoldoende welvaartstoestand, welke uit het Maaskant-onderzoek, door Professor Van Vuuren omstreeks 1935 ingesteld, aan het licht kwam, bleek uit het gering bezit aan landerijen, de grote schuldenlast der verschillende bevolkingsgroepen, de staat, waarin de boerderijen verkeren en niet het minst uit de fysieke en demografische gesteldheid der bevolking: in de leeftijdspyramiden ontbreekt een groot getal personen van middelbare leeftijd, hetgeen gebrek aan volkskracht betekent. En eindelijk trof de oorlog ook dit gebied zwaar: het westelijk deel van de Maaskant tot Lith en Oss lag de gehele winter van 1944 op '45 onder granaatvuur, zodat practisch alle huizen werden beschadigd en sommige dorpen in ruïnes veranderden.

De beruchte Maas-overstromingen behoren sedert de sluiting van de Beersche overlaat (1941) tot het verleden. Hoe ontstonden deze? Doordat de Maas bij Loevestein op de Waal moest lozen en bovendien bij hoge waterstand veel Waalwater over de Heerenwaardensche overlaten op de Maas afvloeide, had deze rivier vaak zo'n hoge waterstanden, dat aan een volledige dijk aanleg niet gedacht kon worden: tussen Cuyk en Linden en ook tussen Linden en Gassel liet men open vakken in de Maasdijk, waardoor vaak Maaswater Noord-Brabant binnenstroomde, zodat de Beersche Maas ontstond. Was de werking slechts kort en gering, dan kon het water door de uitwateringssluizen van de Maaspolders weer op de Maas worden gebracht: het mocht immers op zijn weg naar het westen door een aantal dwarsdijken worden tegengehouden. 't Valt licht te begrijpen, dat deze regeling vaak tot veel strijd aanleiding gaf, te meer, daar in vroegere eeuwen enige van deze dijken politieke grenzen waren. Zo lag ten oosten van Maasland het noordelijk kwartier van de Meierij, het zelfstandig graafschap Megen; op de grens werd in 1726 de Schutlakensche dam opgeworpen, terwijl tussen dit graafschap en de Heerlijkheid van Ravenstein de Groenendijk, ook wel de Harensche of de Zegedijk genoemd, reeds eeuwen vroeger was aangelegd.

Bij een werking van meer betekenis bereikte het Beersche Maaswater eindelijk de omgeving van Den Bosch, waar het over enige verlaagde gedeelten in de rechter Diezedijk op de Dieze kon worden gebracht, zodat het weer op de Maas kwam. Bij hogere stand, welke vaak

voorkwam, verenigde het Beersche Maaswater zich gewoonlijk met het overstromingswater van Dommel en Aa uit de Bossche kom en stroomde dan ten zuiden van Den Bosch, zelfs door de straten van deze stad heen om vervolgens over de Bokhovensche overlaat op de Maas te komen. Maar bij zulke hoge standen van de Maas was de Waal ook doorgaans zeer hoog en werkten de Heerenwaardensche overlaten, die de Maas zo hoog opzetten, dat het water ook over de Bokhovensche overlaat binnenstroomde. Dit water, verenigd met dat van de Beersche Maas en van Dommel en Aa, liep dan ten zuiden van de zuidelijke dijk van het Land van Heusden om en over de Baardwixsche overlaat langs het Oude Maasje naar de Amer.

Na talloze verzoeken om verbetering in deze onhoudbare toestand aan te brengen, bracht de wet van 1883 eindelijk verlossing. Hierbij werd bepaald, dat de Maas een geheel eigen afstroming zou verkrijgen: de Heerenwaardensche overlaten zouden worden gesloten, terwijl de Bergsche Maas het Maaswater op de Amer zou brengen. Deze Maaswerken waren in 1904 gereed; grote verbeteringen traden in, maar van sluiting van de Beersche overlaat kon niets komen, ook omdat door ontbossing en ontginning in het stroomgebied van de Maas haar waterafvoer zeer toenam. Dit had tengevolge, dat omstreeks 1920 weer opnieuw beruchte overstromingen plaats vonden. Om hieraan definitief een einde te maken kreeg in 1929 dr. Lely jr. opdracht een plan op te stellen, zodanig, dat door uitvoering er van de oeverlanden watervrij zouden worden. Deze moderne Maaswerken, bestaande uit het afsnijden van méanders, het verbreden en verzwaren van de dijken en eindelijk de sluiting van de Beersche overlaat kwamen geleidelijk tot stand.

Daarna was men er op bedacht, het wijde gebied van Cuyk tot het Land van Heusden te ontsluiten, waardoor het een bestaan zal kunnen opleveren aan een talrijke bevolkingsgroep. Plannen daartoe kwamen tot een begin van uitvoering: zo werd één groot waterschap „De Maaskant” opgericht, werden gronden opnieuw verkaveld, wegen aangelegd en verschenen de eerste boerderijen. Vele nieuwe nederzettingen zullen hier verrijzen, aan duizenden zal werk kunnen worden verschaft, wat een weldaad voor de vluggroeïende Brabantse bevolking betekent.

Een groot aantal gemeenten ligt in en nabij de Maas-rivierkleistrook. Ten noorden van 's-Hertogenbosch strekt zich de gemeente *Engelen*



(1) uit, bestaande uit de dorpen Engelen aan de Dieze en Bokhoven aan de Maas, beide bediend door de Norbertijnen van de abdij van Berne. In 1841 werd het moederhuis van de Congregatie van J.M.J. van Amersfoort naar Engelen overgebracht en in 1871 in verband met de geïsoleerde ligging naar 's-Hertogenbosch verplaatst (zie pag. 200). De zusters hebben er nog een druk bezocht pensionaat.

Bokhoven is een voormalige vrije heerlijkheid, die in 1800 aan Nederland werd toegevoegd. Van dit katholiek centrum uit werd in de hervormingstijd aan de katholieken in de omtrek gelegenheid gegeven hun godsdienstplichten te vervullen. In de fraaie, uit het begin der 16e eeuw stammende katholieke kerk, door de oorlogshandelingen in de winter van 1944 op 1945 nagenoeg verwoest, bevindt zich sinds 1651 de niet beschadigde graftombe met de witmarmere figuren van Engelbert van Immerzeel en Helena, gravin van Montmorency, aan wie de heerlijkheid tijdens de Tachtigjarige Oorlog behoorde. Deze tombe, door Art. Quellinus, de grootmeester van de Vlaamse barok, vervaardigd, was bestemd voor de Predikerkerk te Antwerpen, maar kon hier door de oorlogstroebelen niet geplaatst worden. Het kasteel van Bokhoven werd door de Fransen in 1794 verwoest; alleen de slotpoort bleef over. Bokhoven is een van de meest beschadigde Noordbrabantse dorpen: de gehele oorlogswinter 1944-'45 lag het in de vuurlinie.

De gemeente *Empel en Meerwijk* (1) bestaat uit het kerkdorp Empel en de gehuchten Gewande, het Slot en Dieskant. Het kerkdorp en Gewande strekken zich langs de Maasdijk uit, het Slot ligt in de polder, terwijl Dieskant langs de Dieze-dijk werd aangelegd. Door de voortdurende water-overlast kon er weinig welvaart ontstaan; de oorlog richtte in deze gemeente bovendien de grootste verwoestingen aan. Sedert de sluiting van de Beersche overlaat verandert het agrarisch bedrijf geleidelijk van karakter: waren er vroeger meestal weide-bedrijven, nu wordt meer en meer akkerbouw toegepast. De mechanisering van het bedrijf neemt toe, ook wegens gebrek aan personeel. De sigaren-industrie is in de jaren der bezetting zo goed als verdwenen. Doordat Empel zeven maanden in de frontlijn lag, is de verwoesting zo totaal, dat men in verband met de genoemde agrarische wijzigingen, het nieuwe dorp op een andere plaats bouwt: het Slot, een zandverhoging in de kleigrond van het polderland, wordt de nieuwe kern. Dan komen de boeren dichter bij

hun landerijen wonen, terwijl een nieuwe verkeersweg wordt aangelegd van Den Bosch via het Slot en het Wild naar Maren en Kessel. Met de stichting van deze nieuwe kern werd reeds een aanvang gemaakt.

De gemeente *Alem* (2) bestaat uit de kerkdorpen Alem, Maren en Kessel, eveneens kleine, weinig betekenende nederzettingen, die de volle zwaarte van de oorlog te dragen kregen. Industrie is er nagenoeg niet; een steenfabriek verschaft wat werk. Het dorp Alem is door de Maasafsnijding, in 1935 tot stand gebracht, aan de rechteroever van de nieuw gegraven Maasarm komen liggen, maar het bleef Brabants gebied en zal dit ook wel blijven: de inwoners immers wenssen het met hart en ziel, wat ze officieel uitspraken, toen een grenswijziging tussen de provincies Gelderland en Noord-Brabant werd voorgesteld.

In het jaar 1592 werd in Maren *Gerard Otten* geboren, die na studies te Dowai, priester werd gewijd en in 1619 in de Sociëteit van Jezus trad. In 1629 was hij procurator van het Jezuiten-college te 's-Hertogenbosch en wist bij de capitulatie van de stad gedaan te krijgen, dat hij zelf met nog een Jezuiet in het gebied van de Meierij mocht blijven. Ook werkte Pater Otten veel onder de katholieken van Wamel en omgeving. De Dominicaner-pater *Felix Otten*, bekend om zijn radio-voordrachten, werd in 1879 te Maren geboren. In 1944 overleed hij plotseling te Arnhem en werd aldaar in verband met de oorlog tijdelijk op het kerkhof Moskowa begraven. Nauw verbonden met het dorp Alem is het leven van de H. Odrada, waarvoor de inwoners een bijzondere verering hebben. Aan de ingang van de kerk is haar beeltenis aangebracht.

De volgende Maasgemeente is *Lith* (4), bestaande uit de kerkdorpen Lith, Lithoyen, Oyen en Teeffelen. In Lith, de voornaamste nederzetting, is enige industrie gevestigd. Dit dorp werd meer bekend door Antoon Coolen's roman: „Dorp aan de rivier”. Lith is de geboorteplaats van *Elzelina Versfelt*, dochter van Ds. Versfelt, omstreeks 1780 predikant te Lith. Het bewogen leven van genoemde dame diende voor de schrijfster Jo van Ammers-Küller tot stof van een roman, die in 1940 onder de titel: „Elzelina” verscheen. De kerk, waarin Ds. Versfelt destijds zijn bediening uitoefende en die van vóór 1672 dateerde, werd op 14 Januari 1945 door een vliegende bom verwoest. Geplaatst op de lijst van Nederlandse monumenten, was de kerk pas geheel gerestaureerd.



Tussen Lith en Lithoyen verrees de grote Maasstuw als onderdeel van de Maaskanalisisatie; in 1936 werd hij in gebruik genomen. In 1703 werd in Lith de beeldhouwer *Walter Pompe* geboren. Te Antwerpen had hij een druk atelier, dat veel werk voor kerken en kloosters afleverde. Voor een deel bevinden zich deze kunstvoorwerpen in de musea te Antwerpen, Brussel en Parijs. Ook de beelden van het in de oorlogstijd verwoeste Middelburg's stadhuis werden door hem en door zijn zoon Engelbert vervaardigd.

Oyen was tijdens de Republiek een Gelders dorp en vormde een heerlijkheid, welke vaak van eigenaar veranderde. Het kasteel, geducht versterkt, was een steunpunt bij de invallen der Geldersen in Brabant. In 1836 kwam de heerlijkheid in handen van Joseph Smits uit Eindhoven, die het vervallen kasteel liet slopen. De gracht en de voorhuizing, benevens de oude linden oprijlaan, zijn nog van het roemrucht kasteel over.

De gemeente *Megen c.a.* (2) bestaat uit de stad Megen en de kerkdorpen Haren en Macharen. Stad en Land van Megen, waartoe eertijds ook het dorp Teeffelen behoorde, vormden een graafschap, dat nooit deel uitmaakte van de Republiek, hoewel zij meerdere malen pogingen in die richting ondernam. Omdat in dit graafschap de katholieke godsdienst steeds vrij kon worden uitgeoefend, vestigden zich hier vanuit Brabant kloosters, die nog bestaan. Zo vonden hier de Minderbroeders-Franciscanen, die na de val van Den Bosch in 1629 deze stad moesten verlaten, waardoor een einde kwam aan hun eeuwenlang zegenrijk werk aldaar, een veilig toevluchtsoord (1645). Verder kwamen de Clarissen, uit Boxtel afkomstig, over Hoogstraten naar Megen (1721).

Vanuit Megen oefenden de Minderbroeders tot in wijde omtrek — Maas en Waal, Rijk van Nijmegen, Land van Ravenstein, Meierij, Langstraat, Bommeler- en Tielerwaard — een diepe invloed op de handhaving van het katholiek geloof uit. Aan het Megense klooster was een latijnse school verbonden, waar honderden jongelui een degelijke katholieke opvoeding genoten. Sedert 1871 werd deze school in een gymnasium voor uitsluitend priester-opleiding omgezet. De studenten zijn evenwel nog altijd bij particulieren in het stadje in pension. Klooster en kloosterkerk der Franciscanen dateren uit de 17e eeuw. In de kloostergang bevinden zich een twintigtal fraaie gebrandschilderde vensters, in de kloosterkerk drie typische barok-altaren, een monumentaal orgel en een zevental wapenschilden van

weldoeners. Sedert 1926 is aan de paters ook de zielzorg over de parochie van Megen toevertrouwd.

Na vele omzwervingen vestigden zich de Clarissen van het klooster St. Elisabethsdal te Boxtel (zie pag. 219) in 1721 te Megen op de plaats van het vroegere kasteel. Het klooster heeft een half-openbare kapel, die door de inwoners druk wordt bezocht. Het aantal zusters nam zo toe, dat in 1876 een nieuwe stichting op het kasteel van Ammerzoden kon worden begonnen. In 1934 vertrokken 6 zusters met de toenmalige abdis aan het hoofd naar Java om te Tjijoe-roeg een eerste klooster van biddende zusters te stichten.

In Haren bevindt zich het aloude Franciscanessen-klooster: „Het huis van Bethlehem”, het enige binnen de grenzen van het huidige Bossche diocees, dat de derde regel van St. Franciscus onderhield en door de reformatie heen tot op onze dagen bleef behouden. Het dankt zijn ontstaan aan de graven van Megen en aan de familie Talhout. In 1442 ontving een zekere Udo Talhout de „Kuyksche Hofstat” (het tegenwoordige klooster Bethlehem) in leen van de graaf van Megen, welk leen werd bestemd om er een klooster te doen verrijzen. In 1504 werd met de bouw van het kloosterke begonnen; het kloosterkerkje, dat nog bestaat, dateert van 1520. In 1858 stichtte de congregatie haar eerste en enige afdeling tot op heden, nl. te Reek. De zusters leven onder bisschoppelijk slot en hebben in beide huizen een bloeiende mode-vakschool; tevens verzorgen zij het bewaarschoolonderwijs en het onderwijs in de nuttige handwerken. Ook leggen zij zich toe op de vervaardiging van kerk-linnen en kerkparamenten. Aan de weg van Megen naar Macharen staat de oude kapel der Zeven Weeën.

Ten oosten van het graafschap Megen strekte zich de vrije heerlijkheid, het Land van Ravenstein, uit, omvattend het stadje Ravenstein en de dorpen Demen, Dennenburg, Deursen, Langel, Huisse-ling, Herpen, Schaijk, Reek, Velp, Zeeland, Uden, Volkel en Boekel. Het Land van Ravenstein is ontstaan door de vereniging van verschillende kleinere heerlijkheden, nl. Herpen, Uden, Neerlangel, Dennenburg en Velp. De heerlijkheid Herpen (Ravenstein) was tot 1191 een allodium, zoals blijkt uit een oorkonde van dat jaar, waarbij Hendrik van Kuik dit gebied als leen aan hertog Hendrik van Lotharingen en Brabant opdroeg. Sindsdien werd deze heerlijkheid steeds door het leenhof van Brabant te Brussel verheven,



totdat de Gulik-Kleefse erfstrijd hieraan een einde maakte. Gedurende deze successie-strijd ontstonden nl. geschillen over de heerlijkheid en de souvereiniteit. In 1609 stierf Willem van Gulik, Kleef en Mark kinderloos. De keizer meende, dat deze bezittingen aan het rijk waren vervallen en wilde ze zelf besturen. Maar dit werd verhinderd door de keurvorst van Brandenburg en de graaf van Paltz-Neuburg, die overeen kwamen deze voorlopig samen te besturen. Beide vorsten sloten verscheidene verdelingsverdragen; bij het verdrag van Düsseldorf in 1624 kwam het Land van Ravenstein aan de genoemde paltzgraaf. De Staten-Generaal ontruimden de vesting Ravenstein, maar weldra legden ze er weer een garnizoen in, omdat anders Spanje dit zou hebben gedaan. Na 1648 bleef dit zo, hoewel de reden daarvoor schijnbaar was vervallen.

Het katholieke Huis Paltz-Neuburg legde de katholieken in het Land van Ravenstein geen moeilijkheden in de weg. Vele kloosters vonden hier vanuit de Meierij, toen in dit gebied het katholicisme werd vervolgd, een veilig toevluchtsoord. Zo vestigden zich de Capucijnen in Velp, de Kruisheren en Birgittinessen in Uden, de Augustinessen in Deursen, terwijl de Broeders van de H. Franciscus een kluis in Boekel openden. Op staat- en onderwijskundig gebied kwam het Land van Ravenstein onder invloed van de Nederrijnstreek. De parochie van Ravenstein b.v. werd in 1634 aan de Jezuïeten der Nederrijnse provincie toevertrouwd. In 1752 stichtte de keurvorst een gymnasium, dat onder leiding van Jezuïeten werd gesteld: het vermaarde Gymnasium Aloysianum, waar vele leerlingen uit geheel Nederland degelijk katholiek gymnasiaal onderwijs genoten. In 1800 kwam de heerlijkheid van Ravenstein aan de Bataafse republiek, in 1805 werd zij een deel van het departement Brabant. De gemeente *Ravenstein* (5) bestaat uit het stadje Ravenstein, dat met Neerlangel één parochie vormt en verder uit de kerkdorpen Neerloon, Huisseling, Overlangel, Herpen, Deursen, Dennenburg, Demen en Dieden. Ravenstein dankt haar ontstaan aan de landheer Walraven van Valkenburg, heer van Born, Sittard, Herpen, Uden en Ravenstein. Niet lang na 1356 liet hij op grondgebied van het dorp Neerlangel een kasteel bouwen, nadat hij zijn slot, dat hij te Herpen bewoonde, had laten afbreken. De stenen er van gebruikte hij voor de bouw van de nieuwe burcht „Ravensteijn” genoemd. Beveiligd door diepe grachten en tegen overstromingen van de Maas beveiligd, werd Ravensteijn geleidelijk de kern van een nieu-



we nederzetting, een stad met dezelfde naam. Later werd zij tot hoofdplaats van de heerlijkheden Herpen en Uden geproclameerd, die voortaan verenigd „het Land van Ravensteijn” werden genoemd. Rondom het vroegere vestingstadje liggen nog de grachten en contre-escarpes met zwaar geboomte. De koepelkerk is in Duitse barok-stijl opgetrokken. In de buitenparochies zijn enige zeer oude, fraaie dorpskerkjes. Ravenstein heeft industrie van leder, schoenen, meel en landbouwmachines.

In 1732 vestigden zich te Deursen de verjaagde zusters Augustinessen uit het klooster Soeterbeek onder Nuenen, na toestemming hun door Karel Philip, heer van het Land van Ravenstein, te Düsseldorf verleend. Een druk bezocht pensionaat, waar vele meisjes uit geheel Nederland een goede opvoeding kregen, was er aan verbonden. Thans leiden de zusters een contemplatief leven: zij bidden het Romeins brevier met het proprium der reguliere kanunniken van de H. Augustinus. De tijd, welke niet aan het gebed is gewijd, besteden zij aan handen-arbeid en handwerk voor kerken. Als een herinnering aan het aloude katholieke Land van Ravenstein wordt in Herpen 's-Zondags na Sacramentsdag en op de tweede Zondag in October in het openbaar een processie gehouden.

De Maaskant-dorpen worden begeleid door enige gemeenten, die zich behalve over de traverse, ook over de zandgronden ten zuiden er van gelegen, uitstrekken; deze dragen de bewoonde kernen. Ten oosten van 's-Hertogenbosch ligt de gemeente *Rosmalen* (7), bestaande uit de kerkdorpen Hintham, Rosmalen en Maliskamp. Op de weg naar Berlicum ligt de psychiatrische inrichting „Coudewater”, in 1870 als zodanig geopend. Op dit landgoed lag eenmaal het klooster Mariënwater, omstreeks 1434 gesticht en bewoond door Birgittinessen. In 1566 werd het ernstig beschadigd; de zusters vluchtten weldra binnen Den Bosch. Na 1648 moest het klooster van Coudewater uitsterven; de goederen werden aangeslagen, maar de zusters mochten blijven wonen. Tot 1713 konden ze er hun leven rekken; toen verkochten de Staten alles en werd het klooster naar Uden verplaatst, waar het zich nog steeds bevindt.

Een tweede klooster in Rosmalen was St. Annaborg, in 1505 gesticht. Hier woonden kanunnikessen van de H. Augustinus uit het moederhuis op de Windmolenberg te 's-Hertogenbosch. Aanvanke-lijk was het klein, maar het nam aanzienlijk in grootte toe, vooral



toen na de verwoesting van het klooster in de Hage te Helmond (1543), deze Augustinessen naar Annaborg gingen. In de tijd der godsdiensttroebelen vluchtten de zusters binnen Den Bosch en woonden er naast het Bogardenklooster in de Ververstraat.

Op het grondgebied van de gemeente Rosmalen, langs de grote rijksweg van Den Bosch naar Nijmegen hebben de Paters van de H.H. Harten (Picpus) een groot-seminarie (afd. filosofie). De fraaie Sint Lambertuskerk van Rosmalen, daterend van omstreeks 1500, werd zeer verdienstelijk gerestaureerd en vergroot. 't Is een voorbeeld van een oude, landelijke dorpskerk. Na de oorlog werd het grote sanatorium „Maria-oord” vanuit Gennep naar Rosmalen overgebracht.

De gemeente *Nuland* (2) met de kerkdorpen Nuland en Vinkel is zwaar door de oorlog geteisterd: 60% der boerderijen en 20% der burgerwoningen werden vernield, terwijl de beide parochie-kerken door de Duitsers werden opgeblazen. Door oorlogshandelingen ging eveneens het gehele bosbezit van de gemeente verloren. In Nuland ligt het pompstation der waterleiding van de gemeente Den Bosch, dat het noordelijk deel van de Meierij van het benodigde drinkwater voorziet.

In de 12e eeuw woonden in Vinkel een groep kluizenaars, die deze verlaten streek hadden opgezocht om er een verstorven leven te leiden. In 1195 werden ze, evenals de kluizenaars, die onder Geffen aan de Papendijk woonden, in een klooster verenigd. Dit geschiedde door Winand van Basel, die enige jaren nadien het klooster Porta Coeli, even buiten de stad 's-Hertogenbosch, stichtte (zie pag. 197.)

De gemeente *Geffen* (3) heeft enige industrie (sigaren), terwijl vele arbeiders in het naburige Oss werk vinden. Geleidelijk ontwikkelt zich Geffen tot een arbeidersdorp. De oude kerk met massale toren, een sieraad van het landschap, door de oorlog beschadigd, dateert uit het midden van de 15e eeuw. De ene zijbeuk werd opgeblazen, terwijl de toren als uitkijkpost veel door granaatvuur leed. De beroemde taalgeleerde *Vladeraccus* (16e eeuw) werd in Geffen geboren.

Een belangrijke gemeente is *Oss* (22), waarvan de geschiedenis teruggaat tot in de vroegere Middeleeuwen: reeds in 712 wordt de plaats Osne, waar Sint Willibrord een kerk stichtte, genoemd. De betekenis nam geleidelijk zo toe, dat de hertog van Brabant haar

in 1399 stadsrechten schonk. Wallen werden aangelegd, grachten gegraven, terwijl de Bossche- en Graafse Poort verzezen, die toegang tot de stad verschaften. Als verst vooruitgeschoven post tegen het najverige Gelder moest Oss Brabant aan deze zijde beschermen. In de Middeleeuwen was Oss een centrum van handel en nijverheid (laken en linnen): haar bloei eindigde door de langdurige Gelderse oorlogen. In de generaliteits-periode was de stad hoofdplaats van het kwartier Maasland en dreef zij veel graan- en boterhandel met Holland. In 1768 werd een boterwaag opgericht, die steeds grotere omzetten verwerkte. Omstreeks 1800 reisden Willem en Leendert Jurgens uit Nieuwenhagen (L.) Brabant af met manufacturen en kwamen ook in Oss, bij de boterhandelaar Van Valkenburg. De gebroeders Jurgens sloten een dubbel huwelijk met de dochters Van Valkenburg, waardoor de manufacturenhandel met het boterbedrijf werd gecombineerd. De zaak nam steeds in betekenis toe; onder Antoon Jurgens, de zoon van Willem, werd niet minder dan gemiddeld 4½ miljoen kilo boter per jaar omgezet. Toen hij in 1870 het patent voor de margarine-bereiding van de Franse scheikundige Mèges-Mouriés kocht, begon de kunstboter-fabricage in Oss, welke er enorme afmetingen aannam. Behalve de fabrieken van Jurgens verzezen er margarine-fabrieken van Simon van den Bergh en van Meijer van Leeuwen. Over de vraag naar een kanaalverbinding met de Maas ontstond veel verdeeldheid, welke zo groot werd, dat de firma Van den Bergh haar fabrieken op het einde van de vorige eeuw naar Rotterdam overbracht. De oprichting van de margarine-unie had tot gevolg, dat ook de Jurgens-fabrieken naar die stad werden verplaatst (1928), wat een ernstige bedreiging voor de welvaart van Oss en omgeving vormde. Door uitbreiding van vele andere industrieën wist men evenwel grote onheilen te voorkomen.

Voortaan is Oss een industrie-centrum met zeer gevarieerde nijverheden: vleeswaren, groenten- en vruchtenconserven, organische preparaten, fijne weefsels, watten, trijp, moquette, armaturen, metaalwaren, kisten, krachtvoeder e.a. Beroemd zijn de Zwanenberg's fabrieken en de exportslagerij fa. H. Hartog, in 1883 begonnen, waar in elk bedrijf buiten de z.g. campagne nagenoeg 800 arbeiders werkzaam zijn. De grondslag van de n.v. Zwanenberg's fabrieken werd in een eenvoudige boerderij te Heesch (bij Oss) gelegd: hier dreven de veekopers N. en A. van Zwanenberg in 1880 nog enkel handel





Maasgezicht bij Ravenstein



Gevelpersiering Huize „De Rozenkrans“ te Grave



in varkens. Thans liggen langs de spoorlijn van Den Bosch naar Nijmegen reusachtige fabrieken. In genoemd jaar ontstond de firma Zwanenberg en Co. Zij verzond varkens en kalveren naar Londen, maar weldra kwam men op het idee, dit bedrijf in een export-slagerij om te zetten. Geleidelijk breidde het zich enorm uit: naast een slagerij van allerlei soort vee treft men er o.a. de volgende afdelingen aan: een bacon-zouterij, een zouterij van andere vleessoorten, een reuzel-smelterij, een reuzeline- en margarine-fabriek, een vleeswarenfabriek, een raffineer-inrichting voor alle soorten oliën en vetten, een zeepfabriek, een bloedmeel-, beendermeel- en beenderlijm-fabriek. De n.v. H. Hartog's Fabrieken loopt in productie met de n.v. Zwanenberg's fabrieken grotendeels parallel. Aan deze n.v. is thans een diepvries-inrichting voor groenten en fruit verbonden, terwijl tijdelijke seizoen-werkloosheid door de vervaardiging van shampoo's en zeep wordt opgevangen.

Hoogst belangrijk is voorts de pharmaceutische fabriek voor de vervaardiging van organische praeparaten, n.v. Organon genoemd. Deze n.v. werd in 1926 opgericht; zij heeft speciaal grote verdiensten door haar studie op het gebied der hormonen, terwijl zij als eerste in de wereld de fabricage van hormonen, voor de mensheid van daadwerkelijk belang, heeft ter hand genomen. Thans bestaat het personeel uit 900 man, terwijl aanzienlijke uitbreidingen van haar laboratoria, kantoren en fabrieken in voorbereiding zijn.

De n.v. Gebrs. Van den Bergh's Koninklijke Fabrieken met c.a. 600 arbeiders legt zich vooral toe op de vervaardiging van tapijten, lopers, moquets, meubelstoffen, tafelkleden, damaststoffen, matrassen en watten. Naast deze grote textielfabriek ontwikkelen zich meerdere kleine, ook op het gebied van tricotage, kousen en confection. In de uitgebreide gebouwencomplexen van Jurgens' Margarinefabrieken vestigde zich de n.v. Philips, waar medio 1947 reeds meer dan duizend arbeiders werkzaam waren. Vervaardigd worden o.a. licht-apparaten en armaturen, radiolampen, philite-producten, voorschakel-apparaten, chemische stoffen voor fluorescerende verlichting.

Oss als centrum van de Maaskant heeft vele toekomstmogelijkheden. Pogingen worden aangewend om Oss met omgeving economisch een grotere stabiliteit te geven. Daartoe worden nieuwe onderwijs-instellingen geopend. De bestaande h.b.s. voor jongens, de u.l.o. scholen, de land- en tuinbouwschool, benevens de land-



bouwhuishoudschool, werden in September 1947 aangevuld met een gymnasium voor jongens, een middelbare meisjesschool, een ambachtsschool en een huishoudschool. Aan textiel- en tuinbouwonderwijs zal dan nog de nodige aandacht moeten worden besteed. Via de genoemde, diverse onderwijs-instellingen zal het culturele peil van de bewoners stijgen, wat ook van invloed zal zijn op de uitbreiding en de stabiliteit van de vele industrieën.

Nog op andere wijze wordt dit nagestreefd. Na de dichting van de Beersche overlaat kan het wijde polderland tot aan de Maas tot betekenis worden gebracht. Daartoe werd de stichting „Maaskant's Welvaren" opgericht. Onder deskundige leiding begon men met de bodemkartering, terwijl een bestemmingsplan van de grond wordt opgemaakt. Reeds vonden ruilverkavelingen plaats, terwijl vele in voorbereiding zijn. In de polder kunnen honderden boerengezinnen een bestaan vinden; gemengde bedrijven met tuinbouw, fruitteelt en klein-fruitteelt zullen hier welvaart kunnen brengen, wat een gunstige terugslag op de economische toestand van Oss hebben zal.

Verkeersverbetering is voorts een gebiedende eis. Reeds werd overeenstemming bereikt voor de totstandkoming van een verbindingsweg van Oss door de polder over Alem naar Zaltbommel, waar deze bij de grote verkeersader naar het westen van het land zal aansluiten. Ook de aloude haven-kwestie heeft opnieuw de volle aandacht: plannen zijn opgesteld om Oss door een kanaal met de Maas te verbinden. Komen al deze werken tot stand, dan zal ook het Maaskantgebied deelnemen aan de algemene economische en culturele groei van de provincie.

In Oss stichtten de paters Carmelieten in 1890 een kerk en een klooster, waaraan een college voor theologie werd verbonden. In 1913 stelde Jan Jurgens zijn imposante villa met ruime tuin ter beschikking van de paters voor een nuttig doel ten bate van de Osse bevolking. In de tuin verrees een kath. h.b.s., in 1947 uitgebreid tot het Titus-Brandsma-lyceum, terwijl de villa zelf tot een kath. leeszaal en boekerij werd ingericht. De grootste villa van de familie Jurgens werd door de gemeente aangekocht en als raadhuus ingericht. Hier is ook het gemeente-museum ondergebracht, waarin men o.m. merkwaardige prae- en proto-historisch materiaal uit het gebied van Oss aantreft. De St. Willibrordusput is hersteld. Oss heeft veel natuurschoon; een wandelbosch „Heide" werd aangelegd.

Een beroemd Ossenaar van geboorte is *Cornelis Rudolphus Hermans*



(1805-1869), doctor in de klassieke letteren en rector van de latijnse school (later gymnasium) te 's-Hertogenbosch. Hermans was mede-oprichter van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in de provincie Noord-Brabant, dat in 1837 met zijn werkzaamheden begon. Hij was een vruchtbaar onderzoeker en beschrijver van de prae-historie, de historie en de aardrijkskunde van Noord-Brabant. Zijn talrijke publicaties zijn nog steeds van waarde voor de bestudering van de Brabantse geschiedenis.

Uit de gemeente *Bergheim* (3) gaan veel arbeiders in het naburige Oss werken. Aan de oude, gerestaureerde toren van omstreeks 1500 werd een nieuwe kerk gebouwd.

Verder de Maas op strekt zich het *Land van Cuyk*, ook wel het Ambt van Cuyk genoemd, uit. In het jaar 1323 werd de stad Grave voor het eerst door Otto van Cuyk voor de hertog van Brabant verheven; vóórdien was zij een allodium. Van deze tijd af dateert de verbondenheid van Grave met het Land van Cuyk. Deze heerlijkheid werd oudtijds als een rijksleen beschouwd. In 1355 verkocht Jan II van Brabant haar, benevens de stad Grave, aan Jan van Wijtvliet. Toen deze niet aan zijn verplichtingen voldeed, maakte Jan van Brabant zich van Grave meester. Hij dwong de heer van Cuyk tot een schikking: deze kreeg zijn gebied wel terug, maar hij moest zich verplichten om voortaan naast Grave ook het Land van Cuyk voor het Leenhof van Brabant te verheffen. In 1400 kwam stad en platteland onder de heerschappij van Willem van Gulik en Gelre, waarbij de leenverhouding met Brabant bleef bestaan. Toen hertog Reinoud van Gelre in 1472 al zijn landen aan Karel de Stoute verpandde, kwamen ook Grave en het Land van Cuyk onder het gezag der Bourgondische vorsten. Krachtens een placaat van Maximiliaan van Oostenrijk (1481) werd stad en platteland weer bij Brabant gevoegd. Ten slotte lijfde Karel V in 1549 de stad Grave benevens het Land van Cuyk voor eeuwig bij het hertogdom Brabant in. Philips II verpandde de heerlijkheid in 1559 aan Prins Willem van Oranje, welk pandrecht in 1611 in eigendom overging. Bij de vrede van Munster deed de koning van Spanje afstand van de souvereiniteit over de heerlijkheid: de oppermacht ging berusten bij de Staten-Generaal, terwijl zij als baronie gedurende de tijd van de republiek in het geslacht van Oranje bleef. Grave en het Land van Cuyk gingen een generaliteitsland vormen, een deel van Staats-Brabant.



Het Land van Cuyk was verdeeld in een Over- en een Nederambt. Tot het Nederambt behoorden: Cuyk, St. Agatha, Haps, Groot- en Klein Linden, Katwijk, Beers, Mill, Sint Hubert, Wanroy, Gassel, Escharen, Langenboom, Neerloon. Tot het Overambt: Maashees, Holthees, Vierlingsbeek, Makken, Overloon, Groeningen, Vortum, Sambeek, Beugen, Rijkevoort, Ledeakker en Oploo. Niet tot het Land van Cuyk behoorden: de vrije heerlijkheden Boxmeer, die zich dwars door het Overambt uitstreckte en Oeffelt, een dorp, dat aan de hertog van Kleef toekwam.

Dit gehele gebied werd zeer ernstig door de oorlog geteisterd: maandenlang vormde het de grenszone tussen de vijandelijke legers en was het blootgesteld aan evacuatie, plundering, brandstichting en granaatvuur, zodat het na de oorlog 't zelfde beeld vertoonde als geheel Noord-Limburg, nl. van verwoesting en desolatie.

De bespreking van deze Maasgemeenten begint met de gemeente *Grave* (5), bestaande uit het voormalig vestingstadje Grave, met een bewogen geschiedenis en de kerkdorpen Velp en Escharen. Het stadje Grave, omklemd door muren en wallen, heeft enige bezienswaardigheden: allereerst de St. Elisabethskerk, gedeeltelijk uit de 15e eeuw daterend. Wanneer de stad haar parochie-kerk kreeg, is niet bekend: in de akte van het jaar 1308, waarbij de kerk een kapittel kreeg, staat vermeld, dat de kerk door een der voorvaderen van Jan van Cuyk, toen Heer van Grave, werd gesticht. Bij de brand in Sint Servatius-nacht (1415), werd het godshuis een prooi der vlammen; spoedig werd de kerk hersteld en tussen de jaren 1506 en 1516 aanmerkelijk vergroot. Door oorlogsgeweld, storm en brand werd het gebouw vaak geteisterd; nu verkeert het in een goede staat. In de kerk bevindt zich het praalgraf van Arnoud van Gelder, een prachtige, van omstreeks 1700 daterende preekstoel en een merkwaardige schilderij, voorstellende een monstrans omgeven door een bloemenkrans, toegeschreven aan de bekende Antwerpse bloemenschilder Daniël Seghers S.J. (1590-1661).

Evenals vele andere plaatsen in ons land, had ook Grave vroeger een begijnhof; uit een schrijven van 1436 blijkt, dat het reeds op het einde van de 13e eeuw onder Jan van Cuyk bestond. Omstreeks het midden van de 15e eeuw verlangden enige begijnen van Grave naar een meer strenge en afgezonderde levenswijze: zij besloten in 1459 in het vervolg te leven volgens de derde regel van Vader Franciscus. Kort daarna werd besloten, voor haar een nieuw klooster



te bouwen; Maria-Graf werd het genoemd. Van toen af bevonden zich te Grave twee gestichten naast elkaar; enige jaren na 1639 werd het begijnhof bij het klooster ingelijfd. In dit convent verbleef in het midden van de 17e eeuw de punt- en lierdichteres, zuster Maria, in de wereld Wilhelmina van Ravenstein. Pas in de Franse tijd ging Maria-Graf ten onder; nog steeds gebruiken de hervormden de kloosterkapel voor hun godsdienstoefeningen.

Het oude stadhuis is geheel verbouwd; interessant zijn de oude, ingelijste gravures, op belegeringen van de stad betrekking hebbende, oude oorkonden en zilveren gildetekens. Merkwaaardig is verder de Hampoort, zo genoemd naar de Ham, buiten de vesting gelegen, een beroemd, waardig gerestaureerd bouwwerk van de vestingbouwkundige Menno van Coehoorn. De nieuwe Maasbrug, de eerste stuwbrug van Nederland, werd in 1929 geopend; het drukke verkeer van 's-Hertogenbosch naar Nijmegen maakt er gebruik van. Als tegenhanger van de Maria-kerk aan de westervoort van Brabant, bij de Moerdijkbrug, werd in het voorjaar van 1947, dicht bij de Hampoort en de Maasbrug een grote wegkerk ingewijd. De H. Maria, in middeleeuwse kleding zittend voorgesteld, een kunstwerk van de beeldhouwer Peter Roovers, wordt hier vereerd onder de titel van „Magna dux Brabantiae”, hoge hertoginne van Brabant: de hoogste titel, die Brabant geven kan.

In de geschiedenis van de emancipatie der katholieken heeft Grave een rol gespeeld: hier leefde en werkte van 1830 tot aan zijn dood in 1847 de eerste grote katholieke emancipator *Joachim George Le Sage ten Broek*. Op het katholiek kerkhof van Grave werd in 1885 een grafmonument opgericht, terwijl in Juli 1947 kardinaal De Jong een gedenksteen onthulde in het huis, gelegen aan de Begijnenstraat, waar Le Sage woonde.

Steeds was Grave een garnizoensplaats; toen in 1892 de soldaten de stad verlieten, bleef men hopen, dat ze zouden wederkeren, wat eindelijk in 1938 gebeurde. Buiten de stad werd de Generaal De Bons-kazerne gebouwd, zo genoemd om de nagedachtenis van de dappere verdediger van de stad tegen de Fransen in 1794 te eren.

Tegenwoordig is Grave vooral bekend om de twee katholieke blinden-instituten: „Sint-Henricus” voor de mannelijke- en „De Wijnberg” voor vrouwelijke blinden. Hun geschiedenis is treffend. In het midden van de 19e eeuw woonde te Grave *Mejuffr. Henriëtte de la Geneste*, alom bekend om haar deugd en grote liefdadigheid.



Op het einde van haar leven wilde zij nog iets groots en blijvends voor de noodlijdende evenmens tot stand brengen. Reeds in 1848 hadden de zusters van Tilburg zich te Grave gevestigd en haar neef Mgr. De la Geneste was rector van het zustershuis. Voor de vrouwelijke jeugd was daarmede goed gezorgd en als van zelf gingen de gedachten van Mej. Henriëtte uit naar de arme en verlaten jongens van haar geboorteplaats. Zij vormde het plan voor hen een gesticht op te richten. Kort daarna had te Grave een vergadering plaats onder voorzitterschap van Mgr. Zwijsen, waarop besloten werd zo spoedig mogelijk met de bouw te beginnen: de congregatie der Tilburgse fraters zou de leiding op zich nemen. Kort te voren was de katholieke inrichting voor blinden te Laren opgeheven, wat door velen in den lande werd betreurd. Aan de superior van de fraters werd verzocht er een in Tilburg te openen. Zodra Mgr. Zwijsen hiervan hoorde, vatte hij het plan op de nieuwe stichting te Grave ook voor blinden open te stellen. Hij sprak er over met Mej. Henriëtte, die niet alleen direct toestemde, maar ook nog een nieuw kapitaal schonk om het gebouw te vergroten. In September 1859 werd het betrokken; het getal verpleegden groeide gestadig, zodat uitbreiding geleidelijk noodzakelijk werd. In 1930 verrees een nieuw gebouw, dat nu reeds te klein is. In dit Sint Henricus-Instituut bevindt zich de bekende Le Sage ten Broek-bibliotheek, in braille-schrift, waaruit blinden gratis boeken ter leen kunnen ontvangen. In het gesticht der Zusters van Tilburg, „De Wijnberg”, werden in 1882 de eerste blinde meisjes opgenomen; ook blinde kleuters beneden zes jaar vinden er een liefderijke verzorging. In 1933 werd een nieuw gebouw in gebruik genomen, dat geheel aan de moderne eisen voldoet.

Voorts is in Grave het moederhuis van de Missionarissen van de H. Familie gevestigd. Op voorbeeld van andere landen stichtte pater J. Berthier in 1895 deze congregatie met als doel: de bevordering en ondersteuning van late roepingen voor priester-missionaris. Hij vestigde zich in Grave; in 1920 ontstond een afzonderlijke Hollandse afdeling van de congregatie met het moederhuis te Grave. Een apostolische school werd in Kaatsheuvel gesticht, het scholasticat in Oudenbosch en het noviciaat met postulaat voor de broeders in Goirle. De missie-gebieden, die door deze congregatie worden verzorgd, zijn Ned. Borneo (Ooster-afdeling), delen van Brazilië en van de Verenigde Staten.



In Velp, een kerkdorpje voortaan tot de gemeente Grave behorend, is de oude katholieke kerk sinds 1937 niet meer in gebruik; het antiek meubilair werd naar de nieuwe parochiekerk overgebracht, terwijl het oude, merkwaardige gebouw voor verval wordt behoed. In dit dorpje bevindt zich het oudste Capucijnenklooster van Nederland. De laatste gardiaan van het Bossche Capucijnenklooster in de Postelstraat, Basilius van Brugge, vroeger kanunnik van de H. Salvator te Brugge, aanvaardde na de ontbinding van zijn klooster omstreeks 1630 de zielzorg te Ravenstein. Na anderhalf jaar hier gewerkt te hebben, vestigden zich er de Jezuiten en ging Basilius in Velp wonen, in een huisje Emmaus genaamd, om van daaruit de katholieken van Grave bij te staan. Hieruit ontstond het klooster Emmaus, dat in 1719 werd gebouwd. De kloosterkerk verrees in 1734; boven de ingang is een *sauve-garde* aangebracht: het wapen van Karel Philip van de Paltz-Neuburg met daarboven een Moeder Gods in steen. In kerk en klooster bevindt zich waardevol antiek: altaren, beelden, schilderijen en meubilair.

Voorts is in Velp sedert 1865 het noviciaat en juvenaat van de paters Jezuiten gevestigd. De Jezuitenbroeder Albert Sloomakers was de architect. In genoemd jaar verlieten de Jezuiten Ravenstein, na hier meer dan 200 jaar succesvol te hebben gewerkt. Uit het klooster te Brugge kwamen Redemptoristinnen in 1858 te Velp wonen, op huize Bronckhorst, in de buurt van het Capucijnenklooster. Het oudste klooster van deze „Rode nonnen” in Nederland bevindt zich in Wittem (1851), terwijl een derde in 1873 te Sambeek werd opgericht.

In Escharen werd in 1845 *Leonardus van Hoogstraten* geboren; deze Dominicaan was een vruchtbaar dichter en prozaïst. Zijn letterkundige studiën werden in drie bundels verzameld onder de titel van „Studiën en Kritieken” (1890).

De gemeente *Beers* (3) bestaat uit de kerkdorpen Gassel, Beers en Linden; zij is vermaard om het fokken van rundvee, behorend tot het Maas-, Rijn- en IJsel-veeslag. In deze gemeente lag de beruchte Beersche Overlaat. In 1923 werd een kade in de overlaat aangelegd, welke een overgang vormde van de vroegere vrije overstroming van de Maas tot de algehele dichting, die in 1941 tot stand kwam. Deze overgang was nodig om aan Gelderland de gelegenheid te geven de dijken te verzwaren en te versterken.

Verderop ligt de belangrijke gemeente *Cuyk* (6) met Katwijk,

Vianen en Sint Agatha als aparte kerkdorpen. In deze plaats is sigaren-, leer-, hout-, chemische-, keramische- en melkproducten-industrie (Lacto) gevestigd. De Romeinse weg van Tongeren naar Nijmegen, voorkomend op de Peutinger kaart, werd in deze gemeente in 1860 en volgende jaren door dr. C. R. Hermans, de bekende Noordbrabantse geschiedvorser, blootgelegd, terwijl een aanzienlijk Romeins grafveld werd ontgraven. In 1937-'38 werden deze onderzoeken door Joan Willems voortgezet, die de grondslagen van Romeinse en na-Romeinse gebouwen aan het daglicht brachten. Van de oude St. Martinuskerk, in 1913 afgebroken en vervangen door een weidse, nieuwe kerk, heeft men de 15e eeuwse toren laten staan.

Ten zuidoosten van Cuyk ligt de buurtschap Sint Agatha, die haar naam ontleent aan het in 1371 gestichte Sinte Aegtenklooster der reguliere kanunniken van het H. Kruis, gewoonlijk Kruisheren genoemd. De Belgisch-Hollandse groep der Kruisheren werd gesticht door Theodorus van Celles († 1236), die een klooster te Hoei begon, spoedig door vele in de Nederlanden gevolgd, o.a. ook in 's-Hertogenbosch. Nagenoeg alle verdwenen door hervorming en revolutie; door de gunst van de Oranje-vorsten bleef het Sinte Aegtenklooster bestaan. Het is het enige mannenklooster in Nederland, dat nooit werd opgeheven; als zodanig vormt het een waardige tegenhanger van de proostdij St. Catharinadal der Norbertinessen van Oosterhout, wel het klooster van Nassau genoemd (zie pag. 144). Een zware brand in 1944 beschadigde de 15e eeuwse kerk ernstig. Nog is een gedeelte van het z.g. Museum van St. Agatha of de kloosterschool over, waar vanaf het jaar 1630 veel katholieke jongelui hun eerste opleiding tot priester genoten. Het noviciaat en de theologische studie zijn in het klooster ondergebracht, evenals de missie-procure. Een college (gymnasium) bevindt zich te Uden, terwijl de filosofie gegeven wordt in het klooster te Zoeterwoude. Naast parochiële zielzorg (Rotterdam en Peeldorpen) wijden zich de Kruisheren steeds meer aan het missiewerk: Preanger, Cheribon, Minnesota en Congo.

Cuyk, gelegen op de westelijke Maas-oever, had het bij de bevrijding van ons land zwaar te verduren. De geallieerden nestelden zich aan de westelijke, de Duitsers aan de oostelijke zijde van de Maas. Zeven maanden lag Cuyk in de frontlijn en was het aantal granaat-inslagen zo groot, dat practisch alle gebouwen werden be-



schadigd. De bevolking was gedurende die tijd grotendeels gevlucht.

Ten zuiden van Cuyk strekken zich de kleine gemeenten *Haps* (2) met vermaarde rozenkwekerijen en *Oeffelt* (2), eveneens met rozen teelt en ook steenfabricage uit. Als Maasgemeente leed Oeffelt zwaar door de oorlog; in de winter 1944-'45 werden kerk en toren verwoest, terwijl veel huizen werden beschadigd. De bewoners verbleven in de dorpen, verder van de Maas verwijderd.

Oeffelt maakte nooit deel van de Republiek uit, maar behoorde tot het hertogdom Kleef. Daardoor bleef de katholieke godsdienst onafgebroken in het aloude kerkje uitgeoefend. In het midden van de vorige eeuw werd het wegens bouwvalligheid afgebroken. In de plaats verrees de eerste kerk van dr. P. Cuypers, die als jong kunstenaar van 26 jaar, opdracht daartoe kreeg. Het werd de eerste kerk met stenen gewelven, na driehonderd jaar in Nederland gebouwd! In 1864 werd de kerk, geheel voltooid, door de bisschop ingewijd. Het was een mooie kerk in neo-gothische stijl, inwendig, in tegenstelling met de latere kerken van dr. Cuypers, gepleisterd en gepolychromeerd. In October 1944 bliezen de Duitsers de toren op, waarbij de kerk instortte.

Daarna volgt de gemeente *Boxmeer* (7), bestaande uit de kerkdorpen Beugen, Boxmeer en Sambeek. Vóór de Franse tijd was Boxmeer een vrije baronie, die ook St. Anthonis omvatte. In 1365 verkocht Peter van Cuylenburg zijn heerlijkheid Boxmeer aan de hertog van Brabant, van wie hij haar als leen terugkreeg. Na de vrede van Munster wendden de Staten-Generaal pogingen aan om de baronie van Boxmeer te annexeren, maar zij hadden geen succes. Zij voerden daarvoor als argument aan, dat dit gebied onder de Meierij of het Land van Cuyk ressorteerde. Daarentegen werd Boxmeer door de Spanjaarden als een vrij leen beschouwd, dat rechtstreeks onder de koning, als hertog van Brabant, stond. Nooit behoorde de baronie tot de Republiek, zodat de katholieke godsdienst er vrij kon blijven uitgeoefend. Het geslacht Van den Bergh, dat de heerlijkheid in die tijden in handen had, oefende hierop een diepe invloed uit. Enige herinneringen aan deze familie zijn nog bewaard; o.a. het grafmonument van graaf Oswald van den Bergh, terwijl boven twee der vijf openingen van het eiken oxaal de geslachtswapens van Van den Bergh voorkomen.

Boxmeer is vanouds een drukke bedevaartsplaats van het H. Bloed.

Omstreeks 1400 kreeg een priester onder het uitspreken van de H. Consecratie-woorden twijfels over de waarachtige tegenwoordigheid van Christus onder de gedaante van brood en wijn. Onmiddellijk na de Consecratie begon in de kelk het H. Bloed de gedaante van wijn te verliezen: het werd bloedrood en vloeide over de rand, waardoor rode vlekken op de corporale ontstonden. Deze relik bleef door de eeuwen heen met alle eerbied bewaard en aanbeden, sinds 1656 in een nieuwe schrijn, door de graaf en gravin Van den Bergh ten geschenke gegeven. De parochiekerk van Boxmeer werd in de loop der eeuwen vaak uitgebreid. Het schip werd in 1522 met twee dwarsarmen vergroot; één was bestemd tot devotie-kapel van het H. Bloed. Later werden zijbeuken en zijkapellen aangebracht. De kerk had een massale toren, die krachtig oprees uit de huizengevels. Na de bevrijding bliezen de Duitsers hem in de nacht op; de kerk leed daarbij zo veel, dat later alles met de grond gelijk werd gemaakt. Grafmonument en oxaal, boven genoemd, bleven gespaard; ook de prachtige poort, ingebouwd tussen kerk en klooster. Hier wonen de paters Carmelieten, die sinds 1654 de parochie bedienen. Nadat in de Middeleeuwen termijnhuizen door de Carmelieten, o.a. in Den Bosch, Breda en Bergen op Zoom waren gevestigd en door de reformatie alle kloosters verdwenen, duurde het nagenoeg een eeuw, vóórdát op Nederlandse bodem weer een Carmelietenklooster verrees, nl. het klooster te Boxmeer (1654). Het kwam tot stand door de vrijgevigheid van de graven Van den Bergh en het werd de bakermat van een nieuwe Nederlandse provincie. Achtereenvolgens werden gesticht: de kloosters van Zenderen (1855), Oss (1890), Hoogetveen (1904), Aalsmeer (1921), Oldenzaal (1926), Nijmegen (1927). In 1904 werd het missiewerk begonnen, nl. in Brazilië, terwijl Java's Oosthoek en Madoera volgden. De Carmelieten van Boxmeer trokken in de generaliteitsperiode het Land van Cuyk in, overal het heil van de katholieke godsdienst brengend. Aan het klooster werd spoedig een latijnse school verbonden, die veel leerlingen trok. Tot 1838 werd ze door Carmelieten bediend. Het Carmelieten-klooster is een merkwaardig oud gebouw; er bevinden zich fraaie gebrandschilderde vensters in, waaronder ook van de knappe glazenier Abraham van Diepenbeeck uit Den Bosch (zie pag. 205).

Meerdere kloosters volgden in de loop der tijden. Het oude landgoed Elsendaal met het daarbij behorend landhuisje Emmaus, werd



in 1672 tot klooster van de zusters Carmelitessen ingericht. Het was de woning van de vermaarde *dr. Anthonius Wilhelmus Peelen*, in 1601 te Boxmeer geboren en in 1667 aldaar overleden. Hij was doctor in de medicijnen, werd geestelijke en mocht als pastoor van Boxmeer de geneeskunde blijven uitoefenen. In beide functies werkte hij heilzaam, totdat hij in 1654 als pastoor aftrad; de parochie ging aan de Carmelieten over. Bij testament van 6 Juli 1666 bestemde hij zijn verblijf Elsendaal tot een klooster van religieuzen, die de meisjes van Boxmeer onderricht zouden geven in katholieke geest. De Carmelitessen werden hiervoor uitgekozen; vanuit hun klooster te Vilvoorden bij Brussel kwamen in 1672 vier zusters naar Elsendaal. Tot in de tweede helft van de 19e eeuw hielden zij zich bezig met het geven van onderwijs; ook een pensioonaat was aan het klooster verbonden. Daarna gingen de zusters zich geheel aan contemplatie wijden. Hun aantal nam zo toe, dat zij in 1870 konden overgaan tot de stichting van een klooster in Xanten. Met de Kulturkampf verlieten deze zusters Duitsland en vestigden zich in 1875 in het klooster St. Joseph te Boxmeer, waar zij tot nieuwe stichtingen overgingen: Zenderen (1888) en Heerlen (1930). Tegenover St. Joseph ligt Huize De Weijer, sinds 1865 bewoond door Zusters van J.M.J. uit Den Bosch.

Het roemruchte kasteel van de Van den Bergh's, dat een krijgshaf-tig voorkomen had, werd in 1896 tot klooster van de Zusters der Christelijke scholen en der Barmhartigheid ingericht; nu is het de zetel van de Nederlandse afdeling en is er het noviciaat gevestigd. Deze congregatie werd in 1807 door de H. Maria Magdalena Postel te Cherbourg gesticht en breidde zich vlug uit. In Duitsland ontstond ook een klooster; door de Kulturkampf namen de zusters van dit klooster de wijk naar Boxmeer (1886), waar ze weldra een ziekenhuis openden. In 1896 werd het afgedankt kasteel betrokken. Van hieruit ontstonden vele succursalen, meestal in Gelderland. Het eerste missiehuis kwam in 1929 te Malang tot stand.

Beugen verloor in oorlogstijd de oude, uit de 15e eeuw stammende kerk met massale toren. De Duitsers lieten hem in de lucht vliegen, waarbij de kerk voor een groot deel instortte. Een nieuwe dwarsbeuk en het oude priesterkoor bleven staan; deze doen nu als noodkerk dienst.

Het stuwdammencomplex onder Sambeek, ten zuiden van Boxmeer gelegen, maakt deel uit van de Maaskanaliseringswerken. Het Peel-

gedeelte van de vroegere gemeente Sambeek kwam in 1942 bij de gemeente Oploo. Reeds vermeldden we (pag. 247), dat in Sambeek een klooster van Redemptoristinnen is. De verwoeste kerk van Sambeek was enig in haar soort: zij was tweebeukig, met één rij pilaren midden in de kerk. In de protestantse tijd werd zij door enige protestanten, die in Sambeek woonden, gebruikt, maar in 1702 brandde ze af en bleef zonder dak staan. Een hoge, brede boom groeide in het vervallen kerkschip; de protestanten hielden hun Zondagse bijeenkomsten in de toren. In 1800 kregen de katholieken hun eigendom terug; zij herstelden de kerk in oude trant. In 1944 (29 September) lieten de Duitsers haar in de lucht vliegen. De massale toren weerstond ten dele aan het Duitse geweld: geschonden en ontredderd staat hij nog overeind en zal door monumentenzorg worden gerestaureerd.

De industrie betekende in Boxmeer en omgeving niet veel (sigaren, margarine); mede daardoor trokken vele arbeiders weg om elders een bestaan te zoeken. De komst van een afdeling van de firma Stork uit Hengelo, die in haar Boxmeerse fabriek vooral zuivel- en keukeninstallaties vervaardigt, zal het economisch leven gaan activeren, zodat de meerdere werkgelegenheid ook de middenstand zal ten goede komen.

De grensgemeente met Limburg is *Vierlingsbeek* (5), bestaande uit de dorpen Vierlingsbeek, Maashees, Holthees, Groeningen, Vortum-Mullem en Overloon. Naast landbouw en veeteelt komen hier boom- en rozenkwekerijen voor. In Overloon ligt de uitgestrekte gemeentelijke ontginning Het Vlak, door de Nederlandse Heide-Maatschappij uitgevoerd. De oorlog richtte in deze gemeente grote verwoestingen aan: een derde deel van de gemeente werd totaal verwoest, een derde deel zwaar en de rest licht beschadigd. Het dorp Overloon is totaal verwoest, zodat het geheel opnieuw moet worden opgebouwd. Deze plaats kan als de meest getroffene van ons land gelden: bij de Geallieerden staat zij bekend als het tweede Caen. De verschrikkelijke slag van Overloon werd gestreden, door de Duitsers om de corridor Eindhoven-Nijmegen te doorbreken en door de Geallieerden om dit groot gevaar te voorkomen. In October 1944 eindigde de strijd met een overwinning van de Engelsen en Amerikanen. Ter herinnering aan deze slag werd op het slagveld een oorlogsmuseum opgericht, het eerste in Nederland. De stichting „Oorlogsmuseum De Kleffen” te Overloon voert



er het beheer over. In het museumgebouw bevindt zich een uitgebreide collectie oorlogswapenen en veel foto-materiaal. De gehele omgeving staat vol tanks, kanonnen, gevechtswagens e.d. Duizenden bezoeken dit oord van verschrikking.

Literatuur: *A. A. Beekman*, Nederland als polderland (1932); *E. van Konijnenburg*, Scheiding van Maas en Waal (1905); *L. van Vuuren* e.a., Rapport betreffende de Maasgemeenten (1936); *C. W. Lely*, Rapport betreffende verbetering van de Maas voor groote afvoeren (1926) — *Walter Breedveld*, Bokhoven en de vereering van den H. Cornelius (1939); *J. Cunen*, Het kasteel van Oyen (1939); *C. R. Hermans* e.a., Verzameling van charters en geschiedkundige bescheiden betrekkelijk het Land van Ravesteijn (2 dln. 1850-'54); *J. Cunen*, Geschiedenis van Oss (1932); *J. Cunen*, Geschiedenis van Oss in prae-historische- en vroeg-historische tijden (1936); *J. Cunen*, De nieuwste geschiedenis van Oss (1939); *D. Paringet*, Memoriaal of Beschrijving van de stad Grave en den Lande van Cuyk (2 dln. 1752); *P. Hendrikx*, Geschied- en aardrijkskundige beschrijving der stad Grave (2 dln. 1845-'46); *W. Jacob*, Het dialect van Grave (1937); Geschiedenis en cultuur van een blindenwereld (1934); *Fr. M. Theod. Roelofs*, Geschiedenis van Grave (1938); *J. J. F. Wap*, Geschiedenis van het Land en der Heeren van Cuyk (1858); *Pater Emond*, Geschiedenis van St. Agatha (Kruistriumph Jrg. 1921, '22, '23 en '24); *J. Francino*, Kruisheer, In cruce vita. De Orde der Kruisheeren in Nederland (1936); *C. R. Duljé*, Geschied- en aardrijksk. bijzonderheden van de voormalige heerlijkheid Boxmeer etc. (1852); *A. F. van Beurden*, Schetsen uit de geschiedenis van Boxmeer (1934); Geschiedenis van het mirakel van het H. Bloed te Boxmeer in woord en beeld (1906).

## DE PEELDORPEN

**D**e Peel, een uitgestrekt heide- en veengebied, gedeeltelijk op de grens met Limburg gelegen, breidt zich uit vanaf Meijel in het zuiden tot de gemeente Oss in het noorden. Zij is op de Peelhorst gelegen en vormt daarom een brede rug tussen het Dommel- en Aa-bekken aan de ene kant en de Maas-vallei aan de andere. Tot voor kort was het een verlaten gebied, dat geleidelijk inkromp door kleine ontginningen, in de randdorpen tot stand gebracht. Hun bewoners haalden er turf en strooisel, weidden er hun schapen en plaatsten er bijenkorven. De vervening geschiedde zonder methode, zodat een groot aantal plassen ontstond, de z.g. boerenkuilen, die op menig terrein een verdere verturving onmogelijk maakten.

Nadat vele jaren plannen waren opgesteld en besproken om de Peel tot meer productiviteit te dwingen, begon in 1853 de systematische vervening: in genoemd jaar kochten Jan en Nicolaas van de Griendt, twee Bosschenaars, met G. J. W. Carp te Zalt-Bommel een hoogveengebied ter grootte van 610 ha van de gemeente Deurne. Enige jaren daarna werd de Maatschappij „Helenaveen” gesticht, die ook gronden in Horst en Sevenum, twee Limburgse Peelgemeenten, aankocht. De Helenavaart werd gegraven, uitkomende op de Noordervaart, de onvoltooide verbinding van Schelde en Rijn uit de dagen van Napoleon (Canal du Nord). Door het vergraven van zwarte turf ontstond ong. 250 ha goede dalgrond, waarop de kolonie Helenaveen werd gesticht, genoemd naar Helena Panis, de echtgenote van Jan van de Griendt. De gemeente Deurne volgde dit voorbeeld na en groef door haar terreinen het Deurnsche kanaal (1876). Ongeveer 1880 kwam hier de turfstrooisel-industrie op, die zich krachtig ontwikkelde: er werden fabrieken gesticht bij het station Helenaveen van de spoorweg Helmond-Venlo en verder zuidwaarts aan de Helenavaart, terwijl ook de gemeente er een bouwde, bij Helenaveen. Veel winsten werden gemaakt, maar de industrie werkte funest op de verdere ontginningen: de bonkaarde



werd ook gebruikt en niet, zoals in Groningen, tot verbetering van de blootgekomen dalgrond aangewend. Met de grootste moeite en zorg werd Helenaveen een tuinbouw-centrum; nu is het de groententuin van de Peel.

De heide-ontginning werd eveneens ter hand genomen: in 1864 werd de Princepeel onder Mill, een oppervlakte beslaande van 580 ha veen- en heidegrond, door Nering Bögel aangekocht. De landontginning werd met kracht aangepakt: de aanleg van de provinciale grintweg Uden-Oeffelt (1871) en van de spoorweg Boxtel-Wezel (1873), die beide door de Princepeel lopen, kwam haar zeer ten goede. In 1888 ging de Princepeel aan een n.v. over en werd de grote Limburgse ontginning Dominicus van Ophoven als directeur aangesteld. Toen hij hier zijn werkzaamheden aanving, waren nog slechts 100 van het 580 ha grote landgoed ontgonnen; twintig jaar later was het gehele oppervlak in degelijk cultuurland herschapen.

De grootste ontginningen kwamen in het middengedeelte van het Peelgebied tot stand. Omstreeks 1880 kochten hier Mr. W. S. J. van Waterschoot van der Gracht en P. A. L. van Ogtrop te Amsterdam een complex heidegrond onder de gemeente Bakel. Toen de eerste pogingen tot bebossing niet naar wens slaagden, werd de hulp van de pas opgerichte Nederlandse Heide-Maatschappij ingeroepen, die hier haar eerste grote werk uitvoerde. De beide genoemde Amsterdamse heren, weldra gevolgd door A. Ledeboer uit Enschede, die onder Bakel en later onder Gemert uitgestrekte heidegronden aankocht, schonken hun vertrouwen aan de Heide-Maatschappij en hebben daardoor de grondslag gelegd en voor de grote ontginningen in de Peel en voor de verdere ontwikkeling van deze maatschappij. Steeds breidden de ontginningen zich uit en zo ontstond in het hart van de Peel ca. 3500 ha cultuurgrond. Het grootbedrijf begon: eerst met bosaanplant, later met bouw- en weiland. Geleidelijk werd tot verdeling in kleine percelen overgegaan, waardoor het kleinbedrijf ook de Peel binnendrong, sterk bevorderd door de gemeentebesturen en de boerenorganisaties. Een krachtige boerenbevolking vestigde zich hier, goed op de hoogte met de nieuwste vindingen op het gebied van wetenschap en techniek. Deze moderne Peel, de vrucht van ingespannen arbeid en moeizaam overleg, komt in de Peelromans van de begaafde Brabantse schrijver Antoon Coolen niet ten volle tot haar recht.

Twee spoorlijnen doorsnijden de Peel: die van Eindhoven over Hel-



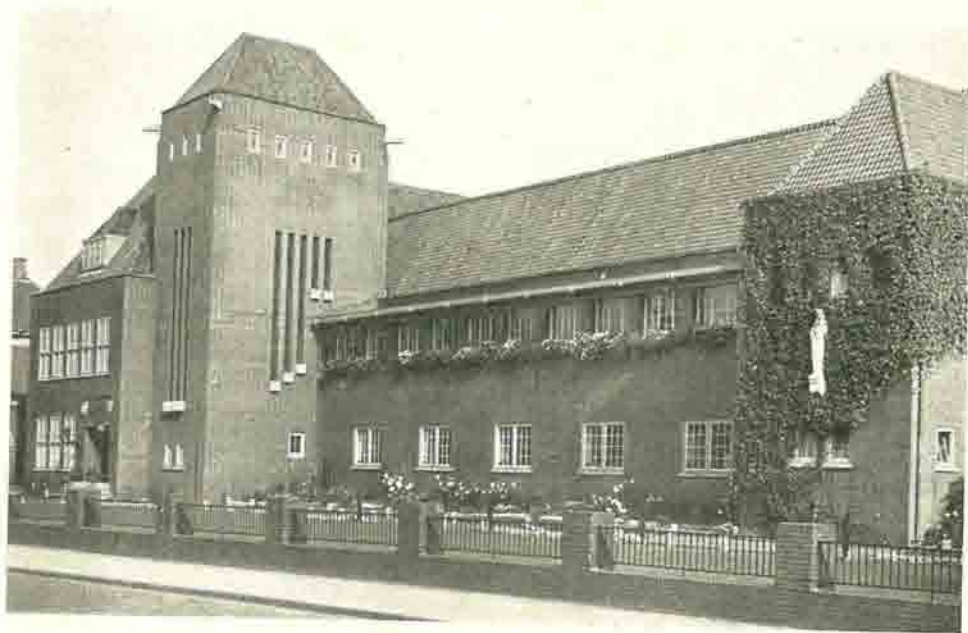
mond naar Venlo (1866) en die van Boxtel over Gennep naar Wezel (1873); twee provinciale wegen werden aangelegd: van Gemert naar Boxmeer (1863) en van Uden naar Mill (1871). Veel later volgde de weg van Deurne naar Venray (1915) en van Deurne naar Oploo met een zijtak naar de weg van Gemert naar Boxmeer (1922). In 1919 werd de vereniging „Peelbelang” opgericht met het doel de productiviteit van de Peel te vergroten. Alle Peelgemeenten werkten samen, waardoor de ontginning meer systematisch kon worden aangepakt, Nieuwe dorpen verzezen; de Heide-Maatschappij verleende voorlichting en steun. De belangrijkste nieuwe Noordbrabantse Peelgemeenten zijn: Odilia-peel (gemeente Uden), Venhorst (Boekel), Elsendorp (Gemert), de Rips (Bakel) en Stevensbeek (Oploo). In overleg met alle gemeente-besturen der Peeldorpen werd in 1929 het samenstellen van een ontwerp voor een Peelstreekplan aan de Heide-Maatschappij opgedragen; een uitgebreid, degelijk rapport, dat als grondslag kan dienen voor de definitieve ontsluiting van de Peel, verscheen in 1934.

Hierin wordt vastgesteld, dat het woeste middengedeelte van de Peel vrijwel geheel in cultuurland kan worden omgezet. Rondom de bestaande bossen zal verdere ontginning tot bos moeten plaats vinden, omdat de zandgronden hier hoog liggen. Een complex van ongeveer 600 ha in Oploo, door het Staatsbosbeheer van deze gemeente gekocht, dient ook geheel te worden bebost. Ook is in het plan aan het behoud van natuureservaten gedacht: naast enige kleine stukken wil het twee grote gebieden intact laten en wel ongeveer 620 ha veen in de gemeente Sevenum, grenzend aan Deurne, waar een aantal boerenkuilen een woest Peellandschap vormen en verder een gebied van 1000 ha in Venraij, grenzende aan Bakel, bestaande uit de Vredepeel, een heidelandschap met zandruggen en vennen. De rest van de gronden moet in cultuurland worden omgezet: hierbij dient te worden bedacht, dat de ontginning het best in het groot geschieden kan, terwijl later het kleinbedrijf de gronden moet exploiteren. Behalve aan de pas gestichte Peeldorpen, die zich zullen uitbreiden, denkt men ook aan de vestiging van een nieuw dorp in de Princepeel, terwijl Elsendorp meer in noordoostelijke richting moet uitgroeien. In het zuiden van de Peel is in Sevenum en in Asten een nieuw kerkdorp nodig. Als nieuwe primaire weg is een verbinding van de rijksweg Den Bosch-Nijmegen over Gemert naar Helmond ontworpen, waardoor een snelle verbinding zal worden

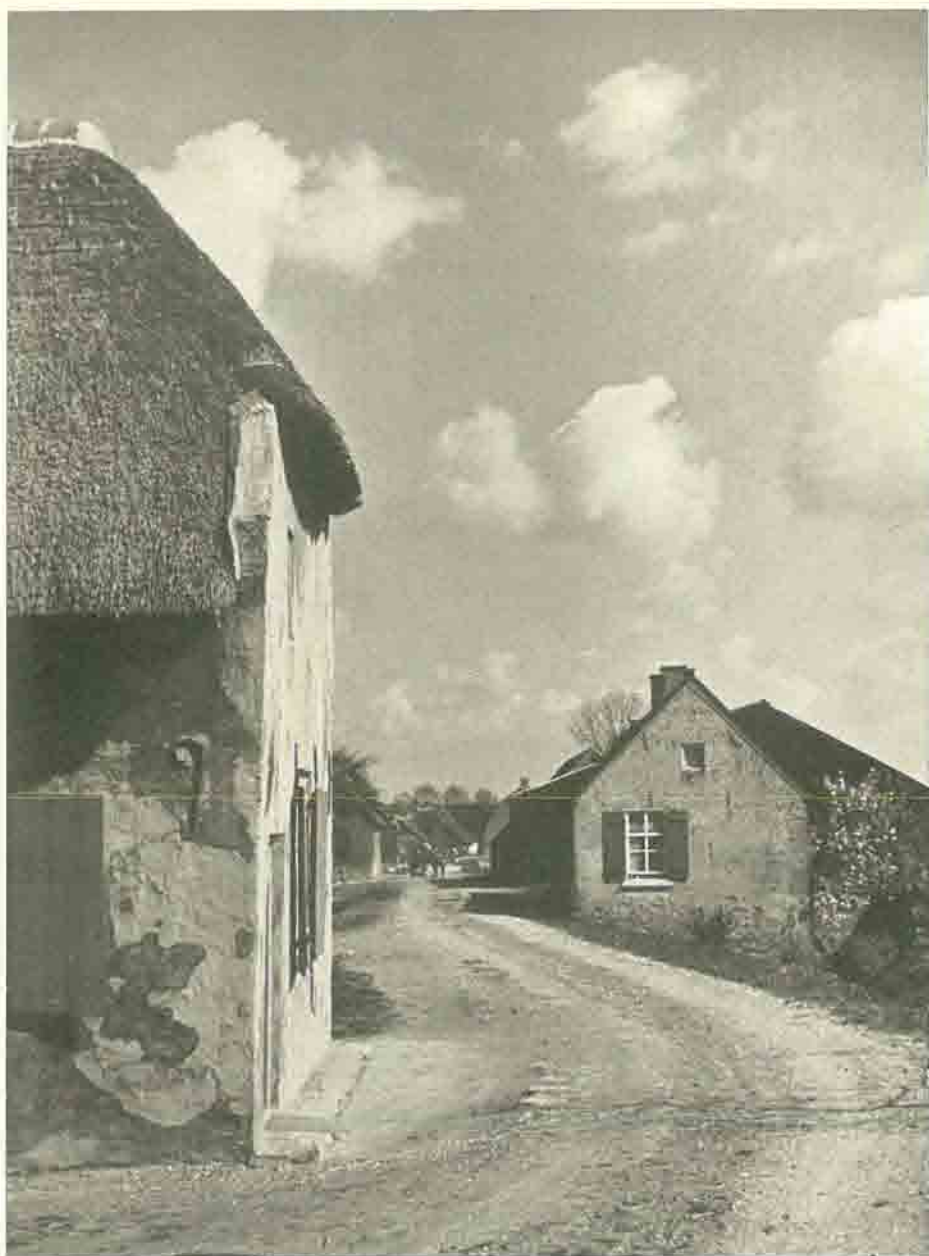




Cuyck aan de Maas



Carmel-Lyceum in Oss



Gewande aan de Maas.



verkregen van Helmond naar de Maasbrug bij Grave en daardoor met het oosten van Nederland. Een primaire weg, die de Peel in de dwarsrichting doorsnijdt, zal van Eindhoven over Helmond naar Venlo lopen. Een groot aantal secundaire en tertiaire wegen zal verder de Peel moeten ontsluiten. Nieuwe mogelijkheden openen zich, als het kolenveld in de Peel zal worden aangesproken. Gelegen tussen de twee sterk geïndustrialiseerde gewesten Noord-Brabant en Limburg, zal deze exploitatie hun nijverheid zeer ten goede komen, terwijl vestiging van industrie in het Peelgebied zelf dan ook tegemoet kan worden gezien. Komen alle plannen tot verwezenlijking, dan zal de vroeger zo eenzame Peel in een van de economisch krachtigste landschappen van Nederland veranderen.

Als de noordelijkste Peelmunicipaliteiten kunnen Heesch en Schaijk gelden. *Heesch* (4) ligt aan de grote verkeersweg Den Bosch-Grave, tijdens de regering van koning Willem I aangelegd. De gemeente bestaat uit een aantal boerengehuchten; tijdens de gevechten, die aan de bevrijding in 1944 voorafgingen, werden vele boerderijen door brand verwoest. Vele inwoners van Heesch vinden in het naburige Oss werk. In 1946 vestigde zich ook in Heesch industrie: in dit jaar werd een zeemleder- en een kousenfabriek opgericht. In Heesch werden de gebroeders Van Zwanenberg in het midden van de vorige eeuw geboren. Zij dreven er een bloeiende handel in varkens, wat het begin van de n.v. Zwanenberg's fabrieken te Oss vormde (zie pag. 240). De bekende Heeschenaar *Constantinus van den Berg* (1816-1885) was ook Heeschenaar van geboorte: deze St. Thomas-kenner publiceerde wetenschappelijke werken en oefende een grote invloed uit op de vorming der Dominicanen.

In *Schaijk* (4), waar uitgebreide Peelterreinen werden bebost, is enige steen- en beton-industrie gevestigd. Ongeveer 300 ha beboste gronden liggen langs de Udense dreef, een oeroude zandweg, recht door de Peel van Schaijk naar Uden. De Schaijkschenhoek is van oudsher zeer bekend: hier passeerde de postwagendienst van Nijmegen op 's-Hertogenbosch. De post moest er worden afgehaald. Tot de gemeente Schaijk behoort ook het kerkdorp Reek, een bedevaartsplaats ter ere van de H. Donatus tegen het onweer. Ook ten zuiden van dit dorp liggen veel bossen op ontgonnen Peelgronden. De gemeente *Nistelrode* (4), waartoe ook het kerkdorp Vorstenbosch behoort, ligt meer op de linker-Peelflank. In deze agrarische



gemeente houdt **men zich** ook met enige beton-industrie bezig, terwijl er zich de **klompen-industrie** vestigde. Sedert 1648 is Vorstenbosch een bedevaartsplaats ter ere van de H. Cunera tegen keelziekten en ziekten van het vee.

*Zeeland* (3) is een echte Peelgemeente; zij strekt zich voor een aanzienlijk deel in de Gras-Peel uit, waar enige gehuchten en vele zeer eenzaam gelegen boerderijen voorkomen. Vele laagliggende Peelgronden werden ontgonnen. De gemeente is rijk aan natuurschoon: het z.g. Provinciaal bos behoort tot de mooiste plekjes van Oost-Brabant. De tuinbouw wordt steeds belangrijker: op de Boscche veiling is *Zeeland* een van de grootste leveranciers. In het gehucht Oventje bevindt zich een ijzeren mast van het elektrische net, geheel verdraaid door de wind tijdens de stormramp in 1925; een gedenkplaat is er op aangebracht.

Een belangrijke Peelgemeente is *Uden* (10); zij bestaat uit de kerkdorpen Uden, Volkel en Odilia-peel, het nieuwe Peeldorp, door Kruisheren bediend. Uden is een mooie, landelijke gemeente met veel natuurschoon: zandverstuivingen (Bedafse duinen, Stabroekse duinen), vennen en heidevelden. Goede fietspaden, die door het Staatsbosbeheer werden aangelegd, voeren er doorheen. Uden is vermaard om de kersenteelt; nijverheid is er niet veel: strohulzen- en koekfabricage hebben enige betekenis.

In de generaliteitsperiode behoorde Uden tot het Land van Ravenstein, waar het katholicisme vrij mocht worden uitgeoefend. Daarom vestigden zich de Kruisheren uit Den Bosch, die na de verovering van de stad er geen verblijf meer mochten houden, in het vrije land van Uden, na van 1629 tot 1636 in Schijndel te hebben gewoond. In 1674 werd de bediening van de aloude O.L. Vrouwe-kapel, waarin zich een wonderbeeld bevond, dat in een lindeboom werd aangetroffen, aan de Kruisheren opgedragen. Door hun ijver ontstond een grote devotie tot O.L. Vrouw ter Linde te Uden; zelfs uit Holland kwamen de processies. Op het einde van de 17e eeuw vestigden zich de Kruisheren bij de kapel; een nieuw klooster met kloosterkerk verrees in onze eeuw (1905). Het miraculeuze beeldje, dat in 1906 werd ontmanteld, kreeg een ereplaats in een afzonderlijk kapelletje, waar het door duizenden wordt bezocht.

De Udense Kruisheren zijn voorts bekend om hun latijnse school, waaraan zij reeds meer dan twee eeuwen hun krachten wijdten. In 1743 stichtte de Kruisheer Waltherus Peijnenburg deze school; de



lessen werden gegeven in een zijvleugel van de oude kapel. Na zeer vele moeilijkheden, die ook verband hielden met allerlei belemmerende regeringsbesluiten, groeide uit de latijnse school een priestercollege (1886): alleen zij, die later priester zouden worden, werden voortaan toegelaten. In 1924 verrees een groot, nieuw gebouw, naast klooster en kloosterkerk: het in geheel katholiek Nederland bekende „College van Uden”.

De Birgittinessen van Coudewater (zie pag. 238) kochten in 1710 het oude Kruisherenklooster op de Vorstenburg, waar de Kruisheren verbleven van 1652 tot 1700. In 1713 verlieten ze Coudewater en vestigden zich te Uden, waar ze nog steeds verblijven. Het aantal roepingen was zo groot, dat een nieuw slotklooster te Weert kon worden geopend (1843). Verder bevindt zich te Uden een gasthuis onder leiding van de zusters van de H. Carolus Borromeus van Trier en een retraite-huis, bediend door de Missie-zusters Dienaressen van de H. Geest, een stichting van pater Arnold Janssen in 1889. De eerste retraite voor dames werd hier in 1914 gehouden. Het noviciaat van de Missie-zusters werd in 1941 bij de ontruiming van het retraite-huis ten behoeve van de Duitsers, naar het provinciaalaat te Baexem (L.) overgebracht. Het missiehuis van de paters van Steijl werd in 1944 door de Duitsers platgebrand. In 1940 begonnen de Duitsers met de aanleg van het vliegveld Volkel, dat in 1944 totaal werd verwoest. Terstond na de bevrijding werd met het herstel begonnen.

Aan de overzijde van de eenzame Peel liggen Mill, Wanroij en Oploo, drie uitgestrekte gemeenten, welke zich sterk op de ontginning toelagden. Reeds werd de Princepeel onder Mill gelegen vermeld. Dit ontgonnen gebied wacht op de stichting van een dorp, waardoor de afstanden naar kerk en school zullen verminderen. De gemeente *Mill en St. Hubert* (7) bestaat uit de kerkdorpen Mill, St. Hubert en Langenboom. Tot de bezienswaardige gebouwen uit het verleden behoren de ruïne van een oude kapel en het kasteel Aldendriel. Vóór de tweede wereldoorlog was Mill bekend om zijn belangrijke verdedigingsstellingen. In de morgen van 10 Mei 1940 werd hier een Duitse pantsertrein tot staan gebracht en vernietigd. Om en in Mill werd toen zwaar gevochten; vele woningen werden vernield. De parochie-kerk van Langenboom wordt door paters Dominicanen bediend; hun klooster met kerk, St. Josephdal genoemd, werd in 1852 opgericht. In Mill werd *Jacobus Nelissen* (1752-1817) geboren, de apostolische prefect van de nieuw opgerichte Nederlands-



Indische missie. In 1808 droeg Mgr. Nelissen de eerste H. Mis in Indië op, nadat dit meer dan anderhalve eeuw was verboden. Met Lambertus Prinsen is Mgr. Nelissen de grondvester van de thans bloeiende missie in Insulinde.

Tot *Wanroij* (3) behoort ook het kerkdorp Rijkevoort en tot de gemeente *Oploo c.a.* (5) de kerkdorpen Oploo, St. Anthonis, Ledacker en de rectoraten Stevensbeek en Twist, voortaan Westerbeek genoemd, diep in de Peel. Op het grondgebied van de vroegere modelboerderij Lactaria verrees in 1933 het nieuwe dorp Stevensbeek met een klooster van de Congregatie van het Allerheiligste Sacrament, welke congregatie in 1856 te Parijs werd gesticht en als voornaamste klooster in Nederland Brakkenstein (Nijmegen) heeft. Voorts bevindt zich in Stevensbeek het klooster „Maria Regina” van de Dominicanessen van Bethanië. De kloostergemeenschap bestaat uit „een samensmelting van onschuld en boete, uit vrouwen met ongeschonden naam en hare medezusters, die zwak waren, maar zich bekeerden”. Sint Anthonis behoorde vroeger tot de vrije Baronie van Boxmeer. De oude, zeer verdienstelijk gerestaureerde kerk staat schilderachtig op een ruim dorpsplein. De priester-dichter *Anton van Delft*, bekend om zijn passiespel en vele bijbelse drama's, is hier pastoor.

Ten zuiden van Uden strekt zich de gemeente *Boekel* (5) uit, waar ook veel werd ontgonnen: het nieuwe Peeldorp Venhorst ontstond hier in 1932 naar een plan, door de Nederlandse Heide-Maatschappij met medewerking van het architectenbureau Schaap en Van Straten te Arnhem opgesteld. Thans telt Venhorst reeds ongeveer duizend inwoners. Rondom het dorpsplein, waar zich kerk en school bevinden met in het midden een reusachtig granietblok op een betonnen voetstuk, liggen de vele boerderijen verspreid over de nieuw ontgonnen landen. In 1938 werd Venhorst met Boekel door de z.g. Statenweg verbonden. Boekel, een landelijke gemeente, heeft enige industrie: wanmolens, putringen, cementstenen.

Vlak bij Handel, een Gemert's kerkdorp, ligt Huize Padua, een katholieke inrichting voor zenuwlijders, beheerd door de Congregatie der Broeders-Penitenten van den H. Vader Franciscus. Deze bloeiende congregatie ontstond uit de vereniging van drie derde-orde-lingen: Daniël de Brouwer uit Hoogeloon, Petrus Teurlings uit Tilburg en Petrus Moescops uit Eindhoven, die omstreeks het jaar 1700 in het genade-oord Meerveldhoven besloten een gemeen-



schappelijk leven te leiden, gewijd aan arbeid en gebed. Op verzoek van de rector van Handel vestigden zij zich in 1722 bij zijn kapel om er de kosterij te verzorgen. Direct begonnen zij ook met ontginningswerk: de Kluis werd spoedig met welbebouwde akkers omgeven. Geleidelijk werden hun werkzaamheden aanzienlijk uitgebreid: een school werd geopend, terwijl een brouwerij en een waskaarsenfabriekje mede in het onderhoud der broeders moesten voorzien.

Door afgunst van de Gemertse brouwers, wat aanleiding tot moeilijkheden gaf, besloten de broeders de Commanderij van Gemert te verlaten en zich in het Land van Ravenstein, nauwelijks tien minuten van de kapel verwijderd, te vestigen. In 1741 werd hun de toestemming verleend: zo dicht mogelijk bij de grens richtten zij hun nieuwe kluis op Boekel's grondgebied op en noemden haar „Padua". Zij was tevens bestemd als kostschool voor internen, die van wijd en zijd, zelfs uit Holland, naar hier toe kwamen om er een degelijke, katholieke opvoeding te genieten. In de Franse tijd ondervond ook Padua ernstige moeilijkheden, die een verdere ontwikkeling beletten. In 1832 begonnen de Broeders met de verpleging van krankzinnigen en lieten geleidelijk hun andere activiteiten varen. Een grootse inrichting voor zenuwlijders „Huize Padua" ontstond, het aantal broeders nam steeds toe. De gewone vereniging van wereldlijke tertiariissen werd in 1871 tot een eigenlijke religieuze congregatie verheven: de Congregatie der Broeders-Penitenten van den H. Vader Franciscus. Niet alleen bleef hun werkzaamheid tot Padua beperkt: in 1903 werd het eerste succursaalhuis te Udenhout opgericht: „Huize Assisië" voor zwakzinnige kinderen; in 1926 volgde een tweede te Apeldoorn, in 1939 werd in Tilburg aan de Bredase weg het juvenaat „Mariahof" geopend, terwijl in 1940 de Congregatie van de Broeders van de Onbevleete Ontvangenis en de H. Franciscus te Drunen (zie pag. 164) in de Boekelse congregatie opging.

De volgende Peelgemeente is *Gemert* (9), bestaande uit de kerkdorpen Gemert, Mortel, Handel en Elsendorp, de nieuwe nederzetting in de Peel, genoemd naar de grote Noordbrabantse boerenapostel „Pater" Gerlacus van den Elsen (1853-1925), Norbertijn van de abdij van Berne, in Gemert geboren. Bovendien werd te zijner ere aan de buitenkant van de parochiekerk te Gemert een buste van hem geplaatst. In Elsendorp, bediend door de Priesters

van het H. Hart van Jezus (Liesbosch), staat een St. Christoffelkerk, de eerste auto-kerk voor veilig verkeer in Nederland; een broederschap voor veilig verkeer is hier opgericht.

De aanzienlijke gemeente Gemert met in de buitenparochies en de talrijke gehuchten landbouw en veeteelt als hoofdbestaansmiddel, heeft ook veel industrie. 't Is een dorp met een aloude huisweverij en een gedwongen winkelnering, die nu tot het verleden behoren. In 1900 waren er nog 145 katoenweverijen, die aan ongeveer 200 personen werk verschaften; bovendien legde men zich in kleine bedrijfjes toe op de vervaardiging van bier, linnen, klompen, kuipen, leer en meel. Toen telde Gemert twee grotere ondernemingen, nl. de bontkatoenweverij van de firma Prinzen en de kuiperij van Groeneweg. De toestand van de arbeidende klasse werd niet gunstig genoemd, vooral als gevolg van gebrek aan voldoende of doorlopend werk. Enige verbetering kwam, toen in 1901 de Helmondse firma J. A. Raymakers een haspelarij oprichtte, welke aan ongeveer 80 meisjes werk verschaftte; in 1904 werd er een bontweverij aan verbonden. Later vestigde zich in Gemert de eerste Nederlandse schortfabriek van de fa. Roelofs. Geleidelijk kwam er meer industrie: sigaren, hout, manden, dekens, maar de toestand bleef minder gunstig, vooral als gevolg van de lage lonen. Daarom emigreerden velen naar Duitsland en elders, terwijl ook menigeen in de Peelontginningen werk vond.

Gemert heeft een roemruchte geschiedenis: hier vestigde zich in de eerste helft van de dertiende eeuw de Duitse Orde. Haar commanderij behoorde evenals die van Vught tot de Balije van Aldenbiezen, gelegen tussen Maastricht en Tongeren. Zij kwam in grote moeilijkheden met de kasteelheren van Gemert, met wie zij de heerlijkheid te leen hield voor de hertog van Brabant. In deze strijd gingen de heren van Gemert ten onder, zodat de heerlijkheid in de 14e eeuw geheel aan de Duitse orde kwam. Veel vreedzaam werk werd door haar verricht: de St. Willibrorduskapel van Gemert, ondergeschikt aan de kerk van Bakel, werd in 1437 tot zelfstandige kerk verheven; de zorg voor de O.L. Vrouwe-kapel te Handel aan de Duitse orde toevertrouwd en een latijnse school, door Hendrik van Ruissenberch, landcommandeur van Aldenbiezen, in 1587 te Gemert gesticht. De heerlijkheid werd niet als een deel van de Meierij beschouwd, wat duidelijk blijkt uit het feit, dat katholieken er na 1629 vrij hun godsdienst konden uitoefenen, zelfs werd Gemert in 1637 nog eens



tot neutraal gebied verklaard, wat reeds vroeger in 1471 en opnieuw in 1553 was gebeurd. Een grote moeilijkheid kwam, toen een ontevreden commandeur Ulric van Hoensbroek in 1648 de bescherming van de republiek inriep en de Staten-Generaal hierop ingingen: zij bezetten Gemert, terwijl de schout van Peelland in 1649 een ware terreur tegen de katholieke geestelijkheid van de commanderij ontketende. Toen de grootmeester der orde hiertegen protesteerde, verklaarden de Staten-Generaal, dat Gemert deel uitmaakte van de Meierij. Dit conflict eindigde met het verdrag van 1662, waarbij de Staten-Generaal afstand deden van hun aanspraken op de soevereiniteit over Gemert, op voorwaarde, dat de hervormden vrij hun godsdienst binnen deze plaats zouden mogen uitoefenen en voor hen door de Orde een kerk zou worden gebouwd, benevens woningen voor predikant en schoolmeester. De grote betekenis van dit verdrag was de erkenning door de Staten-Generaal, dat er geen enkel staatkundig verband meer tussen Gemert en de Meierij bestond.

De Duitse ridders bewoonden een fraai kasteel, midden in het dorp gelegen; de voornaamste gedeelten zijn er van over. Later werd het aanzienlijk verbouwd en vergroot. Door de Fransen in bezit genomen, kwam het in het begin van de vorige eeuw door aankoop aan Jhr. Van Riemsdijk. Een latere eigenaar, Scheidius, verkocht het aan de Franse Jezuiten der Provincie Champagne. In 1883 werd het hoofgebouw inwendig door brand verwoest. Sedert 1916 is het studiehuis van de Paters van de H. Geest, aan wie het in 1928 in eigendom overging. Deze uitgebreide, in 1703 te Parijs gestichte congregatie, heeft in Nederland Weert als oudste nederzetting, waar zij zich in 1904 vestigde. De studenten, die hier werden onderwezen, studeerden in Leuven verder, totdat zij bij het uitbreken van de oorlog in 1914 naar Nederland vluchtten, naar Gemert, waar ze weldra op het kasteel de studiën van de Jezuiten mochten volgen. Toen deze paters wegtrokken, werd het kasteel door de Paters van de H. Geest overgenomen; eerst was het afwisselend noviciaat en philosophicum, vanaf 1920 werden er de drie eerste klassen van het gymnasium ondergebracht; in 1930 werd het studiehuis voor filosofie en theologie.

Vermaard is Gemert voorts om de latijnse school, die sedert het oprichtingsjaar 1587 zeer veel goeds tot stand bracht: honderden ontvingen hier hun opleiding tot priester en hoge burgerlijke ambten. Zo behoorden tot haar leerlingen: Mgr. Zwijsen in Nederland,



Mgr. Grooff en Mgr. Schepers in de beide Indiën, Mgr. Gijlswijk in Zuid-Afrika. Ofschoon de latijnse school sedert de opheffing der Duitse Orde in het begin der 19e eeuw niet meer door haar leden kon worden bediend, bleef ze toch bestaan; de Norbertijnen van Berne hebben nu het onderwijs in handen. In 1830 werd te Gemert een instituut voor doofstommen door Martinus van Beek, praecceptor van de latijnse school, tot stand gebracht (zie pag. 211). Reeds in 1840 werd het naar het voormalig seminarie Nieuw-Herlaer (St. Michielsgestel) overgebracht.

Handel is een aloude bedevaartsplaats ter ere van O.L. Vrouw, „Troosteres der Bedrukten“, „Toevlucht der Zondaren“. Het miraculeus Lievevrouwebeeldje, daterend uit het begin van de 14e eeuw, is gerestaureerd en opgesteld in een zijbeuk van de kerk. Deze verandering kwam in 1946 tot stand, nadat Handel parochie was geworden. De Ridders van Gemert bevorderden deze devotie zeer; vooral in de dagen van kerkvervolging en overheersing kwamen duizenden pelgrims uit verre omtrek, zelfs uit de Hollandse steden naar het vrije Land van Gemert. Een bekende rector van Handel was *Josephus Antonius Coppens* (1800—1850), die het waardevolle werk: „De nieuwe beschrijving van het bisdom van 's-Hertogenbosch (4 dln. 1840-'44) publiceerde. In Handel staat op de grens met de gemeente Boekel, naast „Huize Padua“ een Capucijnenklooster, in 1851 opgericht op Gemert's grondgebied. Sedert is een pater Capucijn rector van „Huize Padua“. Gemert bracht vele verdienstelijke mannen voort. Allereerst noemen we *Georgius Macropedius* (Joris van Lanckvelt), in 1475 te Gemert geboren. Reeds vroeg bezocht hij de school van de Broeders des Gemenen Levens te 's-Hertogenbosch. In 1502 trad Macropedius in deze broederschap en werd, na de Leuvense hogeschool bezocht te hebben, tot rector van de Bossche school der Broeders aangesteld. In 't begin der 16e eeuw ging hij naar Luik, waar hij dezelfde functie bekleedde; tenslotte nam hij het rectoraat te Utrecht over (1537-1553), keerde weer naar Den Bosch terug, waar hij in 1558 overleed. Hij gaf verschillende leerboeken uit over Griekse en Latijnse grammatica, syntaxis, prosodie, logica, rhetorica, zelfs over theologie en astronomie. Verder schreef hij twaalf toneelstukken: vijf er van zijn comediae en zeven tragedies; voorts maakte hij vele lyrische gedichten. Als dramaturg bezet hij wel de voornaamste plaats onder zijn tijdgenoten.



*Gisbertus van der Asdonck* (1664-1742) is ook van Gemert geboortig. Hij was pastoor van Oirschot, deken van Hilvarenbeek en sedert 1731 vicaris-apostoliek van het bisdom Den Bosch. Hij ligt in het koor van de collegiale kerk van Oirschot begraven. *Jhr. Mr. Paulus Emmanuel Antonie de la Court* (1760-1848) was achtereenvolgens lid der Nationale Vergadering, lid van het Wetgevend Lichaam (1806), landdrost van het departement Brabant (1807), lid van de Provinciale Staten en van de Eerste Kamer. In 1823 werd hij in de adelstand verheven. De la Court, ontginner en landbouwkundige, was eigenaar van het kasteel Onsenoort (Nieuwkuik) en van het landgoed „De Baast” onder Oostelbeers. *Mr. Anton Joseph Lambert Borret* (1782-1858) was lid van de Gedeputeerde Staten, lid van de Raad van State en sedert 1842 gouverneur van de provincie Noord-Brabant, in welke functie hij veel tot stand bracht tot welvaartsverhoging van het gewest. Het dorpsplein van Gemert is naar hem genoemd („Borretplein”).

Een figuur van de eerste grootte uit de periode van de komst der katholieke sociale organisaties in Noord-Brabant is *Gerlacus van den Elsen*, een boerenzoon in 1853 te Gemert geboren. Na zijn studies aan de latijnse school aldaar, trad hij in de Norbertijner-abdij van Berne te Heeswijk in (1869) en werd in 1876 priester gewijd. Na een kapelaanschap van slechts twee jaar keerde hij naar de abdij terug, waar hij zich verder toedeed op wijsgerige, klassieke en historische studiën. Hij was achtereenvolgens lector en superior en stichtte in 1885 het gymnasium S. Norberti. Daarbij schreef hij veel, vooral op historisch gebied. De Noordbrabantse geschiedenis had zijn volle belangstelling.

Toen in de jaren negentig van de vorige eeuw zich een beweging ontwikkelde om de katholieke boeren te organiseren, stond Van den Elsen in de voorste gelederen en trok als een apostel rond om de Brabantse boeren tot vereniging en samenwerking op te wekken. Hij streed tegen het liberalisme en het socialisme en streefde naar het behoud van de katholieke geest en van de goede zeden op het platteland. Hij genoot een onbeperkt vertrouwen; vriend en vijand hielden rekening met de stugge wil van „Pater” van den Elsen, zoals hij in de provincie nog steeds met groot ontzag en met veel piëteit wordt genoemd. Als stichter van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond, als oprichter van een groot aantal boerenleenbanken, als redacteur van het „Weekblad van den N.C.B.”, als



schrijver van belangrijke werken, o.a. van „De Boerenstand of Sociologie der Boeren”, was de boeren-apostel de meest op de voorgrond tredende figuur van het Brabantse platteland. Alles offerend voor zijn boeren, zelfs zijn leven, overleed hij in de abdij in 1925. De dankbare katholieke boeren schonken aan de abdij gelden voor de uitbreiding der kloosterkerk, welk monument de nagedachtenis van deze eminente boeren-emancipator levendig houdt.

*Bakel en Milheeze* (5) is een uitgestrekte gemeente ten noordoosten van Helmond, omvattende de kerkdorpen Bakel, Milheeze, de Rips en Brouwhuis. De laatste twee zijn rectoraten, respectievelijk in 1921 en in 1928 gesticht en bediend door de Priesters van het H. Hart van Jezus (Liesbosch). Het dorp Bakel wordt reeds in de 4<sup>e</sup> eeuw vermeld. Vóór de komst van St. Willibrord in 721, die naar de overlevering in Bakel pastoor was, had deze plaats reeds een kerk, die toegewijd was aan de apostelen Petrus en Paulus. Rijke schenkingen onder Bakel en Deurne vielen St. Willibrord ten deel. De kerk van Bakel was de moederkerk van Deurne, Vlieden, Liessel, Milheeze en Gemert, terwijl het patronaatsrecht berustte bij de abdij van Echternach. Het tegenwoordig kerkgebouw, St. Willibrord gewijd, is het product van vele verbouwingen; de massale toren, omstreeks 1390 gebouwd, staat evenals de kerk op de monumentenlijst. De dorpskom ligt op een enigszins heuvelachtig en zandig terrein en wordt bijna geheel ingesloten door dennebossen. Nog steeds bestaat een St. Willibrordsgilde, dat, in 1305 aan de patroonheilige toegewijd, de oude gebruiken in ere houdt. Een groot sanatorium „St. Jozefheil” wordt in deze bosrijke omgeving opgericht. In dit dorp leeft en werkt *Jan Vriends*, bekend als beschrijver van het natuurleven en auteur van het openluchtspel „Sint Clemens Willibrord”, dat in de zomer van 1947 onder regie van Kees van Iersel op de eerste Brabantse Landdag in Boxtel werd opgevoerd. Milheeze ligt als een vooruitgeschoven post in de Peel. Het dorp had reeds vóór de reformatie een eigen rectorale kapel, toegewijd aan de H. Antonius abt, welke kapel na 1648 door de hervormden werd aangeslagen. Langzaam kwam zij tot verval; na de storm van 9 November 1800 werd zij geheel bouwvallig. Op haar puinen bouwde men in 1844 de eerste parochiekerk, toegewijd aan de H. Willibrord. De toren is het enige overblijfsel van de oude kapel; hij werd in 1925 belangrijk verbouwd en hoger opgetrokken.

De gemeente Bakel en Milheeze is sedert de laatste kwarteeuw voor-



al, als gevolg van de ontsluiting van het Peelgebied, zeer in betekenis toegenomen. De grote stoot werd reeds in 1890 gegeven, toen door samenwerking van de gemeente als grondverkoopster, Amsterdamse bankiers en kooplieden als grondkopers en financiers en de Nederlandse Heide-Maatschappij als uitvoerster ruim 2000 ha woeste grond tot ontginning kwamen, vooral tot bos en gedeeltelijk ook tot bouw en weiland. In 1921 liet de woningbouwvereniging „Bakel”, gesticht onder auspiciën van de Nederlandse Heide-Maatschappij, aan de in aanleg zijnde kunstweg Deurne-Oploo, midden in de ontginningen der maatschappij 26 woningen bouwen ten behoeve van de in de bossen werkzame arbeiders. Tegelijkertijd kwam de nog in gemeentebesit gebleven Jodenpeel, later vergroot met de Klotterpeel, tot ontginning en werden zij in percelen van ong. 12 ha grootte verdeeld voor de stichting van boerderijen. Thans zijn op deze voormalige heidevlakte 46 boerderijen in exploitatie. Deze bedrijven vormen met de arbeiderswoningen de ruggesgraat van de parochie De Rips, die haar nieuwgebouwde parochiekerk op 8 December 1921 toewijdde aan de H. Margaretha Maria Alacoque. In het noordelijk deel werd de Vinkepeel omstreeks 1900 door het grootgrondbezit ontgonnen, dat een achttal grotere bedrijven stichtte. Deze boerderijen worden hoofdzakelijk door protestanten bewoond: de bouwboeren kwamen uit Groningen en Friesland; de veehouders uit Zuid-Holland en Utrecht. Ook in deze gemeente met haar vlogggroeiende agrarische bevolking bestaat landhonger; alleen ruilverkaveling en de ontginning van een 500 ha moergrond in de Grootte Peel, thans reeds gedeeltelijk tot cultuur gebracht, kan de landhonger nog enigszins stillen, terwijl in de toekomst inperking van de 2000 ha grote bosoppervlakte nog enige uitbreiding aan de boerenbedrijven kan geven.

De jongste kerkelijke gemeente (rectoraat) Brouwhuis is gelegen in de uiterste zuidwesthoek van de gemeente, bij de samenkomst van Bakel, Helmond, Deurne en Someren. In vroegere eeuwen schijnt Brouwhuis een kapel gehad te hebben, bediend door de Duitse Orde van Gemert. In 1928 werd een rectoraat van de Paters van het H. Hart van Jezus gesticht, met aan de hoofdweg Helmond-Deurne het klein-seminarie „Christus-Koning”.

De meest karakteristieke Peelgemeente is *Deurne* (15), de uitgebreidste van geheel Noord-Brabant, een oppervlakte van 12.240 ha beslaande. Zij telt niet minder dan acht parochies, nl. Deurne, Zeil-



berg, St. Joseph-parochie, Wasberg, Neerkant, Helenaveen, Liessel en Vlierden. De bewoners leven van land- en tuinbouw, veeteelt en industrie: veenderij en turfstrooiselfabricage, textiel-, steen-, ringsteenovens- en betonindustrie. Op organisatorisch gebied kan Deurne als een voorbeeld gelden: vooral de katholieke boerenbond ontwikkelde een grote activiteit.

Deurne is rijk aan natuurschoon: het Zandbosch, de Hees, de Baarschot, de Hoeven, de veenderij en de kolonie Helenaveen. In 1837 werd op de heide een prae-historische begraafplaats ontdekt, terwijl in 1910 in het veen een verguld zilveren helm van een Romeins officier uit de tijd van Constantijn de Grote, zijn lederen schabrak en schoenen, benevens Romeinse munten werden opgedolven. Thans berust de helm in het rijksmuseum voor oudheden te Leiden.

Deurne heeft twee kastelen, het Groot- en het Klein- of Oud Kasteel, die in het Haageind aan weerszijden van de weg staan. Verder treft men in Vlierden op de Baarschot een oud kasteeltje aan, dat thans als boerderij fungeert, terwijl eenmaal in Liessel het blokhuis stond, een fraai sterk kasteel met vier imposante torens, dat echter reeds meer dan anderhalve eeuw geleden werd gesloopt. Het Klein- of Oud Kasteel van Deurne wordt reeds in 1396 vermeld. Van de poorten, valbrug en grachten is niets meer over: het gevaar van de kant van Opper-Gelder is reeds lang geweken. Aan de oude, vierkante toren is een lage boerderij gemetseld en aan de andere zijde een wit huis met een rood pannendak. Het wordt bewoond door baron Theodore De Smeth, ook eigenaar van het Groot Kasteel.

Het imposante nieuwe kasteel werd in de tweede helft van de 15e eeuw gebouwd: in zijn oorspronkelijke staat was het een zuiver gothisch slot met vier torens op de hoeken: op drie hoeken een hangtoren en rechts van de ingang een zwaardere vierkante toren. In 1760 kocht Theodorus De Smeth, hoofd van de grote handels- en bankiersfirma „Raymond en Theodoor de Smeth en Co.” te Amsterdam de heerlijkheid Deurne en Liessel. Na de restauratie in 1906 kreeg het kasteel zijn oude glorie terug en ook het interieur was rijk verzorgd. De oorlog eiste het op: Peelland verloor daardoor een van zijn meest gave middeleeuwse burchten. Het eigenlijke dorp Deurne leed verder niet zeer door de oorlogshandelingen, wel de buitenparochies: Vlierden, Liessel, Neerkant en Helenaveen kwamen zeer geschonden uit de strijd: in totaal werden 172 boerderijen en 88 woningen verwoest, terwijl 388 panden zwaar werden beschadigd.



Deurne is de geboorteplaats van *Joannes Florentinus Martinet* (1729-1795), die als predikant de natuur bestudeerde en er veel over schreef. Zeer bekend is zijn „Katechismus der Natuur” (1777), welke vele malen werd herdrukt en in verscheidene vreemde talen werd omgezet. Achtereenvolgens was hij predikant te Gellikum en Renooi, Edam en Zutphen. In 1929 werd in zijn geboortehuis op de markt een gedenksteen geplaatst. In onze dagen kreeg Deurne bekendheid door verschillende verdienstvolle personen, die hier werden geboren of er werkten. Zo is Deurne de geboorteplaats van de beroemde sopraan-zangeres *Aaltje Noordewier-Reddingius*, die in het domineeshuis in 1868 het levenslicht aanschouwde en van haar broer de dichter *Johannes Reddingius*. De vermaarde journalist en kenner van de gewestelijke historie *H. N. Ouwering* (1861-1932), geboren te 's-Hertogenbosch, bewoonde hier het landhuis „De Romeijn”. Zijn hoofdwerk „Geschiedenis der dorpen en heerlijkheden Deurne, Liessel en Vlierden” (1933), de vrucht van vele jaren ingespannen arbeid, verscheen enige maanden na zijn dood. Een van zijn beste leerlingen, de Peel-romancier *Antoon Coolen*, betrok toen „De Romeijn” om na enige jaren naar de Kempen (Waalre) te vertrekken. De geneesheer-schilder *Henk Wiegersma* verwierf in wijde omtrek een grote naam. Zijn verzameling breischeiën, voornamelijk uit Peelland afkomstig, die van 1650-1890 dateren, is zeer merkwaardig. Zijn zoon *Pieter* legt zich met groot succes op de glazenierskunst toe; de voormalige koetserij van het Klein Kasteel is zijn werkplaats.

Apart moet nog even Helenaveen worden vermeld. De ontwikkeling als veenkolonie werd vroeger reeds behandeld; voortaan ontleent deze vriendelijke nederzetting, schilderachtig langs kanalen en wijken gelegen, haar grote betekenis aan de tuinbouw. Meer dan honderd tuinderijen leggen zich op de groenteteelt toe, terwijl bij elk huis wat grond ligt, waarop wordt getuinierd. Ook treft men er een aantal grote boerderijen aan, bewoond door boeren uit Holland en Friesland; het zijn de kaasmakers van de Peel.

De tuinbouw had in Helenaveen vóór de oorlog grote vormen aangenomen; enorme hoeveelheden groenten gingen naar de veiling in Venlo, om vandaar meestal naar Duitsland te worden getransporteerd. De plaats leed tijdens de bevrijding zeer zwaar: de Duitsers hadden zich achter het Deurnese kanaal verschanst, beschut door bossen en een wirwar van kanalen. Toen in November 1944 de



Engelsen ook hier meester waren, zag Helenaveen er zeer gehavend uit. Maar vele Oostbrabantse boeren hielpen: wekenlang bewerkten zij het land van „d'n ouwe Peel”, zo heet Helenaveen in de streek. Zo kwam de plaats er weer bovenop; nu verbouwt ze weer grote hoeveelheden sla, spinazie, selderij, tuinbonen, peulen, augurken, rhabarber, aardbeien enz. De groententeelt kan hier nog sterk worden uitgebreid; vóór de oorlog was Mariaveen, een vlakte van 800 ha een ontginningsobject. Honderden jonge tuinders kunnen hier tot welstand komen, maar dan moeten ze geholpen worden aan woningen en aan een „safe” afzetgebied.

Een aanzienlijke Peelgemeente is ook *Asten* (8), omvattende de kerkdorpen Astén, Ommel en Heusden. Vóór de oorlog was de stichting van nog twee parochies in voorbereiding, nl. op Voordel-donk tussen Astén en Liessel en een nieuw peeldorp tussen Heusden en Meijel. Astén is een oude heerlijkheid: als eerste heer wordt genoemd Albertus van Cuyck, burggraaf van Utrecht, in 1221. Talrijke families hadden het kasteel in bezit, o.a. de Van Stakenborgs, Van Doernes, Brederodes, Valkeniers. Het roemruchte kasteel, tot 1892 bewoond en sedertdien sterk vervallen, zodat in 1930 nog slechts de oostelijke toren en de voorpoort overeind stonden, kwam in 1911 in handen van de tegenwoordige eigenaar Baron van Hövell tot Westervliet, die de toren en een vleugel door de Helmondse architect L. de Vries liet herbouwen, maar ook dit kasteel moest in October 1944 het wrede lot van de oorlog ondergaan.

In Astén is reeds lang veel industrie gevestigd; vooral de firma A. Bluysen genoot een grote bekendheid. In 1828 stichtte Antoon Bluysen een boterhandel, die eerst hoofdzakelijk naar Zweden exporteerde, doch later meer naar Engeland, België en Frankrijk. Met de margarine-fabricage begon hij in 1852, dus ongeveer gelijktijdig met Jurgens in Oss. In 1895 stichtte de firma (drie zoons van Antoon) een eigen winkelbedrijf, dat in Nederland 100 winkels ging tellen, in België 30 en in Engeland 10. Zij voerde een cadeau-stelsel in, dat zulk een omvang kreeg, dat er meer aan cadeaux dan aan boter, kaas, eieren e.d. werd omgezet. Daarnaast had de firma een bontweverij, uit de huisindustrie ontstaan: wevers uit Astén, Someren, Lierop, ja tot Gemert toe leverden eerst hun producten aan de firma Bluysen. Een eigen bontweverij werd in 1900 gesticht; zij bestond maar tot 1904: toen werd het bedrijf stopgezet. Inmiddels was de huisindustrie verdwenen.



Het faillissement van de firma Bluysen in 1907 was een zware slag voor Asten: door werkverlies voor arbeiders en kantoorpersoneel, door verlies van spaarcenten e.d. Na het faillissement werd de fabricage van natuurboter voortgezet; later zijn deze gebouwen overgenomen door de coöperatieve stoomzuivelfabriek. In een ander gedeelte vestigde zich na de vorige oorlog de n.v. Asten Cremaries (Fa. Lidstone en Co.) voor de fabricage van margarine-producten, maar reeds in 1921 zette zij het bedrijf stop en werden de gebouwen verkocht. In 1930 vestigde zich de n.v. Te Strake en Verkouteren er in, met een tricotage-fabriek, die in 1935 afbrandde en moderner werd opgebouwd. Het is een van de grootste bedrijven, waar ongeveer 200 personen, nagenoeg uitsluitend meisjes, werken. In een van Bluysen's gebouwen is ook een fabriek van autopeds, kinderfietsen en pendaxwagentjes (The Elephant Works) gevestigd. Bonaventura Eysbouts stichtte in 1894 een torenuurwerk-fabriek; voortaan giet de firma ook klokken. Andere industrieën in Asten zijn nog: koek, hout, ijzer, stroohulzen, terwijl ook veenderijen worden aangetroffen.

In Asten is het noviciaat der Priesters van het H. Hart van Jezus (Liesbosch) en het moederhuis der Missie-zusters-Franciscanessen van de H. Antonius gevestigd; in 1921 werd dit moederhuis van Erp naar hier overgebracht. Ommel is een drukke bedevaartsplaats ter ere van O.L. Vrouw „Troosteres in elke Nood". Het ivoren relief, waarop de miraculeuze O.L. Vrouw van Ommel voorkomt, is een van de oudste afbeeldingen van Maria in Nederland: volgens deskundigen is het zuiver byzantijns van oorsprong en dateert het van omstreeks het jaar 1000. Men veronderstelt wel, dat het tijdens de Kruistochten mee naar het westen kwam. Het schijnt rond 1400 in Ommel gevonden te zijn. Bij de kapel van Ommel werd in 1539 een Franciscanessenklooster gesticht, Mariënschoot genoemd. In de protestantse tijd kon het zijn leven lang rekken, nl. tot 1732; toen moesten de zusters vluchten; zij vestigden zich in het dorpje Nunhem (graafschap Horn). Het miraculeus relief namen zij mee; in 1812 werd het in de parochiekerk van Asten geplaatst en keerde na de verbouwing van de kapel in 1840 op zijn altaartroon te Ommel terug. Door de oorlog leed Ommel zeer zwaar: van de 53 huizen werd er 37 totaal verwoest, evenals de kerk. Het pakhuis van de boerenbond werd tot noodkerk ingericht. Ook deze Peelgemeente ontgon veel gronden: nagenoeg 5000 ha werd in bouwland of bos veranderd. Nu

is men van plan 1260 ha woeste grond te ontginnen en daarop boerderijen voor boerenzoons uit de eigen gemeente te stichten. Het zijn gronden, waarvan het veen reeds grotendeels is vergraven.

Asten is de geboorteplaats van *Henricus den Dubbelden* (1796-1851), achtereenvolgens kapelaan te Den Bosch, pastoor te Gemert, tevens deken van Helmond, administrator apostolicus van Den Bosch en sinds 1842 apostolisch vicaris. Hij werd tot bisschop van Emaus i.p.i. gewijd. Vanaf 1834 woonde hij op Huize „de Ruwenberg” te St. Michielsgestel. Bekend Astenaar is ook *Albert Rovers*, een notariszoon, die leefde van 1850-1910 en vermaard werd als schrijver van landelijke novellen onder de schuilnaam „Hollidee”. Hij schreef o.m. „Etsen naar het leven”, „De reus van het dorp”. Hij was vrijdenker; zijn werken, in Asten's dialect geschreven, vormen geen aanbevelenswaardige lectuur voor katholieken.

De laatste Peelgemeente *Someren* (8) beschikt evenals Asten over uitgebreide gronden, die voor een aanzienlijk deel werden ontgonnen. De gemeente bestaat uit vier parochies: Someren-Dorp, Someren-Eind, Someren-Heide en Lierop. Someren-Eind ontstond rond 1875 als gevolg van vele ontginningen door particulieren; Someren-Heide omstreeks 1930, toen de gemeente op grote schaal ontgon. Lierop was vroeger een aparte gemeente; in 1935 werd zij bij Someren gevoegd. Hier bevindt zich een katholieke landbouwhuishoudschool voor meisjes uit de boerenstand, door pastoor Offermans in het begin dezer eeuw gesticht. Het in 1936 door C. Roffelsen gebouwde raadhuis, in Someren-Dorp, is een van de beste in deze tijd tot stand gebracht. Ook in Someren vestigde zich industrie. Vroeger was er een z.g. haspelfabriek, een afdeling van Carp's garenfabrieken te Helmond en een strohulzenfabriek. Thans bevindt er zich een stoombandfabriek, een afdeling van Van Engelen en Evers-fabrieken te Heeze; verder een landbouwmachine-, halmplank-, confectie-, kousen-, en timmerfabriek.

Literatuur: *P. E. de la Court*, De Peel en de bedenkingen over denzelven (1841); *L. A. Reuvs*, Verslag van de verkenningen in de Noordbrabantsche en Limburgsche Peel etc. (1853); *A. F. van Beurden*, Langs nieuwe banen (1917); *K. Dilling*, De Peelstreek (z.j.); *P. A. Schendeler*, De prae-historische, de historische en toekomstige Peel (1922); *Pater Concordius* en *Martien Coppens*, Rond de Peel (1937); Vóór-ontwerp voor een Peelstreekplan (1934) — *J. Cunen*, Geschiedenis van Heesch (1935); *J. Francino*, In cruce vita. De orde der Kruisheeren in Nederland (1936); Gedenkboek opening raadhuis te Uden (1938); *W. F. Becx*, Geschiedenis der congregatie van de Broeders van Huize Padua te Boekel (1919);





Kasteel-Raadhuis van Helmond



Stadspark te Helmond



Landelijk leven in Oost Brabant



G. van den Elsen, *Geschiedenis van de Latijnse school te Gemert* (1887); *Pierre Delattre*, *Gemert. Nôtes historiques sur l'ancienne commanderie teutonique et le Kasteel* (1909); *C. F. X. Smits*, *Het kasteel te Gemert* (Buiten 1913); *E. Poell*, *De Duitsche ridders te Gemert* (1923); *Pater Cyrillus en Pater Canisius*, *O.L. Vrouw van Handel etc.* (1920); *Pater Van den Elsen-nummer* (R.K. Boerenstand van 11 Juni 1925); *H. N. Ouwerling*, *Geschiedenis der dorpen en heerlijkheden Deurne, Liessel en Vlieden* (1933); *H. Wiegersma*, *De Breischei als voorwerp van volkskunst* (1926); *P. van der Pas*, *De bedevaartsplaats Ommel* (St. Jans-klokken Jrg. 1924 en '25); *Th. Ign. Welvaarts*, *Zomeren, naar de archieven van Postel's abdij* (1892); *J. Cunen*, *Inventaris van het archief der gemeente Someren* (1940).

## HELMOND EN OMGEVING

In Oost-Brabant ligt het belangrijk industrie-centrum *Helmond* (35), waar de nijverheid van vele eeuwen her dateert. Vroeger woonden de huiswevers vooral in de omtrek: hun fabrikaten brachten zij naar de stad, waar ze verder werden bewerkt en daarna verhandeld. In de moderne tijd stichtten vele Helmondse fabrikanten (Swinkels, de Wit, Raymakers e.a.) fabrieken in de omliggende gemeenten, omdat daar de werkkrachten goedkoper waren en er over veel vrouwelijk personeel kon worden beschikt. Zo bleef een economische afhankelijkheid, hoewel in andere vorm, tussen stad en platteland bestaan en ontstond hier een uitgebreid nijverheids-district, dat zich behalve over de omliggende gemeenten, ook over enige Peelgemeenten uitstrekt, o.a. over Gemert, Deurne en Asten. Het omvat dus het Aa-stroomgebied bezuiden Erp, het eerste dorp van de eigenlijke Meierij, welk landschap de industrialisering niet in die mate kent.

De aloude weefnijverheid van Helmond werd in de generaliteitsperiode geleidelijk van de Haarlemse afhankelijk: het weven geschiedde in Helmond en omgeving; de afwerking en de afzet voornamelijk in Haarlem. Op het einde van de 18e eeuw ontstond een zelfstandige industrie, die zich krachtig ontwikkelde. Reeds in 1826 kreeg Helmond in de Zuid-Willemsvaart een goede waterverbinding; daarom liggen de grote fabrieken, die nagenoeg alle na het graven van dit kanaal tot stand kwamen, aan haar oevers. Vele fabrieken werden in de loop van de 19e eeuw opgericht; omstreeks 1880 was het bedrijfsleven er uitgebreider dan in Eindhoven. In 1900 was de grootste Helmondse fabriek: de katoendrukkerij van Fentener van Vlissingen en Co. met 580 arbeiders. Van de elf bontweverijen waren de voornaamste: Ramaer en Co. (met blauwververij; 241 arb.); Prinzen en Van Glabbeek (met margarinefabriek; 263 arb.); Bogaers en Zonen (303 arb.); Diddens en Van Asten (221 arb.); Terwindt, Arntz en Holtus (102 arb.); Rayma-



kers en Co. (293 arb.); Sanders en Swane (124 arb.). Van de metaalfabrieken waren de meest bekende: de draadnagel-, bouten- en moerenfabriek Gebrs. Van Thiel (172 arb.) en de Koninklijke Nederlandse Machinefabriek (182 arb.). De drie Turks-roodweverijen waren: fa. Carp (50 arb.); Kaulen en Co. (met blekerij; 109 arb.) en Swinkels (137 arb.). Ook in de 20e eeuw nam de betekenis van de Helmondse industrie gestadig toe, ondanks de vele moeilijkheden, vooral betreffende de welvaartspolitiek, die moesten worden overwonnen. Vóór de oorlog werkten in de textielfabrieken niet minder dan 4500 arbeiders; in de metaalbedrijven ong. 1200, terwijl in de houtindustrie ong. 200 personen een bestaan vonden. De oude stadskern ligt ten oosten van de Zuid-Willemsvaart. In 1866 kwam de spoorweg tot stand, ten zuiden van deze kern gelegen. Ten westen van het kanaal wonen vele middenstanders en fabrikanten, terwijl ten noordoosten en ten oosten van de oude stad de nieuwe arbeiderswijken liggen. In 1902 telde Helmond nog slechts 12000 inwoners; nu bedraagt de bevolking nagenoeg 35000 zielen. De woningbouw was hier natuurlijk een brandend vraagstuk. In 1912 werd de r.k. woningbouwvereniging „Volksbelang” opgericht, in 1917 de r.k. woningbouwvereniging „De Hoop”, in 1916 de onderlinge woningbouwvereniging „Helmond”, kort vóór de oorlog gelijkwideerd en „Helmond-West” (1938). Een gemeentelijk grondbedrijf werd in 1917 gesticht om grondspeculatie tegen te gaan; vier grote terreinen werden bebouwd: de Drietip in het noordoosten van de stad; gronden aan de Aarle-Rixtelse weg; aan de Haagstraten en ten noorden van de Molenstraat. Alles geschiedde volgens een vast plan, door Ir. Otten ontworpen, waarbij het stadsschoon een grote plaats innam; zeer ruime en architectonisch verantwoorde woonwijken verrezen.

Nog meer natuur- en stadsschoon kan in deze fabrieksstad worden bewonderd. Bijzonder fraai is het kasteel, daterend uit het begin van de 15e eeuw en achtereenvolgens bewoond door de roemuchte geslachten Berthout, Cortenbach, Van Arberg en Wesselman. Met zijn vier zware hoektorens maakt het een massale indruk. Van 1921 tot 1923 werd het geheel gerestaureerd door architect Hanrath en als raadhuis ingericht, waardoor het van een dreigende ondergang werd gered. Een interessant gemeentelijk museum werd hierin ondergebracht. Een fraai aangelegd wandelpark omgeeft het in 't centrum van de stad gelegen kasteel. De prachtige villa-wijk, waar-

door de weg naar Aarle-Rixtel voert, gaat over in het schone wandelbos „de Warande”. Verder zijn bezienswaardig de H. Hartkerk, een schepping van dr. Cuypers, met hoge toren op het kerkgebouw en de O.L. Vrouwekerk met de monumentale beschildering van Charles Eyck. Op de markt staat „het Huis met de Luts” (= luifel), het oudste huis van Helmond, daterend van 1594, in 1946 op rijkskosten gerestaureerd. De omgeving van Helmond is bijzonder rijk aan echt Noordbrabants natuurschoon. Naast een rijks h.b.s. beschikt Helmond over een katholiek lyceum, evenals de middelbare katholieke scholen van 's-Hertogenbosch, Eindhoven, Veghel, Waalwijk, Dongen, Roosendaal en Bergen op Zoom opgericht en beheerd door „Ons Middelbaar Onderwijs in Noord-Brabant” (O.M.O.), zetelend te Tilburg.

Op het grondgebied van de voormalige rijke Cisterciënser-abdij van Binderen, in het noorden van de stad aan de Aa gelegen, werd in 1941 door de „Stichting Binderen” de oude schaapskooi tot een devote Maria-kapel ingericht, waardoor de aloude verering van de H. Maagd in deze stad herleefde. Het Maria-beeld, ontworpen naar de beeltenis, voorkomend op zegel, van het jaar 1444 daterend, werd door Charles Vos vervaardigd. In weinige jaren herleefde de devotie tot „O.L. Vrouw van Binderen, Lelie onder de Doornen”. Er bestaan plannen hier een nieuwe abdij te doen verrijzen, waar de sociale en godsdienstige verzorging van de vrouwelijke industriële jeugd ter hand zal worden genomen. Op 8 December 1945 vestigden zich een tiental zusters Dominicanessen van Bethanië in een woning op Binderen; dit convent zal tot de gewenste abdij uitgroeien.

De oude abdij Binderen werd in 1231 door Maria, dochter van Hendrik I van Brabant, weduwe van Keizer Otto IV van Duitsland en Vrouwe van Helmond en Vlierden, voor adellijke jonkvrouwen gesticht, die er volgens de regel van de H. Bernardus leefden. In 1650 werd dit rijke klooster met alle goederen ten behoeve van het Land aangeslagen en verkocht. De abdij werd betrokken door Johannes Pieterse, door de Staten-Generaal aangesteld tot rentmeester van de geestelijke goederen in het kwartier Peelland. Even wordt opgemerkt, dat hier omstreeks 1700 Johanna Maria Tromp, dochter van de beroemde admiraal en weduwe van Jhr. Cornelis Gans, heer van Nuland, woonde. In 1792 kocht baron Van der Brugghen van Croy uit het naburige Stiphout Binderen. Zijn doch-



ter vermaakte alle goederen, evenals die van Croy, aan de algemene arme van Stiphout (1873). Toen was het abdijgebouw reeds meer dan honderd jaar afgebroken. Het bouwland, tegenover de tegenwoordige Binderse Hoeve, nog omgeven door een bijna dichtgegroeide gracht, is de plaats, waar het adelsstift eenmaal stond.

Een tweede klooster werd in het laatst van de Middeleeuwen opgericht: het Augustinessen-klooster van O.L. Vrouw in de Hage (1462). Reeds in 1543 werd het door de bezetting van Helmond in brand geschoten, teneinde de binnenvallende benden uit Gelderland te verhinderen zich dichtbij de stad te nestelen. De zusters vluchtten en verenigden zich later met St. Annaborg onder Rosmalen.

Ook Helmond bracht bekende personen voort. Enige worden hier genoemd. Allereerst *Willem Herincx* (1621-1678), een Minderbroeder, die tot provinciaal van de Orde werd gekozen en in 1677 bisschop van Yperen werd, maar reeds het jaar daarop overleed. In de Patriotse- en Franse tijd traden drie Helmondnaren op de voorgrond, die in de vrijmaking van Staats-Brabant een gewichtige rol speelden. Het waren *Adrianus van Hoeck* (1754-1793), die als kapelaan van Boxtel een werkzaam aandeel had in de patriotse beweging zijner dagen en daarom in 1787 gevankelijk naar Den Haag werd gevoerd, beschuldigd van medeplichtigheid aan het opruien van het volk. Spoedig werd hij echter uit de gevangenis ontslagen. *Petrus Franciscus Guljé* ( $\pm$  1850-1910), van beroep geneesheer, was in de patriottentijd burgemeester van zijn geboortestad en werd na 1795 schepen van Helmond, lid van het departementaal bestuur van Staatsbrabant en representant van de Nationale Vergadering voor het district Veghel. Als uitstekend redenaar had hij veel invloed en ijverde met kracht voor de emancipatie van het gewest. *Petrus Verhoysen* (1760-1835), advocaat te Helmond, bekleedde in de patriottentijd en ook later gewichtige ambten; hij streed met groot succes voor de belangen van Noord-Brabant.

Enige leden van het geslacht Wesselman betekenden veel voor de stad. In 1781 kocht *Carel Frederik Wesselman*, muntmeester van Utrecht, het kasteel en de heerlijkheid van Helmond. Naast een intense landbouw legde hij zich, vooral na de afschaffing van de heerlijke rechten (1798), op de industrie toe: de firma Wesselman-Bogaers en Sanders had de eerste textielfabriek van betekenis; zij lag dicht bij het kasteel, aan de overzijde van de Zuid-Willemsvaart. Zijn zoon *Mr. Carel Frederik Wesselman* (1780-1853) werd in

1806 tot secretaris van de Commissie van Landbouw in Brabant benoemd. In deze functie verrichtte hij belangrijk werk: grote plannen werden opgesteld ter ontginning van de lage heidegronden; ook vond een onderzoek plaats naar de cultivering van de Peel en nam hij actief deel aan de proefneming tot invoering van de zijde-teelt in Noord-Brabant. In 1815 volgde zijn benoeming tot districts-commissaris van het district Helmond. Vele jaren bekleedde hij dit ambt, trouw aan de koning en overtuigd van de Hollandse suprematie in het nieuwe koninkrijk. Bij K.B. van 1 Mei 1841 werd Wesselman in de Nederlandse adelstand verheven.

Ten noorden van Helmond ligt, eveneens aan de Zuid-Willemsvaart, de gemeente *Aarle-Rixtel* (4). Ook hier vestigde zich industrie: een klokkengieterij (n.v. Petit en Fritsen), twee torenuurwerkfabrieken, een kunstmolensteenfabriek en een tricotagefabriek. Vooral de klokkengieterij is merkwaardig; zij heeft een typische geschiedenis. Joseph Petit, geboren te Montigny le Roy (in de buurt van Langres) in 1695, kwam in de klokkengieterij van zijn oom Alexius Julien te Lier, volgens de overlevering een leerling van de Hemony's. In 1722 vestigde hij zich als klokkengieter te Someren. Zijn zoon Alexius verplaatste in 1782 de klokkengieterij naar Aarle-Rixtel, terwijl zijn broer Jean Petit in 1743 een klokkengieterij in Laag-Elten bij Emmerik opende. Alexius' zoon, ook Alexius geheten, werkte eerst met zijn broer Everhardus en Henricus in de gieterij van hun vader, maar ging in 1783 naar Duitsland om zich in 1787 te Gescher bij Coesfeld te vestigen. Henricus zette de zaak in Aarle-Rixtel voort; in 1815 nam hij in het bedrijf zijn zusters zoon Henricus Fritsen, waarvan de vader uurwerkmaker in Eindhoven was, op. Zo ontstond de vermaarde zaak Petit en Fritsen. Na het overlijden van zijn oom werd Henricus Fritsen alleen-eigenaar der klokkengieterij en liet deze in 1875 aan zijn zoon Alexius Fritsen (1819-1903) na. Zijn neef Henricus volgde hem in 1903 op. Nadat in 1934 de fabriek in een n.v. was omgezet, trad genoemde Henricus als directeur op.

De 16e-eeuwse kapel van Aarle bij het pensionaat Mariëngaarde is bekend om een miraculeus Mariabeeld: „O.L. Vrouw van Aarle in 't Sand", sedert eeuwen op een bijzondere wijze vereerd. Voorts bevindt er zich een kostbare triptiek, thans de Madonna met de musicerende engelen genoemd, in 1518 door de Amsterdammer



Jacob Cornelisz. van Oostsaenen geschilderd. Het schilderstuk stelt O.L. Vrouw met het Goddelijk Kind, omgeven door musicerende engelen in een landschap, voor, terwijl op de zijluiken de schenkers met hun beschermheiligen staan afgebeeld. Het drieluik op paneel, in 't bezit van de familie Van den Bogaard, werd in 't begin van deze eeuw weer aan de kerk geschonken onder voorwaarde, dat het steeds in de kapel van 't Zand zal blijven hangen.

Onder het gehucht Hoogakkers staat op een landelijke viersprong, nabij het Oude Kerkhof, een hagelkruis, in de middeleeuwen opgericht tot wering van natuurrampen. 't Is het enige hagelkruis, dat, voorzover bekend, in Noord-Brabant overbleef.

In Aarle-Rixtel in „'t Broek" is het moederhuis van de Missiezusters van het Kostbaar Bloed gevestigd. Deze congregatie werd gesticht door een Oostenrijks priester: Franciscus Pfanner, die in 1822 met een schaar getrouwen naar Zuid-Afrika ging om er een nieuwe missie te stichten. Het nieuwe klooster werd Mariannahill genoemd en zo ontstonden de zusters van Mariannahill, die in 1889 een noviciaatshuis in het Rijnland oprichtten, dat in verband met de Kulturkampf reeds in 1891 naar Helden-Panningen werd overgebracht. In 1906 werd het nieuwe moederhuis in Aarle-Rixtel geopend. Daarna volgden succursalen, vooral in Limburg en Noord-Brabant, waar de zusters zich wijden aan het geven van onderwijs en aan de verpleging van zieken en ouden van dagen.

De gemeente *Beek en Donk* (4), bestaande uit de twee kerkdorpen „Beek" en „Donk", wordt ook door de Zuid-Willemsvaart doorsneden. Naast landbouw en veeteelt nam hier de industrie grote vormen aan. Er zijn gevestigd: een groot-industrie van puntdraad, draadnagels en aanverwante artikelen (Van Thiel's Draadindustrie n.v.); een groot-industrie van klinknagels en schroefbouten e.d. (Fa. P. van Thiel en Zonen); een constructie-werkplaats voor waterinstallaties enz. (Herman van Thiel, handelstechnisch bureau n.v.); een garenfabriek, een kousenfabriek en een cover-bedrijf.

In de oude, alleenstaande toren (ca. 1400) bij het dorp Beek hingen drie klokken, in 1801 door Henricus Petit te Aarle-Rixtel gegoten; ze werden door de Duitsers weggevoerd. De nieuwe parochiekerk van Beek is een voorbeeld van fraaie dorpskerk-architectuur (Hendrik Valk te 's-Hertogenbosch). Bij de oude toren bevindt zich het poortgebouw van een voormalig kasteel. In deze gemeente werd de eerste coöperatieve stoomzuivelfabriek van Oost-Brabant

opgericht (1894). Tussen Beek en Aarle takt het Wilhelminakanaal van de Zuid-Willemsvaart af.

Ten westen van Beek en Donk, aan het Wilhelmina-kanaal, ligt *Lieshout* (3), bestaande uit de kerkdorpen Lieshout en Mariahout, het vroegere gehucht Ginderdoor. In deze gemeente is industrie van bier (Bavaria), klompen, kousen, stoelen, spoelen en landbouwmachines. Mariahout heeft een Lourdesgrot met processie-park, die vooral in de maand Mei druk worden bezocht. Dit kerkdorp bezit tevens een openluchttheater.

Vlak ten westen van Helmond ligt de kleine gemeente *Stiphout* (2), die economisch sterk onder invloed van de genoemde stad staat: zeer velen werken in haar fabrieken. Onder Stiphout, dicht bij de grens met de gemeente Aarle-Rixtel, ligt het vermaarde kasteel Croy, eeuwenlang door roemruchte adellijke geslachten bewoond. Het bestaat uit twee omstreeks 1500 gebouwde, loodrecht op elkaar staande vleugels en een breed poortgebouw, alles door een gracht omgeven. De zuidelijke vleugel wordt gevormd door twee met zadeldaken gedekte panden, elk met een gekantelde trapgevel en met twee achtkantige torens. Deze burcht is een uitzonderlijke verschijning onder de Brabantse kastelen: hij vertoont overeenkomst met Duitse kastelen in dezelfde tijd opgetrokken. Wellicht ontstond Croy onder invloed van het kasteel van de Duitse Orde te Gemert, dat omstreeks 1400 tot stand kwam. Als bewoner van dit kasteel is vooral bekend *Jhr. Johan Carel Gideon van der Bruggen van Croy*, kwartierdorst (prefect) van het arrondissement Eindhoven tijdens het koninkrijk Holland en de Franse bezetting. *Jhr. Van der Bruggen* legde zich op de ontginning toe; vooral beroemd waren zijn schaapskooien, waar gekruist werd met buitenlandse soorten, om een ras te verkrijgen met waardevolle wol. In 1873 werd het kasteel Croy met alle goederen door freule Joanna, Carolina, Constantia, Wilhelmina Van der Bruggen, die in 1871 tot de katholieke godsdienst was overgegaan, bij testament vermaakt aan het burgerlijk armbestuur van Stiphout. Het kasteel werd in een oud-mannen- en vrouwenhuis veranderd, door de zusters van Tilburg bediend.

De gemeente *Mierlo* (7), waardoor het Eindhovens kanaal loopt, bestaat uit de oude parochie Mierlo en de nieuwe Mierlo-Hout, die met Helmond is samengegroeid. Deze gemeente werd vroeger door vele arme klompenmakers en huiswevers bewoond; Vincent van Gogh, de begaafde dominee's zoon van het naburige Nuenen, vond



hier tal van modellen en interieurs voor zijn schilderwerken. Van Helmond en Eindhoven uit werden hier textielfabrieken opgericht, terwijl de oude klompenmakerij werd gemoderniseerd. In 1912 verrees er een grote steenfabriek en in 1927 een wagenchassisfabriek. Daarnaast kreeg Mierlo bekendheid door zijn fruitteelt, met name zijn kersenteelt.

In 1464 werd in Mierlo *Willem van Enckevoirt* geboren, die in Leuven Adriaan van Utrecht tot leermeester had en er zeer mee bevriend werd. Toen deze tot paus werd gekozen, verhief hij Willem van Enckevoirt tot kardinaal. In 1531 stichtte Enckevoirt te Mierlo het zg. Apostelhuis, een tehuis voor twaalf behoeftige oude mannen, met een kapel. In 1874 werd het gesloopt. Mierlo is ook de geboorteplaats van *Goord van Mierlo* (1518-1587), de tweede bisschop van Haarlem en tevens prelaat van Egmond. Hij moest in 1578 uit Haarlem vluchten en bereikte Munster via Utrecht en Bonn, waar hij wijbisschop werd.

Literatuur: *A. Oldendorf e.a.* Ondanks tegenwind vooruit! Iets over de industriële ontwikkeling van oostelijk Noord-Brabant (1942); *F. W. Simon*, Boeren en Wevers (1947) — *J. J. M. Heeren*, Biografisch Woordenboek van Helmond (1919); *Chr. G. Knol*, Helmond als industrieel centrum en als woonstad (1924); *A. M. Frenken*, Helmond in het verleden (2 dln. 1928-'29); *Jac. J. M. Heeren*, Geschiedenis van het Kasteel-Raadhuis en de Heeren van Helmond (1938); *A. M. Frenken*, De abdij van Binderen onder Helmond (Bossche Bijdragen 1931-'32); *Jac. J. M. Heeren*, Oorsprong van de devotie tot O.L. Vrouw van Binderen etc. (1944); *Petit en Fritsen*, Klokkengieters gevestigd sedert 1660 (1913); *A. F. O. van Sasse van Ysselt*, Oorkonden betreffende Rixtel etc. (1920); *G. van den Elsen*, De Freule van Croy (1897); *C. F. X. Smits*, Het kasteel Croy (Buiten 1910); *Waltman van Spilbeek*, Bijdrage tot de geschiedenis van Mierlo (1891).

## EINDHOVEN EN OMGEVING

**W**ij naderen het voornaamste industrie-district van Noord-Brabant, nl. de grote stad Eindhoven met wijde omgeving. Ook hier ontstond de moderne grootindustrie hoofdzakelijk uit de aloude huisnijverheid, wat met name voor de nu zo zeer gevarieerde textiel-industrie geldt. Eeuwenlang woonden in de vele dorpen rondom Eindhoven gelegen talrijke huiswevers, waarvan de meesten hun bedrijf met de landbouw verbonden uitoefenden. Door z.g. reyers werden de nodige grondstoffen aangevoerd, terwijl de huiswevers hun rollen naar de fabrieken brachten, die de weefsels verder bewerkten en daarna verhandelden. Tot in de 20e eeuw bleef het geratel van het getouw de stilte van de dorpen verbreken. Op deze huisnijverheid werd geleidelijk de fabrieksindustrie geënt, die door haar behoefte aan werkvolk nauw met het land bleef verbonden. Door de soberheid van de bewoners en de door de eeuwen ontwikkelde technische vaardigheid werden deze gebieden van huisnijverheid de aangewezen centra van de moderne industrie, die zich door een grote gevarieerdheid onderscheidt.

*Eindhoven* (135) is voortaan de volkrijkste gemeente van de provincie, wereldvermaard om haar textiel- en sigaren-industrie, maar vooral om de Philips-bedrijven, die in deze stad ontstonden en het centrum van dit concern bleven vormen. Het eenmaal kleine stadje hield zich al vroeg met handel en industrie bezig; de belangrijke verkeersweg van Holland naar Luik, die het passeerde, oefende hierop een gunstige invloed uit. Den Bosch legde in de generaliteitsperiode een straatweg aan, maar kon slechts het gedeelte van Den Bosch tot Best bekostigen (1741-'42). Pas onder de regering van koning Willem I werd hij tot aan de zuidgrens van de Meierij voltooid. Met kracht probeerde Eindhoven's burgerij de Zuid-Willemsvaart door haar gemeente aangelegd te krijgen, maar dit mocht niet gelukken. Toen werden pogingen aangewend, een zijkanaal er naar toe te verkrijgen, maar de Belgische onlusten van 1830 en een hef-



tige belangenstrijd, tussen Den Bosch en Helmond, die Eindhoven een straatweg naar laatstgenoemde stad toedachten en Eindhoven, welke plaats voor een waterverbinding ijverde, sloegen alle verwachtingen de bodem in. Daarom besloot het stadsbestuur in 1843 tot aanleg van het Eindhovens kanaal voor eigen rekening. Reeds in 1846 kon het worden geopend en kreeg Eindhoven na vele jaren van strijd een waterverbinding. De eerste spoorlijn bereikte de stad vanuit Hasselt, in de zomer van 1866; nog in hetzelfde jaar kwam de verbinding Boxtel-Eindhoven-Helmond-Venlo tot stand. De spoorweg naar Weert werd pas in 1913 geopend.

Naast veel textiel-industrie ontwikkelde zich vooral na het midden van de vorige eeuw de tabak-, snuif- en sigarennijverheid. In 1852 zag de Eindhovense industriële bedrijvigheid er als volgt uit: 8 wolven-, linnen- en katoenenstoffen-fabrieken (met 56 arbeiders in de fabrieken en 420 er buiten), één wolspinnerij (100 arbeiders), 5 hoedenfabrieken (90), 17 tabak-, snuif- en sigarenfabrieken (225). Sedert vele jaren werd in Eindhoven een drukke handel in tabak op het Luikergebied gedreven. Hoe aanzienlijk deze was, kan blijken uit de mededeling van de Eindhovense kamer van koophandel, dat in 1859 van de Amerikaanse tabak op de Amsterdamse en Rotterdamse markt voor rekening der handelaren en fabrikanten uit Eindhoven 1623 vaten werden aangekocht, wat nagenoeg een twaalfde deel van de Nederlandse invoer uitmaakte. Ook de aanvoer van Manilla- en andere soorten tabak voor de Eindhovense sigarenfabrieken was bijzonder belangrijk: hij bedroeg niet minder dan 100.000 pond. De sigaren-industrie bleef zich ontwikkelen, ook toen zich de nadelen van een minder gunstige welvaartsbeleid, vooral na 1880, ernstig deden gevoelen. Dit moet verklaard worden uit het feit, dat de rechten op de invoer van vreemde sigaren gesteld, nogal hoog bleven. Natuurlijk werd dit voorbeeld steeds aangehaald om te bewijzen, dat een goede tariefwetgeving een gunstige invloed op het bedrijfsleven moest uitoefenen.

Reeds in deze jaren werd de wenselijkheid van een annexatie der randdorpen Strijp, Woensel, Tongelre, Stratum en Gestel ingezien en verdedigd: met de stad vormden zij één belangengemeenschap, zodat één gemeentebestuur het best deze belangen kon behartigen. In deze agglomeratie was toen de industrie reeds zeer aanzienlijk: de textiel-, sigaren-, lucifers- en sigarenkisten-fabrieken waren de voornaamste nijverheden, waarbij zich in 1891 de kleine gloeilampen-

fabriek van Philips voegde. Toen in Maart 1894 Philips nog pas 12 personen in dienst had, waren de grootste fabrieken in Eindhoven en omgeving: de lucifersfabriek van Kuenen en Mennen (350 arb.); de sigarenfabrieken Mignot en De Block (375); Van der Putt en De Vlam (252); Lurmans en Co. (219); de textielfabrieken van Schellens; de Heer; Van Moorsel; Van Agt; Ign. de Haes; Smits en De Kuyper. In Gestel was de sigarenfabriek van de firma Kerssemakers, Rath en Co. de grootste onderneming; in Strijp de linnenfabriek van J. Elias; in Woensel de sigarenfabriek van Altink en Burgers, terwijl de sigarenkistenfabriek van Brüning en Zoon in Stratum de kroon spande.

Al deze industrieën namen in de 20e eeuw nog aanzienlijk in betekenis toe, terwijl veel nieuwe in bonte verscheidenheid er aan werden toegevoegd. Vooral Philips groeide wonderbaarlijk uit. Ir. Gerhard Philips, zoon van Frederik Philips, bankier te Zalt-Bommel, deed in 't laatst van de vorige eeuw te Glasgow succesvolle proeven betreffende de elektrische lamp, wat leidde tot de stichting van de vennootschap Philips en Co. Spoedig (1891) kocht zij een klein leegstaand bukskinfabriek aan de Vest te Eindhoven en begon haar bedrijf nietig en klein. In 1894 vond vader Philips zijn zoon Anton Frederik bereid als commercieel leider op te treden; Gerhard hield alleen het technisch gedeelte over. Met de komst van Anton Philips vanuit Londen naar Eindhoven werd de basis gelegd voor de reusachtige ontwikkeling der Philipsbedrijven, een gevolg van de gelukkige samenwerking der beide broers: terwijl de oudste broer steeds het fabriekaat verbeterde en de productie snel opvoerde, had de jongste broer te zorgen, dat de fabriekaten werden geplaatst. In 1908 bedroeg het aantal arbeiders in de Philipsfabriek werkzaam, reeds 1000, terwijl dit getal in 1912 tot 2300 steeg. Steeds meer werd de vervaardiging van allerlei nodige producten ter hand genomen, wat uitbreiding van de gebouwen-complexen en van het aantal arbeiders met zich bracht. Toen het tegen het einde van de eerste wereldoorlog duidelijk werd, dat de radio-techniek een grote vlucht zou gaan nemen, begonnen de Philips-fabrieken zich er met alle kracht op toe te leggen en groeide Philips op dit gebied tot een van de grootste wereldzaken uit. Bestond het personeel in de naoorlogsjaren uit 600 arbeiders en arbeidsters, in 1929 werd met een getal van circa 29000 het maximum bereikt. De crisis van 1930 trof ook deze industrie zwaar: het aantal arbeiders daalde ongeveer tot



10.000. Door de ernstige belemmering van de export zag Philips zich genoodzaakt fabrieken in veel andere landen te stichten, hetgeen aan onze nationale arbeid veel afbreuk deed. Ingeschakeld tijdens de laatste oorlog in de oorlogsindustrie, hadden de fabriekscomplexen zware bombardementen te doorstaan. Na de bevrijding nam de Philips-industrie weer spoedig een hoge vlucht en leverde zij kostbare bijdragen voor ons nationaal herstel. Reeds op het einde van het jaar 1946 werd het voor-oorlogse productie-peil weer bereikt. Het grote tekort aan fabrieks- en kantoorruimte noopte tot verdere spreiding van de fabricage buiten Eindhoven. Behalve tot uitbreiding van een aantal reeds vroeger in Nederland werkende fabrieken werd in de loop van 1946 overgegaan tot de vestiging van eenheden te 's-Hertogenbosch, Sittard, Roermond en Zwolle, terwijl de plannen voor vestiging van onderdelen van het bedrijf in Doetinchem, Emmen, Hoensbroek, Roosendaal, Utrecht, Nijmegen en Valkenswaard in 1947 tot een begin van uitvoering kwamen. De fabriek in Soerabaja werd in 1946 opnieuw in werking gesteld, terwijl bij de buitenlandse ondernemingen (in 45 landen) belangrijke uitbreidingen plaats vonden. Op het einde van 1946 bedroeg de totale personeelsbezetting in Nederland 28.500 mannen en vrouwen, of 9.500 meer dan in 1939. Hiervan waren in Eindhoven 22.000 personen werkzaam.

De spanningen tussen Eindhoven en de randdorpen, die reeds vele jaren bestonden en steeds toenamen, leidden tot de vereniging dezer gemeenten: met ingang van 1 Januari 1920 kwam de annexatie tot stand en was Groot-Eindhoven gevormd, een gemeente met 45098 inwoners. Een fabelachtige ontwikkeling volgde nu, vooral door de enorme uitbreiding van de sigaren-industrie en van de Philips-fabrieken. In 1925 was het aantal inwoners al gestegen tot 59168; in 1930 tot 89.619, in November 1934 werd de 100.000 bereikt, terwijl tien jaar daarna het zielental ongeveer 125.000 bedroeg. Deze groei stelde de gemeente voor een zware taak: door een degelijk uitbreidingsplan, opgesteld voor een stad van omstreeks 200.000 inwoners, werd de uitbouw in goede banen geleid. Voldoende was dit echter niet: de overtuiging won steeds meer veld, dat de gemeenschappelijke belangen van de zuidoostelijke Meierij in onderlinge harmonie moesten worden bestudeerd en verzorgd. Het gehele landschap moest aan de moderne ontwikkeling worden aangepast, terwijl de vooruitgang zo economisch mogelijk diende plaats

te vinden met behoud van natuur- en stedenschoon. Deze streekplangedachte vond in de enorme groei van Eindhoven en omgeving haar oorsprong: in 1929 kwam het eerste streekplan in Nederland met Eindhoven als middelpunt tot stand: het bestreek een gebied van 127.000 ha en telde ongeveer 250.000 bewoners. Geleidelijk breidde het zich over nagenoeg geheel Noord-Brabant uit.

De oudste kern van Eindhoven is op de smalle middelterrasstrook tussen de dalen van Dommel en Gender gelegen; daardoor nam deze nederzetting, die in 1232 stadsrechten kreeg, een veilige positie in. De oudste vesting had slechts één poort: naar de kant van Gestel, waar gelegenheid bestond de stad zonder het overwinnen van een moerassig dal te naderen. Mede door de samenkomst van enige oude handelswegen werd Eindhoven in de Middeleeuwen de belangrijkste plaats van Kempenland, het zuidwestelijk kwartier van de Meierij. Langs de genoemde dalen lagen rondom Eindhoven de dorpen Strijp, Woensel, Tongelre, Stratum en Gestel, die vroeg door industrie en handel gemeenschappelijke belangen met Eindhoven hadden. Geleidelijk namen deze relaties toe: in het midden van de 19e eeuw waren de genoemde dorpen behalve Tongelre aan Eindhoven vastgegroeid en herbergden zij talrijke fabrieksarbeiders, die in Eindhoven werk vonden. Pas in 1920 — we vermeldden het reeds — ging deze agglomeratie een administratieve eenheid vormen.

Het bebouwde gedeelte van de stad bestaat uit een kern met een vijftal uitstralende armen, die alleen door het centrum een goede verbinding met elkaar hebben. De onpractische en onaesthetische lintbebouwing werd er veel gevolgd. Door het in 1920 opgestelde en daarna meerdere malen omgewerkte uitbreidingsplan werd gestreefd naar een oordeelkundige, verdere uitbouw van de stad. Bij het omwerken van de uitbreidingsplannen moest steeds rekening gehouden worden met de bestaande bebouwing, vooral met die van het centrum en werd een goede samengroeiing van het onderdeel Woensel met de overige delen van de stad ernstig belemmerd door de aanwezige spoorlijn en het emplacement. De overgangen over de spoorlijn waren alle à niveau. Ter opheffing van de spoorweghindernis werd in 1929 een plan gemaakt voor een volledig hoogspoor, bij welk plan alle spoorlijnen en het emplacement 5 m omhoog zouden worden gebracht. Door financiële moeilijkheden kon dit plan niet



tot uitvoering komen. Als gevolg hiervan werd een eenvoudig project ontworpen, dat bestond uit het omhoog brengen van de spoorlijn naar Best met voetgangers- en rijwieltunnel tussen Demer en Fellenoord, welk project de mogelijkheid openliet om later tot een volledig hoogspoor te komen. Dit project kwam kort vóór de oorlog gereed. Door de bombardementen van 6 December 1942; 31 Maart 1943 en 19 September 1944 werden grote delen van het centrum geheel verwoest. Naast de grote vernieling van het winkelcentrum aan de Demer en Fellenoord en de kantoorgebouwen van de n.v. Philips aan de Emma-singel vonden nog andere verwoestingen plaats: aan de Vestdijk en in de omgeving van de Catharina-kerk aan de Rechterstraat, Kerkstraat en Stratumseind. Deze nieuwe situatie bood verdere mogelijkheden voor de oplossing van het spoorwegaanlegstuk en voor aanzienlijke verbeteringen in het aanwezige plan voor het centrum. Door samenwerking van verschillende instanties is een plan tot stand gekomen, waarbij de spoorlijn in het centrum zo wordt verhoogd, dat gesproken kan worden van een volledig hoogspoor. Bovendien wordt de spoorlijn naar het noorden verlegd. Nabij de Demer zullen binnen een afstand van 200 m drie onderdoorgangen worden gebouwd, waarvan twee voor het verkeer zijn bestemd, terwijl één de verbinding zal vormen van de winkelstraat Demer in het centrum met de winkelstraat, de Kruisstraat, in Woensel.

Ook op andere plaatsen in het centrum zijn belangrijke wijzigingen ontworpen, waardoor het centrum beter toegankelijk wordt vanuit de overige delen van de stad. Van noord naar zuid is door het centrum een nieuwe straat ontworpen, parallel aan de bestaande nauwe winkelstraat: Demer, Rechterstraat, Stratumseind. Zij is op zulk een breedte geprojecteerd, dat ze ook geschikt is om verkeer op te nemen. Verder zullen er ruime pleinen komen, waaraan belangrijke gebouwen kunnen worden gebouwd. Zo wil men de fraaie Catharinakerk vrij leggen, zodat haar architectonische schoonheid meer tot haar recht zal komen. Een cultureel centrum, waaraan de stad een dringende behoefte heeft, zal verrijzen. Bij al deze plannen is de historische vorm van het oude Eindhoven zoveel mogelijk gehandhaafd. Reeds vele jaren had de gemeente behoefte aan een nieuw raadhuis. De onteigening van de nodige terreinen vond reeds plaats: ze liggen in de buurt van de hoofdkerk: de St. Catharina en het Van Abbe-museum. In 1937 werd een prijsvraag uitgeschreven voor

de bouw er van; het resultaat was, dat aan Ir. J. van der Laan de opdracht werd verleend om de definitieve plannen voor dit raadhuis gereed te maken.

Een nieuw uitbreidingsplan behoort de vrucht van de nieuwste inzichten in dit opzicht te zijn. Men oordeelt het niet toelaatbaar, dat men de stad maar steeds laat uitgroeien, waarbij men tracht er één geheel van te maken. Integendeel, men wil een grote stad verdeeld zien in stadsdelen, welke weer onderverdeeld zijn in wijken. Tussen deze delen en wijken moeten groenstroken liggen, zodat de steden beter bewoonbaar worden. De verwezenlijking van deze nieuwe denkbeelden is in Eindhoven mogelijk, omdat deze stad uit een kern met een vijftal uitstralende armen bestaat. Ter verbinding van de verschillende stadsdelen is een rondweg geprojecteerd, die reeds voor een deel werd uitgevoerd.

Een begin werd gemaakt met de aanleg van parken en plantsoenen, waartoe zich de dalen van Dommel, Tongelreep en Gender uitstekend lenen: zij dringen immers tot bijna in het centrum van de stad door. Tussen de genoemde dalen en de hoofdverkeerswegen liggen uitgebreide woonwijken, o.a. het Villapark en de Elzent voor de meergegoeden; enige middenstandswijken, zoals het Tuindorp (architectuur Dudok), de Roosten, Aalster Barrier, Hagenkamp; veel arbeiderswijken, o.a. gesticht op het zgn. terrein Dekkers aan de Woenselse Barrier, de Klein-Tongelrese akkers, de Stratumse heide en de Bennekelakkers. Het zijn ééngezinswoningen van goede bouw en een vriendelijke aanleg. Vooral Philipsdorp geniet in dit opzicht een welverdiende reputatie. De abnormale tijdsomstandigheden buiten beschouwing gelaten, bedroeg op een totaal van 21.000 woningen het aantal meergezinswoningen niet meer dan 1%. Het aantal inwoners op 1 ha bebouwde oppervlakte was slechts 115. Langs spoorwegen en kanalen zijn industrie-terreinen gereserveerd. De gemeente bezit twee parken: het stadswandelpark (9 ha) ten zuiden van de Elzent, waarin zich het radio-monument, ontworpen door Ir. D. Roosenburg en gebeeldhouwd door Albert Termote, bevindt, opgericht ter herinnering aan het feit, dat vanuit Eindhoven de eerste radio-verbinding met Ned. Oost- en West-Indië tot stand kwam. Voorts het 27 ha grote Philips-de Jongh-wandelpark in het noordwesten met mooie bospartijen. In het noordoosten van de stad ligt de 4 ha grote plas „De IJzeren Man” met zweminrichting en strand voor zonnebaden, door dennebossen omgeven. De parken





Winkelstraat (Stratumseind) met St. Catharinakerk te Eindhoven



Van Abbe-Museum te Eindhoven



Raadhuis van Oirschot



en plantsoenen hebben een totale oppervlakte van circa 52 ha en werden voor het overgrote deel aangelegd onder leiding van tuinarchitect Tersteeg. Aan de zuidkant van de stad kwamen uitgestrekte sportterreinen tot stand. Verder beschikt Eindhoven aan de peripherie over schone heide-velden, dennenbossen en venlandschappen, terwijl de omgeving ook veel natuurschoon biedt: in Heeze, Oirschot, St. Oedenrode, Eersel, Waalre, Valkenswaard e.a. In Eindhoven bestaat een overdekte zweminrichting.

Eindhoven is een van de belangrijkste Nederlandse werksteden met veel vooraanstaande, technisch geperfectioneerde industrieën. Philips'-gloeilampenfabrieken, Philips'-glasfabrieken, Philips'-radio; de houtindustrie Picus; de Verenigde lucifersfabrieken; verder talrijke sigarenfabrieken, enige katoen-, trijp-, linnen-, tricot-, leer-, schoen-, steen-, machinefabrieken enz. Vóór de oorlog werkten op de Philips-bedrijven 16000 arbeiders; op de sigaren- en tabaksfabrieken 3000; in de bouwvakken 2000; in de textielindustrie 1000; de houtindustrie 600; in de grafische vakken 400. Het gezamenlijk personeel bestond uit ongeveer 27000 personen. Dit hoogst gewichtig nijverheidscentrum beschikt over een goed verkeersnet: spoorwegen verbinden het met Amsterdam, Rotterdam, Luik, Maastricht en Keulen; autowegen met Amsterdam, Rotterdam, Antwerpen, Luik, Maastricht, Helmond en Nijmegen. Het Eindhovens kanaal werd verbeterd; een zijtak naar het Wilhelmina-kanaal, het Beatrixkanaal geheten, werd in gebruik genomen, zodat er een haven in het oosten en een in het westen van de stad is. Sedert 1932 heeft Eindhoven een vliegveld, naar een aldaar gelegen boerengehucht „Wel-schap" genoemd; 't is opengesteld voor binnen- en buitenlands verkeer. In de oorlog was het een geducht militair vliegveld. Tal van autobusdiensten onderhouden regelmatige verbinding met de omgeving, terwijl een plaatselijke autobusdienst het stadsverkeer verzorgt.

Weleer lag even oostwaarts buiten de stad een groot kasteel, het slot der Heren van Eindhoven: „de Haghe" genoemd. Daar zij ook het sterk kasteel van Craenendonck onder Maarheeze bezaten, werd het in een klooster veranderd, nl. „Mariënhage", in 1419 gesticht door Jan van Schoonvorst, heer van Craenendonck en Eindhoven. Later werd een klein kasteel binnen de stadsgracht gebouwd. In Mariënhage woonden de reguliere kanunniken der orde van de H. Augustinus, die zich reeds in 1421 bij het kapittel van Windesheim



aansloten. Bij de belegering van Eindhoven in 1581 staken de geuzen het klooster in brand; de kanunniken vluchtten naar hun refugiehuis binnen de vesting 's-Hertogenbosch. Na de vrede van Munster bouwden ze in Weert een klooster, waar ze tot het einde van de 18e eeuw o.a. de latijnse school bedienden. Het klooster te Eindhoven werd tot verblijf van de rentmeester van het domein der prinsen van Oranje, aan wie Eindhoven behoorde, ingericht. Na de Franse tijd werd het geleidelijk textielfabriek om in 1891 door de paters Augustijnen te worden aangekocht. Deze aloude orde, welke in 1254 te Maastricht haar eerste klooster in de Nederlanden stichtte, spoedig door meerdere gevolgd en in de dagen van de republiek over verschillende missiestaties beschikte, herbegon haar werkzaamheden in 1886, in welk jaar het Sinte Monica-klooster te Utrecht werd geopend. In 1891 werd Mariënhage betrokken, waarheen noviciaat en wijsgerige studiën werden overgebracht. Reeds in 1895 werd de Nederlandse Augustijnermissie tot zelfstandige orde-provincie verheven. In Eindhoven begon men met een latijnse school (1898), die tot het bekende „gymnasium Augustinianum” met internaat uitgroeide. Van het oude kloostergebouw is nog een gerestaureerde vleugel, daterend uit de 15e eeuw, over.

Andere bezienswaardigheden in Eindhoven zijn: de oude, alleenstaande toren te Woensel (15e eeuw); de St. Catharinakerk, in 1867 door dr. Cuypers in neo-gothische stijl gebouwd, die een oude, uit het laatst der 15e eeuw stammende collegiale kerk verving; het stedelijk Van Abbe-museum, een modern museum voor schilder- en beeldhouwkunst, door architect A. J. Kropholler gebouwd en genoemd naar de Karel I-sigarenfabrikant Van Abbe, die de bouw mogelijk maakte en het aan de gemeente overdroeg; het museum Kempenland in het oude raadhuis, waar allerlei voorwerpen, betrekking hebbende op de Noordbrabantse Kempen, zijn tentoongesteld; en eindelijk een observatorium voor astronomische en meteorologische doeleinden (architectuur Ir. L. C. Kalff).

Eindhoven vormt een dekenaat, bestaande uit 20 parochies; van deze parochies worden er 18 bediend door de saeculiere geestelijkheid, één door de paters Capucijnen, die zich hier in 1936 vestigden, alsmede één door de paters Missionarissen van het H. Hart. Daarenboven is er een openbare kerk van de paters Augustijnen met een reusachtig H. Hartbeeld boven op de toren. Voorts bevindt zich in Eindhoven (Stratum) het klooster „Eikenburg” van de



Broeders van Liefde, de congregatie door pastoor Triest in 1807 te Gent opgericht. In Nederland ontstond Eikenburg als eerste huis in 1894: een pensionaat en juvenaat voor broeders was er in onder gebracht. In 1929 werd het pensionaat opgeheven, waardoor broeders vrij kwamen voor de missie op Java; in 1945 werd wederom met een pensionaat begonnen. Sinds 1908 is in Eindhoven een huis van de congregatie van de zusters van Maria en Joseph, in 1841 opgericht met het moederhuis te Le Dorat (Limoges). De zusters hebben in Eindhoven een internaat met school voor meisjes, wier opvoeding door familie-omstandigheden in de huiselijke kring bezwaarlijk kan slagen. In Eindhoven zijn twee nazorg-inrichtingen voor geesteszieken, nl. St. Joseph-Burgh, voor vrouwen, bestuurd door de zusters van Ronse (België) en St. Jozefdal Eckart voor mannen, bestuurd door de broeders van Elshout. Natuurlijk hebben vele andere congregaties in Eindhoven een of meer kloosters: de fraters van Tilburg, de zusters van Tilburg, van Schijndel, de zusters Clarissen, de missie-zusters van het Kostbaar Bloed, de zusters van de H. Joseph-congregatie enz. enz.

De nederlands hervormden, die ong. 10% van het inwonertal uitmaken, hebben in Eindhoven drie kerken; de gereformeerden (2½%) eveneens drie. Slechts 5% van de inwoners behoort tot de groep der onkerkelijken, een laag percentage, als men bedenkt, hoe fel de instroming van zeer verschillend denkende personen binnen deze stad in de laatste 25 jaar was. Ook hier stelden zich de katholieken met kracht te weer tegen de vele moderne stromingen, die landaard en katholicisme bedreigden.

Het onderwijs is in deze grote stad veelzijdig: naast een tachtigtal l.o. scholen zijn er een gemeentelijk lyceum, het gymnasium Augustinianum, het St. Catharina-lyceum voor meisjes, het St. Joris-college voor jongens, het Lorentz-lyceum (particulier neutraal), een middelbare meisjesschool op algemeen Christelijke grondslag, een katholieke kweekschool voor jongens, ambachtsschool met avond-nijverheidsonderwijs en cursus voor het voorbereidend middelbaar technisch onderwijs, textielschool, katholieke lagere landbouwschool, middelbaar technische school met industrie-avondschoon, Philips' nijverheidsschool, een opleidingscursus voor leerkrachten bij het nijverheidsonderwijs, een r.k. school voor maatschappelijk werk voor mannen en vrouwen, een opleidingsschool voor maatschappelijke bedrijfsarbeid, drie r.k. huishoudscholen, een

protestantse huishoudschool, enz. In Eindhoven is de Centrale Coöperatieve Boerenleenbank gevestigd, evenals het hoofdkantoor van de Nederlandse Landbouwbank. Vermaard is het monumentaal ontspanningsgebouw voor het Philips' personeel.

Ook Eindhoven bracht bekende persoonlijkheden voort. We noemen hier een drietal: allereerst *Mr. Johan Frans Rudolph van Hooff* (1755-1816), tijdens de patriotse beweging burgemeester van de stad. Met de reactie vluchtte hij naar Frankrijk, waar hij mede het Bataafs Comité oprichtte. Hier ontkwam hij ternauwernood aan de guillotine tijdens het schrikbewind van Robespierre. Op het laatst van 1795 keerde hij in Eindhoven weer en was achtereenvolgens afgevaardigde van Brabant in de Staten-Generaal en lid van de Nationale Vergadering. Later werd hij lid van het Uitvoerend Bewind en vestigde zich toen in Den Haag. Tijdens de regering van Lodewijk Napoleon was Van Hooff directeur-generaal van Justitie en Politie, totdat hij in 1807 tot commissaris-generaal van Oost-Friesland werd benoemd. *Judocus Antonius Smits* (1813-1872), neef van de vermaarde Joannes Henricus Smits, regent van Beekvliet, werd in 1839 kapelaan te Waalwijk en in 1842 redacteur van *De Noordbrabander*, het oudste katholieke nieuwsblad. In 1845 stichtte hij een eigen orgaan: *De Tijd*, dat eerst in Den Bosch verscheen en weldra in Amsterdam. Deze courant had een belangrijk aandeel in de emancipatie van de katholieken. Als derde Eindhovenenaar van betekenis noemen we *Ludovicus Henricus Christianus Schutjes* (1818-1892), die als pastoor van Orthen van 1870 tot 1876 een „Kerkelijke Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch" in 5 delen uitgaf, welk werk nog steeds met vrucht wordt geraadpleegd.

Een zevental flinke gemeenten liggen in een wijde boog rondom Eindhoven. Ten noordwesten *Oirschot* (7), eenmaal de hoofdplaats van het kwartier Kempenland, aan het Wilhelmina-kanaal tussen Eindhoven en Tilburg gelegen. De nieuwe parochie Spoordonk met een schilderachtige watermolen ligt op de weg naar Moergestel. Oirschot heeft een belangrijke meubelindustrie: de Oirschotse stoelen zijn in de gehele streek bekend.

Aan het fraaie marktveld, een der schoonste van geheel Noord-Brabant, staat de monumentale *St. Pieterskerk*, oudtijds een collegiale kerk van omstreeks 1500 met majestueuze 70 m hoge dom-



toren, door de oorlog zwaar gehavend. De toren, die door de Duitsers als uitkijkpost dienst deed, werd door de Engelse artillerie zo hevig beschoten, dat er slechts een steenklomp van overbleef, terwijl de kerk in vlammen opging. Hierbij gingen de kundig gebeeldhouwde kanunnikenbanken, waarvan de Eindhovenaar Jan Borchmans de verantwoordelijke uitvoerder was (1508) geheel verloren. Thans is het dwarsschip en het priesterkoor weer in gebruik; het benedengedeelte van de toren werd hersteld. De graftombe van de graven De Mérode, van 1410-1672 heren van Oirschot, werd in de 19e eeuw naar de doopkapel overgebracht, waarschijnlijk omdat de vier leeuwen een geschikt onderstel voor de doopvont vormden. Het kasteel der Mérodes lag in Spoordonk op de plaats, waar zich thans de watermolen bevindt.

Waar de tegenwoordige Sint Pieter staat, werd in de vroege Middeleeuwen een kleine kerk gebouwd; waarschijnlijk gingen er meerdere aan vooraf. Bekend is, dat omstreeks 800 de H. Odulphus, geboren in het naburige Best, pastoor van Oirschot was. Het kapittel werd in 1268 gesticht door Hertog Jan I van Brabant en door ridder Daniël, heer van Oirschot, welk besluit in 1283 door de bisschop van Luik werd bekrachtigd. Het kerkje van de protestantse gemeente, vroeger de Maria-kerk, van tufsteen gebouwd, behoort tot de oudste kerkgebouwen van Nederland (12e eeuw). Toen na de Munsterse vrede de kerken voor de katholieken gesloten werden, richtte men deze kapel tot boterwaag in (1689). Daarom wordt het nog steeds het boterkerkje genoemd. Sedert het jaar 1800 is het bij de protestanten in gebruik. Het statige gemeentehuis op de markt, daterend van 1463, werd zeer verdienstelijk door architect A. A. Kok gerestaureerd; de prachtig gewelfde gotische kelder is als raads-kelder ingericht. In de generaliteits-periode werden in dit raadhuis vaak de kwartiersvergaderingen van de Meierij gehouden.

Oirschot is een bedevaartsplaats: in de St. Pieterskerk staat een houten miraculeus beeld der Moeder Gods, terwijl de bedevaartskapel van O.L. Vrouw van den H. Eik vlak bij de uitgestrekte „la Court” bossen aan de Beerze ligt. In 1406 werd het beeldje gevonden, waarvoor een eenvoudige kapel verrees, die later werd vergroot. In 1649 braken de protestanten haar af, maar telkens werd ze door de katholieken herbouwd. Op de oude fundamenten richtte deken de Bont in 1854 een kapel op, die in 1917 werd vergroot.

In de Koestraat bevindt zich de oude herenhuizing „Het Hof van



Solms", door een gravin van Solms gebouwd voor de knappe geneesheer en chirurg *dr. Arnoldus Fey* ( $\pm$  1610-1679), die haar door operatief ingrijpen van een zware ziekte genas. De protestanten ageerden tegen Fey, omdat men beweerde, dat hij bij de behandeling der zieken olie gebruikte, die uit het dode lichaam van de H. Non van Oirschot vloeide. Zijn roem was zó groot, dat Lodewijk XIV aan de Staten-Generaal verzocht, dr. Fey naar Parijs te willen zenden om zijn moeder Anna van Oostenrijk te komen opereren. In 1672 kwam Fey in dienst bij de keurvorst van Brandenburg, die hem tot Heer van Kranenburg, in 't Kleefse gelegen, verhief. Daar werd hij in 1679 begraven; zijn grafsteen is er nog aanwezig. Sinds 1904 is het Hof van Solms rusthuis van de zusters Franciscanessen van Oirschot.

Het kasteel „Groot-Beysterveld", in 1735 door de toenmalige heer van Oirschot, Sweerts de Landas, gebouwd, is sinds 1903 studiehuis van de paters Montfortanen. Deze congregatie (*Societas Mariae Montfortensis*) werd in 1715 door de H. Grignon de Montfort, uit het gebied van Rennes (Bretagne) afkomstig, gesticht. Toen door de vrijmetselaars-decreten de congregatie niet veilig meer in Frankrijk kon voortleven, kwamen in 1880 enige Montfortanen naar Nederland en vestigden zich in Schimmert, waar een apostolische school werd opgericht. In 1903 werd het scholasticaat van Schimmert naar Oirschot overgebracht, waar het prachtig gelegen is in het gehucht Straten.

In Oirschot is verder het moederhuis van de congregatie der zusters Penitenten-Recollectinen van Oirschot gevestigd. Deze congregatie dankt haar ontstaan aan het Franciscanessen-klooster te Weert, dat op zijn beurt voortkwam uit het aloude Agnetendaal te Dommelen, waar vanaf 1453 de Religieuzen-Penitenten der Derde Orde van de H. Franciscus, gewoonlijk Grauwzusters genoemd, verbleven. In 1663 moesten zij het grondgebied van de Republiek verlaten; enige zusters vestigden zich in Weert, waar een klooster ontstond, dat tot 1797 bleef bestaan; toen werd het door de Fransen gesloten. Negen zusters trokken naar Oirschot, waar ze een gastvrij onderkomen vonden bij de familie Van Kuyck-Visschers, de ouders van zuster Bonaventura. Het pensionaat, dat de zusters in Weert verzorgden, werd in Oirschot voortgezet en ontwikkelde zich hier voorspoedig. De zusters droegen eenvoudige burgerkleren; eerst in 1840 werd hun toegestaan openlijk het habijt te dragen. Van deze tijd



af breidde zich hun activiteit steeds verder uit: in 1843 kochten zij het aloude klooster Catharinenberg te Oisterwijk, terwijl een derde huis in 1848 te Gemert tot stand kwam. Het pensionaat werd in 1863 opgeheven en vervangen door een kweekschool tot opleiding van onderwijzeressen. Het aantal succursalen nam geleidelijk toe: nu bedraagt het ongeveer dertig. Een geheel nieuw moederhuis met prachtige kloosterkerk en kweekschool verrees; in 1926 was deze nieuwbouw geheel gereed. In dit jaar werd ook met het missiewerk begonnen, nl. in Brazilië.

Sedert 1931 bevindt zich in Oirschot weer de Carmel en wel in het oude, nu gerestaureerde kloostergebouw „Blyendaal” in de Nieuwstraat, waar van 1644 tot 1663 de Carmelitessen (Theresianen) onder bescherming van Frederik Hendrik, op voorspraak van Maria de Medici, koningin van Frankrijk, verbleven. De eerste priorin was Maria Margaretha van Valkenisse, als kloosterlinge Maria Margaretha ab Angelis genoemd, de legendarische „heilige” non van Oirschot (1605-1657), uit wier lichaam na haar dood olie droop, welke voor het grootste gedeelte, volgens haar wens, in de godslamp werd gebruikt. In 1663 werd het lijk op last der Staten wederrechtelijk naar Den Bosch vervoerd en na onderzoek in de tegenwoordige doopkapel van de St. Jansbasiliek begraven. Daarop verlieten de zusters Oirschot en namen de wijk naar Mol in de Zuidelijke Nederlanden. Pastoor Bosmans groef op 10 October 1795 met behulp van de protestantse koster van de St. Jan een gedeelte van de beenderen op. Deze werden naar België gebracht en berusten nu voor een klein deel in de Carmel van Oirschot, waar ze als kostbare reliquieën worden bewaard. Van de olie is nog een flesje op de Oirschotse pastorie aanwezig.

Op de grens van Oirschot, Middelbeers, Vessem en Veldhoven ligt een prachtig stuk natuurschoon, de „Witte Bergen” genoemd, sinds 1938 het eigendom van de stichting „H. Joannes Bosco”, die tot doel heeft te zorgen voor de vorming en de ontspanning van de mannelijke jeugd in het bisdom Den Bosch. Reeds verrezen er gebouwen, waar vele cursussen worden gegeven en honderden stadskinderen in de zomer verblijven. De bedoeling is, dit centrum te doen uitgroeien tot een katholiek gemeenschapsoord, een volkshogeschool op katholieke grondslag. Langs de weg van Oirschot naar Eindhoven wordt een uitgebreid militair kamp gebouwd, waar duizenden recruten zullen worden opgeleid.



De gemeente *Best* (6), tot 1821 een gehucht van Oirschot, wordt doorsneden door de drukke straatweg van Den Bosch naar Eindhoven, door de spoorlijn tussen dezelfde steden en het Wilhelmina-kanaal, dat hier een tak (het Beatrix-kanaal) naar Eindhoven uitzendt. Er is veel industrie gevestigd, o.a. klompen-, tricot-, sigaren-, hout-, boter- en steenfabricage. Uit de primitieve klompenmakerijen, een vorm van huisindustrie, ontstonden enige klompenfabrieken door stoom of electriciteit gedreven. De Bat'a-fabrieken met uitgebreid arbeidersdorp werden in de Bestse heide aan het Wilhelmina-kanaal gesticht (1933). Dit grootbedrijf, dat schoenen, kousen, autobanden, papier, houten hakken enz. produceert, beschikt over meer dan honderd filialen, over geheel Nederland verspreid. De gemeente leed zwaar door de oorlog: het Wilhelmina-kanaal was enige tijd een obstakel voor het opdringende Engelse leger.

Best is de geboorteplaats van de *H. Odulphus*, in de tweede helft van de 8e eeuw uit een adellijke Frankische familie geboren. Reeds vroeg ontwaakte in hem het verlangen, zich te wijden aan de bekering der Friezen. Na enige tijd pastoor te Oirschot te zijn geweest, trok hij naar Utrecht, waar hij verbonden werd aan de school, door St. Willibrord gesticht, vergezelde daarna de bisschop op zijn tocht naar het land der Friezen en bleef te Stavoren achter, waar hij met succes zijn missiewerk voortzette. Omstreeks 850 overleed hij in geur van heiligheid.

Volgens de overlevering stond in het gehucht Aarle vele honderden jaren een houten bedehuisje, toegewijd aan Sint Anna. In 1628 werd het in steen opgetrokken, maar tijdens de kerkvervolging geraakte het in verval. Een nieuw kapelletje werd in 1837 gebouwd; dit is nog steeds de trots van de bewoners van Aarle.

De gemeente *Son en Breugel* (4) bestaat uit de twee gelijknamige kerkdorpen. Ongeveer 40% der bevolking is werkzaam in de landbouw; vele arbeiders vinden werk bij de n.v. Philips te Eindhoven en de Bat'a schoenfabrieken te Best; enkele zijn werkzaam in de steenindustrie en de klompennijverheid ter plaatse. Voorts is in de gemeente het destructie-bedrijf van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond gevestigd. De kerk van Son dateert uit de 16e eeuw; men heeft wel beweerd, dat de 15e-eeuwse toren van Breugel dezelfde is als die op de beroemde doeken van Pieter Breughel de Oude voorkomt.

Het fraaie 18e-eeuwse raadhuis, schilderachtig gelegen, is gaaf



gerestaureerd. Naast een drietal reproducties van schilderwerken van Pieter Breughel bevinden zich er kleine gebrandschilderde raampjes, waarin de figuren van Pieter Breughel, bisschop Sonnius en hertog Jan van Brabant voorkomen. Voorts is er een raampje, het wapen van de gemeente en een ander een strijdtoneel uit 1794 voorstellend. Ze werden in 1946 ontworpen en gebrand door de glazenier Pieter Wiegersma uit Deurne. De gemeente is rijk aan natuurschoon: de vele gehuchten liggen schilderachtig langs de Dommelglooiingen, terwijl ten westen hiervan de Sonse heide zich uitstrekt, die voor een aanzienlijk deel werd ontgonnen en bebost. Daardoor verdwenen de duinen, o.a. de Potjesberg (waar urnen werden gevonden), de Houtberg en de Fonteinbergen. In Son hebben de broeders Alexianen een sanatorium. Weleer had deze aloude orde (11e eeuw) vele huizen in de Nederlanden; later verdwenen de Cellebroeders om zich in 1914 vanuit het Geneeskundig gesticht van Bouchout (België) in Son te vestigen.

Breugel is hoogstwaarschijnlijk de geboorteplaats van de wereldberoemde *Pieter Breughel de Oude* ( $\pm$  1525-1569), de stamvader van een schildersgeslacht. Reeds vroeg trok Pieter naar Antwerpen en bleef hier tot 1563 om daarna naar Brussel te vertrekken, waar hij in 1569 overleed. In Nederland bevindt zich geen enkel schilderstuk van zijn hand. In 1926 onthulde men te Breugel een gedenkteken voor deze beroemde kunstenaar. In 1507 werd in Son *Franciscus van der Velden* geboren, in de geschiedenis als Sonnius bekend; professor in de theologie aan de universiteit van Leuven; een der bekwaamste theologen, die aan het concilie van Trente deelnamen. Sonnius werd door koning Philips II naar Rome afgevaardigd om aldaar een nieuwe kerkelijke inrichting voor de Nederlanden te bewerken (1559). In 1561 werd hij tot eerste bisschop van Den Bosch benoemd, in 1570 werd hij naar Antwerpen overgeplaatst, waar hij de zetel van het nieuwe diocees beklom en er bisschop bleef tot aan zijn dood in 1576.

In Son bevindt zich een Amerikaans kerkhof, waar honderden geallieerden rusten, alle gevallen bij de geallieerde invasie in September 1944. Op de 17e van genoemde maand landden de luchtlandingstroepen o.a. te Son aan de westzijde van de weg Eindhoven-St. Oedenrode, welke actie werd voorafgegaan door een bombardement van de Sonnius-wijk.

De gemeente *Nuenen* (6) bestaat uit de kerkdorpen Nuenen, Ger-



wen en Nederwetten. Naast landbouw en veeteelt is ook hier industrie gevestigd: deuren, kousen, landbouwmachines, sigaren, textiel. De kerk van Gerwen dateert uit de 15e eeuw, terwijl zich in Nederwetten vlak bij de Dommel een alleenstaande 14e eeuwse toren bevindt. Ten noorden hiervan, aan de grens met de gemeente Son en Breugel, verhief zich eenmaal het Augustinessenklooster Hooidonk, waarvan slechts een klein stukje van de kelder over is. Dit rijke, 13e-eeuwse klooster voor adellijke vrouwen beschikte over veel goederen en rechten, vooral in de oostelijke Meierij; dit was de reden, waarom de zusters, evenals die van Binderen onder Helmond, reeds in 1650 hun klooster moesten verlaten. De kloostergebouwen kwamen aan de protestant Prouningh van Deventer, hoofdschout van Peelland, die alles deed wat in zijn vermogen was om de hervormde godsdienst in zijn ambtsgebied in te voeren.

Het in 1448 opgerichte Augustinessenklooster Soeterbeek, hogerop aan de Dommel gelegen, waarvan de bewoonsters leefden van het weven en het bereiden van linnens, terwijl zij ook een pensioonaat verzorgden, lag onder Nuenen nabij de oude heerlijkheid Eckart. Na vele jaren van de grootste moeilijkheden met de Staten-Generaal en met de classis van Peel- en Kempenland, verlieten de zusters in 1732 hun klooster en vestigden zich in Nieuw-Soeterbeek onder Deursen in het vrije land van Ravenstein, waar ze nog steeds verblijven (zie pag. 238). Het oude Soeterbeek geraakte in verval; toen Jozef Smits van Oyen uit Eindhoven het in 1835 kocht, liet hij op de grondslagen een fraai landhuis bouwen, dat vele jaren door deze familie werd bewoond. In 1930 ging Soeterbeek door verkoop in vreemde handen over en werd enige jaren als café-restaurant geëxploiteerd. Nadat het door brand was vernield, werd het landgoed in 1938 door Jhr. Mr. J. Th. M. Smits van Oyen aangekocht. Hij liet er een nieuw landhuis bouwen, dat door hem wordt bewoond. Opwetten, een gehucht op de weg naar Eindhoven (Tongelre) en Hooidonk hebben schilderachtige watermolens.

Van December 1883 tot November 1885 verbleef en werkte de grote schilder *Vincent van Gogh* (1853-1890) in Nuenen, waar zich nog de ouderlijke woning, het domineeshuis, met de mangelkamer, zijn schildersatelier, bevindt. Hier liet de Eindhovense kunstkring in 1930 een gedenksteen aanbrengen. Voorts werd in 1932 onder de eeuwenoude dorpslinde een gedenkteken, door Hildo Krop vervaardigd, opgericht. Het bestaat uit een groot rond voetstuk van Beierse



zwerfsteen, waarin gebeiteld staat: „In dit dorp werkte Vincent van Gogh: December 1883-November 1885". Dit draagt een forse steenblok, waarin een zon is gegrift.

Ten zuiden van de gemeente Nuenen ligt aan de Kleine Dommel en aan de spoorlijn Eindhoven-Weert het nijvere *Geldrop* (13), waarheen het Eindhovens Kanaal een buiging maakt, zodat de verkeersligging een gunstige genoemd mag worden. De gemeente bestaat uit de parochiedorpen Geldrop, Groot-Braakhuizen, Zes-Gehuchten (Hoog-Geldrop) en het rectoraat Tivoli, bediend door de Missionarissen van het H. Hart (M.S.C.), tegen de grens met Eindhoven gelegen. Vanaf 1462 tot aan de Franse tijd werd de parochie Geldrop door de priesters van de Duitse Orde uit Gemert bediend. De koepelkerk van deze parochie is, evenals die van Uden, een schepping van architect Weber (19e eeuw). Het kasteel, aan de Kleine Dommel gelegen, na de inneming van Den Bosch in 1629 door bisschop Michaël Ophovius tot verblijf gekozen, waar hij waarschijnlijk tot 1635 of 1636 vertoefde, wordt sedert 1912 weer permanent bewoond en wel door de familie Van Tuyl van Serooskerken. Vanouds is in Geldrop een belangrijke textielindustrie gevestigd. Hier liggen langs de Kleine Dommel een groot aantal gehuchten, vooral langs de westelijke rivierglooiing (Zes Gehuchten). Tussen de Beekloop en de Kleine Dommel strekte zich een hoger gedeelte uit, de Heuvel genoemd, waar de voorwaarden voor industriële bedrijvigheid het meest gunstig waren. 't Is daarom heel natuurlijk, dat men hier tot een fabrieksnijverheid kwam: de werkplaatsen en later de volledige fabrieken, die veel water nodig hebben, strekten zich in de onmiddellijke nabijheid van de Kleine Dommel uit. Zo concentreerde zich de wolbewerking, die vroeger in alle gehuchten voorkwam, steeds meer in de vestiging aan de Kleine Dommel; zij werd de kernplaats: Geldrop. Door de moeilijke tijden van de generaliteit heen bleef in Geldrop de lakennijverheid bestaan. Fabrikeurs met veel energie wisten het oude bedrijf te moderniseren en zodoende Geldrop te leiden op de weg naar de machinale textielindustrie. Adrianus van den Heuvel, geboren in 1794, zoon van de lakenfabriek Wilhelmus van den Heuvel en zijn zwager Henricus Eijcken pasten zich aan de nieuwe tijd aan en waren de eerste autochthone fabrikanten. Geleidelijk nam de industrie er grote vormen aan; in 1876 waren de grootste linnenstoffenfabrieken: Vissers-Eijcken (112 arbeiders); Nieuwenhuizen en Van Stratum (50) en de voor-



naamste wollenstoffenfabrieken: Raue en Bodde (98); Eijcken en Zoon (85); A. van den Heuvel en Zoon (68); Carp en Zoon (68). Thans werken vele honderden arbeiders in de industrie, die veelzijdiger werd; men legt zich vooral toe op de vervaardiging van wollen stoffen, wollen dekens, kamgarens, linnen, tricot, kousen, landbouwmachines, koek, sigaren en rijwielen.

Ook Geldrop bracht bekende personen voort. Allereerst noemen we *Henricus Geldorpius* (1522-1585); op 13-jarige leeftijd reeds ging hij naar Deventer en Zwolle en zette zijn studiën in Leuven voort. Hier kwam hij in contact met de oude katholieke beginselen en verliet de stad om in Groningen in een modern midden terecht te komen. In 1546 aanvaardde hij het rectoraat ener latijnse school te Sneek en oefende later een zelfde functie uit in Leeuwarden; daarna in Delft. Van ketterij beschuldigd vluchtte hij naar Keulen en werd rector te Duisburg. Geldorpius publiceerde veel.

De vierde vicaris apostoliek van het Bossche bisdom *Judocus Houbraken* ( $\pm$  1619-1681) is ook Geldroppenaar van geboorte, evenals *Lucas van den Heuvel* (1750-1809), pastoor van Aarle-Rixtel, die vermaard is door de grote heldhaftigheid, welke hij tentoonspreidde tijdens een besmettelijke ziekte in zijn parochie (1809). Zelf bezweek hij er ook aan. Zijn broer, *pater Sergius* was lector der theologie in het Velpse Capucijnenklooster, terwijl zijn andere geestelijke broeder het ambt van pastoor van Vessem bekleedde. In 1830 werd in Geldrop *Adrianus van Gestel* geboren, die als Jezuiet 34 jaar lang de theologie aan zijn ordebroeders te Maastricht onderwees en tegelijkertijd in de zielzorg werkzaam was. Hij schreef veel over de katholieke leer; het katholiek onderwijs ging hem bijzonder ter harte: jarenlang streed hij voor de vrije katholieke school. *Pater Jaspers* liet met vele orde-genoten onder leiding van Mgr. Hamer het leven in Mongolië tijdens de Bokser-opstand (1900).

In de kring van gemeenten, rondom Eindhoven geschaard, volgt *Waalre* (7), tussen Dommel en Tongelreep gelegen en bestaande uit de kerkdorpen Waalre en Aalst, door de alom bekende berkenlaan met elkaar verbonden. Ook hier houdt de nijverheid, naast het aloude agrarische bedrijf, velen bezig; de voornaamste industrieën zijn: linnen, sigarenkisten, tricotage, blikwaren, was en kaarsen. Niet minder dan 66% van de inwoners leeft er van de industrie. In deze gemeente is veel natuurschoon: bossen, vennen en zandverstuivingen. Het natuur-reservaat „De Hogt”, in de onmiddellijke



nabijheid van de Dommel gelegen, met vele zeldzame planten en vogels, is in het bezit van de „Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten in Nederland”. Schilderachtig was de Loondermolen, welke enige jaren geleden gesloopt werd. In de nabijheid worden enige resten van het kasteel van Loon, waar de Heren van Waalre woonden, aangetroffen. De Volmolen dankt zijn naam aan het feit, dat hij eertijds was voorzien van een vollerij, een inrichting, waar de wollen, geweven stoffen werden gevold. De in de nabijheid van Treeswijk gelegen Kleine- en Grote Vlasroot, twee mooie vennen, houden deze aloude nijverheid mede in herinnering. De aanwezigheid van een ongerepte natuur maakt de gemeente Waalre tot een forensenplaats, tevens tot een recreatie-oord van de Eindhovense bevolking. De Loondermolen heeft een geschiedenis, die tot in de dagen van St. Willibrord terugreikt: deze heilige verkreeg immers het leen van deze watermolen. Na zijn dood in 739 kwamen de goederen aan de door hem gestichte abdij van Echternach en bleven er toe behoren tot de komst van de Fransen, die de heerlijkheden afschaften. De Loondermolen was een zg. dwanckmolen: allen, die de kloostergoederen der abdij in deze streken bewoonden, moesten op deze molen laten malen.

Onder Aalst treft men langs de grote verkeersweg Eindhoven-Hasselt het kasteeltje Treeswijk aan, te midden van een prachtige omgeving gelegen; het schilderachtige Raatven spant hier de kroon. Treeswijk werd door *Mr. Andreas Arnoldus van Velthoven*, president van de Eindhovense rechtbank en lid van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant, die in 1824 de heerlijkheid Waalre kocht, gebouwd; tot 1830 bleef hij op het aloude klooster Mariënhage onder Woensel (zie pag. 289) wonen. Uit zijn huwelijk met Maria Th. B. baronesse van Pallandt werden drie kinderen geboren: *Justinus van Velthoven* (1809-1857), in Budel geboren. Hij diende in 1830 in het Nederlandse leger en genoot de persoonlijke vriendschap van de Prins van Oranje. Na een woelig leven bekeerde hij zich tijdens een missie in 1842 te Eindhoven gehouden door paters Redemptoristen onder leiding van de beroemde pater Bernard. Hij leidde een boetvaardig leven en trad zelfs in de Congregatie van de Allerheiligste Verlosser. Zijn jongere broer *Willem* volgde zijn vader als Heer van Waalre op. Zijn zuster *Anna Maria Carolina van Velthoven* huwde in 1830 met Antonius Petrus Prosper Gaspar Cuypers, de zoon van de burgemeester van Bergen op Zoom. Deze *Prosper Cuypers-van*



*Velthoven*, onder welke naam hij het best bekend is, was een der eersten, die zich op de Noordbrabantse geschiedvorsing toeleegde. Hij bracht een uitgebreide verzameling documenten e.d. over deze historie bijeen en schreef: „Documents pour servir à l'histoire des troubles religieux du XVI-me siècle dans le Brabant Septentrional” (1566-1570), waarvan alleen het eerste deel verscheen (1858). Aalst-Waalre zou men voortaan een tuindorp van Eindhoven kunnen noemen. Vanaf het nieuwe karakteristieke raadhuis tussen de twee dorpen in gelegen, strekt zich tot aan de rijksweg naar Valkenswaard het Raadhuispark met echt Brabants natuurschoon uit, o.a. prachtige vennen. Even verder naar Waalre toe woont in een schilderachtig, door Hendrik Valk gebouwd huis, te midden van hoogopgaande mastebossen, de knappe Brabantse romanschrijver Antoon Coolen.

De grootste bekendheid ontleent Waalre aan het aloude Sint Willibrorduskerkje, dat, in de oorlogsjaren vol piëteit door Hendrik Valk gerestaureerd, als centraal punt voor de jaarlijkse dodenherdenking van Brabant's gesneuvelden werd uitgekozen. Op 28 October 1945 vond de eerste bijeenkomst plaats. Daterend uit de 10e of 11e eeuw is het kerkje een historisch monument, dat de gehele wenteling van de bewogen Brabantse geschiedenis meemaakte. De restaurateur gelukte het, de verschillende bouwperioden duidelijk naar voren te brengen. Het Romaans gedeelte, daterend van 900-1000, is in zijn oorspronkelijke toestand hersteld: het is een eenvoudig, uit tufsteen opgetrokken gebouwtje met de oorspronkelijke rondboogvenstertjes. Sint Willibrord, wien door de adellijke Frank Aengilbald aanzienlijke bezittingen, in het dorp Waalre gelegen, werden geschonken (704), bouwde een houten kerkje op deze plaats, waar mogelijk reeds vele eeuwen de heidense godsdienstoefeningen werden gehouden. De tufsteen werd uit het Eifelgebied, dicht bij Luxemburg, aangevoerd. Dit kan ons niet verwonderen, als we bedenken, dat Sint Willibrord zijn bezittingen, ook die van Waalre, aan de door hem gestichte abdij van Echternach schonk en Benedictijnen uit deze abdij afkomstig, als herders in vele parochies van Kempenland optraden. Deze eerste Christenkerkjes, in onze streken opgericht, stonden sterk onder invloed van Rijnland, waar nog vele aanwezig zijn. In de 15e eeuw werd het Waalrese bedehuis vergroot: naast een priesterkoor werd een vijftig jaar later een gothisch gedeelte aan de andere zijde van de kerk in het westen gebouwd, voor-



zien van twee spitsboogvensters. Toen verrees ook de bakstenen toren, een voorbeeld van een Kempisch gothisch bouwwerk, door de dorpsarchitect met veel levendigheid behandeld. De 19e-eeuwse smaakloze uitbreiding van het kerkgebouw is bij de restauratie verdwenen, zodat men nu de gang van de bouwontwikkeling treffend volgen kan. Zo bleef een aloud bouwwerk bewaard en kreeg het, dank zij het initiatief van *Brabantia Nostra*, een waardige bestemming. Een onbekend Brabants soldaat vond in het kerkje zijn laatste rustplaats; telkenjare zal Brabant hier het offer zijner zonen, gevallen in de bloedige oorlog 1940-'45, herdenken.

De moderne kerk mist architectonische schoonheid; ook de ligging aan het goed geproportioneerde dorpsplein kan moeilijk een gunstige worden genoemd. De parochie van Waalre is nog steeds aan St. Willibrord toegewijd, terwijl het gemeentewapen zijn beeltenis draagt. De gilde St. Willibrordus vierde op 30 Juni 1929 haar 700-jarig bestaan met een luisterrijk feest.

De ring sluit met de gemeente *Veldhoven* (10), bestaande uit de kerkdorpen Veldhoven, Meerveldhoven, Zeelst en Oerle. Ook hier vestigde zich veel industrie: sigaren, schoenen, linnen en kamgaren; voorts treft men er wasserijen aan. In deze gemeente werden vele urnenvelden blootgelegd; zo lag tegenover de tegenwoordige steenfabriek „De Heibloem” aan de weg naar Steensel een germaans kerkhof. In de nabijheid van het gehucht Heers werden de overblijfselen gevonden van een romeinse nederzetting uit de 1e en 2e eeuw na Chr. De prae-historica berusten in het Centraal museum te 's-Hertogenbosch. Het gehucht Zonderwijk langs de weg naar Oerle wordt in oude handschriften reeds in 1281 genoemd. De veronderstelling is uitgesproken, dat Zonderwijk de bakermat van Veldhoven zou zijn.

Meerveldhoven is een drukbezocht genadeoord: het 13e-eeuws miraculeus beeldje van „O.L. Vrouw ter Eik” staat in een boom in de kapel. In de Middeleeuwen kwamen de pelgrims van wijd en zijd; ten behoeve van hen, die vanuit het Land van Luik de kapel bezochten, legde men over de Dommel een brug aan en een dijk (weg), die men de bedevaartsdijk noemde. In de dagen van strijd en vervolging werd het beeldje op het kasteel van Blaarthem, enige kilometers van de kapel verwijderd, verborgen. In ere hersteld, nam de devotie steeds toe; nu bezoeken duizenden dit pelgrimsoord, vooral in de Meimaand.



Oerle was in de Middeleeuwen een plaats van betekenis. In 1325 verhiel hertog Jan III van Brabant haar tot een vrijheid. Zij had zeven jaarmarkten, waaraan in 1551 nog een weekmarkt werd toegevoegd. Deze markten werden op het gehucht Zand-Oerle gehouden, dat in de 14e eeuw het voornaamste deel van Oerle was en waar thans nog het ruime en schilderachtige plein, tot omstreeks het jaar 1900 door eeuwenoude lindebomen beschaduwd, aan de vroegere markten herinnert. De bestaande Antwerpense baan en de Eindhovense baan, die op Zand-Oerle uitlopen, pleiten wel voor de vroegere bloei dier markten. Het verval kwam vermoedelijk door de concurrentie van het naburige Eindhoven, welke plaats in 1232 door hertog Hendrik I tot stad werd verheven met dezelfde rechten als 's-Hertogenbosch, nl. het houden van tien jaarmarkten en een vrije Dinsdagse weekmarkt; tolvrijdom door geheel Brabant en het zg. vrijgeleide. Daarnaast oefenden de talrijke oorlogen en vijandelijke invallen, die iedere welvaart op den duur verstikten, een funeste invloed uit.

Zand-Oerle is te beschouwen als de oorsprong van het tegenwoordige dorp; hier stond ook het eerste kerkje, waarschijnlijk reeds in de 8e eeuw. Het tegenwoordige Oerle, vroeger ook wel Kerk-Oerle genoemd, ontstond pas, toen de adellijke vrouwe van Oerle, die in het „Nedereynt" op de „Boonbergh" een kasteel had, hier een kerk stichtte (begin 13 eeuw). Geleidelijk kwam nu Kerk-Oerle meer op de voorgrond. In de streek van het latere Zand-Oerle moeten prae-historische mensen hebben gewoond. In 1847 vond men daar bij het turfsteken in het Huisven een menigte urnen, daterend uit het begin onzer jaartelling. Later vond men dergelijke prae-historica in de gehuchten Halve Mijl, de Vlut en Hoogeind. In de 12e eeuw stond op Zand-Oerle nog een houten kerkje, dat in die tijd plaats moest maken voor de eerste stenen kerk, in romaanse stijl opgebouwd. Deze werd gesloopt, toen in Kerk-Oerle het godshuis verrees, wat natuurlijk voor de bewoners van Zand-Oerle een grote teleurstelling betekende. Zij richtten een kapelletje op, waarin voor de zieken de rozenkrans werd gebeden. Tot omstreeks het jaar 1920 bleef het gebruik bestaan, hier 's Zondags direct na het middagmaal het rozenhoedje te bidden. Het kapelletje staat er nog steeds. De zusters van Tilburg hebben in Oerle sedert 1857 een druk bezocht pensionaat.

Door de enorme uitbreiding van het vliegveld Welschap gedurende de oorlog werden honderden ha bos en landbouwgrond aan het

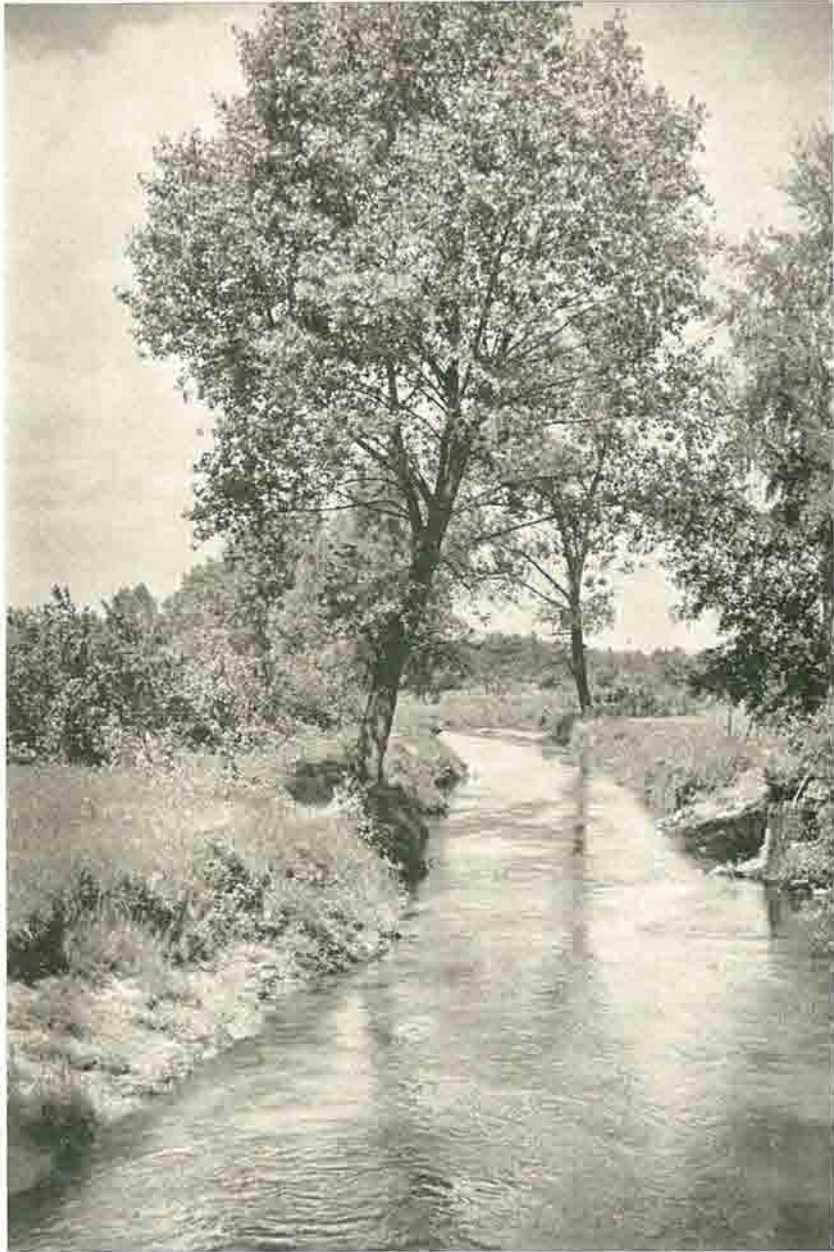




Landarbeidershuisjes te Sambeek



Watermolen in Brengel



Een der vele riviertjes in Oost Brabant



particulier gebruik onttrokken. Het vliegveld, begin 1940 circa 80 ha groot, besloeg in 1944 bij de bevrijding ongeveer 900 ha en strekte zich naar het westen uit tot voorbij de weg van Oerle naar Oirschot nabij het gehucht Scherpenhering. Onder de gehuchten Muggenhol en Djept onder Zeelst werden een twintigtal boerderijen weggebroken, terwijl onder het gehucht Cobbeek een tiental boerderijen van hun kap werden ontdaan. De toren van Veldhoven werd half afgebroken, doch is nu weer in de oude toestand hersteld. Het grote patronaatsgebouw (St. Willibrordushuis) te Zeelst werd door de Duitsers bij hun vertrek opgeblazen.

Literatuur: *A. Oldendorf e.a.*, Ondanks tegenwind vooruit! (1942); *L. G. A. Houben*, Geschiedenis van Eindhoven, de stad van Kempenland (2 dln. 1890); *J. M. Sanders*, Annexatie-plannen in de agglomeratie Eindhoven (1918); Geïllustreerde Gids voor Eindhoven en omstreken (1924); Het Eindhoven-nummer van „Ons Nederland” (Sept. 1933); Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de C.C.B. te Eindhoven (1924); *Broeder Taurellus*, Eindhoven's groei sociaal-geografisch beschouwd (Tijdschr. Aardk. Gen. November 1934); *I. M. de Casseres*, Eindhoven (Holland), the planning of an industrial town (The Town Planning Review, June 1935); *J. M. de Casseres*, Het uitbreidingsplan van Eindhoven (Publieke Werken, Febr. 1936); *W. Brand*, Eindhoven. Sociografie van de lichtstad (1937); *G. J. Reuvekamp*, „St. Martinus” Tongelre. Sociografie eener Parochie (1945); Land van Dommel en Aa. (Uitgave Heemkundige Studiekring Kempenland 1947); Geïllustreerde Gids voor Oirschot en omgeving (1919); Het Leven van Moeder Maria Margaretha der Engelen etc. 1605-1658 (1932); *Pater Concordius en Martien Coppens*, De koorbanken van Oirschot (1941); *Th. Goossens*, Franciscus Sonnius in de pamfletten (1917); *Jozef Muls*, Pieter Breughel (1924); *A. M. Frenken*, Het Augustinessen-klooster te Zoeterbeek (Bossche Bijdragen 1931-32); *A. M. Frenken*, De voormalige Priorij van Hooidonk (Bossche Bijdragen 1947-48); *Benno J. Stokvis*, Nasporingen omtrent Vincent van Gogh in Brabant (1926); *Vincent Cleerdin*, Vincent van Gogh en Brabant (1929); *F. B. A. M. Verhagen*, Geldrop, Economische-statistische Beschrijving (1946); *Broeder Taurellus*, Waalre (Tijdschr. Aardk. Gen. (1938); *Pastoor Bannenberg*, Het Romaanse kerkje van Sint Willibrord te Waalre (1946); *Jacq. Cuyppers*, O.L. Vrouw ter Eik te Meerveldhoven (1914).

## DE HOOGDORPEN

**I**n het brongebied van de Dommel met haar zijriviertjes Reuzel, Beerze, Gender, Run, Keersop, Tongelreep en Kleine Dommel ligt een groot aantal dorpen te midden van heidevelden en bossen, die aan het landschap een stille bekoorlijkheid geven. Reeds vroeger wezen we er op, dat de bewoning op deze Maas-Schelde-rug oeroud is, getuige de vele urnenvelden, die hier werden blootgelegd. Bij sommige dorpen vond men ze in de tegenwoordig bewoonde kern, terwijl ze bij andere op de aangrenzende heidevelden werden aangetroffen. De eerst genoemde nederzettingen zijn tussen de rivierdalen gelegen en moeten als de oudste worden aangemerkt; de andere strekken zich langs de glooiingen van het dal uit en ontstonden uit hoger gelegen vestigingen. Toen n.l. door een droger wordend klimaat de heide meer ging overheersen, werden de glooiingen naar de talrijke riviertjes de aangewezen plaats voor nederzetting en daalden de bewoners naar de riviertjes af, waar vele dorpen ontstonden. De waterscheidende rug tussen het Maas- en het Schelde-stroomsysteem, waarover de zuidgrens van Noord-Brabant loopt, werd het vroegst bewoond; van hieruit verspreidde de mens zich over het tegenwoordige Noord-Brabant en tevens over de Belgische Kempen.

De Noordbrabander, met name de Meierijenaar, beschouwt de vele dorpen, die ten zuidwesten en zuidoosten van Eindhoven liggen als oeroud en gevoelt er zich min of meer mee verbonden. Het is als een stille drang, die in de afkomst van de Noordbrabantse bevolking wortelt. En nog in een ander opzicht oefenen de „hoogdorpen”, zoals zij in de volksmond heten, een grote aantrekkingskracht op de Noordbrabander uit: weggedoken in een geïsoleerd heide- en bosgebied, bleef het rustige leven hier meer bewaard en drongen allerlei nieuwigheden er niet zo sterk door, zodat de Brabantse, vooral de Kempische aard zich er het sterkst handhaafde. Spreekwoordelijk zijn bij deze bevolking: godsdienstzin, soberheid en arbeidslust. De naam Acht Zaligheden (oorspronkelijk Selligheden), waarme-



de men het gebied ten zuidwesten van Eindhoven bedoelt en welke ontstond, omdat er een achttal dorpen liggen, waarvan de namen op -sel eindigen, moge bij sommige buitenstaanders een gevoel van achterlijkheid opwekken, de eigen schrandere bevolking waardeert met talloze ingewijden de schoonheid van het land, de vitaliteit der bewoners, de trouw aan Kerk en Staat en niet minder het feit, dat uit haar midden vele belangrijke personen opstonden. De acht plaatsen, op -sel eindigend, zijn: Eersel, Duisel (nu Duizel), Steensel, Knegsel, Wintersel (nu als Wintelre geschreven), Netersel, Hulsel en Reusel.

Naast landbouw en veeteelt legde men zich ook in de „Hoogdorpen” op huisnijverheid toe. Reeds vóór vele eeuwen werd met de fabriekanten, vooral lakens en linnen stoffen, gehandeld: velen ook trokken naar de Zuidbrabantse steden, waar meer werk te vinden was. Een zeer bijzondere groep vormden de z.g. Teuten, handelslieden, die ook aan de andere zijde van de grens woonden en zich van een eigen taal bedienden. Zij bereisden grote delen van Europa om er met bepaalde producten o.a. mensenhaar, kant, lakens, linnen, porselein, glas, koper te handelen. Vroeg in het voorjaar trokken zij weg om in de herfst in hun stille dorpen terug te keren en er de winter te passeren. Na 1870, toen buitenlandse regeringen het venten door vreemdelingen veel moeilijkheden in de weg legden en bovendien de economische welstand in de Kempen verbeterde, hield de teuterij geleidelijk op. Vele nakomelingen van de Teuten zijn hier nog woonachtig en onderscheiden zich vaak door energie, reislust en commerciële aanleg; de moderne industrialisatie van de Kempen is voor een deel hun werk.

De oude, romantische Kempen immers veranderde: ook hier drong de nieuwe tijd door. Vanuit Eindhoven vooral en ook wel door energieke geslachten uit de dorpen zelf werd er in de tweede helft van de vorige eeuw een industrie gevestigd, welke nu aan honderden het nodige werk verschaft. De meest verbreide industrietak is de sigarennijverheid; daarnaast komt ook textiel-, leer- en schoen-industrie voor, terwijl in Budel door een Waal grote moderne zink- en zwavelzuurfabrieken werden opgericht. Reeds vroeger vermeldden we, dat in Eindhoven uit de handel in tabak een hoogst belangrijke sigaren-industrie werd geboren. Door de beperktheid van het grondgebied vestigden zich weldra eveneens sigarenfabrieken in de randdorpen en greep deze industrie steeds verder om haar heen: de

Kempen vroeg om werk, de fabrikanten vonden er een zeer geschikte arbeidende bevolking, die voor een niet hoog loon haar diensten aanbood. Zo ontstond hier, met daarbij aansluitend enige Peellanddorpen, het voornaamste sigarenindustrie-district van Nederland. Van Eindhoven uit werden in vele van deze dorpen „filialen” opgericht, waar de gehele of een deel van de werkzaamheid plaats vond; ook Valkenswaard en Bladel werkten op deze wijze. Daarnaast kwamen personen uit de Kempen zelf tot de oprichting van sigarenfabrieken. Ook op landbouwkundig gebied trad een modernisering op: de katholieke boerenorganisatie heeft in dit land van schrandere, kleine boeren wonderen verricht. Door de samenwerking kwamen zij tot coöperatieve zuivelbereiding, ontginning, bebossing, goede landbouwmethodes en een gezond landbouwcrediet. Natuurlijk nam daardoor hun welstand aanzienlijk toe. Hierbij oefende een beter verkeer (tram, auto) een diepe invloed uit. Geen wonder, dat Kempensland een nieuw aspect ging vertonen: nergens is de vooruitgang verrassender dan hier.

De korte behandeling van de „hoogdorpen” beginnen wij met de gemeente *Oost-, West- en Middelbeers* (2), ten zuidwesten van Oirschot gelegen. In de Oostelbeerse akkers staat een massale, stompe toren uit de 14e eeuw; in Middelbeers een fraaie 15e-eeuwse kerk, die door een modern, nietszeggend bedehuis is vervangen. Vóór de oorlog werd de oude, schilderachtige Kempische kerk, die veel geleden had, nooddicht gemaakt. Door de oorlogshandelingen had ook dit kerkje veel te lijden; opnieuw beschutte men het tegen weer en wind. Eerst wanneer het een bestemming heeft gekregen, zal het definitief worden gerestaureerd. De gemeente is rijk aan natuurschoon, vooral het landgoed „De Baast” met historische huizing, in het dal van de Beerze gelegen, trekt veel bezoekers. In de buurt ligt het katholieke jeugdkamp „De Baast”. Westelbeers met zijn mooie laantjes er heen en zijn kapelletje is een schilderachtige nederzetting.

De gemeente *Vessem c.a.* (2), bestaande uit de kerkdorpen Vessem, Knegsel en Wintelre, is nog geheel agrarisch. De prachtige bossen en vennen met diep in het heideland talrijke meeuwenkolonies, worden door velen bezocht. Vóór de kerk van Vessem staat een 15e-eeuwse toren; met het kerkgebouw maakt hij een fraai geheel uit, een sieraad van het Kempische land. De heide ten westen van het kerkdorp



Knegsel is bekend om het daarin blootgelegde urnenveld. De aldaar opgegraven urnen berusten gedeeltelijk op het gemeente-huis te Vessem.

*Hooge en Lage Mierde* (3), waartoe ook het kerkdorp Hulsel behoort, neemt deel aan de in de Kempen sterk verbreide sigaren-industrie. Ongeveer 1000 ha van het landgoed „De Utrecht”, eigendom van de n.v. Levensverzekeringmaatschappij Utrecht, liggen in deze gemeente. Belangrijke grafheuvels werden hier in het jaar 1936 door de archaeoloog Willems blootgelegd.

De gemeente *Reusel* (4) heeft, behalve landbouw en veeteelt, veel sigarenindustrie en daarnaast fabricage van confectie-artikelen, landbouwwerktuigen, bier en limonade. Filiaal-sigarenfabrieken werden zo dicht mogelijk bij de Nederlands-Belgische grens gebouwd, omdat zij met Belgische arbeiders werken. In deze gemeente is een druk bezocht jongens-pensionaat „St. Cornelius” van de fraters van Tilburg gevestigd en het „St. Franciscus van Sales-gesticht” met meisjes-pensionaat en huishoudschool van de zusters van Veghel. In de gemeente-bossen ligt een zwerfsteen van ong. 2000 kg. De abdij van Postel, ten zuiden van Reusel, even over de grens gelegen, had in deze gemeente vroeger veel bezittingen. De Witheren van deze aloude abdij bedienden de parochie Reusel tot 1835.

In de maanden September en October 1944 raasde in Reusel het oorlogsgeweld gedurende twaalf dagen en nachten in al zijn vormen: het dorp werd als een sleutelpositie beschouwd. Toen de vijand ruimen moest en ineens 15 km terugtrok, waren nog slechts 25% der huizen intact. Het meisjespensionaat was in vlammen opgegaan, het jongenspensionaat onherstelbaar verwoest. De zwaar beschadigde kerk kon na anderhalf jaar weer in gebruik worden genomen. Reusel betaalde de tol voor geheel Kempenland.

Verder Oostwaarts ligt de gemeente *Bladel c.a.* (4), bestaande uit de kerkdorpen Bladel en Netersel. De sigarenindustrie geeft aan velen een bestaan. De fraaie, 15e-eeuwse dorpstoren staat vereenzaamd zonder kerk; in meerdere plaatsen van de Kempen werd op dezelfde wijze en het kerkgebouw en het dorpsbeeld geschonden. Mogen eenmaal stijlvolle kerken aan de torens, die de eeuwen kunnen trotseren, worden gebouwd, zodat deze uitingen van wansmaak uit het schone landschap zullen verdwijnen!

In Bladel bevindt zich het geboortehuis van de gebroeders *Jan*

*Renier* (1812-1888) en *dr. August Snieders* (1825-1904), die tal van Kempische romans schreven, welke na die van Hendrik Conscience het meest in deze streken werden gelezen. Jan Renier Snieders was geneesheer in Turnhout, August hoofdredacteur van het Handelsblad van Antwerpen. In 1925 werd aan het geboortehuis een gevelsteen aangebracht. Twee broers van Jan Renier en August nl. Joseph en Frans waren achtereenvolgens burgemeester van Bladel. In deze functie deden zij veel voor de agrarische verheffing hunner gemeente.

In Bladel lag eenmaal de villa Platella, van waaruit Karel de Eenvoudige in 922 aan Dirk van Holland goederen schonk, in Egmond gelegen. De veronderstelling is uitgesproken, dat de fundamenten van een gebouw in Netersel, in 1864 blootgelegd, de overblijfselen van deze villa zouden zijn. Zeker is het, dat in Netersel in de Middeleeuwen een kasteel stond met een slotkapel, waar de gelovigen nu en dan de H. Mis konden bijwonen; voor het overige moesten ze naar Bladel. Dit gaf aanleiding tot tal van moeilijkheden, welke in 1554 eindigden, toen Netersel als parochie van Bladel werd afgescheiden en de slotkapel tot parochie-kerk werd. Na 1648 werd zij voor de katholieken gesloten; pas in 1794 kregen de katholieken haar terug. Toen was zij geheel vervallen, maar ze werd hersteld. Deze kerk, waaraan zoveel traditie en historie verbonden was, viel later onder de handen van de sloper! Het nieuwe kerkje van Netersel werd door de Duitsers, na een overhaaste aftocht, van verre grondig in puin geschoten.

De gemeente *Hoogeloon* (4) omvat de kerkdorpen Hoogeloon, Hapert en Casteren. De sigaren-industrie levert de nodige aanvulling van de inkomsten der inwoners, die hoofdzakelijk van landbouw en veeteelt leven. De Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten ontving van baron de Cartier de Marchienne, Belgisch ambassadeur te Londen en eigenaar van het kasteel te Duizel, ten oosten van Hapert gelegen, hei- en bosterreinen, welke zich ook in de naburige gemeente Eersel uitstrekken. Ze werden tot natuureservaat verklaard en vormen een kostbaar relict van het Kempische oer-landschap. Dit is te meer van betekenis, nu een commissie tot exploitatie der woeste gronden in de Kempen werd opgericht, welke op korte termijn deze gronden, gelegen onder de gemeenten Bladel, Reusel, Hooge en Lage Mierde, Oost-, West- en Middelbeers, Hoogeloon, Eersel en Vessem in cultuur wil brengen.



Hoogeloon, Hapert en Casteren vormden van ouds een vrije heerlijkheid, die aan de abdij van Tongerlo kwam en later aan het Bossche bisdom. Toen de Republiek ook hier zeggingsmacht ging uitoefenen, werden de goederen verbeurd verklaard en trad de staat als eigenaar op. In de generaliteitsperiode bedienden de pastoors van Netersel de parochie Casteren: in een eigen bedehuis werd de H. Mis drie dagen in de week gelezen en wel op Zondag, Dinsdag en Donderdag. Pas in 1852 werd Casteren een aparte parochie. Hapert werd reeds in 710 genoemd, in welk jaar St. Willibrord bezittingen kreeg, gelegen in deze nederzetting. Later kwamen de goederen en bediening aan de Witheren van Tongerlo en wel vanuit Hoogeloon. Pas in 1819 werd Hapert een zelfstandige parochie. Ook hier staat de oude toren vereenzaamd in een schilderachtig Kempisch landschap. De parochie Hoogeloon bleef eveneens door de Witheren bediend, ook in de dagen van godsdienstvervolging, toen zij clandestien de katholieken met raad en daad bleven bijstaan. De kerk bij de oude, massale toren werd omstreeks het jaar 1920 te klein. Een nieuwe kerk verrees op enige afstand van de oude, die in 1925 werd gesloopt. Ook hier bleef de oude toren alleen achter; een andere en betere oplossing ware gewenst geweest.

*Eersel* (4), in het testament van St. Willibrord reeds vermeld onder de naam Eresloch, wordt wel de parel van de Acht Zaligheden genoemd. De gemeente bestaat uit de kerkdorpen Eersel, Duizel en Steensel. Ook hier is veel sigarenindustrie en fabricage van landbouwwerktuigen, bezems en borstels. Sedert 1947 is er bovendien textielnijverheid gevestigd (confectie en tricotage). Elk kerkdorp heeft een mooie middeleeuwse toren; in Eersel is hij verbonden met de oude, door architect Valk vergrote en gerestaureerde Willibrorduskerk, een juweeltje van architectuur. In Duizel stond vroeger een kasteel, toebehorend aan de adellijke familie Van Eijck. Hendrik van Eijck stichtte in 1464 midden op het fraaie marktveld van Eersel een O.L. Vrouwe-kapel in gotische stijl. In 1648 werd zij door de protestanten in bezit genomen en is sedert als raadhuis in gebruik. In 1918 werd de „kapel” verdienstelijk gerestaureerd. Mogen de plannen, haar wederom tot bedehuis in te richten, spoedig worden uitgevoerd! Het marktplein is zeer schoon en wordt door oude linden omzoomd. Eersel heeft een bekend katholiek vakantie-koloniehuis voor kinderen, terwijl de lagere landbouwschool en de landbouwhuishoudschool de centra vormen voor het Kempisch agrarisch leven. Reeds



vermeldden wij het natuurreservaat op de grens van Eersel en Harpert; daaraan grenst een 500 ha groot complex van het Staatsbosbeheer, waar veel werd bebost.

Even over de grens, op Belgisch grondgebied in de gemeente Rethy, ligt de aloude Praemonstratenser-abdij van Postel, uit de 12e eeuw stammend. Steeds oefende zij een grote invloed op de godsdienstige en sociale verhoudingen in de Meierij uit. De abdij werd omstreeks 1140 aan een kruispunt van twee beroemde Brabantse wegen: de weg van de Schelde naar Keulen en de weg van Leuven naar Den Bosch, gebouwd. Naast de ontginning van woeste gronden legden de Norbertijnen van Postel zich op de liefdadigheid toe: duizenden reizigers klopten hier aan en vonden er een onderdak. De abdij had het begevingsrecht van een aantal kerken in de Meierij gelegen, nl. die van Veldhoven, Oerle, Reusel, Lage Mierde, Asten, Lierop, Someren, Helmond, Lieshout, Rixtel en Luyksgestel. Zodoende kreeg Postel veel goederen en voorrechten in de Meierij, die werden bedreigd, toen Frederik Hendrik in 1629 Den Bosch innam: de Republiek meende nu immers, dat ook de Meierij Staats was geworden en rekende Postel er ook bij. Maar de Spanjaarden gingen daar niet mee accoord: na langdurige onderhandelingen kwam men tot een vergelijk, waarbij de abdij in het bezit bleef van haar goederen, uitgezonderd die, welke in de Meierij lagen. De katholieke godsdienst mocht in het openbaar blijven uitgeoefend, maar de Staten zagen niet af van hun recht op de abdij. De Witheren bleven, eerst in het geheim, later, na 1731, met goedkeuring van de Staten-Generaal, de parochiële zorg over vele dorpen uitoefenen. Maar de Franse revolutie verjoeg de kanunniken uit Postel, terwijl het grootste deel van het kerkelijk goed in handen van leken kwam. Pas in 1847 keerden de Witheren in hun geschonden klooster terug; van de omstreeks 4000 ha cultuur- en bosgronden hielden zij slechts 100 ha over. Maar het oude leven, een weldaad voor de Kempen, begon opnieuw: parochies werden bediend, missionarissen uitgezonden, terwijl het klooster weer een centrum van allerlei katholieke activiteiten werd, welke ver Noord-Brabant binnendrongen.

Eersel bracht een tweetal vermaarde persoonlijkheden voort. Allereerst *Rumoldus Verdonk*, in het midden van de 16e eeuw te Eersel geboren. Hij werd schoolmeester te Lier, daarna te Antwerpen, waar hij verbonden was aan de school van de O.L. Vrouwe-parochie. Hij was de meester van de grote schilder Rubens, die bij hem met Bal-



thasar en Jan Moretus, de later beroemde eigenaars van de Plantijnse drukkerij, omstreeks 1590 ter school ging. In 1819 werd te Duizel *Petrus Norbertus Panken* geboren. Hij was hoofdonderwijzer te Westerhoven en na 1861 briefvengarder aldaar; bekend werd hij als Kempisch historicus. Zijn voornaamste werk is de beschrijving van Bergeijk, die hij met Van Sasse van IJsselt uit Den Bosch in 1902 uitgaf. Tevens schreef Panken een geschiedenis van Luyksgestel. In de kleine gemeente *Riethoven* (1) ontwikkelde zich nagenoeg geen industrie. De mooie bossen trekken in de zomer veel bezoekers. Aan de Keersop, een zijtak van de Dommel, ligt een schilderachtige waterradmolen. In Riethoven werd *Martinus Rythovius* (Riethovius), de eerste bisschop van Ieperen, in 1511 geboren. Het was de oudste der negen kinderen van Boudewijn Bauwens, een eenvoudige landbouwer op het gehucht Waalwijk (Walek), waarvan de boerderij nog steeds intact is. Rythovius werd professor te Leuven en oefende het hoogleraarsambt daarna in Duitsland uit. Met Sonnius, Petrus Canisius e.a. vertrok hij naar Worms om tot overeenstemming met de hervormden te komen. Als bisschop van Ieperen paste hij zo spoedig mogelijk de besluiten van het Concilie van Trente, waarvan hij de laatste zittingen had bijgewoond, toe. Rythovius was de eerste Nederlandse bisschop, die in zijn diocees een seminarie oprichtte (1565). Op 4 Juni 1568 ontving hij het uitdrukkelijk bevel van Alva onverwijld naar Brussel te komen: hij moest Egmond bekend maken met zijn doodvonnis en hem tot de dood voorbereiden. Met alle klem smeekte hij om genade, maar zonder succes: Egmond werd ter dood gebracht; Rythovius stond hem tot op het schavot bij. Als bisschop van Ieperen overleed Rythovius in 1583.

Over de kleine gemeente *Westerhoven* (1), schilderachtig aan de Keersop gelegen, wordt *Bergeyk* (5) bereikt, een uitgestrekte gemeente, bestaande uit de parochie-dorpen Bergeyk-'t Hof, Bergeyk-'t Loo en Bergeyk-de Weebosch. Naast sigarenfabricage is deze gemeente bekend om zijn groot stoomzuivelfabriek, waaraan een blikfabriek is verbonden, dat de nodige blikken produceert voor de verzending van melkproducten. Bergeyk is vermaard om het vele natuurschoon: bossen, heidevelden, vijvers, uitgestrekte vloeiveiden en weteringen. In 't Hof is een klooster van de Paters Assumptionisten en een van de Zusters Oblaten van O.L. Vrouw Hemelopneming. De Weebosch is een bedevaartsplaats ter ere van de H. Gerardus Majella, vooral druk bezocht gedurende het feestelijk octaaf van



16-24 October. In 1468 werd Bergeyk door Karel de Stoute tot stad verheven; ze omringde zich echter niet door muren en wallen. In Bergeyk werd *Henricus Cock* (1528-1579), gewoonlijk Van Bergheick genoemd, geboren. Als prior van het Dominicaner-klooster te Haarlem, was hij een trouwe vriend van bisschop Goord van Mierlo.

Op 11 September 1944 werd het Nederlands grondgebied voor het eerst betreden door patrouilles van het tweede Britse leger en wel bij de Bergeykse barrier. Van hieruit begon de beroemde opmars door de „corridor” naar Nijmegen en Arnhem.

De gemeente *Luyksgestel* (2), waar eveneens sigaren-industrie gevestigd is, was vanouds een Luikse enclave in Brabant; in 1807 werd zij tegen het naburige Lommel geruild en verkreeg de grens hier een normaal verloop.

De aanzienlijkste gemeente van dit landschap is *Valkenswaard* (14), bestaande uit de kerkdorpen Valkenswaard (2 parochies), Dommelen, Borkel en Schaft. In de vorige eeuw groeide zij tot een zeer aanzienlijk industrie-centrum uit: sigaren-, leer- en schoenfabricage. In de sigaren-industrie, welke in 1864 in dit dorp haar intrede deed, werkten vóór de oorlog ca. 2500 personen: in geen enkele Nederlandse gemeente werden per hoofd van de bevolking zoveel sigaren gemaakt. Het Dommels bier van „De Oranjeboom” (firma Snieders) geniet in verre omtrek een welverdiende vermaardheid.

Valkenswaard heette vroeger Weedert, welke naam het eerst in het jaar 1326 voorkomt. Van omstreeks 1425 tot omstreeks 1670 sprak men van Weert; daarna ontstond in verband met de valkenvangst, die hier in 't begin van de 17e eeuw begon, de naam Valkenswaard. Tot 1824 vormde Valkenswaard met Waalre één heerlijkheid, achtereenvolgens in bezit van de geslachten: Van Horne, Van Cuijk, Van Rotselaer, Schotelmans, Van der Clusen, Swaen, Unselt, Backus, Van Repelaer, De Court en Onderwater. De wapens van deze adellijke geslachten zijn in de hal van het gemeentehuis opgehangen.

In Valkenswaard woonden de valkeniers van de Europese keizers en koningen, die op de verre heidevelden, rondom Valkenswaard gelegen, de vogels verschalkten. Bekende namen van valkeniers zijn: Bots, Danckers, Van den Heuvel en vooral Mollen. Veel geld werd verdiend; voor een groot deel werd het in Valkenswaard verteerd. Geleidelijk nam de valkenjacht in betekenis af; Adriaan Mollen was



de laatste valkenier in functie bij koning Willem III op het Loo; in 1855 met de dood van Prins Alexander werd de laatste club van valkenjagers ontbonden en kreeg Adriaan Mollen pensioen. Zijn zoon Karel Mollen zette de valkenvangst voor Engelse jagers voort; in 1925 ving hij de laatste valk. Als laatste Nederlandse valkenvanger overleed hij in 1935. Door de Valkenswaardse sociëteit „Eensgezindheid” werd in 1928 aan de gemeente Valkenswaard een tegeltableau aangeboden, vervaardigd door de Porceleyne Fles te Delft, de laatste valkenvangst door Karel Mollen voorstellende. Het kreeg een plaats in het gemeentehuis.

Op 11 September 1944 drongen de eerste Engelse tanks tot Valkenswaard door. Enige dagen daarna moest de plaats een zwaar bombardement doorstaan, omdat Engelse patrouilles niet terugkeerden. De Engelse leiding meende daarom, dat de gemeente nog vol Duitsers zat. Het station, de Willem II-, Botycos- en Haka-sigarenfabrieken, benevens meer dan vijftig woningen werden verwoest. Maar reeds op 17 September was Valkenswaard als eerste Nederlandse gemeente door het tweede Britse leger van de bezetter bevrijd. Direct begon men in deze actieve plaats met de heropbouw met als gevolg, dat het plan op 16 December 1946 door het College van Algemene Commissarissen werd goedgekeurd. Daarmede kreeg Valkenswaard het eerst van alle gemeenten in Nederland zijn wederopbouwplan officieel erkend. Het bevat de totstandkoming van een aantal nieuwe straten in het centrum van Valkenswaard, waardoor vele winkelpanden kunnen worden gesticht. Voorts is een apart liggend fabriekscomplex geprojecteerd. Daarnaast heeft Valkenswaard uitbreidingsplannen, modern opgesteld, zodat ruimte is gelaten voor parken en speelterreinen. Inmiddels zijn de sigarenfabrieken Willem II, Botycos en Haka hersteld, werden de Hofnar en de chocolade-fabriek verbouwd, werd de diamantboorderij van de n.v. Philips opgericht en werden onderhandelingen geopend over de vestiging van tricotage-, confectie-, platiëkfabrieken etc. Met de totstandkoming van de Economische Unie met België en Luxemburg ontvangt Valkenswaard een nieuwe stimulans tot verdere industriële ontwikkeling, mits de spoorlijn Eindhoven-Hasselt niet verdwijnt, waarover sprake was, maar integendeel de nijverheid wordt geactiveerd.

Valkenswaard is een mooie plaats. Het weidse marktveld, met kastanjebomen beplant, is bijzonder schilderachtig. Langs de Leen-



derweg liggen gemeentelijke karpervijvers, langs de Eindhovense weg een gemeentelijk wandelpark en aan de andere zijde het Philipsde Jongh natuurpark met prachtige vennen, waarachter de Eindhovense golfvelden zich uitstrekken. Langs de Luikerweg ligt het natuurreservaat „De Malpy” (= mal pays), een voorbeeld van een woest Kempisch heide-landschap, afgewisseld met vennen en bossen. De Dommelse watermolen vormt een schilderachtig rustpunt in de provinciale weg van Valkenswaard naar Westerhoven. Even ten noorden hiervan, ook aan de Dommel, lag eenmaal het Franciscanessenklooster Sint Agnetendaal, in 1452 vanuit het Belgisch grensdorp Achel gesticht. Als gevolg van de voortdurende plagerijen besloot het bestuur in 1664 enige zusters naar Weert te zenden, waar een nieuw convent werd gesticht, dat hier tot de Franse tijd bleef bestaan. Van Weert uit trokken enige zusters naar Oirschot, wat het begin werd van de Congregatie der Franciscanessen van Oirschot (zie pag. 294). In 1716 moesten de zusters Sint Agnetendaal verlaten; zij vluchtten naar Arendonk in de Oostenrijkse Nederlanden.

In Dommelen werd *Simon Verreept* (1522-1598) geboren, die zich als humanist Verrepaeus noemde. De hogere klassen van de humaniora volgde hij in Den Bosch, waarna hij zijn studiën met glans te Leuven voltooide. Benoemd als bestuurder van het klooster „de Thabor” van Augustijner kanunniken te Mechelen, werd hij in 1578 verjaagd. Hij verbleef nu enige tijd in Hilvarenbeek, waar zijn broeder Henricus kapitteldeken was; hier onderwees hij de letteren aan de vermaarde kapittelschool. Na een kort verblijf te Turnhout ging hij naar Den Bosch, waar hij aan de latijnse school verbonden was; in 1598 overleed hij. Hij schreef veel latijnse boeken en werkte een leerplan voor een humanistische school uit.

Hier dient ook met enige woorden de Achelse Kluis te worden vermeld, momenteel een Trappistenklooster, dat zijn landerijen voor een deel op Nederlands gebied heeft liggen en wel in de gemeenten Valkenswaard en Leende. Waar de Tongelreep, een zijriviertje van de Dommel, het vroegere prinsbisdom Luik verliet, dus bij de tegenwoordige Nederlands-Belgische grens, lag de Achelse Kluis, ontstaan uit een heikapel, hier in 1652 door de katholieken van Valkenswaard gebouwd, toen de uitoefening van de katholieke godsdienst in de Meierij met kracht werd tegengegaan. Na 1673 maakten de Staten-Generaal geen bezwaar meer tegen een schuurkerk in



de plaatsen zelf en werd deze noodkapel aan een vrome jongeman uit Valkenswaard, *N. Entersch*, geschonken, die er met enige gezellen een kluizenaarsleven ging leiden, zich mede toeleggend op ontginning van woeste gronden. Zij namen de regel van de H. Augustinus aan, waardoor de gemeente der Augustijner-Eremieten ontstond, die de naam van Achelse Kluis ging dragen. Geleidelijk hielden zich de broeders met vele werkzaamheden bezig: naast landbouw en veeteelt met ontginning gepaard, legden zij zich toe op 't bleken van was, 't geven van onderwijs en de verzorging van zwakzinnigen. In de periode van de Franse revolutie werden alle goederen aan de staat getrokken en verdween de broedergemeente; de heer van Heeze c.a., Jan Diederik van Tuyll van Serooskerken, kocht het gehele gebied. Pas in 1845 ging het door koop weer aan een convent over: de abt der Trappisten te Westmalle kocht het voor zijn Meerselse kolonie (Meerseldreef ten zuiden van Ginneken), die er zich in 1846 vestigde. Het verwaarloosde klooster en de landerijen werden in orde gebracht, terwijl men zich met kracht op de ontginning van woeste gronden toelegde. Zo ontstond een lachende en bloeiende oase te midden van de dorre heide, een kostbare schakel tussen de noordelijke en zuidelijke Kempen.

De gemeente *Heeze* (4), aan de Kleine Dommel ten zuiden van Geldrop gelegen, behoort tot de schoonste van Noord-Brabant. In verband met de ongereptheid van het landschap en van de landelijke bevolking werkten hier veel schilders van naam, o.a. Gabriël, Willy Sluijters, Briët, Vincent van Gogh, Mesdag, Nouhuys. Vooral in het gehucht Strabrecht zijn prachtige oude boerderijen met typisch Brabantse intérieurs.

Vroeger vormde Heeze, Leende en Zesgehuchten een heerlijkheid, een der machtigste van het hertogdom Brabant. Meer dan drie eeuwen was zij in handen van het roemrijke geslacht Van Horne. Het dorpswapen van Heeze ontleent zijn drie horens aan dit aanzienlijk geslacht. In 1659 kwam de heerlijkheid in handen van de familie Snouckaert van Schaumburg, die van 1660-1665 het weids kasteel, dat geleidelijk over een prachtig intérieur ging beschikken, liet bouwen. Het achterhuis van omstreeks 1100 en later daterend, werd hierbij grotendeels intact gelaten en bestaat nog. Sedert 1760 wordt het door de adellijke familie Van Tuyll van Serooskerken bewoond.

De industrie nam in Heeze grote vormen aan: zij is voornamelijk ge-

specialiseerd op de fabricage van smalweefsels. Twee „band“-fabrieken vervaardigen allerlei soorten band, lint, etiketten, galons, festons, onderscheidingstekens, veters, elastiek en ook breikatoen. Voorts is er industrie van puddingpoeder, borstels, sigaren en tegels. Heeze is de geboorteplaats van *Theodoricus Hezius* ( $\pm$  1470-1555), de rechterhand van paus Adrianus VI, een Nederlander. Hij studeerde in Leuven, o.a. bij professor Adriaan Florisz van Utrecht, wiens secretaris hij werd. Deze schonk hem zijn hoogste vertrouwen, eerst als bisschop van Tortosa, later als kardinaal en eindelijk als paus. Hezius droeg zijn waardigheid als pauselijk dataris over aan zijn land- en streekgenoot Willem van Enckevoirt van Mierlo; wel bleef hij 's Pausen geheimschrijver. Na de vroegtijdige dood van Paus Adriaan ging Hezius naar Luik en vervulde er belangrijke ambten in de moeilijke dagen van de reformatie. De *H. Nicasius Hezius*, een der martelaren van Gorkum, was een oomzegger.

De gemeente *Leende* (3), ten zuiden van Heeze gelegen, heeft ook enige industrie (sigaren), terwijl velen werk vinden in het naburige Valkenswaard en Eindhoven. De oude kerk (15e eeuw) met een in 1474 afgebouwde, monumentale knoptoren is een sieraad voor dorp en streek. In het gehucht Leender-Striip staat een openbare kapel, uit de 19e eeuw daterend, op de grondslagen van een oude, grotere kapel gebouwd, aan de H. Johannes toegewijd. Vroeger trokken er veel bedevaarten heen. Bezienswaardig was de z.g. heimolen langs de weg naar Valkenswaard, in 1933 aangekocht en gerestaureerd door het Staatsbosbeheer. Maar reeds in 1941 werd de standaardmolen door een storm gedeeltelijk verwoest. Men brak hem af en bewaarde de materialen in afwachting van een eventueel besluit tot heropbouw.

Op de zuidgrens van Leende liggen landerijen van de „Achelse Kluis“. Ten zuiden van de weg Leende-Valkenswaard strekt zich een 1200 ha bos- en hei-complex van het Staatsbosbeheer uit, waarin zich meerdere natuur-reservaten bevinden. Als beschermde natuurgebieden liggen voorts in deze gemeente het landgoed „Valkenhorst“ ten noorden van de weg Leende-Valkenswaard en het gebied rond de Strijpse Aa met aansluitend Goor, Goorse Putten en Turfwater. Dit laatste gebied is ornithologisch belangrijk en heeft een rijke moerasflora.

De natuurschoonrijke gemeente *Maarheeze* (4) bestaat uit de kerkdorpen Maarheeze, Soerendonk en Sterksel. Veel ontginningen



verminderden de oppervlakte der omringende heidevelden. Voorts kwamen veel bebouwingen tot stand met renteloos voorschot van de Staat, uitgevoerd door het Staatsbosbeheer. In Sterksel staat het St. Pauluscollege van de Witte Paters (*humaniora*), in 1925 geopend en verder „Huize Providentia”, gesticht voor zenuwlijders en epileptici, bediend door de Broeders van de H. Joseph, een congregatie in 1874 door Mgr. Savelberg te Heerlen opgericht. Vroeger vormde het grondgebied van Maarheeze de Baronie van Cranendonck, eigendom van de Oranje's. Het sterke en fraaie slot lag midden in een uitgestrekt bos. In 1672 lieten de Fransen het in de lucht vliegen. Pas in 't midden van de vorige eeuw werd de ruïne opgeruimd en werd op deze plaats een villa gebouwd, die in onze tijd door architect Roffelsen in een landelijk raadhuis werd veranderd. Het wapen van de gemeente draagt ter herinnering aan Cranendonck een kraanvogel.

Wij beëindigen de beschrijving van de Noordbrabantse landschappen en gemeenten met een korte bespreking van de gemeente *Budel* (6), gelegen tussen Nederlands- en Belgisch Limburg en beroemd door de enorme zink- en zwavelzuurfabrieken, die hier door de Waal Lucien Dor buiten het dorp, dicht bij de Zuidwillemsvaart, met het arbeidersdorp Dorplein (*Place Dor*) werden gesticht. De zusters van Sint Vincentius à Paulo houden zich hier met veel liefdewerken bezig. Budel heeft twee parochies: Budel-Dorp en Budel-Schoot, terwijl Dorplein een rectoraat vormt. Andere industrieën zijn: tricot, overhemden en werkkleding.

In Budel werd de beroemde geneesheer *dr. Antonius Mathijssen* (1805-1878) geboren, de uitvinder van het gipsverband. Na zijn studies in Brussel promoveerde Mathijssen in 1837 te Giessen. Als officier van gezondheid te Haarlem kwam hij in 1851 op het denkbeeld om bij beenbreuken een verband aan te leggen, dat door zijn onbuigzaamheid aan het gebroken lichaamsdeel een volkomen rust zou waarborgen. Deze methode kreeg een wereldvermaardheid en wordt overal toegepast. In 1946 werd in het Beatrix-plantsoen een monument voor Mathijssen onthuld. In de Budelse heide werden vele prae-historica gevonden, waarvan vele zelfs uit het Jong-palaeolithicum dateren.

Literatuur: *E. Vliebergh*, De landelijke bevolking der Kempen gedurende de 19e eeuw (1905); *Stan Leurs e.a.*, De Kempen (1924); *P. A. Barentsen*; Het oude Kempenland (1935);

*Remi Sterkens*, De Letterkunde in de Antwerpensche Kempen van 1830 tot 1900 (1935); *A. Oldendorp e.a.*, Ondanks tegenwind vooruit! (1942); *Jozef Helsen*, Het Landschapsbeeld in de Antwerpensche Kempen (1943); *H. van Velthoven*, Noord-Brabant in de samenwerking Nederland-België (1947); Land van Dommel en Aa (Uitgave Heemkundige Studiekring Kempenland (1947) — *Th. Ign. Welvaarts*, Reusel naar de archieven van Postel's abdij (1877); *Th. Ign. Welvaarts* Geschiedenis van Bladel en Netersel (1890); *Jules Persijn*, August Snieders en zijn tijd (3 dln. 1925-'27); *J. E. Jansen*, Gedenkboek, gewijd aan Jan Renier Snieders (1931); *Th. Ign. Welvaarts*, Geschiedenis van de abdij Postel (2 dln. 1878-'79); *Th. Ign. Welvaarts*, Postel en zijn vroegere invloed in Nederland (De Katholiek 1882, 1883); *P. N. Panken* en *A. van Sasse van Ysselt*, Beschrijving van Bergeik (1902); *P. N. Panken*, Geschiedenis van Luiksgestel (1902); Gids voor Valkenswaard (1932); *Floris Prins*, Campina sacra. Sint Agnetendal te Arendonk (1931); *H. Leynen*, De Achelse Kluis (1935); De Achelse Kluis 1846-1946. Ontstaan, groei, leven (1946); *W. Meindersma*, De Heerlijkheid van Heeze, Leende en Zes-Gehuchten (1911); *H. J. Allard*, Dirk Adriaansz. van Heeze-Theodoricus Hezius (Studien 1884).

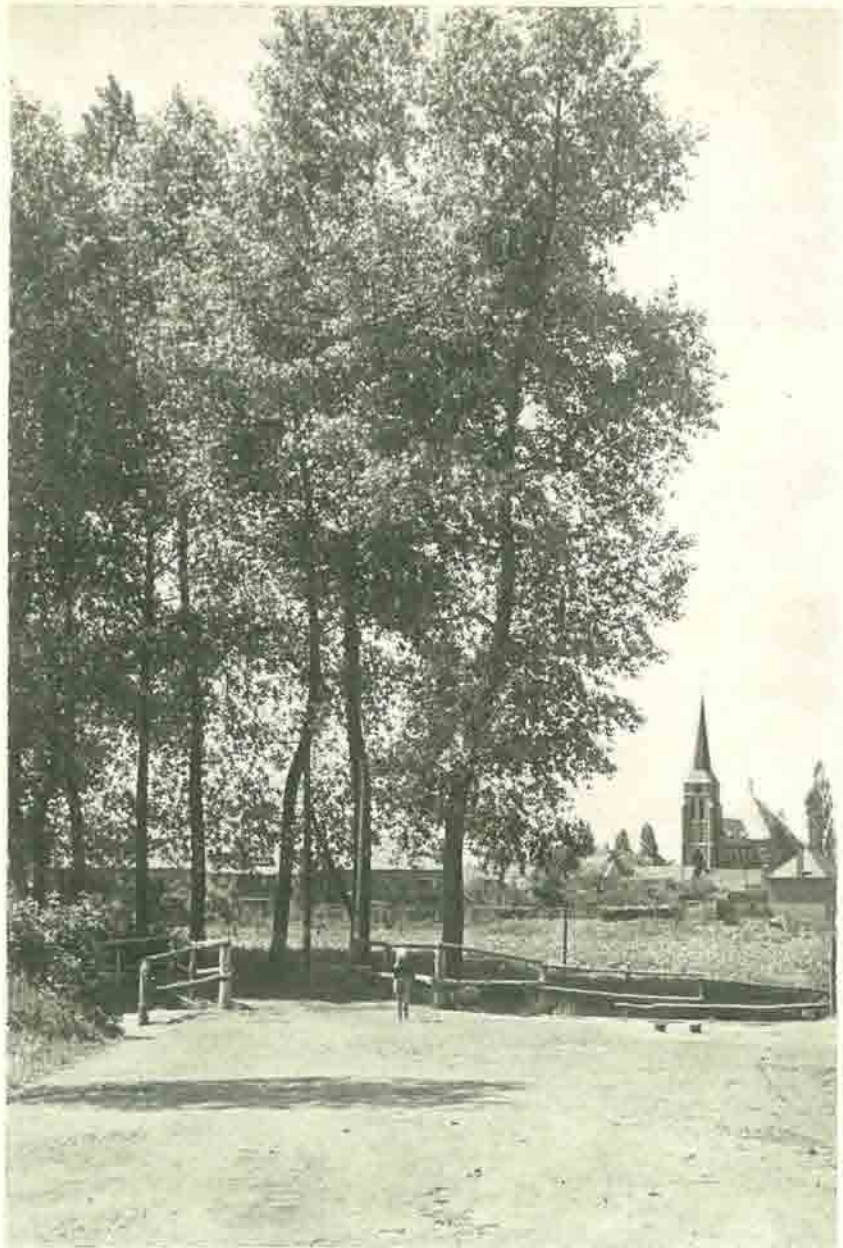




Watermolen te Westerhoven



Landschap in Dommelen



Langs de Tongelreep



# REGISTER VAN PLAATSNAMEN

## A.

- Aa, 47, 186, 207, 213, 214, 222, 225, 232, 274, 276.  
Aa (Weerij), 125.  
Aagtenvloed, St., 144.  
Aalburg, 157.  
Aalburg en Heesbeen, 204.  
Aalsmeer, 250.  
Aalst, 300, 301.  
Aalst (België), 198.  
Aalster Barrier, 288.  
Aarle (Best), 296.  
Aarle, 280.  
Aarle-Rixtel, 276, 278, 280, 300.  
Achel, 316.  
Achelse Kluis, 140, 316, 317, 318.  
Achtmaal, 140.  
Acht Zaligheden, 36, 307.  
Aegtenklooster, Sinte, 248.  
Afgedamde Maas, 157.  
Agatha, St., 244, 248.  
Agnetendaal, Sint, 213, 316.  
Aken, 183.  
Aldenbiezen, 210, 262.  
Aldendriel, 259.  
Alem, 234, 242.  
Alkmaar, 17.  
Allerheiligenvloed, 116.  
Alloysenpolder, 151.  
Alm, 158.  
Almkerk, 151, 158.  
Alphen, 10, 16, 21, 35, 36, 137, 138, 147.  
Alphen en Riel, 148.  
Altena, Land van, 29, 57, 89, 151, 152, 155, 156, 158, 160, 161, 201.  
Amer, 47, 115, 153, 154, 155, 232.  
Amerkant, de, 154.  
Amersfoort, 200, 201, 233.  
Ammerzoden, 236.  
Amsterdam, 61, 64, 65, 102, 128, 141, 163, 170, 190, 202, 255, 292.  
Ananina's rust, 183.  
Andel, 157.  
Andelsche Maas, 157.  
Annaborg, St., 198, 238.  
Anrabos, 139.  
Anneville, 139.  
Anthonis, St., 249, 260.  
Antoni, Sint, 186.  
Antwerpen, 16, 17, 18, 27, 32, 44, 48, 60, 64, 93, 96, 105, 109, 133, 140, 141, 161, 164, 182, 189, 205, 207, 210, 233, 235, 297, 310, 312.  
Antwerpen (bisdom), 38, 139, 145.  
Antwerpen, kwartier van, 94.  
Antwerpen-Moerdijkkanaal, 48.  
Apeldoorn, 261.  
Arckel, Reinier van, 197, 199.  
Arendonk, 184, 316.  
Argentinië, 102, 156.  
Arnhem, 260, 314.  
Aruba, 107, 174.  
Assisië, Huize, 179.  
Asten, 102, 129, 222, 256, 270, 274, 312.  
Atjeh, 225.  
Augusta-polder, 92.  
Auvergne-polder, 103, 114.  
Averbode, abdij van, 37, 196.  
Avestein, Huize, 225.

## B.

- Baardwijk, 78, 161, 174.  
Baardwijksche Overlaat, 232.  
Baarle, 147, 149.  
Baarle-Hertog, 149, 182.  
Baarle-Nassau, 137, 149.  
Baarschot, de, 268.  
Baast, de, 308.  
Babberich, 202.  
Babiloniënbroek, 157.  
Baerlebosch, 113, 114, 118.  
Baexem, 259.  
Bakel, 17, 35, 36, 255, 256, 262.  
Bakel en Milheeze, 266.  
Bakkerskil, 152, 155.  
Baksven, 180.  
Bandjermasin, 94.  
Banka, 140.  
Barbaradaal, 213.  
Barlaakse veer, 116.  
Baronie, 10, 15, 16, 17, 29, 38, 44, 59, 77, 89, 102, 110, 124, 132, 137, 138.  
Baseldonck, 94.  
Bataafs-Brabant, 30, 31.  
Bataafse republiek, 62, 237.  
Bath, 48.  
Bavel, 127, 131, 139.  
Beatrix-kanaal, 64, 289, 296.  
Bedafse duinen, 24, 258.  
Beek (bij Breda), 48, 127, 137, 138.  
Beek en Donk, 279.  
Beekvliet, 211, 213, 292.  
Beeringen, 107.  
Beers, 244, 247.  
Beersche Maas, 57, 75, 191, 230, 231, 232, 233, 237.

- Beersche Overlaat, 46, 233, 242.  
 Beerze, 293, 306, 308.  
 Beimoer, 103.  
 Belcrumbos, 130.  
 Belvertsven, 180.  
 Bennebroek, 134.  
 Bergen, Huize, 209.  
 Bergen op Zoom, 15, 17, 23, 27, 35, 62, 63,  
 70, 73, 74, 75, 89, 91, 92, 95,  
 96, 108, 113, 118, 131, 135, 188, 250.  
 Bergenshuizen, 209.  
 Bergeyk, 80, 313.  
 Bergeyk-'t Hof, 313.  
 Bergeyk-'t Loo, 313.  
 Bergeyk-de Weebosch, 313.  
 Berghem, 243.  
 Bergsche Maas, 47, 57, 153, 154, 157, 158,  
 161, 162, 165, 167, 191, 232.  
 Berkel, 36, 80.  
 Berkel-Enschot, 179.  
 Berlicum, 76, 208, 213, 214, 227, 238.  
 Bernards-abdij, Sint, 37, 107, 108, 113, 114,  
 116, 118, 142, 167.  
 Berne, 36, 228.  
 Berne, abdij van, 155, 166, 199, 213, 227,  
 233, 265.  
 Bernheze, 227.  
 Besoyen, 146, 155, 161, 163, 169.  
 Best, 12, 63, 64, 79, 80, 189, 282, 287, 293,  
 296.  
 Bestse duinen, 24.  
 Bethanië, klooster, 197.  
 Bethlehem, Huis van, 236.  
 Betuwe, 7, 57.  
 Beugen, 244, 249, 251.  
 Beukenhorst, 209.  
 Beveren, Slotje, 145.  
 Beysterveld, Groot, 294.  
 Biesbosch, 12, 31, 47, 89, 151, 152, 153,  
 154, 155, 156, 158, 160.  
 Biest-Houtakker, 183.  
 Biezemortel, 179.  
 Billiton, 140.  
 Binderen, 37, 276, 298.  
 Blaarthem, 303.  
 Bladel, 21, 80, 308, 309, 310, 311.  
 Bleekerskil, 158.  
 Bleijendijk, 209.  
 Boeimeer, 131.  
 Boekel, 11, 164, 176, 236, 237, 256, 260.  
 Boerdonk, 222.  
 Bogaarde, Huis Ten, 225.  
 Bokhoven, 29, 146, 227, 233.  
 Bokhoven, graafschap, 31, 38.  
 Bokhovensche Overlaat, 232.  
 Bommelerwaard, 46, 201, 235.  
 Bonaire, 107, 174.  
 Borgvliet, 92, 103.  
 Borgvliet (Nieuw), 92.  
 Borgvliet (Oud), 91.  
 Borkel en Schaft, 11, 314.  
 Bornem, abdij van, 114, 118, 167, 246.  
 Borneo, 202, 222, 224.  
 Borstele, 143.  
 Bosch, Den, zie 's-Hertogenbosch.  
 Boskoop, 137.  
 Bosschenhoofd, 109.  
 Bossche Veld, 47, 65, 66, 213.  
 Bovendonk, 109, 114, 139, 145.  
 Boven-Merwede, 7.  
 Bouchout, 297.  
 Bouvigne, 132, 135.  
 Boxmeer, 15, 76, 205, 249.  
 Boxmeer, baronie van, 29, 31, 38, 244.  
 Boxtel, 22, 64, 65, 79, 80, 169, 174, 208,  
 210, 212, 216, 225, 235, 236, 266, 277.  
 Brabant (departement), 31, 32.  
 Brabant, 15, 26, 27, 28, 30, 31, 34, 35, 36,  
 38, 60, 61, 80, 96, 155, 156, 160, 161,  
 163, 165, 207, 227, 228, 235, 240, 243,  
 245, 278, 317.  
 Brachant, 26.  
 Brake, Ter, 148.  
 Brakenstein, 143.  
 Brazilië, 102, 140, 141, 173, 175, 246, 250,  
 295.  
 Breda, 14, 15, 17, 23, 27, 38, 47, 50, 57,  
 60, 63, 64, 65, 66, 70, 71, 73,  
 74, 75, 77, 89, 94, 101, 107, 109,  
 110, 111, 113, 114, 115, 118, 121, 124,  
 125, 138, 140, 142, 143, 154, 169, 202,  
 207, 250.  
 Breda (bisdom), 44, 94, 109, 119, 132, 134,  
 135, 139, 140, 142, 144, 145, 223.  
 Breugel, 225, 296, 297.  
 Breukelen, 216.  
 Briel, Den, 17.  
 Brits-Indië, 201.  
 Broek, 113.  
 Bronckhorst, 247.  
 Brouwhuis, 102, 266, 267.  
 Brugge, 44, 188, 247.  
 Brussel, 17, 18, 27, 33, 121, 194, 207, 211,  
 227, 235, 237, 297, 313, 319.  
 Budel, 19, 301, 307, 319.  
 Budel-Dorp, 319.  
 Budel-Schoot, 319.  
 Buissche Heide, 140.  
 Buitenpoorterij, 103.  
 Buitenzorg, 147.  
 Burgst, 138.

## C.

- Cadier en Keer, 212.  
 Caesarea, Huize, 224.  
 Calmpthout, 105.  
 Campina, 218.  
 Canal du Nord, 254  
 Carmel, de, 295.



Castelré, 149.  
 Casteren, 310.  
 Catharinenberg, 149, 182, 295.  
 Catharinadal, St., 109, 126, 127, 144, 159, 248.  
 Catharinadal, St. (Geertruidenberg)), 159.  
 Catharina-klooster (Heusden), 166.  
 Celebes, 173.  
 Celsche Hoeve, de, 95.  
 Centrale Rivierlaagte, 7, 8.  
 Centrale Slenk, 10, 11, 12.  
 Chaam, 31, 137, 148, 212.  
 Charitas, 106.  
 Charles-Algiers, St., 216.  
 Cherbourg, 251.  
 Cheribon, 248.  
 China, 141, 156.  
 Choorven, 180.  
 Cincinnati, 178.  
 Coesfeld, 278.  
 Concordia, 200.  
 Congo, 248.  
 Coronie, 139.  
 Coudewater, 238, 259.  
 Court-bossen, de, 293.  
 Cranendonck, baronie van, 289, 319.  
 Crayenstein, 209.  
 Crèvecoeur, 47.  
 Cromvoirt, 208.  
 Croy, kasteel van, 17, 277, 280.  
 Croydon, 129.  
 Curaçao, 107, 135, 174, 225.  
 Cuyk, 15, 29, 55, 76, 231, 232, 244, 247.  
 Cuyk, Land van, 57, 89, 230, 243, 244, 249, 250.

## D.

Deeneplaat, 152.  
 Delft, 17, 62, 102, 147, 175, 223, 300, 315.  
 Delfthuijs, 214.  
 Demen, 236, 237.  
 Denemarken, 35.  
 Dennenburg, 236, 237.  
 Deurne, 36, 254, 256, 266, 267, 274, 297.  
 Deurnsche kanaal, 254, 269.  
 Deursen, 236, 237, 238, 298.  
 Deuteren, 203.  
 Deventer, 222, 310.  
 Deventerhuijs, 214.  
 Dieden, 29, 31, 237.  
 Diessen, 36, 179, 182, 184.  
 Diest, 221.  
 Dieze, 46, 47, 155, 186, 192, 201, 231, 233.  
 Dintel, 48, 49, 57, 114, 115, 120.  
 Dinteloord, 27, 57, 114, 115, 116, 117.  
 Dintelsas, 48, 115.  
 Dinther, 37, 208, 225.  
 Dintre, 225.  
 Distelbergen, 215.

Doetinchem, 285.  
 Doeveren, 157.  
 Dollart, 8.  
 Dommel, 21, 47, 169, 186, 192, 207, 211, 213, 217, 219, 220, 232, 286, 288, 297, 298, 300, 301, 303, 306, 313, 316.  
 Dommel- en Aakom, 14, 15, 254.  
 Dommel, departement van de, 31.  
 Dommelen, 37, 213, 294, 314, 316.  
 Dommelrode, 220.  
 Donge, 14, 21, 47, 57, 145, 153, 154, 159, 169.  
 Donge, de Beneden, 154.  
 Donge-rug, 21.  
 Dongen, 77, 137, 138, 142, 145.  
 Donk, 279.  
 Dorat, Le, 291.  
 Dordrecht, 17, 62, 107, 110, 144, 151, 154.  
 Dorplein, 319.  
 Dorst, 143, 144, 145.  
 Dowaaï, 234.  
 Drimmelen, 114, 154.  
 Drongelen, 27, 47, 151, 157.  
 Drongelensch kanaal, 47, 154.  
 Drunen, 155, 164, 167, 261.  
 Drunense duinen, 12, 19, 24, 164, 179, 215.  
 Duinkerken, 8.  
 Duisburg, 300.  
 Duitsland, 40, 92, 105, 108.  
 Duiventoren, de, 146.  
 Duizel, 79, 307, 310, 311.  
 Dungen, Den, 198, 207, 208, 210, 213.  
 Dusseldorf, 237, 238.  
 Dussen, 151, 158.  
 Dijle, 26.

## E.

Echternach, abdij van, 36, 148, 266, 301, 302.  
 Eckart, 298.  
 Edam, 269.  
 Eendenkooi, de, 94.  
 Eendracht, 7, 114, 115.  
 Erde, 220, 223.  
 Eerschot, 220.  
 Eersel, 21, 36, 80, 221, 289, 307, 310, 311.  
 Eethen, 157.  
 Effen, 131.  
 Egmond, 145, 281, 310.  
 Eikenburg, 290.  
 Eikendonk, 210.  
 Eindhoven, 27, 36, 50, 59, 61, 63, 64, 65, 66, 71, 78, 79, 89, 202, 207, 208, 213, 219, 223, 235, 260, 274, 278, 280, 281, 282, 292, 296, 297, 298, 299, 300, 302, 304, 307, 308, 318.  
 Eindhovens kanaal, 280, 283, 299.  
 Elisabethsdal, 219, 236.

Elisabethsvloed, Sint, 47, 113, 118, 120,  
 121, 151.  
 Elsendaal, 250, 251.  
 Elsendorp, 102, 256, 261.  
 Elshout, 164, 165, 227, 291.  
 Elst, 66.  
 Elzent, 288.  
 Emaus, 91.  
 Emilia-polder, 114, 151, 154.  
 Emmaus, 247.  
 Emmen, 285.  
 Emmerik, 278.  
 Empel, 76.  
 Empel en Meerwijk, 233.  
 Engelen, 78, 200, 201, 227, 233.  
 Engelenstede, 214.  
 Enschede, 207, 255.  
 Enschoot, 179.  
 Eresloch, 311.  
 Erp, 12, 208, 222, 271, 274.  
 Esbeek, 183, 184.  
 Esch, 79, 208, 216, 217, 218.  
 Escharen, 244, 247.  
 Esscheven, van, 180.  
 Etten, 74, 80, 107, 110, 113, 137, 138,  
 142, 146, 147.

## F.

Finland, 102, 122.  
 Flaas, de, 184.  
 Floreffe, abdij van, 37.  
 Florence, 136.  
 Fransche Mast, 140.  
 Friesland, 59, 267, 269.  
 Fijnaart, 103, 117, 118.

## G.

Gageldonck, 138.  
 Galder, 140.  
 Galgenven, 180.  
 Cassel, 231, 244, 247.  
 Gastel, 113.  
 Geertrui, Ste., 215.  
 Geertruida-polder, 92.  
 Geertruidenberg, 29, 31, 63, 66, 74, 89,  
 113, 114, 151, 159, 160.  
 Geffen, 17, 76, 239.  
 Gelder, Gelderland, 15, 26, 27, 28, 38, 81,  
 186, 240, 247, 268, 277.  
 Geldermalsen, 66.  
 Geldrop, 60, 63, 299, 317.  
 Gellikum en Renooi, 269.  
 Gemonde, 22, 216.  
 Gemert, 37, 211, 228, 255, 256, 261, 266,  
 270, 272, 274, 280, 295, 299.  
 Gemert, commanderie van, 29, 31, 38, 261.  
 Gender, 22, 286, 288, 306.  
 Genderen, 157.

Generaliteitslanden, 8, 42, 61, 80, 83, 103,  
 207, 243.  
 Gennep, 239.  
 Gent, 44, 142, 147, 178, 291.  
 Gerra, Huize, 44, 173, 216, 218.  
 Gerwen, 298.  
 Gescher, 278.  
 Gestel, 283, 284, 286.  
 Giesen, 157.  
 Giessen, 319.  
 Gilze, 80.  
 Gilze en Rijen, 14, 31, 137, 147.  
 Ginderdoor, 280.  
 Ginneken, 109, 120, 127, 131, 132, 135,  
 137, 147, 317.  
 Glasgow, 284.  
 Goch, 65.  
 Goirle, 20, 21, 78, 79, 169, 174, 179, 184,  
 246.  
 Goor, het, 184.  
 Gorkum, 46, 154, 156, 161, 203.  
 Gorp, 184.  
 Gras-Peel, 258.  
 Grave, 15, 27, 29, 46, 63, 81, 169, 174,  
 184, 230, 243, 244, 257.  
 Gravenmoer, 's-, 12, 63, 113, 154, 160, 169.  
 Grevelduin-Capelle, 's-, 160.  
 Griendtsveen, 12.  
 Groenendaal, 184.  
 Groenendijk, Harensche dijk, Zegedijk, 231.  
 Groeningen, 244, 252.  
 Groningen, 255, 267, 300.  
 Groot-Aderven, 180.  
 Groot-Braakhuizen, 299.  
 Groote Aa, 22.  
 Groot- en Klein-Linden, 244.  
 Groote en Kleine Meren, 93.  
 Groote Peel, 267.  
 Groote- of Zuidhollandsche Waard, 113,  
 151.

## H.

Haag, Den, 16, 17, 32, 84, 147.  
 Haageind, 268.  
 Haagsche Beemden, 49, 138.  
 Haanwijk, 213.  
 Haaren, 44, 173, 208, 212, 215, 218.  
 Haarlem, 17, 60, 61, 107, 219, 274, 281,  
 314, 319.  
 Haarsteeg, 78, 167, 227.  
 Hage, de, 239, 277.  
 Halderberge, 118.  
 Halsche barrier, 218.  
 Halsteren, 74, 80, 91, 95, 103, 113.  
 Halster's laag, 12.  
 Halve Mijl, 304.  
 Handel, 202, 205, 212, 260, 261, 262, 264.  
 Handelsche Kluis, 261.  
 Hank, 151, 152, 158.



- Hapert, 310, 311, 312.  
 Haps, 244, 249.  
 Hardinxveld, 223.  
 Haren, 235, 236.  
 Harensche- of Zegedijk, 231.  
 Hasselt, 65, 283, 301, 315.  
 Hasselt (kapel), 177.  
 Hedel, 81.  
 Hedikhuizen, 78, 165, 166, 227.  
 Heemstede, 107.  
 Heen, de, 115, 116.  
 Heensche polder, 114.  
 Heer, 102.  
 Heerenhuis, 's-, 49, 75.  
 Heerenwaarden, 46.  
 Heerenwaardensche Overlaten, 191, 231, 232.  
 Heerjansland, 114, 116.  
 Heerle, 101, 108.  
 Heerlen, 109, 211, 251, 319.  
 Heers, 303.  
 Heesbeen, 157.  
 Hees, de, 202.  
 Heesch, 21, 240, 257.  
 Heeswijk, 166, 208, 214, 215, 225, 226, 227.  
 Heeze, 22, 37, 223, 272, 289, 317.  
 Heidelberg, 206.  
 Heike, 't (Tilburg), 176.  
 Heike, 't (St. Willebrord), 110, 111.  
 Heiloo, 147.  
 Heiningen, 103.  
 Helden-Panningen, 141, 279.  
 Helenaveen, 10, 12, 14, 254, 255, 268, 269, 270.  
 Helenavaart, 254.  
 Helmond, 27, 60, 61, 63, 65, 72, 78, 89, 202, 207, 208, 212, 221, 239, 272, 274, 280, 281, 283, 298, 312.  
 Helvoirt, 196, 208, 215.  
 Hemiksem, 113, 114, 116.  
 Hene, 26.  
 Henkenshage, 221.  
 Hengelo, 252.  
 Herenthals, 36.  
 Herpen, 27, 236, 237, 238.  
 Herpt, 78, 165.  
 Hertgang, 184.  
 Hertogenbosch, 's-, Den Bosch, 12, 15, 17, 22, 23, 26, 27, 29, 30, 38, 39, 43, 44, 50, 59, 60, 62, 63, 65, 66, 67, 72, 78, 80, 89, 94, 122, 147, 154, 157, 159, 163, 165, 166, 169, 174, 179, 180, 185, 186, 207, 209, 210, 212, 213, 215, 216, 219, 220, 221, 222, 224, 227, 231, 232, 233, 234, 235, 238, 239, 243, 248, 250, 258, 264, 265, 269, 272, 279, 282, 283, 285, 290, 295, 296, 297, 312, 313, 316.  
 Hertogenbosch, 's- (bisdom), 38, 211, 215, 219, 223, 236, 265.  
 Heusden, 31, 36, 151, 155, 165, 167, 186, 219, 270.  
 Heusden, Land van, 29, 57, 78, 89, 155, 201, 227, 230, 232.  
 Heusdenhout, 140.  
 Heuvel (Tilburg), 22.  
 Hildebrand, hôtel, 145.  
 Hildernisse, 91.  
 Hilvarenbeek, 37, 79, 179, 183, 265, 316.  
 Hinkeloord, 29.  
 Hintham, 207, 238.  
 Hoel, 248.  
 Hoeksche Waard, 151.  
 Hoensbroek, 285.  
 Hoeven, 14, 45, 48, 103, 169, 110, 114, 118, 126, 138, 139, 145.  
 Hoevensche beemden, Gecombineerde, 110.  
 Hoeven, de, 268.  
 Hof, 't, 313.  
 Hogt, de, 301.  
 Holland, 15, 17, 23, 26, 27, 29, 31, 32, 34, 37, 59, 61, 62, 74, 81, 96, 104, 105, 121, 122, 155, 163, 165, 170, 186, 189, 222, 240, 258, 261, 269, 280, 282.  
 Hollandsch Diep, 7, 31, 47, 48, 49, 55, 57, 64, 75, 114, 115, 120, 121, 122, 133, 159.  
 Holthees, 244, 252.  
 Hondsborg, de, 181.  
 Honte of Wester-Schelde, 96.  
 Hontenisse, 101.  
 Hoog, de, 145.  
 Hoogakkers, 279.  
 Hoog-Geldrop, 299.  
 Hooge Mierde, 20.  
 Hooge en Lage Mierde, 184, 309, 311.  
 Hooge en Lage Zwaluwe, 154, 159.  
 Hoogeloon, 79, 260, 310, 311.  
 Hoogerheide, 94, 103.  
 Hoogeveen, 250.  
 Hooge Zwaluwe, 151.  
 Hoogstraten, 122, 129, 174, 217, 218, 235.  
 Horn, graafschap, 271.  
 Horst, 254.  
 Houtberg, de, 297.  
 Hout, den, 143, 145.  
 Hoodonk, 37, 298.  
 Hubert, Sint, 244.  
 Huisseling, 236, 237.  
 Hulsel, 307, 309.  
 Hulten, 147.  
 Hulst, 17.  
 Huybergen, 37, 94, 95, 103.

## I.

- Ieperen, 277, 313.  
 Isabella, fort, 186, 207.

## J.

Jachtrust, 218.  
Jagersbosch, 209.  
Java, 139, 141, 173, 175, 291.  
Java's Oosthoek, 250.  
Jodenpeel, 267.  
Joseph-Burgh, St., 291.  
Joseph-parochie, St., 268.  
Jozef-dal, St., 291.  
Jozefheil, St., 266.

## K.

Kaathoven, 213.  
Kaatsheuvel, 168, 246.  
Kamer, de Blauwe, 144.  
Kampinase heide, 181.  
Katwijk, 244, 247.  
Keersop, 306, 313.  
Kei-eilanden, 175.  
Keizersveer, 81, 154, 155, 158.  
Keldonk, 222.  
Kempen (Kempensland), 21, 22, 27, 36, 78, 79, 80, 89, 207, 269, 286, 292, 306, 307, 308, 309, 310, 312, 317.  
Kerk-Oerle, 304.  
Kessel, 234.  
Keulen, 28, 37, 121, 181, 187, 219, 300, 312.  
Keutelberg, 148.  
Kille, de, 156.  
Kleef, 29, 65, 244, 249.  
Kleffen, de, 252.  
Klein-Dongen, 146.  
Kleine Dommel, 299, 306, 317.  
Kleine Ruwenberg, 212.  
Kleine Soenda-eil., 139.  
Klein-Zundert, 140.  
Klotterpeel, 267.  
Klundert, 29, 114, 115, 117, 118, 121, 155.  
Kneysel, 22, 307, 308, 309.  
Koevering, 221.  
Kongo, 102, 211, 222.  
Koningshoeven, 141, 180.  
Kop van 't Land, 152, 154.  
Krabbebossen, 141.  
Kreekrak, 48, 97.  
Krochten, de, 140.  
Kruiningen, 95.  
Kruisland, 116.  
Kuyksche Hofstad, 236.  
Kijk in de Pot, 91.

## L.

Laag-Elten, 278.  
Laar, Groote en Kleine, 220.  
Lactaria, 260.  
Lage Mierde, 309, 312.  
Lage Zwaluwe, 66, 152.  
Langel, 236.

Langenboom, 244, 259.  
Langeweg, 120, 142, 202.  
Langres, 278.  
Langstraat, 14, 31, 46, 62, 66, 89, 151, 154, 155, 159, 160, 201, 235.  
Laon, 36.  
Laren, 246.  
Ledeacker, 244, 260.  
Leende, 316, 317, 318.  
Leender-Strijp, 318.  
Leeuwarden, 300.  
Leiden, 61, 141, 170, 268.  
Leiderdorp-Zoeterwoude, 176.  
Leipzig, 190.  
Lenetlaus, 220.  
Lennisheuvel, 216.  
Lepelstraat, 95.  
Leur, 48, 115, 142.  
Leuven, 18, 27, 37, 43, 146, 177, 196, 198, 203, 207, 215, 226, 263, 281, 297, 300, 312, 313, 316, 318.  
Ley, 47, 169, 186.  
Leysenhoek, 145.  
Liempde, 79, 208, 220.  
Lier, 27, 113, 203, 278, 312.  
Lierop, 270, 272, 312.  
Liesbosch, 102, 131, 138, 266, 271.  
Lieshout, 79, 280, 312.  
Liessel, 10, 11, 53, 266, 268, 270.  
Limburg, 28, 65, 75, 89, 105.  
Limoges, 291.  
Linden, 231, 247.  
Litauen, 188.  
Lith, 231, 234.  
Lithoyen, 227, 234, 235.  
Lobith, 101.  
Lochtenburg, 220.  
Loevestein, 46, 231.  
Lommel, 31, 32, 314.  
Londen, 136, 194, 284.  
Loo, 't, 313.  
Loon, kasteel van, 301.  
Loon op Zand, 14, 77, 168, 169.  
Loonse duinen, 24, 164, 168.  
Loosbroek, 225.  
Looveren-Baarle, 149.  
Lotharingen, 26, 72, 212.  
Louis, St., 178.  
Lourdes, 111, 112.  
Loyola, 211.  
Luik, 28, 38, 43, 72, 79, 189, 210, 264, 282, 293, 303, 316, 318.  
Luyksgestel, 31, 32, 312, 313, 314.  
Luxemburg, 35, 72, 302.

## M.

Maarheeze, 289, 318.  
Maartenspolder, St., 103.  
Maas, 7, 11, 14, 15, 20, 26, 28, 31, 36, 46,



47, 57, 156, 186, 230, 231, 232, 233,  
 240, 242, 247, 249, 254.  
 Maaseik, 174.  
 Maas en Waal, land van, 46, 201, 235.  
 Maashees, 244, 252.  
 Maaskant, 57, 58, 230, 231, 232, 238, 241.  
 Maasland, 17, 27, 36, 207, 231, 240.  
 Maas-Schelderug, 7, 23, 148, 306.  
 Maasstreek, 76, 89, 230.  
 Macharen, 235, 236.  
 Made, 31, 152.  
 Made en Drimmelen, 159.  
 Madoera, 250.  
 Maelstrem, 186.  
 Makken, 244.  
 Malang, 251.  
 Maliskamp, 238.  
 Malpy, 316.  
 Maren, 234.  
 Margarietenklooster, Sint, 91.  
 Mariagraf, 245.  
 Mariaheide, 223.  
 Mariahof, 176, 261.  
 Mariahout, 280.  
 Mariapolder, 158.  
 Maria Regina, 260.  
 Mariaveen, 270.  
 Mariënborg, 200.  
 Mariënkroon, 166, 167.  
 Mariënschoot, 271.  
 Mariënwater, 238.  
 Mark, 47, 48, 49, 63, 75, 99, 114, 115, 117,  
 118, 120, 124, 125, 127, 138.  
 Markkanaal, 64, 74, 75, 133.  
 Markkom, 14, 15.  
 Mark-Vlietkanaal, 105.  
 Markiezaat, 10, 15, 29, 44, 59, 102, 103, 110.  
 Mastbosch, 131, 138.  
 Maurick, 209.  
 Mechelen, 17, 44, 223, 316.  
 Medan, 135, 146.  
 Meerle, 149.  
 Meersel, 140, 174.  
 Meerseldreef, 120, 140, 149, 317.  
 Meerveldhoven, 260, 303.  
 Meeuwen, 157.  
 Meeven, 94.  
 Megen, 15, 219, 231, 235, 236.  
 Megen, graafschap, 31, 38, 235, 236.  
 Meierij, 15, 16, 17, 24, 27, 31, 38, 43,  
 47, 77, 79, 82, 89, 180, 188, 189,  
 190, 201, 207, 208, 213, 218, 226, 231,  
 234, 235, 237, 239, 249, 263, 274, 282,  
 285, 286, 293, 298, 312, 316.  
 Mertersheim, 131.  
 Meijel, 254, 270.  
 Michielsgestel, St., 36, 174, 178, 200, 208,  
 211, 212, 215, 264, 272.  
 Middelbeers, 308.  
 Middelburg, 62, 235.  
 Middelrode, 213, 214.  
 Midden-Brabant, 75, 77, 78.  
 Mierlo, 37, 59, 79, 280.  
 Mierlo-Hout, 280.  
 Milheeze, 266.  
 Mill, 11, 244, 255.  
 Mill en St. Hubert, 259.  
 Mill Hill, 106, 176.  
 Minahassa, 174, 201.  
 Minderhout, 149.  
 Minnesota, 248.  
 Moer, de, 168.  
 Moerdijk, 81, 105, 113, 121, 122, 159.  
 Moergestel, 179, 182, 292.  
 Moerstraten, 103, 108.  
 Moezel, 20.  
 Mol, 295.  
 Molokaï, 140, 222.  
 Molenschot, 147.  
 Molenvijk, 218.  
 Mongolië, 164, 200, 211, 300.  
 Monica, Sancta, 216.  
 Montigny le Roy, 278.  
 Mortel, 261.  
 Mosven, 94.  
 Mun, de, 21.  
 Munster, 29, 36, 94, 189, 212, 214, 243,  
 249, 281, 290.  
 Muntel, 22, 192.

## N.

Namen, 37.  
 Nassau, klooster van, 144.  
 Nazareth, klooster, 198.  
 Nederambt, 244.  
 Neder-Hemert, 166, 227.  
 Neder-Lotharingen, 26.  
 Nederwetten, 298.  
 Neerkant, 268.  
 Neerlangel, 236, 237.  
 Neerloen, 237, 244.  
 Neerpelt, 144.  
 Nemelaer, 215.  
 Netersel, 307, 309, 310, 311.  
 Nethen (Depart. van de twee), 31.  
 Neurenberg, 132.  
 Niederbronn, 212.  
 Niervaart (Nieuwervaart), 29, 113, 114,  
 115, 121.  
 Nieuw-Borgvliet, 96.  
 Nieuw-Britannië, 175.  
 Nieuwe Biesboschpolder, 151.  
 Nieuwe Merwede, 7, 152, 153, 155.  
 Nieuwenbosch, 114, 118.  
 Nieuwendijk, 151, 158.  
 Nieuwenhagen, 240.  
 Nieuwe Zwaluwsche polder, 151, 154.  
 Nieuw-Gastel, 103, 114.  
 Nieuw-Ginneken, 127, 137, 139, 140.

Nieuw-Guinea, 173.  
 Nieuw-Herlaer, 211, 212, 215.  
 Nieuwkerk, 184.  
 Nieuwkuik, 167.  
 Nieuw-Lekkerkerk, 204.  
 Nieuw-Soeterbeek, 298.  
 Nieuw-Vosmeer, 29, 115.  
 Nimes, 217.  
 Nispen, 104, 106.  
 Nistelrode, 79, 227, 257.  
 Noorder-afwateringskanaal, 155.  
 Noordervaart, 254.  
 Noordgeest, 103.  
 Noordhoek, 118.  
 Noord-kwartier, 103.  
 Noordwestelijk Zeekleigebied, 57, 89, 108, 113.  
 Notsel, 140.  
 Nuenen, 37, 238, 280, 298.  
 Nuland, 213, 239.  
 Nulandse duinen, 12, 24.  
 Nunhem, 271.  
 Nijhoven, 149.  
 Nijmegen, 41, 63, 65, 66, 82, 102, 105, 200, 201, 235, 248, 250, 260, 285, 314.  
 Nijnsel, 220, 222.

## O.

Odiliapeel, 256, 258.  
 Oedenrode, St., 12, 26, 27, 79, 80, 140, 207, 208, 220, 289, 298.  
 Oeffelt, 29, 32, 244, 249.  
 Oerle, 22, 303, 304, 305, 312.  
 Oever, ter, 148.  
 Oirschot, 12, 17, 182, 207, 212, 265, 289, 292, 296, 305, 308, 316.  
 Oisterwijk, 27, 60, 77, 80, 150, 179, 180, 196, 199, 207, 215, 218, 295.  
 Oldenzaal, 250.  
 Olland, 210, 220.  
 Ommel, 270, 271.  
 Onsenoort, 167, 265.  
 Oorsprong, 220.  
 Oostacker, 147.  
 Oost-Brabant, 16, 17, 44, 46, 73, 75, 207, 274, 279.  
 Oostburg, 107.  
 Oosteind, 143.  
 Oostelbeers, 265.  
 Oosterhout, 10, 11, 12, 14, 16, 26, 31, 63, 74, 80, 89, 98, 107, 115, 121, 127, 134, 137, 138, 142, 143, 146, 151, 212, 248.  
 Ooster-Schelde, 7, 75, 96.  
 Oostenrijkse Nederlanden, 95.  
 Oost-Friesland, 292.  
 Oostkil, 155.  
 Oost-kwartier, 103.  
 Oost-, West- en Middelbeers, 308, 311.  
 Oostzeelanden, 98.

Oploo, 11, 244, 256, 260.  
 Opper-Lotharingen, 26.  
 Opwetten, 298.  
 Organon, n.v., 241.  
 Orthen, 22, 26, 203, 207, 292.  
 Osage-mission, 160.  
 Oslo, 222.  
 Osne, 239.  
 Oss, 10, 12, 14, 21, 36, 59, 60, 76, 78, 174, 207, 222, 225, 231, 239, 250, 254, 257, 270.  
 Ossendrecht, 74, 91, 92, 93, 94, 103.  
 Oude Fijnaartpolder, 114.  
 Oude Maasje, 26, 31, 32, 47, 153, 154, 155, 232.  
 Oudenbosch, 12, 59, 74, 103, 107, 108, 113, 114, 115, 118, 139, 146, 246.  
 Oudendijk, 156.  
 Oud- en Nieuw Gastel, 74, 116, 117.  
 Oud- en Nieuw Vosmeer, 95.  
 Oud-Gastel, 74, 103, 107, 108, 109, 113, 117.  
 Oud-Glymespolder, 114.  
 Oudheusden, 78, 165.  
 Oudland, 95.  
 Oudlandsche polder 114.  
 Oventje, t, 258.  
 Overambt, 244.  
 Overdonk, 147.  
 Overlangel, 237.  
 Overloon, 244, 252.  
 Overmaze, Land van, 29.  
 Oyen, 29, 31, 234, 235.

## P.

Padua, Huize, 260, 261.  
 Pagnevaart, 109, 120.  
 Palembang, 122, 166.  
 Paramaribo, 107.  
 Parijs, 37, 235, 263.  
 Pasbogaard, 220.  
 Paulus-abdij, St., 145.  
 Peel, 12, 36, 38, 46, 53, 76, 89, 102, 207, 222, 225, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 269, 278.  
 Peelhorst, 10, 12.  
 Peelland, 17, 22, 27, 78, 89, 207, 221, 263, 268, 276, 298.  
 Peelrug, 7, 14, 15, 21, 47.  
 Petropolis, 144.  
 Philippijnen, 173, 211, 224.  
 Philipsdorp, 288.  
 Philipsland, 95.  
 Pindorp, 108.  
 Platella, villa, 310.  
 Polen, 92.  
 Pont-Colbert, 167.  
 Pontianak, 94.  
 Poppel, 183.  
 Porta-coeli 198, 204.



Postel, abdij van, 37, 309, 312.  
Potjesberg, 297.  
Preanger, 248.  
Prémontre, 36.  
Princenhage, 74, 102, 127, 131, 137.  
Princepeel, 255, 256.  
Prinsbos, 149.  
Prinsenland, 29, 114, 117.  
Putte, 93, 103.  
Putten, land van, 151.

## Q.

Quentin, St., 102.

## R.

Raamsdonk, 159.  
Raamsdonksveer, 159, 160.  
Raatveer, 301.  
Ravenstein, 15, 76, 236, 237, 247.  
Ravenstein, Land van, 29, 31, 38, 214, 231, 235, 236, 237, 238, 258, 261, 298.  
Rechte Heide, 184.  
Reek, 236, 257.  
Regina coeli, 211.  
Reimerswaal, 104.  
Reims, 150.  
Reinier van Arckel, 197.  
Rennes, 294.  
Reppel, 36.  
Rethy, 312.  
Reusel, 174, 224, 307, 309, 310, 312.  
Reut, t., 207.  
Reuzel, 182, 306.  
Rhenen, 214.  
Riel, 21, 148.  
Riethoven, 37, 313.  
Rietven, 181.  
Rilland-Bath, 202.  
Rips, de, 256, 266, 267.  
Rixtel, 312.  
Rode, 220.  
Roermond, 285.  
Roestelberg, 164.  
Ronse, 147, 200, 291.  
Roode Vaart, 114, 115, 120.  
Roosendaal, 57, 58, 64, 70, 73, 74, 75, 89, 94, 104, 113, 114, 134, 146, 285.  
Roosendaalsche Vliet, 104.  
Roosten, de, 288.  
Rosmalen, 17, 140, 226, 238, 277.  
Rotterdam, 48, 62, 64, 65, 76, 99, 102, 134, 154, 169, 190, 201, 202, 240, 248.  
Rouen, 135.  
Roovert, de, 184.  
Rucphen, 14, 74, 80, 103, 110.  
Ruigenhil, 114, 118, 122.  
Ruimel, 36.  
Run, 306.  
Rupel, 26.

Rusland, 92, 158, 188.  
Ruwenberg, 174, 212, 272.  
Rijen, 147.  
Rijkevoort, 244, 260.  
Rijn, 19, 26, 28, 48, 254.  
Rijn, Departement van de Monden van de, 31.  
Rijnland, 16, 20, 302.  
Rijsbergen, 137, 141.  
Rijswijk, 157.

## S.

Salle, huize De Ia, 218.  
Sambeek, 244, 247, 249, 251.  
Schakerlo, 96.  
Schaijk, 21, 80, 227, 236, 257.  
Schelde, 14, 15, 26, 37, 61, 91, 93, 94, 96, 97, 108, 113, 114, 116, 189, 254, 312.  
Schelde en Maas, Departement van de, 31.  
Schelde-Rijnverbinding, 48, 74, 75.  
Scheut, 211.  
Schimmert, 294.  
Schonen, 188.  
Schutlakensche dam, 231.  
Schijf, 110.  
Schijndel, 78, 79, 208, 220, 224, 258.  
Selden-Sate, 214.  
Semarang, 94.  
Seppe, 109.  
Sevenum, 254, 256.  
Sichem, 37.  
Sittard, 285.  
Sleeuwijk, 156.  
Slikgat, 120.  
Sloe, 48.  
Slotbossche toren, 145.  
Slot, het, 233.  
Slotjes, de, 145.  
Sluiskil, 202.  
Sneek, 300.  
Soerabaja, 94, 141, 175, 285.  
Soerendonk, 318.  
Soeterbeek, 37, 298.  
Solesmes, 144.  
Solms, Hof van, 294.  
Someren, 270, 272, 278, 312.  
Someren-Dorp, 272.  
Someren-Eind, 272.  
Someren-Heide, 272.  
Son, 37, 43, 79, 296, 298.  
Sonse duinen, 24.  
Sophia's burg, 210.  
Spaanse Nederlanden, 95.  
Sparrendaal, 211.  
Speelhuus, 227.  
Spoordonk, 292, 293.  
Sprang, 155, 160, 163.  
Sprang-Capelle, 160.  
Sprundel, 110, 147.

Sprundelheim, 110.  
 Spijkerboor, 152.  
 Staalbergven, 180.  
 Staats-Brabant, 8, 29, 30, 31, 38, 39, 61,  
 62, 83, 84, 103, 178, 243, 277.  
 Staats-Limburg, 8.  
 Staats-Vlaanderen, 8, 29, 44.  
 Staartjes-Peel, 14.  
 Stabroekse duinen, 258.  
 Stabroekse heide, 21.  
 Stampersgat, 117.  
 Standaardbuiten, 74, 103, 114, 115, 117.  
 Stapelen, 217.  
 Statendam, 143.  
 Stavoren, 296.  
 Steenberg, 27, 29, 74, 107, 108, 113, 114,  
 115.  
 Steenbergsche sas, 48, 115.  
 Steenbergsche Vliet, 104.  
 Steensel, 307, 311.  
 Sterksel, 218, 318, 319.  
 Sterkselsche Aa, 22.  
 Stevensbeek, 256, 260.  
 Stiphout, 276, 277, 280.  
 Stokhasselt, 22.  
 Strabrecht, 317.  
 Straten, 294.  
 Stratum, 63, 283, 284, 286, 290.  
 Strijbeek, 140.  
 Strijen, 16, 26, 27, 91, 102, 110, 120, 125,  
 147.  
 Strijp, 283, 284, 286.  
 Stuivezand, 14, 143.  
 Sumatra, 107, 174, 202, 225.  
 Sureae 144.  
 Suriname, 107, 108, 119, 139, 174, 175,  
 177, 178, 213.

## T.

Tai-Yuen-Fu, 94.  
 Taxandria, 16, 26, 27, 35, 36, 220.  
 Teeffelen, 234, 235.  
 Teisterbant, 26.  
 Terheijden, 49, 75, 80, 113, 114, 127, 137,  
 142.  
 Teteringen, 10, 77, 137, 139.  
 Thorn, 110, 142, 143, 147, 149.  
 Tiel, 27.  
 Tielervwaard, 235.  
 Tilburg, 12, 14, 21, 35, 41, 47, 60, 61,  
 63, 64, 65, 66, 67, 71, 78, 82,  
 89, 139, 146, 161, 168, 169, 173, 179,  
 180, 183, 200, 202, 207, 246, 260, 261,  
 292.  
 Tivoli, 299.  
 Tijjoeroeg, 236.  
 Tolen, 95, 105.  
 Tongeren, 35, 43.

Tongerlo, 36, 43, 104, 105, 106, 148, 149,  
 155, 177, 228, 248, 311.  
 Tongelre, 283, 286, 298.  
 Tongelreep, 21, 288, 300, 306, 316.  
 Tortosa, 318.  
 Treeswijk, 301.  
 Trente, 38, 313.  
 Trier, 259.  
 Troyes, 173.  
 Truiden, St., 217.  
 Tungalroy, 53.  
 Turkije, 98.  
 Turnhout, 65, 169, 310, 316.  
 Twente, 61.  
 Twist, 260.

## U.

Uden, 11, 21, 24, 59, 214, 226, 236, 237,  
 238, 248, 256, 257, 258, 299.  
 Udenhout, 80, 179, 200, 202, 261.  
 Ugchelen, 224.  
 Uitwijk, 158.  
 Ullicoten, 149.  
 Ulvenhout, 127, 139.  
 Urmond, 217.  
 Uruguay, 102.  
 Utrecht, 35, 65, 166, 264, 267, 277, 285,  
 290, 296.  
 Utrecht, de, 184.

## V.

Valkenburg, 140.  
 Valkenswaard, 10, 21, 36, 77, 80, 285, 289,  
 302, 308, 314, 318.  
 Veebeek, Huize, 214.  
 Veen, 157.  
 Veghel, 22, 59, 65, 79, 80, 173, 208, 220,  
 223, 277.  
 Velder, Huize, 220.  
 Veldhoven, 22, 77, 78, 122, 303, 312.  
 Velp, 202, 236, 237.  
 Venhorst, 256, 260.  
 Venlo, 65, 66, 269, 283.  
 Venray, 256.  
 Venrode, 218.  
 Verlegde Maas, 157, 166.  
 Vessem, 308, 311.  
 Vianen, 248.  
 Vierbannen, 151.  
 Vierlingsbeek, 244, 252.  
 Villers, abdij van, 113.  
 Vilvoorden, 227, 228, 251.  
 Vincentius, huize St., 179.  
 Vinkel, 239.  
 Vinkepeel, 267.  
 Visschen, Gat van de, 153.  
 Vlaanderen, 28, 29, 60.  
 Vlasroot, Groote en Kleine, 301.



Vlieden, 266, 268.  
Vliet, 47, 48, 49, 75, 99, 105, 114, 115, 116.  
Vlissingen, 64, 65.  
Vlijmen, 66, 78, 151, 161, 166, 227.  
Volkel, 236, 258, 259.  
Volkerak, 7, 48, 114, 115.  
Voorburg, 210.  
Voordeldonk, 270.  
Voor-Indië, 228.  
Voorschoten, 120.  
Vorensende, 103.  
Vorstenbosch, 257.  
Vortum, 244.  
Vortum-Mullem, 252.  
Vredenburg, 131.  
Vredendaal, 214.  
Vredepeel, 256.  
Vremde, 113.  
Vroenhout, 109, 144.  
Vrouwenhof, 104, 106.  
Vrijhoeve-Capelle, 160.  
Vught, 26, 65, 122, 147, 165, 186, 204,  
207, 208, 212, 213, 216, 262.  
Vugtherhei, 186, 192.

## W.

Waalre, 17, 36, 269, 289, 300, 314.  
Waalwijk, 27, 66, 67, 144, 146, 155, 161,  
168, 292.  
Waardhuizen, 158.  
Wagenberg, 142.  
Walcheren, 48.  
Walek (Waalwijk), 313.  
Walsteyn, 140.  
Wamberg, 214.  
Wamel, 234.  
Wanroy, 244, 260.  
Warande, de, 144, 276.  
Wargashuyze, 209.  
Wasberg, 268.  
Waspik, 160.  
Waspik-Boven, 160.  
Weedert, 314.  
Weert, 53, 66, 170, 259, 263, 283, 290, 294,  
299, 314, 316.  
Weerijs, 137.  
Well, 157.  
Welberg, 116.  
Welschap, 64, 289, 305.  
Wenen, 136, 212.  
Werken c.a., de, 156.  
Werkendam, 31, 74, 151, 152, 155.  
Wernhout, 140.  
Wernhoutsburg, 101, 140.  
West-Borneo, 142.  
West-Brabant, 16, 17, 31, 44, 47, 49, 53,  
73, 74, 75, 91, 110, 113, 129, 134.  
West de Pere, 228.  
Westelbeers, 308.

Westerbeek, 102, 260.  
Westerhoven, 313, 316.  
Wester-Schelde, 7, 48, 49, 75.  
Westfalen, 10.  
West-Indië, 98, 107.  
West-kwartier, 103.  
Westmalle, 317.  
Weijer, de, 251.  
Wieldrechtsche polder, 151.  
Wieringermeer, 92.  
Wildert, de, 110.  
Wilhelmina-kanaal, 63, 64, 74, 75, 143, 146,  
169, 172, 280, 289, 292, 296.  
Willebrord, St., 109, 110, 111, 112.  
Willemstad, 27, 29, 31, 55, 109, 114, 117,  
118, 122.  
Windberg, 228.  
Windesheim, 289.  
Wintelre, 307, 308.  
Wisconsin, 228.  
Withof, 142.  
Witte Bergen, de, 295.  
Wittem, 247.  
Witven, 180.  
Woensdrecht, 74, 80, 92, 94, 102, 103.  
Woensel, 165, 199, 223, 283, 284, 286,  
287, 290.  
Woeringen, 28.  
Woeste Zee, de, 146.  
Wolfspuiven, 180.  
Worms, 313.  
Woudrichem, 151, 156.  
Wouw, 53, 74, 80, 92, 108, 113, 144.  
Wouwsche Plantage, 19, 108, 109.  
Wijbosch, 224.  
Wijk en Aalburg, 78, 157.  
Wijk-Maastricht, 119.  
Wijnberg, de, 246.

## X.

Xanten, 251.

## IJ.

IJmuiden, 202.  
Ijpelaar, de, 45, 109.  
Ijpelaar, de Grote, 139.  
Ijpelaar, de Kleine, 139.  
Ijsel, 188.  
Ijzeren Man, de, 209.  
Ijzeren Vrouw, de, 192.

## Z.

Zalt-Bommel, 242, 254, 284.  
Zand-Oerle, 304.  
Zandven, 94.  
Zeeland, 14, 236, 258.  
Zeeland (prov.), 29, 57, 105, 115.  
Zeelst, 79, 303, 305.

Zeeuws-Vlaanderen, 93, 134.  
 Zegge, 103, 110.  
 Zeilberg, 268.  
 Zenderen, 250, 251.  
 Zepperen, 217.  
 Zes-Gehuchten, 299, 317.  
 Zevenbergen, 29, 31, 57, 74, 113, 114, 115,  
 117, 120, 201.  
 Zevenbergsche Hoek, 114, 120.  
 Zevenbergen, Land van, 113.  
 Zierikzee, 17, 96.  
 Zionsburg, 210.  
 Zoeterwoude, 248.  
 Zonderwijk, 22.  
 Zonzeel, 113, 120.  
 Zonzeelsche polder, 114.  
 Zoom, 10, 11, 14, 15, 89, 91, 94, 95, 104.

Zuid-Afrika, 279.  
 Zuid-Beveland, 48, 93.  
 Zuid-Celebes, 174, 211.  
 Zuidelijke Nederlanden, 39.  
 Zuider-afwateringskanaal, het, 154.  
 Zuidgeest, 103.  
 Zuid-kwartier, 103.  
 Zuid-Sumatra, 102.  
 Zuid-Willemsvaart, 63, 64, 192, 193, 213,  
 223, 267, 274, 275, 277, 278, 279, 280,  
 282, 319.  
 Zundert, 59, 105, 107, 137, 140.  
 Zutphen, 269.  
 Zwaluwe, 29, 66, 115.  
 Zwolle, 285, 300.  
 Zwijsbergen, 215.  
 Zijtaart, 223.

## REGISTER VAN FOTO'S

	tegenover pagina		tegenover pagina
Drunense Duinen .....	16	Heuvel in Tilburg .....	177
Bij de Oisterwijkse vennen .....	17	Huize „St. Vincentius“ Udenhout .....	192
Boskapel bij Udenhout .....	32	Stadswallen van 's-Hertogenbosch .....	192
Weg bij Oudenbosch .....	33	Zuiderportaal van de St. Jansbasiliek te 's-Hertogenbosch .....	193
Oude toren van Enschoot .....	33	Raadhuis van Vught .....	208
Boerderij in Best .....	48	Boxtel .....	209
Interieur Brabantse boerderij .....	48	Oude toren te St. Michielsgestel .....	224
Toren van Hilvarenbeek .....	49	Doofstommeninstituut in St. Michiels- gestel .....	225
Philipsfabrieken te Eindhoven .....	64	Huize „De Wijnberg“ te Grave .....	225
De haven van Veghel .....	65	Maasgezicht bij Ravenstein .....	240
Zuid-Willemsvaart in Helmond .....	65	Gevelversiering Huize „De Rozenkrans“ te Grave .....	241
Aa-Be- Wollenstoffen- en Wollendeken- fabrieken te Tilburg .....	80	Cuyk aan de Maas .....	256
Koninklijke Lederfabriek „Oisterwijk“ te Oisterwijk .....	80	Carmelcollege in Oss .....	256
R.K. Leergangen en Kath. Econ. Hoge- school in Tilburg .....	81	Gewande aan de Maas .....	257
Halsteren .....	96	Kasteel-Raadhuis van Helmond .....	272
Interieur St. Gertrudis-kerk Bergen op Zoom .....	97	Stadspark te Helmond .....	272
Raadhuis van Klundert .....	112	Landelijk leven in Oost-Brabant .....	273
Emile van Loonpark te Roosendaal ..	112	Winkelstraat (Stratumseind) met St. Catharinakerk te Eindhoven .....	288
Raadhuis van Willemstad .....	113	Van Abbe-Museum te Eindhoven .....	289
Valkenberg te Breda .....	128	Raadhuis van Oirschot .....	289
Ingang van het Begijnhof te Breda .....	129	Landarbeidershuisjes te Sambeek .....	304
Oude kerk van Oosterhout .....	144	Watermolen in Breugel .....	304
Nieuwe kerk van Waalwijk .....	145	Een der vele riviertjes in Oost-Brabant .....	305
Toren van Woudrichem .....	160	Watermolen te Westerhoven .....	320
De Biesbosch .....	161	Landschap in Dommelen .....	320
Gezicht op Vlijmen .....	161	Langs de Tongelreep .....	321
Markt te Tilburg .....	176		



## REGISTER VAN PERSONEN

### A.

Aa, A. J. van der, 90.  
 Abbe, fabrikant Van, 290.  
 Ackersdijck, Jan, 204.  
 Ackersdijck, Willem Cornelis, 204.  
 Adriaan van Utrecht, 281, 318.  
 Adriana van Nassau, 163.  
 Adrianus VI, paus, 318.  
 Aecker, Eligius, 217.  
 Aengilbald, 302.  
 Aerssen-van Sommelsdijk, Van, 107.  
 Aerts, Andreas, 224.  
 Agt, firma van, 284.  
 Aken, Jheronimus van, 205.  
 Aken, Witheer Van, 228.  
 Albertus van Cuyk, 270.  
 Alexander, prins, 315.  
 Alf, 148.  
 Allard, H. J., 45, 320.  
 Alphen, Antonius van, 39, 219, 224, 225.  
 Altink en Burgers, firma, 284.  
 Alva, 313.  
 Amandus, H., 35, 100, 142.  
 Ammers-Küller, Jo van, 234.  
 Amstel, Jan van, 224.  
 Angelis, Maria, Margaretha ab, 295.  
 Anna van Oostenrijk, 294.  
 Ansbald, 35.  
 Antonie van Brabant, 226.  
 Antonius abt, H., 266.  
 Antonius van Padua, H., 148, 222.  
 Arberg, geslacht Van, 275.  
 Ariëns, mgr., 117.  
 Arkel, bisschop Jan van, 193.  
 Arnolds, F. M. A., 206.  
 Arnoud van Gelder, 244.  
 Arntz, 274.  
 Asdonck, Gisbertus van der, 265.  
 Asselbergs, firma, 97, 98.  
 Assendelft, geslacht Van, 125, 129.  
 Asten, Van, 274.  
 Augustine, Moeder, 134.  
 Augustinus, H., 317.

### B.

Bachiene, W. A., 9, 34.  
 Backer en Rueb, firma, 133.  
 Backus, geslacht, 314.  
 Baeten, mgr., 44.  
 Balen, Maria van, 205.  
 Bannenberg, pastoor, 305.  
 Barentsen, P. A., 319.  
 Basel, Winand van, 197, 239.  
 Basilius, frater, 173.  
 Basilius van Brugge, 247.  
 Bastiaansen, pastoor, 111.  
 Baur, B., 103.  
 Bautersem, geslacht Van, 102.  
 Bautoen, Jan, 121.  
 Bauwens, Boudewijn, 313.  
 Bavel, C. A. M. van, 136.  
 Beatrix van Strijen, 143.  
 Becanus, 37.  
 Becanus, H. Adrianus, 184.  
 Becanus, Martinus, 184.  
 Becker, Victor, 123.  
 Becx, W. F., 272.  
 Beek, Martinus van, 211, 212, 264.  
 Beek, mgr. van, 45.  
 Beekman, A. A., 49, 95, 123, 167, 253.  
 Beermann, V. A. M., 34, 45.  
 Beka, Joannes de, 204.  
 Bellot, dom, 145.  
 Berckel, Theodore Victor van, 205.  
 Beresteyn, Christiaan van, 209.  
 Berg, Constantinus van den, 257.  
 Bergaigne, bisschop, 43.  
 Bergen, 103.  
 Bergen, Adriaan van, 142.  
 Bergh, gebroeders Van den, 241.  
 Bergh, geslacht Van den, 249, 250, 251.  
 Bergh-Krabbendam, Van den, 171.  
 Bergh, Oswald van den, 249.  
 Bergh, Simon van den, 76, 240.  
 Bergheick, van, 314.  
 Bergmans, J., 185.  
 Bernard, pater, 301.  
 Bernardus, broeder, 179.  
 Bernardus, Sint, 149.  
 Berthier, J., 246.  
 Berthout, geslacht, 275.  
 Bertrand, M. L., 206.  
 Beule, De, 181, 196.  
 Beurden, A. F. van, 253, 272.  
 Beurden, firma Van, 168.  
 Beurden, Witheer Van, 228.  
 Bevin, 95.  
 Binck, 74.  
 Binck, pastoor, 148, 150.  
 Blanc, F. F. le, 162.  
 Blériot, 142.  
 Blink, H., 18, 25.  
 Bloch en Stibbe, 162.  
 Block, De, 284.  
 Bloemaert, Abraham, 194.  
 Bluysen, firma A., 270, 271.

Boekholt, J. T., 112.  
 Boeren, P. C., 45, 69, 185.  
 Bogaard, familie Van den, 279.  
 Bogaerde van Terbrugge, Van den, 33, 215, 225.  
 Bogaerde van Terbrugge, Jean Louis, baron Van den, 226.  
 Bogaerde van Terbrugge, Donatus Van den, 226.  
 Bogaerde van Terbrugge, Ludovicus Van den, 226.  
 Bogaers en Zonen, 274.  
 Bogaert, pastoor Van den, 165.  
 Bogaerts, geslacht, 217.  
 Bologna, Thomas van, 130.  
 Bonaventura, zuster, 294.  
 Bons, generaal De, 245.  
 Bont, deken De, 293.  
 Bont, firma De, 133.  
 Boomaars, Chr., 185.  
 Borchmans, Jan, 293.  
 Borret, A. J. L., 265.  
 Bosch, Jheroen, 196, 205.  
 Bosch van Drakenstein, 196.  
 Bosmans, pastoor, 295.  
 Bots, valkenier, 314.  
 Bortel, firma Van, 168.  
 Brand, W., 69, 305.  
 Brecht, geslacht, 125.  
 Brederode, geslacht, 270.  
 Breedveld, Walter, 253.  
 Bref, Maria de, 225.  
 Breughel de Oude, Pieter, 297.  
 Briët, 317.  
 Brisson, pater, 173.  
 Broek, A. J. P. van den, 9.  
 Broek, J. P. H. van den, 150.  
 Brogden, Alexander, 66.  
 Brom, G., 45.  
 Broos, Joannes Baptista, 108.  
 Brouwer, Daniël de, 260.  
 Brouwer, P. C. de, 85, 174, 185.  
 Brouwers, Catharina, 134.  
 Bruggen van Croy, Van der, 276.  
 Bruggen, freule Joanna, Carolina, Constantia, Wilhelmina van der, 280.  
 Bruggen van Croy, Jhr. Johan, Carel, Gideon van der, 280.  
 Bruhese, geslacht, 125.  
 Bruhesius, Joannes, 135.  
 Brüning en Zoon, 284.  
 Burgers, 284.  
 Busch, J. H., 167.  
 Buys van Woeringen, Frans, 166.  
 Bijhouwer, 106.  
 Byvanck, A. W., 20, 25.

## C.

Campenhout en Cie., Van, 143.

Canisius, H. Petrus, 108, 181, 313.  
 Canisius, pater, 273.  
 Carp, firma, 272, 275, 300.  
 Carp, G. J. W., 254.  
 Cartier de Marchienne, baron de, 310.  
 Casseres, J. M. de, 305.  
 Celles, Theodorus van, 248.  
 Chappuis, moeder Maria Salesia, 173.  
 Chassé, 132.  
 Chevalier, Jules, 173, 175.  
 Christophoor, broeder, 123.  
 Cimbarga van Baden, 129.  
 Claude van Châlon, 124.  
 Cleerdin, Vincent, 56, 69, 90, 206, 305.  
 Clusen, geslacht Van der, 314.  
 Cobbenhagen, M. J. H., 185.  
 Cock, Henricus, 314.  
 Coehoorn, Menno van, 99, 123, 127, 245.  
 Coeverinx, Gijsbertus, 222.  
 Colin, pater J. C., 203.  
 Collette, Joan, 146.  
 Commissaris, Aug. C. J., 150.  
 Concordius, pater, 206, 272, 305, 310.  
 Coolen, Antoon, 234, 255, 269, 302.  
 Coolen de Oudere, Antoon, 215.  
 Coppens, Josephus, Antonius, 205, 264.  
 Coppens, deken, 164, 165.  
 Coppens, Martien, 112, 206, 272, 305.  
 Corbusi, Catharina, 134.  
 Cornelius, H., 214.  
 Cortenbach, geslacht, 275.  
 Coudrin, pater, 139.  
 Court, geslacht De, 314.  
 Court, geslacht De la, 167.  
 Court, P. E. de la, 9, 265, 272.  
 Crabbeels, bisschop, 222.  
 Crol, pater, 107.  
 Cronenborgh, Johan van, 219.  
 Cunen, J., 253, 272, 273.  
 Cunera, H., 213, 214, 258.  
 Cuperinus, Albertus, 204.  
 Cuyk, Van, 314.  
 Cuylenburg, Peter van, 249.  
 Cuypers, Antonius, Petrus, Prosper, Gaspar, 302.  
 Cuypers, Ed., 196, 211.  
 Cuypers, Jacq., 305.  
 Cuypers, Jos., 160, 196.  
 Cuypers, Pierre, 108, 109, 116, 128, 132, 145, 181, 223, 249, 276, 290.  
 Cuypers-van Velthoven, Prosper, 302.  
 Cyrillus, pater, 273.

## D.

Dalantus, dichter, 166.  
 Damiaan, pater, 140, 222.  
 Dams, 62.  
 Danckers, valkenier, 314.  
 Daniël, ridder, 293.



Daverveldt, 74, 117.  
 Deckers, J. H. F., 49.  
 Deckers, L. N., 56.  
 Dehon, J. L., 102.  
 Delattre, Pierre, 273.  
 Delft, A. J. A. C. van, 185.  
 Delft, Anton van, 260.  
 Derikx, E. J., 112.  
 Derkenis, Jan, 193, 195.  
 Derkinderen, Antonius Johannes, 195, 205.  
 Diddens en Van Asten, 274.  
 Diepen, 62.  
 Diepen, Armand, 67, 171.  
 Diepen, mgr., 44.  
 Diepenbeeck, Abraham, 205, 250.  
 Dierkx, Kaatje, 93.  
 Dilling, K., 272.  
 Dintherus, Edmundus, 37, 226.  
 Dionysius de Karthuizer, 204, 210.  
 Dirk van Holland, 310.  
 Doefa, 35.  
 Doerne, geslacht Van, 270.  
 Does de Willebois, Van der, 192.  
 Domitianus, H., 35.  
 Donatus, H., 257.  
 Donders, Franciscus Cornelis, 178, 206.  
 Donders, Petrus, 139, 177, 178, 212.  
 Dongen, Adriaan van, 44, 140, 145.  
 Donkers, W., 167.  
 Dony, architect, 196.  
 Dooren en Dams, firma Van, 62, 170.  
 Dooren en Co., J. J. van, 162.  
 Dooren, Martinus Cornelisz. van, 170.  
 Dooren, Pieter van, 170.  
 Dor, Lucien, 319.  
 Dortmund, firma Van, 168.  
 Droesen, W. J., 56.  
 Drunen, Johannes van, 174.  
 Dubbelden, Henricus den, 211, 212, 272.  
 Dudok, architect, 288.  
 Duhamel, Allard, 193.  
 Duivenvoorde, Willem van, 145, 159.  
 Duljé, C. R., 253.  
 Dupuis, Toon, 177.  
 Dijk, van, 183.  
 Dijksterhuis, B., 185.

## E.

Eck, A. van, 136.  
 Edmond van Dinther, 226.  
 Egmond, graaf van, 313.  
 Elias, firma J., 284.  
 Elmpt, Marten van, 216.  
 Elsen, G. van den, 34, 54, 56, 228, 261, 265,  
 273, 281.  
 Emmer, H., 9.  
 Emond, pater, 253.  
 Enckevort, Willem van, 37, 281, 318.  
 Engelbert van Immerzeel, 233.

Engelbrecht, de edelman, 148.  
 Engelbrecht II van Nassau, 124, 129.  
 Engelen en Evers, firma Van, 272.  
 Entersch, N., 317.  
 Eras en Zoon, 171.  
 Erens, A., 45.  
 Erp, Antonius van, 225.  
 Erp, A. J. van, 229.  
 Esch, Nicolaas van, 181, 182.  
 Eyck, Charles, 163, 181, 276.  
 Eyck, Hendrik van, 311.  
 Eijcken, Henricus, 299.  
 Eijcken en Zoon, 300.  
 Eysbouts, Bonaventura, 271.

## F.

Faber, F. J., 13.  
 Falise, 196.  
 Fentener van Vlissingen en Co., 274.  
 Fey, Arnoldus, 294.  
 Francino, J., 253, 272.  
 Franciscus van Sales, H., 173.  
 Franssen, Ferd., 229.  
 Frederik, prins der Nederlanden, 115, 131,  
 138.  
 Frederik Hendrik, 92, 125, 127, 144, 188, 209,  
 295, 312.  
 Frencken, Jos., 150.  
 Frencken, mgr., 132, 135.  
 Frenken, A. M., 281, 305.  
 Fritsen, Henricus, 278.  
 Fruytiers, 141.

## G.

Gabriël, 317.  
 Gageldonck, geslacht Van, 138.  
 Gans, Cornelis, 276.  
 Geertgen van St. Jans, 205.  
 Geert Groote, 173.  
 Geld, H. van der, 194.  
 Geldorpius, Henricus, 300.  
 Geneste, mgr. De la, 246.  
 Geneste, Henriëtte De la, 245, 246.  
 Genk, mgr. Van, 44.  
 Gerardus Majella, H., 313.  
 Gerlach, pater, 103, 112, 123, 150.  
 Gerretson, C., 49.  
 Gertrudis, H., 35, 37, 91, 100, 159.  
 Gestel, pater Adrianus van, 300.  
 Geyl, P., 9.  
 Giffen, A. E. van, 20.  
 Gildemeester en Co., 133.  
 Gils, van, 74.  
 Gils, Antonius van, 177.  
 Glabbeek, Van, 274.  
 Glorieux, Stephanus, Modestus, 147.  
 Glymes, geslacht Van, 102, 103.

Glymes, Jan van, 114.  
 Godevaart van Breda, 128.  
 Godschalk, mgr., 44, 173, 213.  
 Goessen, Heym Janszn., 209.  
 Goetschalckx, P. J., 34.  
 Gogh, Vincent van, 280, 298, 299, 317.  
 Gommers, J. W. A., 150.  
 Goor, Johan van, 135.  
 Goor, Thomas Ernst van, 123, 124, 135, 136, 150.  
 Goossens, mgr., 34, 173, 305.  
 Gorkom, L. J. C. van, 34.  
 Graafdorf, pater, 108.  
 Gragtman en Co., 162.  
 Granpré Molière, 74, 215.  
 Griendt, Jan van de, 65, 66, 254.  
 Griendt, Nicolaas van de, 254.  
 Grignon de Montfort, H., 294.  
 Grobbendonck, Anthony Schets van, 203.  
 Grobbendonck, Ignatius van, 203.  
 Groenendael, architect, 158.  
 Groeneweg, firma, 262.  
 Grooff, mgr., 264.  
 Groot, I. de, 123.  
 Gruyter en Zoon, P. de, 202.  
 Gruyter, Petrus de, 202.  
 Gruter, geslacht De, 125.  
 Gulik, Kleef en Mark, Willem van, 237.  
 Guljé en Zonen, 133.  
 Guljé, Petrus Franciscus, 277.  
 Gijlswijk, mgr., 264.  
 Gijzen, Merijntje, 99.

## H.

Haaren, Willem van, 221.  
 Haastert, H. van, 56.  
 Haes, Ign. de, 284.  
 Hallema, A., 136, 150.  
 Hamer, mgr., 164, 300.  
 Hanekop, Cornelis, 163.  
 Hanewinkel, Steph., 34.  
 Hanrath, architect, 275.  
 Haren, Ivo van, 144, 162.  
 Hartog, firma H., 240, 241.  
 Hartzler, Moeder Louise, 175.  
 Hase, Melchior de, 195.  
 Haslinghuis, E., 136.  
 Havens, Arnold, 204.  
 Havensius, 204.  
 Havermans, 139.  
 Heer, firma De, 284.  
 Heere, 74.  
 Heere en Cie., firma, 143.  
 Heeren, Jacobus Antonius, 200.  
 Heeren, J. J. M., 281.  
 Heide, G. van der, 167.  
 Helena van Montmorency, 233.  
 Hellemons, W., 118, 119.  
 Helmer, H., 185.

Helsen, Jozef, 320.  
 Hemony, 195, 278.  
 Hendrik I van Brabant, 149, 187, 236, 276, 304.  
 Hendrik VI, keizer, 187.  
 Hendrik II van Breda, 148.  
 Hendrik III van Breda (Nassau), 124, 125, 126, 128, 130, 132.  
 Hendrik van Kuik, 236.  
 Hendriks, H., 229.  
 Hendrikx, P., 253.  
 Herinx, Willem, 277.  
 Herlaer, Arnold van, 210.  
 Herlenius, Cornelius, 108.  
 Hermans, C. R., 229, 243, 248, 253.  
 Hermesen, Dorus, 196.  
 Hermus, A., 211, 229.  
 Herp, Hendrik, 181, 222.  
 Heurn, Johan Hendrik van, 34, 204.  
 Heuvel, Adrianus van den, 299.  
 Heuvel, Lucas van den, 300.  
 Heuvel, N. H. L. van den, 206.  
 Heuvel, Van den (valkenier), 314, 315.  
 Heuvel, Wilhelmus van den, 299.  
 Heuvel en Zoon, A. van den, 300.  
 Heyden, M. van der, 45.  
 Heyden en Verwiel, Van der, 161.  
 Heyden, Wed. van der, 162.  
 Heym, geslacht, 209.  
 Heyman, H., 229.  
 Heymeijer, G. J., 123.  
 Heyns, Jan, 193.  
 Hezenmans, Joannes, Cornelius, Antonius, 205, 206, 229.  
 Hezius, Theodoricus, 318.  
 Hildewaris, 183, 220.  
 Hildo Krop, 196, 299.  
 Hilsondis, 110, 147.  
 Hoeck, Adrianus van, 277.  
 Hoecken, Adriaan, 179.  
 Hoecken, Christiaan, 179.  
 Hoecken, Jacobus, 179.  
 Hoensbroek, Ulric van, 263.  
 Hoeven, Van der, 97.  
 Hoeven, H. van der, 150.  
 Hoffman, Willem, 215.  
 Hoffmans, V. J., 162.  
 Hogendorp, graaf Van, 184.  
 Holtus, 274.  
 Holwerda, J. H., 20, 25.  
 Hooff, Johan, Frans, Rudolph van, 218, 292.  
 Hoogstraten, Leonardus van, 247.  
 Hooydonk, mgr. Van, 44, 94, 101, 111, 140, 146.  
 Hopmans, mgr., 44, 125, 126.  
 Horne, geslacht Van, 217, 314, 317.  
 Houben, L. G. A., 305.  
 Houbraken, Judocus, 300.  
 Hövell tot Westerfliet, Van, 270.  
 Hubertus, H., 35.



Hunink, 214.  
Huybers, A., 185.  
Huybrechts, Johannes, 118.  
Huysmans, G. W. M., 56.

## I.

Iersel, Kees van, 266.  
Iersel, Witlox en Co., Van, 162.  
Ingen Housz, Johannes, 135.  
Innocentius II, paus, 225.  
Isabella, hertogin, 126.  
Iterson, W. J. D. van, 56.

## J.

Jacob, W., 253.  
Jäger, 74.  
Jan van Brabant, 163, 243, 297.  
Jan I van Brabant, 102, 293.  
Jan II van Brabant, 243.  
Jan III van Brabant, 304.  
Jan IV van Brabant, 226.  
Jan van Cuyk, 244.  
Jan de Doper, St., 143.  
Jan II van Glymes, 100, 101, 102.  
Jan III van Glymes, 103.  
Jan IV van Glymes, 103, 116.  
Jan van Nassau, 131, 142.  
Jan van Oranje, 124.  
Jan I van Polanen, 126, 130, 131.  
Jan II van Polanen, 124.  
Jansen, J. E., 320.  
Jansen-de Wit, 224.  
Janson, Abraham, 194.  
Janssen, Arnold, 259.  
Janssen, Van Weel, Smits en Cie, 105.  
Jaspers, pater, 300.  
Jellinghaus, 62.  
Jellinghaus, Diepen en Co., 62.  
Joannes de Doper, H., 105, 148.  
Joannes van Oisterwijk, H., 181.  
Johanna van Polanen, 124.  
Jong, kardinaal De, 245.  
Jordaens, 93.  
Joris, St., 131.  
Josselin de Jong, Pieter, 221.  
Jozef II, 150, 164, 178.  
Jurgens, 270.  
Jurgens, Antoon, 76, 240.  
Jurgens, Johan, 76, 242.  
Jurgens, Leendert, 240.  
Jurgens, Willem, 240.  
Justinus van Nassau, 130.  
Juten, G. C. A., 45, 95, 103.

## K.

Kalf, Jan, 136.

Kalff, L. C., 290.  
Karel V, 96, 103, 243.  
Karel de Eenvoudige, 310.  
Karel Philip van Ravenstein, 238, 247.  
Karel de Stoute, 243, 314.  
Kaulen en Co., 275.  
Keermans, Jan Baptist, 132.  
Keldermans, Rombout, 100, 101.  
Kerssemakers, Rath en Co., 284.  
Kessel, Willem van, 193.  
Kingmans, J. L. G., 167.  
Klaassen, Laurentius, 174.  
Klep de Bruijn, 133.  
Kleyn, A. G., 34.  
Knippenberg, H. H., 45.  
Knol, Chr. G., 281.  
Knuttel, W. P. C., 45.  
Knuvelde, Gerard, 85.  
Kok, A. A., 293.  
Konijnenburg, E. van, 49, 75.  
Kort, firma A. en J. de, 162.  
Kronenburg, J. A. F., 185.  
Kropholler, architect, 163, 215, 290.  
Krüger, Joannes, Baptista, 45, 90, 94.  
Kuene en Mennen, firma, 284.  
Kuyck-Visschers, familie Van, 294.  
Kuyper, de, 284.

## L.

Laan, J. van der, 288.  
Laane, 74.  
Laane, Rogier en Daverveldt, firma 97.  
Laar, A. van de, 196.  
Lambert, graaf De, 142.  
Lambertus, Sint, 35.  
Lanckvelt, Joris van, 264.  
Landmeter, Fr., 167.  
Lannoy, Juliana de, 135.  
Lanschot, F. J. van, 192, 206.  
Lanschot, familie Van, 209, 215.  
Laurentius, H., 146.  
Lauwers, J. M., 185.  
Lavigerie, kardinaal, 216, 218.  
Lebret, 74.  
Ledeboer, A., 255.  
Leeghwater, 189.  
Leeuw, Oscar, 176, 196, 202.  
Legge, Jos., 102.  
Lely, C. W., 49, 253.  
Lely Jr., C. W., 232.  
Lemmens, Augustina, 221.  
Lenaertsz., Jan, 181.  
Leopold II, 136.  
Leurs, Stan, 319.  
Leuven, Arnold van, 113.  
Levelt, H., 123.  
Leynen, H., 320.  
Leysen, Maria Michaël, 174.

Leyten, mgr., 45.  
 Lidstone en Co., firma, 271.  
 Lightervelt, Leonardus Antonius, 206.  
 Linden, Van der, 74, 97.  
 Lips, firma (Drunen), 164.  
 Lips, firma (Dordrecht), 144.  
 Lodewijk XIV, 227, 294.  
 Lodewijk Napoleon, 169, 292.  
 Loeff, burgemeester, 193.  
 Loer, Dirc, 223.  
 Lommel, Antonius Marinus van, 142.  
 Loon, Van, 74.  
 Loos, Erven, 140.  
 Lorie, J., 13.  
 Löwenthal, 101.  
 Luns, Huib, 202.  
 Lurmans en Co., firma, 284.  
 Luyben, 33.  
 Lyscep, Johan, 209.

## M.

Maade, Anna Cornelia van der, 145.  
 Machereel, geslacht De, 125.  
 Machteld van Diest, 128.  
 Mackay, 41.  
 Macropedius Georgius, 37, 264.  
 Mahie, 217.  
 Man, Herman de, 214.  
 Mannaerts, 171.  
 Margaretha Maria Alacoque, 267.  
 Margaretha van Oostenrijk, 103.  
 Maria van Brabant, 276.  
 Maria van Loon, 131.  
 Maria Margaretha ab Angelis, 295.  
 Maria de Medici, 295.  
 Maria van Nassau, 163.  
 Maria Theresia, 136, 223.  
 Maria, zuster, 245.  
 Marie-Adolphine, 93.  
 Marie-Joseph, Mère, 107.  
 Marie, Mère, 122.  
 Martinet, Joannes Florentinus, 269.  
 Martinus V, 226.  
 Marvillac, Louise de, 175.  
 Masius, bisschop, 43.  
 Mateo, pater, 140.  
 Mathijssen, Antonius, 319.  
 Mattheeussens, 93.  
 Maurits, 92, 121, 123, 124, 127, 188, 209.  
 Maximiliaan van Oostenrijk, 103, 243.  
 Maximiliaan van de Pfalz-Zweibrücken, 103.  
 Mechelen, H. van, 123.  
 Mèges-Mouriés, 240.  
 Meindersma, W., 206, 320.  
 Mennen, 284.  
 Merheim, Van, 217.  
 Merkelbach, Huberdina, 122.  
 Merkelbach van Enkhuizen, L., 136, 150.

Merkus de Kock, Hendrik, 166.  
 Mérode, geslacht De, 293.  
 Mesdag, 317.  
 Meijer van Leeuwen, 76, 240.  
 Meijers, N. G. E., 167.  
 Mierlo, Goord van, 281, 314.  
 Miert, Bernardus Joannes, Van, 157, 223.  
 Miert, Jacoba, Anna, Petronella van, 223.  
 Mignot en De Block, 284.  
 Moescops, Petrus, 260.  
 Moleschott, Jacob, 206.  
 Mollus, 204.  
 Mollen, valkenier, 314.  
 Mollen, Adriaan, 314.  
 Mollen, Karel, 315.  
 Mollenberg, C. J., 167.  
 Moller, H. W. E., 49, 173.  
 Mommers, L., 162.  
 Mommers, A. R. M., 229.  
 Montens, Hendrik, 132.  
 Montigny, 103.  
 Mool, Willem, 204.  
 Moorsel, Van, 284.  
 Moretus, Balthasar, 313.  
 Moretus, Jan, 313.  
 Mosmans, Jan, 195, 206.  
 Muls, Jozef, 305.  
 Mutsaers en Zn., firma, 171.  
 Mutsaers, J. A., 206.  
 Mutsaerts, Dionysius, 177.  
 Mutsaerts, mgr., 44.  
 Mutsaerts, Nicolaas, 177.

## N.

Napoleon, 39, 93, 158, 190, 193, 219, 227, 254.  
 Nelissen, Jacobus, 259, 260.  
 Nemius, Caspar, 203.  
 Nering Bögél, 255.  
 Nicasius Hezius, H., 318.  
 Nicolas, Joep, 131.  
 Nieuwenhuizen en Van Stratum, firma, 300.  
 Nobelaer, geslacht De, 142.  
 Nolet, W., 45.  
 Noordewier-Reddingius, Aaltje, 269.  
 Norbertus, H., 141, 166, 227, 228.  
 Noremborgh, Coenraad van, 194.  
 Nouhuys, 317.  
 Nouwens, Witheer, 228.  
 Nijkamp, M. J. G., 136.

## O.

Oda, H., 220, 221, 222.  
 Odilia van Nassau, 131.  
 Odrada, H., 234.  
 Odulphus, H., 293, 296.  
 Oelbertus, H., 143.  
 Oerder, Frans, 214.



Offermans, pastoor, 272.  
Ogtrop, P. A. L. van, 255.  
Oldendorf, A., 69, 80, 281, 305, 320.  
Onderwater, geslacht 314.  
Oostsaenen, Jacob Cornelisz., 279.  
Ophoven, Dominicus van, 255.  
Ophovius, Michaël, 203, 299.  
Ost, Alfred, 106.  
Otten, ir., 275.  
Otten, Felix, 234.  
Otten, Gerard, 234.  
Otto van Cuyk, 243.  
Otto IV, keizer, 276.  
Oudenhoven, Jacob van, 167, 204.  
Oultremont, d', 164.  
Ouwerling, H. N., 269, 273.

## P.

Pallandt, Maria Th. B., baronesse van, 301.  
Panis, Helena, 254.  
Panken, Petrus Norbertus, 313, 320.  
Paringet, D., 253.  
Pas, P. van der, 273.  
Paulus IV, paus, 193.  
Peelen, Anthonius Wilhelmus, 251.  
Pelgrom, Simon, 197, 204.  
Pepijn van Herstal, 35.  
Pepijn van Landen, 91, 100.  
Persijn, Jules, 320.  
Petit, Alexius, 278.  
Petit, Alexius Julien, 278.  
Petit, Everhardus, 278.  
Petit, Henricus, 278, 279.  
Petit, Jean, 278.  
Petit, Joseph, 278.  
Petit en Fritsen, firma, 278.  
Peijnenburg, Waltherus, 226, 258.  
Pfanner, Franciscus, 279.  
Philips, N.V., 106, 241, 284, 296, 315.  
Philips, Anton Frederik, 284.  
Philips, Frederik, 284.  
Philips, Gerhard, 284.  
Philips van Bourgondië, 102, 226.  
Philips I van Brabant, 226.  
Philips II, 243, 297.  
Philips Willem, 124, 132.  
Pichegru, 227.  
Pieck, Aleyt, 210.  
Pieterson, Johannes, 276.  
Piggen, 125.  
Pileus, kardinaal, 217.  
Placidus, pater, 136.  
Poel, A. van der, 18.  
Poell, L., 273.  
Poirters, pater, 181, 185.  
Pollet en Zn., firma, 171.  
Pompe, Engelbert, 235.  
Pompe Walter, 183, 235.  
Postel, H. Maria Magdalena, 251.

Prims Floris, 320.  
Prinsen, Lambertus, 260.  
Prinsen, mgr., 196.  
Prinzen, firma, 262.  
Prinzen en Van Glabbeek, 274.  
Prouningh van Deventer, 214, 298.  
Pulles en Co., firma A., 162.  
Pulskens, Jacoba, 179.  
Putt en De Vlam, Van der, 284.

## Q

Quellinus, A., 141, 233.  
Quirinus, pater, 112, 136, 229.

## R.

Ram en Cie., De, 74, 105.  
Ram, mgr. De, 226.  
Ramaer en Co., 274.  
Ranst, geslacht Van, 217.  
Raue en Bodde, 300.  
Ravenschot, geslacht Van, 212.  
Ravenstein, Wilhelmina van, 245.  
Ravenswaay, Ferken, Jäger en Cie., 105.  
Ravestijn, H. P. van, 69, 206.  
Raymakers en Co., 274, 275.  
Raymakers, J. A., 262.  
Raymakers, Marie, 107.  
Reddingius, Johannes, 269.  
Reinoud van Gelder, 243.  
René van Châlon, 124, 131.  
Renesse, geslacht, 125.  
Repelaer, geslacht De, 314.  
Reuvekamp, G. J., 305.  
Reuvs, L. A., 272.  
Riemsdijk, Jhr. van, 263.  
Ringrose, J. H., 185.  
Roelofs, firma, 262.  
Roelofs, fr. M. Theod., 253.  
Roessel, familie Van, 181.  
Roetarts, Ida, 216.  
Roffelsen, architect, 272, 319.  
Rogier, L. J., 45.  
Roman, Jacob, 130.  
Rombauts, E., 185.  
Romme, Joannes, 139.  
Rooij, Jan de, 160, 161.  
Rooy, pastoor Van, 111.  
Roosenburg, D., 288.  
Roovers, Peter, 245.  
Rosseels, tuinarchitect, 97, 128.  
Rossum, kardinaal Van, 196.  
Rossum, Maarten van, 198, 210, 227.  
Rotselaer, geslacht Van, 314.  
Rovers, Albert, 272.  
Rubens, 93, 141, 195, 205, 312.  
Rückert, 172.  
Ruissenberch, Hendrik van, 262.

Rutten, kapelaan, 179.  
Ruusbroec, 181, 222.  
Ruyter, De, 224.  
Rythovius, Martinus, 37, 108, 313.

## S.

Saelmaeckers, Anna, 134.  
Saelmaeckers, Barbara, 134.  
Sage ten Broek, Joachim George le, 245, 246.  
Salle, H. Jean Baptist de la, 150.  
Salm-Kirburg, geslacht Van, 217.  
Sanders, J. M., 305.  
Sanders en Swane, 275.  
Sandraudiga, 141.  
Sas, Henri 't, 136.  
Sasse van Ysselt, A. van, 206, 209, 281, 313, 320.  
Savelberg, mgr., 109, 211, 319.  
Schaepman, Herman, 142.  
Scheidius, 263.  
Schellens, firma, 284.  
Schendeler, P. A., 272.  
Schepers, mgr., 264.  
Schets van Grobbendonck, Anthony, 203.  
Schoenmakers, Johannes, 160.  
Schönhage, H. A., 167.  
Schoonvorst, Jan van, 289.  
Schotelmans, 314.  
Schoten, Godfried van, 149.  
Schreurs, A. F. A., 112.  
Schukking, W. H., 123.  
Schutjes, L. H. C., 45, 90, 292.  
Schijndel, Gerardus van, 222.  
Schijndel, A. H. van, 162.  
Scorel, Jan, 129.  
Segers, firma, 133.  
Seghers, Daniël, 244.  
Senarclens de Grancy, geslacht De, 217.  
Senden, G. H. van, 112.  
Sergius, pater, 300.  
Serrarens, H., 167.  
Servaas van de Graaf, 34.  
Siebers, Alph., 147.  
Simon, F. W., 281.  
Simons, firma, 143.  
Slootmakers, Albert, 247.  
Slootmans, C. J. F., 95, 103, 123.  
Sluyters, Willy, 317.  
Smarius, Cornelis Frans, 178.  
Smeken, Jan, 121.  
Smeth en Co., Raymond en Theodoor de, 268.  
Smeth, Theodore de, 268.  
Smits, C. F. X., 136, 181, 185, 206, 273, 281.  
Smits, Joannes Henricus, 292.  
Smits, Judocus Antonius, 292.  
Smits en De Kuyper, 74, 284.

Smits van Oyen, J. Th. M., 298.  
Smits van Oyen, Jozef, 235, 298.  
Smits van Waesberghe, 133.  
Snieders, firma, 314.  
Snieders, August, 310.  
Snieders, Frans, 310.  
Snieders, Jan Renier, 310.  
Snieders, Joseph, 310.  
Snouckart van Schaumburg, 317.  
Son, Jan Baptist van, 206.  
Sonnius, bisschop, 37, 297, 313.  
Sophia van Constantinopel, H., 210.  
Spaendonck en Zn., Van, 62, 171.  
Speelman, Cornelis, 225, 226.  
Spilman, H., 229.  
Spinola, 125, 127.  
Springer, Leonard, 128, 177.  
Staaï, J. A. M. van, 69.  
Stakenborg, geslacht Van, 270.  
Steenbergen, Niel, 126.  
Steenkamp, J. C., 136.  
Sterkens, Remi, 320.  
Steur, Van der, 132.  
Stewichius, 166.  
Stockmans, 94.  
Stokvis, Benno J., 305.  
Stork, firma, 252.  
Storm, Lambertus Dominicus, 135.  
Strake en Verkouteren, Te, 271.  
Stuyt, Jan, 196.  
Swane, 275.  
Sweerts de Landas, geslacht, 294.  
Swinkels, firma, 274, 275.

## T.

Talhout, familie, 236.  
Talhout, Udo, 236.  
Tanclinus, 141.  
Taurellus, broeder, 229, 305.  
Teeffelen, L. W. J. van, 56.  
Teresa, zuster, 229.  
Termote, Albert, 196, 288.  
Terwindt, Arntz en Holtus, 274.  
Teurlings, Petrus, 260.  
Tersteeg, tuinarchitect, 289.  
Tharcisio, fr. M., 185.  
Theresia van Liseux, H., 160.  
Theresia, moeder, 106.  
Thiel, van, 279.  
Thiel, gebroeders Van, 275.  
Thiel, Herman van, 279.  
Thorbecke, 65, 135, 178.  
Thulden, Theodoor van, 195, 196, 205.  
Timmermans en Van Turenhout, 161, 162.  
Triest, pastoor, 291.  
Tromp, 224.  
Tromp, Johanna Maria, 276.  
Tulder, H. J. van, 172.



Tuyl van Serooskerken, Van, 299, 317.  
Tuyl van Serooskerken, Jan Diederik van,  
317.

## U.

Ulric van Hoensbroek, 263.  
Unsel, geslacht, 314.

## V.

Valk, architect Hendrik, 163, 182, 279, 295,  
302, 311.  
Valkenburg, van, 240.  
Valkenier, 270.  
Valkenisse, Maria Margaretha van, 295.  
Veghel, Leonardus van, 203.  
Velasquez, 131.  
Velden, Franciscus van der, 297.  
Velthoven, Andreas Arnoldus van, 301.  
Velthoven, Anna Maria Carolina van, 302.  
Velthoven, H. van, 13, 15, 18, 20, 34, 45,  
56, 69, 80, 85, 90, 206, 229, 320.  
Velthoven, Justinus van, 301.  
Velthoven, Willem van, 301.  
Ven, F. J. H. M. van der, 123.  
Ven, Johannes Antonius van der, 194, 205.  
Ven, mgr. Van de, 44, 225, 229.  
Ven, Petrus van de, 173.  
Verberne, L. G. J., 56, 69, 80.  
Verbist Theophiel, 211.  
Verdonk, Rumoldus, 312.  
Verhagen, F. B. A. M., 305.  
Verhagen, P. A., 229.  
Verhaghen, Pieter Jozef, 196.  
Verhees, Hendrik, 218.  
Verheyen, H. G., 203.  
Verhof, Maarten, 135.  
Verhoysen, Petrus, 277.  
Vermeeren, Chr., 112.  
Verreep, Henricus, 316.  
Verreep, Simon, 316.  
Verrepaeus, 37, 316.  
Verschaeren, J. A., 194.  
Verschure, 143.  
Versfelt, ds., 234.  
Versfelt, Elzelina, 234.  
Verviers, Emile, 69.  
Verwiel, 161.  
Vincentius à Paulo, H., 140.  
Vincentius, Vader, 119.  
Virgilius, 35.  
Visser, J. A. de, 229.  
Vissers-Eijcken, firma, 300.  
Vladeraccus, 239.  
Vlam, de, 284.  
Vlekke, Jan Frederik, 74, 117.  
Vliebergh, E., 319.  
Voet, 166.  
Voet, Nicolaas, 166.  
Voet, Paulus, 166.

Voetius, Gisbertus, 166.  
Vondel, Joost van den, 163, 224.  
Vooyo, A. C. de, 185.  
Vos, Charles, 276.  
Vrankrijker, A. C. J. de, 9.  
Vreede, George Willem, 178.  
Vreede, Paulus en Hendrik, 62, 63, 178.  
Vreede, Pieter, 30, 61, 178, 218.  
Vriens, Jan, 266.  
Vries, G. J. de, 167.  
Vries, L. de, 270.  
Vuuren, L. van, 46, 49, 95, 112, 123, 150,  
231, 253.

## W.

Wairaven van Valkenburg, 237.  
Waltman van Spilbeek, 281.  
Wap, J. J. F., 253.  
Wassenaar, geslacht, 125.  
Waterschoot van der Gracht, W. S. J. van  
255.  
Weber, architect, 160, 299.  
Weeghen, Jan van der, 192.  
Welvaarts, Th. Ign., 273, 320.  
Wesemaal, geslacht Van, 102.  
Wesselman, geslacht, 275.  
Wesselman, Bogaers en Sanders, firma, 277.  
Wesselman, Carel Frederik, 277.  
Wesselman, Mr. Carel Frederik, 277.  
Weijers, M., 95.  
Weijnen, A., 16, 18.  
Weijs, firma, 97.  
Wiegersma, Henk, 269, 273.  
Wiegersma, Pieter, 269, 297.  
Wilde, W., 34.  
Willibrord, Sint, 35, 36, 142, 148, 169, 182,  
219, 220, 239, 266, 296, 301, 302, 303,  
311.  
Willem I, koning, 24, 32, 39, 62, 169, 178,  
189, 210, 257, 282.  
Willem II, koning, 33, 40, 169, 172, 173,  
176, 177, 180, 215.  
Willem III, koning, 315.  
Willem III, stadhouder, 127, 130, 131, 132.  
Willem van Gulik en Gelder, 243.  
Willem van Nassau, 166.  
Willem I van Oranje, 122, 124, 243.  
Willem van Strijen, 145.  
Willems, Joan, 185, 248.  
Willems, W. J. A., 20, 184, 309.  
Wilmer, Gerardus Petrus, 219.  
Witger IV, 125.  
Witlox, 162.  
Wittouck, firma, 97.  
Wolf, Matthias, 200.  
Wijngaarden, geslacht Van, 125.  
Wijs, Franciscus Antonius de, 219.  
Wijs, L. G. de, 185.  
Wijtvliet, Jan van, 243.

**IJ.**

Ijpelaar, geslacht, 125.

**Z.**

Zacht, firma, 168.

Zinnicq Bergmann, Van, 210.

Zoesius, 43.

Zoutman, Johan, Arnold, 159.

Zwanenberg, N. en A. van, 240, 241, 257.

Zwijssen, mgr., 44, 173, 174, 175, 177, 194,  
213, 216, 246, 263.

Zijlmans, pater, 164.



# INHOUD

## ALGEMENE BESCHRIJVING

**Inleiding.** Oppervlakte en aantal bewoners, 7 - De grenzen, 7 - Ondanks opheffing van de isolatie toch nog verschillen, 7 - Betekenis van de centrale rivierlaagte, 7 - Rasverschil, 8 - Nederland bezuiden en benoorden de Moerdijk, 8 - Innige verbondenheid met het noorden, 8 - Literatuur, 9.

**Opbouw.** Grondsoorten, 10 - De betekenis van de Centrale Slenk, 10 - Steenkolen in de Peel, 10 - De oudste diluviale gronden in het westen, 10 - De hoogterras-afzettingen, 11 - Het middelterras, 11 - De verbreiding van het laagterras, 12 - Zeeklei en laagveen, 12, - Ontstaan van het Peel-hoogveen, 12 - Literatuur, 13.

**Bodemreliëf en landschappen.** Algemene afhelling, 14 - Ruggen en kommen, 14 - De drie geografische gebieden, 14 - Overeenkomstige historische landschappen, 15 - Indeling van het Zandgebied, 15 - Ligging van Meierij, Baronie en Markiezaat, 15 - Verschillen onderling, 15 - Nog steeds niet opgeheven, 16 - Verschil tussen West- en Oost-Brabant, 16 - Bewijzen in prae-historie en historie, 16 - De bouwkunst, 16 - De Meierij het meest Brabants, 17 - Literatuur, 18.

**De vroegste bewoning.** Vondsten uit het palaeolithicum, 19 - Mesolithische voorwerpen, 19 - Het neolithicum, 19 - Een gezeten bevolking, 19 - De bronstijd, 20 - Overheersing van de heide-vegetatie, 20 - De Keltische invasie, 20 - Hallstadt en La Tène, 20 - De Gallo-Germaanse- en Romeinse cultuur, 20 - Literatuur, 20.

**Ligging der nederzettingen.** Alleen de hogere delen in de Keltische tijd bewoond, 21 - Hier liggen de oudste nederzettingen, 21 - Voorbeelden, 21 - Verplaatsing naar de rivierdalen, 22 - Voorbeelden, 22 - De bewoning van het laagterras, 22 - Ontstaan van steden en kastelen, 22 - De betekenis van de Maas-Schelde-rug, 23 - De twee-wezenheid van Noord-Brabant, 23 - Noord-Brabant steeds nationaal gezind, 23 - Verklaring voor de bewoning van het gewest, 24 - Daling van de Centrale Rivierlaagte, 24 - Literatuur, 25.

**Politieke geschiedenis.** De gouwen Taxandrië, Strijen en Teisterbant, 26 - Veroveringen door de graaf van Leuven, 26 - Hertog Hendrik I, 26 - Uitbreiding van het hertogdom naar het noorden, 27 - De vier kwartieren van het hertogdom, 27 - Opdringing naar Maas en Rijn, 28 - Staats-Brabant, 29 - Delen, die er niet toe behoorden, 29, - Toestanden in de Generaliteitslanden, 29 - Einde van dit bewind, 30 - Nieuwe economische denkbeelden, 30 - Grenzen in de Franse periode, 30 - Naar een zelfstandig gewest, 31 - Achterstelling tijdens koning Willem I, 32 - Geen geest van verzet, 32 - in 1830 houdt Noord-Brabant de zijde van Nederland, 33 - De liberale welvaarts-politiek, 33 - Veranderingen, 34 - De nationale trouw van de Brabanders, 34 - Literatuur, 34.

**Godsdienst.** Godsdienstige verdeling, 25 - De eerste missionarissen, 35 - St. Lambertus en St. Willibrord, 35 - Bezittingen van St. Willibrord in Brabant, 36 - Invloed van de abdij van Echternach, 36 - De Norbertijnen, 36 - Andere kloosterlingen, 37 - De geestelijke ontwikkeling van de bewoners, 37 - Het Calvinisme in de Nederlanden, 37 - Het

katholiek herstel in Brabant, 38 - Vervolging van de katholieken, 38 - Betekenis van de katholieke enclaves, 38 - Verbetering in hun toestand, 39 - Moeilijkheden in de Franse tijd, 39 - Ontevredenheid tijdens de regering van Willem I, 39 - De katholieken eisen hun rechten op, 39 - Hulp van Willem II, 40 - De betekenis van de grondwet van 1848, 40 - Herstel van de kerkelijke hiërarchie, 41 - De strijd voor het katholiek onderwijs, 41 - De katholieke organisatie, 42 - Resultaten, 42 - Geschiedenis van het bisdom Den Bosch, 43 - Het bisdom Breda, 44 - Literatuur, 45.

**Waterstaatkundige Toestand.** Slechte toestanden in Oost-Brabant, 46 - Verbeteringen, 46 - Het Dieze-stroomgebied, 46 - Het gebied van Biesbosch, Amer en Donge, 47 - De afwatering van West-Brabant, 47 - De Schelde-Rijnverbinding, 48 - Het Belgische project, 48 - Het Nederlandse voorstel, 48 - Afwateringsmogelijkheden, 49 - Literatuur, 49.

**Agrarische ontwikkeling.** Van nature een agrarisch land, 50 - Ligging van de cultuurgronden, 50 - Betekenis van de groengronden, 50 - De landbouw sluit zich bij de geografische gesteldheid aan, 50 - Betekenis van de gemeeynten, 50 - Geschiedenis ervan, 51 - Het recht van de ongeboorene, 51 - Invloed van de landbouw op de bewoners, 51 - Boterbereiding en kalverenhandel, 52 - Gedwongen winkelnering, 52 - Verbeteringen, 52 - Andere fouten, 53 - Modernisering van het agrarisch bedrijf, 53 - Oprichting van coöperatieve boterfabrieken, 53 - Propagering van de boerenbondsgedachte, 54 - Pater Van den Elsen, 54 - De waarde van de georganiseerde boerenstand, 54 - Het kleine boerenprobleem, 54 - Middelen tot oplossing, 54 - Industrialisatie, 55 - Literatuur, 56.

**Agrarische landschappen.** Het kleigebied ten zuiden van de Bergsche Maas, 57 - De noordwestelijke zeeleiggronden, 57 - Het Land van Heusden en Altena, 57 - De Maaskant, 57 - Het Land van Cuyk, 58 - De Noordbrabantse zandgronden, 58 - Tuinbouw, 59 - Het agrarisch bedrijf in oorlogstijd, 59 - Literatuur, 59.

**Industriële ontwikkeling.** De huisnijverheid wortelt in het agrarisch leven 60, - Verschillende vormen van huisnijverheid, 60 - Industrie in de Middeleeuwen, 60 - In de generaliteitsperiode, 61 - De fabricage in commissie, 61 - Wederopleving van de zelfstandige industrie, 61 - De schoenindustrie, 62 - Nieuwe economische opvattingen in de Franse tijd, 62 - Tijdens koning Willem I, 62 - De betekenis van de industrie toen, 62 - Het graven van kanalen, 63 - Het Eindhovens- en Wilhelmina-kanaal, 63 - Een provinciaal wegennet, 64 - Komst van de spoorwegen, 64 - Tramwegen, 66 - Toepassing van de vrijhandelsbeginselen, 66 - Verklaring van Tilburg's economische groei, 67 - Het verzet tegen de vrijhandel, 67 - Een actieve welvaartspolitiek, 68, Ontwikkeling van de Brabantse industrie, 68 - Haar betekenis, 68 - Tijdens de Duitse bezetting, 68 - Literatuur, 69.

**Industriële landschappen.** Uitbreiding van de industrie, 70 - Haar ontwikkeling in de Brabantse steden, 70 - Op het platteland, 73 - Verschil tussen West- en Oost-Brabant, 73 - De suikerindustrie, 74 - Het wegtrekken van veel arbeiders, 74 - Nieuwe perspectieven, 74 - De noden van de Maaskant, 75 - Vestiging van industrie aldaar, vooral in Oss, 76 - Betekenis van de industrialisatie, 76 - De schoen- en leerindustrie, 77 - Strijd tussen handwerk en machinaalbedrijf, 77 - De mandenindustrie, 78; De textielindustrie, 78 - De klompenindustrie, 79 - De sigarenindustrie, 79 - De steenindustrie, 80 - Het industrie-gewest Brabant, 80 - Literatuur 80.

**De kracht van Noord-Brabant.** Invloed van Noord-Brabant, 81 - Tal van voorzieningen hier genomen, 81 - Een methodische verzorging van het woongebied, 81 - Het Economisch-Technologisch Instituut, 82 - Bewustwording, 82 - Brabantia Nostra, 83 - De christelijk-nationale gedachte, 83 - Noord-Brabant steeds vaderlandsgezind, 84 - Steeds katholiek, 84 - De kracht van het catholicisme, 85 - Eenheid in verscheidenheid, 85 - Literatuur, 85.



## BIJZONDERE BESCHRIJVING

**Overzicht.** Doel van deze beschrijving, 89 - Korte typering van de landschappen, 89 - Literatuur, 90.

**De Zoom.** Een afwisselend landschap, 91 - De bedijkingen, 91 - Hildernisse en Borgvliet, 91 - Sinte Geertruydsbronne, 91 - Verwoesting en herbedijking, 92 - Meer arbeidsgelegenheid gewenst, 92 - Ontwikkeling van de tuinbouw, 92 - Putte, 93 - Ossendrecht, 93 - Woensdrecht, 94 - Huijbergen, 94 - De broeders van Huijbergen, 94 - Halsteren, 95 - Literatuur, 95.

**Bergen op Zoom.** Historische ontwikkeling van de stad, 96 - De industrie, 97 - Overige bestaansmiddelen, 98 - Betere verbandingen gewenst, 99 - Historische bezienswaardigheden, 99 - Kloosters in de Middeleeuwen, 101 - Kloosters in de moderne tijd, 101 - Andere instellingen, 102 - Geschiedenis van het Markiezaat, 102 - Indeling er van, 102 - Literatuur, 103.

**Roosendaalen omgeving.** Aspect van het zandgebied van Roosendaal, 104 - Ligging van de stad, 104 - Groei er van, 104 - Industriële ontwikkeling, 105 - Bezienswaardigheden, 106 - Katholieke kloosters en instellingen, 106 - Vermaarde Roosendalers, 107 - Wouw, 108 - Hoeven, 109 - Het groot-seminarie, 109 - Rucphen, 110 - St. Willebrord, 110 - Literatuur, 112.

**Het Noordwestelijk Zeekleigebied.** Toestand in de Middeleeuwen, 113 - Bedijkingen, 113 - Veel protestanten, 114 - Staatsdomein, 115 - Afwatering, 115 - Nieuw-Vosmeer, 115 - Steenbergen, 115 - Oud- en Nieuw-Gastel, 116 - Dinteloord, 117 - Fijnaart, 117, Standaardbuiten, 117 - Oudenbosch, 118 - Instituut Sint Louis, 118 - Een zusterscongregatie, 119 - Zevenbergen, 120 - Klundert, 121 - Het H. Sacrament van Mirakel, 121 - Moerdijk, 121 - Willemstad, 122 - Literatuur, 123.

**Breda, het centrum van de Baronie.** Korte karakteristiek van de Baronie, 124 - Het huis Nassau-Oranje, 124 - Geschiedkundige ontwikkeling van Breda, 125 - Uitbreiding, 126 - Groot-Breda, 127 - Bezienswaardigheden, 127 - O.L. Vrouwekerk, 128 - Het kasteel, 130 - Het Liesbosch, 131 - Ginneken, 131 - Breda als economisch centrum, 133 - Industriële ontwikkeling, 133 - Een cultureel midden, 134 - Zusterscongregaties, 134 - De Eucharistische Kruistocht, 135 - Beroemde Bredanaars, 135 - Literatuur, 136.

**De Baronie-dorpen.** In twee kringen om Breda geschaard, 137 - Sociaal-economische toestand, 137 - Bossen, 138 - Beek, 138 - Teteringen, 139 - Nieuw-Ginneken, 139 - De Ijpelaars, 139 - Zundert, 140 - Het meubilair van de parochie-kerk, 141 - Rijsbergen, 141 - Etten, 142 - Terheijden, 142 - Oosterhout, 142 - Industrie aldaar, 143 - Kloosterlijk leven, 144 - Bezienswaardigheden, 145 - Dongen, 145 - Zusters en broeders, 146 - Gilze en Rijen, 147 - Alphen en Riel, 148 - Chaam, 148 - Baarle-Nassau, 149 - Literatuur, 150.

**Biesbosch, Land van Altena en Heusden, de Langstraat.** De St. Elisabethsvloed van 1421, 151 - Inpolderingen, 151 - De Biesbosch, 152 - Het economisch leven in de Biesbosch, 152 - Plannen tot drooglegging, 153 - Betekenis er van, 153 - Het waterschap „de Amerkant”, 154 - Het waterschap „De Beneden-Donge”, 154 - Het waterschap „het Zuiderafwateringskanaal”, 154 - Afwatering van de Landen van Heusden en Altena, 155 - Godsdienstverdeling, 155 - Economische toestand, 155 - Werkendam, 155 - De Werken, 156 - Woudrichem, 156 - Gemeenten langs de Afgedamde Maas, 157 - Eethen, 157 - Almkerk, 158 - Dussen, 158 - Hooge- en Lage Zwaluwe, 159 - Made en Drimmelen, 159 - Geertruidenberg, 159 - Raamsdonk, 159 - 's-Gravenmoer, 160 - Waspik, 160 - Sprang-Capelle, 160 - Jan de Rooij, 160 - Waalwijk, 161 - Industriële ontwikkeling,

161 - Bezienswaardigheden, 162 - Drunen, 164 - Heusden, 165 - Vlijmen, 166 - Oorlogsleed, 167 - Literatuur, 167.

**Tilburg en omgeving.** Loonopzand, 168 - De ligging van Tilburg, 169 - De ontwikkeling als industriestad, 170 - Het vrijgevig handelstarief, 171 - Betekenis van de industrie, 171 - Plattegrond, 172 - Tilburg als onderwijscentrum, 172 - Kloosters, 173 - De congregaties van Liefde, 173 - Historische merkwaardigheden, 176 - Vermaarde burgers, 177 - Uldenhout, 179 - Assisië en Vincentius, 179 - Berkel-Enschot, 179 - Trappisten en Trappistinnen, 180 - Oisterwijk, 180 - Moergestel, 182 - Diessen, 182 - Hilvarenbeek, 183 - De Utrecht, 184, Goirle, 184 - Literatuur, 185.

**'s-Hertogenbosch, Noordbrabant's hoofdstad.** De ligging van 's-Hertogenbosch, 186 - Handel en industrie in de Middeleeuwen, 186 - Haar functie als vestingstad, 189 - Handel in de dagen van de Republiek, 189 - De Franse tijd, 190 - Den Bosch bevrijd, 190 - Ontmanteling van de vesting, 191 - Watervrijmaking van de stad, 191 - De plattegrond, 191 - Uitbreidingen, 192 - Bezienswaardigheden, 193 - De St. Jansbasiliek, 193 - Het gouvernementshuis, 195 - Het Stadhuis, 195 - Andere bezienswaardigheden, 195 - Kloosters in de Middeleeuwen, 197 - Refugiehuizen, 198 - De „reductie“ van de stad, 199 - Herstel van het katholiek leven, 200 - Concordia, 200 - Mariënborg, 200 - Economisch leven, 201 - Cultureel leven, 202 - Priesters in Den Bosch geboren, 203 - Kroniek- en historieschrijvers, 204 - Kunstenaars, 205 - Politici, 206 - Literatuur, 206.

**De Meierijdorpen.** Stad en Meierij, 207 - Engere betekenis van het woord Meierij, 207 - Een eigen landschapsbeeld, 208 - Verklaring, 208 - Betrekkelijk weinig industrie, 208 - Vught, 208 - Kasteel Maurick, 209 - Kloosters in de Middeleeuwen, 210 - Sint Michielsgestel, 211 - Beekvljet, 211 - Doofstommeninstituut, 211 - Ruwenberg, 212 - Den Dungen, 213 - Berlicum, 213 - Helvolrt, 215 - Haaren, 215 - Groot-seminarie, 215 - Esch, 216 - Boxtel, 216 - Het H. Bloedwonder, 217 - Kloosters, 218 - Liempde, 220 - St. Oedenrode, 220 - Erp, 222 - Veghel, 223 - De zusters van Veghel, 223 - Schijndel, 224 - De zusters van Schijndel, 224 - Dinther, 225 - Heeswijk, 226 - Het kasteel, 226 - De abdiij van Berne, 227 - Literatuur, 229.

**De Maasstreek.** Twee landschappen, 230 - Het Land van Cuyk, 230 - De Maaskant, 230 - Een onbevredigende welvaart, 231 - De Maas-overstromingen, 231 - Traverse van de Beersche Maas, 231 - Verbeteringen, 232 - Bewoonbaar-making van de Maaskant, 232 - Engelen, 232 - Empel en Meerwijk, 233 - Alem, 234 - Dith, 234 - Megen, 235 - Kloosters, 235 - Het Land van Ravenstein, 236 - Ravenstein, 237 - De Augustinessen van Deursen, 238 - Rosmalen, 238 - Nuland, 239 - Geffen, 239 - Oss, 239 - Industrie in verleden en heden, 240 - Toekomst, 241 - Berghem, 243 - Het Land van Cuyk, 243 - Indeling, 244 - Grave, 244 - Kloosters te Velp, 247 - Beers, 247 - Cuyk, 247 - Het klooster St. Agatha, 248, Haps, 249 - Oeffelt, 249 - Boxmeer, 249 - Kloosters, 250 - Vierlingsbeek, 252 - Overloon, 252 - Literatuur, 253.

**De Peeldorpen.** De primitieve veenontginning, 254 - Methodische ontginning van Helena-veen, 254 - De Princepeel, 255 - Het middendeel van de Peel, 255 - Verbetering van het verkeer, 255 - Het Peelrapport, 256 - Heesch, 257 - Schaijk, 257 - Nistelrode, 257 - Zeeland, 258 - Uden, 258 - De Kruisheren, 258 - Andere kloosters, 259 - Mill en St. Hubert, 259 - Wanroy, 260 - Oploo, 260 - Boekel, 260 - Huize Padua, 260 - Gemert, 261 - Industrie, 262 - De Duitse Ridders, 262 - Handel als bedevaartsplaats, 264 - Vermaarde personen, 264 - Gerlacus van den Elsen, 265 - Bakel en Milheeze, 266 - Deurne, 267 - Kastelen, 268 - Vermaarde personen, 269 - Asten, 270 - De bedevaartsplaats Ommel, 271 - Someren, 272 - Literatuur, 272.

**Helmond en omgeving.** De economische relatie tussen Helmond en de randdorpen, 274 - Industriële ontwikkeling, 274 - Uitbreidingen, 275 - Bezienswaardigheden, 275 - De



voormalige abdij van Binderen, 276 - Vermaarde personen, 277 - Aarle-Rixtel, 278 - Petit en Fritsen, 278 - Beek en Donk, 279 - Lieshout, 280 - Stiphout, 280 - Het kasteel Croy, 280 - Mierlo, 280 - Literatuur, 281.

**Eindhoven en omgeving.** De aloude huisindustrie, 282 - Verkeersligging, 282 - Ontwikkeling van de industrie, 283 - De Philipsfabrieken, 284. - Groot-Eindhoven, 285 - Streekplan, 285 - Uitbreidingen, 286, Grootse plannen, 286 - Parken, 288 - Eindhoven als werkstad, 289 - Mariënhage, 289 - Bezienswaardigheden, 290 - Godsdienstig leven, 290 - Onderwijs, 291 - Vermaarde burgers, 292 - Oirschot, 292 - De zusters van Oirschot, 294 - De Carmel, 295 - Best, 296 - Son en Breugel, 296 - Pieter Breughel, 297 - Sonnius, 297 - Nuenen, 298 - Middeleeuwse kloosters, 298 - Vincent van Gogh, 298 - Geldrop, 299 - Industriële ontwikkeling, 299 - Voornamen personen, 300 - Waalre, 300 - Treeswijk, 301 - Het Willibrorduskerkje, 302 - Veldhoven, 303 - Ontwikkeling van Oerle, 304 - Literatuur, 305.

**De Hoogdorpen.** De bewoning van de Kempen, 306 - Goede kwaliteiten van de bevolking, 306 - De Acht Zaligheden, 307 - De Teuten, 307 - De nieuwe tijd, 307 - Industrievestiging, 308 - Landbouw-modernisering, 308 - Oost, West en Middelbeers, 308 - Vessem, 308 - Hooge- en Lage Mierde, 309 - Reusel, 309 - Bladel, 309, - Hoogeloon, 310 - Eersel, 311 - De abdij van Postel, 312 - Riethoven, 313 - Rythovius, 313 - Westerhoven, 313 - Bergeyk, 313 - Luykgestel, 314 - Valkenswaard, 314 - De valkenvangst, 314 - Uitbreidingen, 315 - De Achelse Kluis, 316 - Heeze, 317 - Hezius, 318 - Leende, 318 - Maarheeze, 318 - Budel, 319 - Literatuur, 319.

**Register van Plaatsnamen,** pag. 321-332.

**Register van Foto's,** pag. 332.

**Register van Personen,** pag. 333-342.





# NOORD-BRABANT

- GEMEENTEN
- KERKDORPEN

